CONSTANTIN ARGETOIANU

MEMORII pentru cei de mâine

AMINTIRI din vremea celor de ieri

1871 - 1916

CONSTANTIN ARGETOIANU

MEMORII ȘI AMINTIRI
1871-1916

Paul Editions

CONSTANTIN ARGETOIANU

MEMORII
PENTRU CEI DE MÂINE

AMINTIRI
DIN VREMEA CELOR DE IERI

1871-1916

Paul Editions
2022

AMINTIRI

Născut în 1871, am copilărit, m-am copt și m-am răscopt odată cu Statul Român modern. În casa părintească mai întâi — printre străini mai apoi — am văzut și am auzit multe. Părtaș, de la Război încoace, la toate luptele noastre politice, am dus multe răspunderi pe umeri și am fost în măsură să cunosc multe dedesubturi. Și mai ales să cunosc oameni.

Iată de ce am crezut că *însemnările* care urmează ar putea interesa generațiunile viitoare și m-am hotărât să le aștern pe hârtie. Facă urmașii mei ce vor cu ele!

*

Nu mă pot duce cu mintea înapoi spre vremurile copilăriei și ale tinereții fără să evoc ființe scumpe care prin pilda și prin influența lor au contribuit aproape exclusiv la formațiunea mea morală și intelectuală și au determinat rosturile ființei mele întregi. Cât am trăit în casa părintească, înainte de a pleca la studii, în străinătate, tată-meu și mumă-mea au sădit în mine tot ce e mai bun și mi-au stăvilit toate pornirile rele. Mai târziu, deși mi-am luat zborul, am avut totuși fericirea să-i am în preajma mea timp îndelungat, așa încât am putut parcurge trei sferturi din drumul vieții sub ocrotirea caldei lor iubiri. De câte ori n-am izbutit să înlătur ispita unor momente de slăbiciune numai de teama judecății lor! O scădere în stima lui tată-meu sau a mumă-mii mi-ar fi fost de nesuferit.

Tatăl meu, generalul Ion Argetoianu, s-a născut în Craiova, în 1841, dintr-o veche familie boierească și a trăit peste 87 de ani. Numele nostru se trage de la moșia Argetoaia, stăpânită de familie până prin anii 1884-1885, când a fost cumpărată de Stat și împărțită la țărani. Mi-aduc aminte de un vechi conac, cu cat, acoperit cu șindrilă și înconjurat cu plopi înalți, ce se înșirau drepți și nemișcați ca și cum ar fi stat de strajă. În apropiere de casă, un eleșteu cu ape adormite mă atrăgea și mă înspăimânta, căci broaștele țâșneau de pe maluri, ca gloanțele. Pe o față de deal, la miazănoapte de conac, se întindea o vie destul de mare, renumită prin vinul ce da dintr-o speță de braghină cu boabe mari și dulci adevărată braghină românească,

necorcită prin altoaiele americane. De la Breasta, mergeam în fiecare an la Argetoaia pentru culesul viei, și această deplasare (26 de kilometri) în trăsură cu patru cai lua în mintea mea de copil proporțiile unei importante călătorii.

Astăzi, nu se mai vede la Argetoaia nici vie, nici grădină, nici elești, nici conac. Democrația a nivelat totul și numai ctitorii zugrăviți pe zidurile bisericii au mai rămas la fața locului, ca o tăcută mărturie a boierilor Argetoieni.

Dacă nu încape îndoială că familia noastră este foarte veche, o filiațiune documentată până la stămoșul nostru Vârjoghe Argetoianu (Hargetoianu, după documentele rămase) care trăia în veacul al XVI-lea, nu se poate stabili. Cel de întâi Argetoianu, despre care avem științe mai precise este Costache, care trăia la începutul veacului al XVIII-lea și era ginerele Spătarului Mihai Cantacuzino, ziditorul mănăstirii Sinaia. Dapontes îl zugrăvește ca om foarte bogat și totuși lacom de bani. În rapoartele adresate stăpânilor săi din Viena, iscusitul grec așază printre boierii cei mai cu vază din Oltenia pe Costache Argetoianu și pe Brăiloiu, zis Monahul. „Cu Brăiloiu — spune el — nu e nimic de făcut: e un bigot prost. Cu Argetoianu în schimb se poate face orice, cu bani!“ Am avut în neamul meu atâția oameni cinstiți încât însemnarea lui Dapontes în loc să mă tulbure, mă bucură: am avut și noi falitul nostru! Rămâne totuși o îndoială în sufletul meu asupra însușirilor pomenitului strămoș, căci la urma urmelor cele scrise de Dapontes nu trebuiesc socotite literă de evanghelie și altă tradiție despre ticăloșia lui Costache Argetoianu Banul nu avem.

Este sigur însă că acest Costache Argetoianu era foarte bogat căci avea multe moșii. Pe lângă Argetoaia, mai poseda în împrejurimea Craiovei moșiile Breasta, Ișalnița și Braloștița. Chipurile boierilor Argetoieni se mai pot vedea și astăzi zugrăvite în lungi șiruri de ctitori, în bisericile mai vechi din Argetoaia, Breasta și Braloștița.

Moșia Breasta a fost dată de zestre de către Costache Argetoianu fiicei sale Maria pe care a căsătorit-o cu Gheorghe Bengescu, boier și dânsul, de neam mare. Astfel moșia a trecut în familia Bengescu, apoi de la Bengești la Otetelișeni, tot prin căsătorii, și de la aceștia, prin mumă-mea, s-a întors iar la Argetoieni. Biserica din parcul Brestei a fost clădită la 1732 (în locul alteia mai vechi sau poate numai refăcută) de Gheorghe Bengescu și de soția lui, Maria Argetoianu; amândoi sunt zugrăviți în biserică, ca ctitori. Probabil că moșia aparținuse înainte familiei Brădescu, căci frumoasa biserică de pe malul Jiului, la poalele dealului, din care n-a mai rămas în picioare

decât scheletul ruinat, a fost zidită de Brădești. În copilăria mea am apucat această biserică în stare mai bună, deși de mult părăsită — și în jurul ei se mai vedeau, copleșite de mărăcini și de boji gigantici, rămășițele chiliilor ce dovedeau că fusese acolo o mănăstire, iar nu biserica satului Crețești mutat în deal ca să scape, după spusul bătrânilor, de pacostea inundațiilor. Frumos așezată deasupra unui cot al Jiului, biserica aceasta veche, așa cum am cunoscut-o eu, aducea aminte de mănăstirea de la Curtea de Argeș, înainte de vandalismul lui Lecomte du Nouy. Minunatele proporții ale bisericii Basarabilor se regăseau, reduse și în biserica de la Crețești — zidirea însă era puțin îngrijită, și din material mediocru. În contrast cu mediocritatea zidăriei, pervazul ușii principale și pervazurile ferestrelor erau din piatră bună și foarte frumos sculptate. Partea însă cea mai interesantă a bisericii de la Crețești era zugrăveala, de o minunată execuție în culori vii și solide. Pervazurile și afrescurile au fost ridicate, fără voia nimănui, de Nae Romanescu pe când era primar al Craiovei și se află astăzi depuse la Muzeul Aman. S-au salvat astfel adevărate opere de artă, dar s-a grăbit mult ruina definitivă a clădirii care se prăbușește încetul cu încetul și prin subminarea temeliilor ei de către apele Jiului. Păcat de ea! Ar trebui însă sume enorme ca să fie salvată.

Un alt Costache Argetoianu, strănepot al clientului lui Dapontes, a reparat și a zugrăvit din nou în 1771 biserica domnească Sf. Dumitru din Craiova, o altă victimă a lui Lecomte du Nouy. Amintesc acest fapt nu fiindcă cu prilejul târnosirii noului Sf. Dumitru — în prezența Regelui Carol al II-lea[1] — s-au dat cu totul uitării unii din vechii ctitori ai bisericii, ci fiindcă mulțumită acestei refaceri făcute pe spezele lui Costache Argetoianu, a putut ajunge până la noi mărturia unui monument interesant în lungul șir de zbuciumări prin care a trecut neamul românesc. Posed prețiosul document[2] prin care Manole Voievod „al Țării Românești" mulțumește ginerelui său Costache Argetoianu „care a reparat din temelii biserica Domnească Sf. Dumitru". Documentul e de o frumusețe deosebită: scris cu multă artă, în negru și roșu, cu ornamente „cum sunt desenele în tuș" și cu două steme din care una trebuie să fi fost făcută „anume" pentru Emanoil Vodă, căci pe lângă vulturul Munteniei se vede și leul Olteniei.

Ciudată domnie „onorifică" a acestui Manole Rosetti, domnie a cărei singură dovadă, după câte știu, este documentul meu de familie.

Când rușii, sub conducerea generalului Rumeanțev, au intrat în

[1] În toamna anului 1933.
[2] Documentul a fost publicat de N. Iorga în *Arhivele Olteniei.*

Moldova, în 1770, boierii rusofobi din Iași au fugit spre București. Rușii ocupând după Moldova și Muntenia, boierii moldoveni, la care s-au adăugat câțiva boieri rusofobi munteni, s-au refugiat la Craiova. Acolo, sub ocrotirea ascunsă a Cancelariei Imperiale din Viena, au ales ca Domn al *Țării Românești* pe Manole Rosetti. Documentul spune textual: „din Dumnezeiască pronie și din bun cugetul prea Puternicei Împărății, Ne-am miluit cu Domnia Țării Românești etc".

Iată deci, după scurta Unire *de fapt* sub Mihai Viteazul, o a doua Unire *titulară* sub Manole Vodă Rosetti. Probabil că Viena nu voia să intervină direct în războiul ruso-turc, dar care sub mână susținea pe turci, găsise în Guvernul instalat la Craiova mijlocul de a-și organiza un post înaintat pentru informații și uneltiri, în coastele beligeranților.

Manole Vodă avea din căsătoria lui cu Ancuța, fata lui Constantin Vodă Brâncoveanu, o singură fiică, Maria, pe care a căsătorit-o cu Costache Argetoianu, restauratorul bisericii Sf. Dumitru. După pacea de la Kuciuc-Kainargi, prin care Principatele românești au fost hărăzite influenței rusești, Manole Vodă s-a retras la Viena, împreună cu fiica și cu ginerele său, și a fost primit cu cinste și tratat cu multă favoare de Împăratul Iosif al II-lea. Din hârtiile găsite de Giurescu în arhiva Ministerului de Finanțe din Viena, reiese că Manole Vodă obținuse de la Împărat titlul de Conte al Sfântului Imperiu, pentru dânsul și pentru ginerele său C. Argetoianu. Formele au mers până la Sancțiunea Împăratului și s-au oprit acolo din cauza morții lui Manole Vodă. Acesta dispărând, Împăratul Iosif probabil că nu a mai găsit oportun să dea ginerelui un titlu de fapt acordat socrului.

După moartea lui Manole Vodă, Costache Argetoianu și soția lui s-au înapoiat la Craiova, unde și-au sfârșit viața, căci trupul Măriei Argetoianu, cu vestmintele aproape intacte, a fost găsit îngropat lângă altar, în vechea biserică Sf. Dumitru, când a fost dărâmată de Lecomte de Nouy. Niciodată nu am putut afla ce s-a făcut cu oasemintele străbunicii mele, căci după cum nu s-a pomenit de Argetoieni la târnosirea construcției lui Lecomte du Nouy, nu s-a vestit familia nici la profanarea mormântului Măriei Argetoianu, pentru măsurile de cuviință față de oasele unei ctitorițe a bisericii.

Constantin și Maria Argetoianu au avut mai mulți copii a căror urmă s-a pierdut. Cel mai mare, Nicolae, a avut un singur fiu, pe Constantin Argetoianu, bunicul meu. Un frate al lui Constantin cel căsătorit cu Rosettoaia, Ioniță, s-a însurat cu Catinca, unica fiică

a ultimului boier Obedeanu, vel-postelnicul Constantin[3], om cu mare avere, și după cum se obișnuia pe acele vremuri, acest Ioniță a luat numele nevestei sale. Schimbările de nume erau frecvente pe vremurile bătrânilor noștri, fie că bărbatul lua numele soției, fie că fiul lua numele mamei, fie că schimbările se făceau prin adopțiune între rude sau chiar între străini. Așa, spre pildă, numele Goleștilor a trecut asupra unui Știrbei din Oltenia, ai cărui urmași sunt reprezentanții de azi ai familiei Golescu. Iar numele Știrbeilor, stinși la începutul veacului trecut, a fost transmis prin adopțiune Bibeștilor.

Cariera fraților Gheorghe și Barbu Bibescu a însemnat în țara noastră cea dintâi izbândă a inteligenței și a culturii, într-o lume de întuneric și de înjosire morală. Fii ai unui mic boier din Gorj, Gheorghe și Barbu Bibescu, prin ce împrejurimi nu știu — dar probabil că nu numai prin inteligența lor —, au ajuns la Paris și au făcut strălucite studii de Drept. Înapoiați în țară pe la sfârșitul anilor '20, frații Bibescu, primii doctori în Drept români, au fost întrebuințați sub ocupația rusească și mai ales de generalul Kiseleff. Ei sunt, în mare, parte redactorii, dacă nu chiar autorii Regulamentului Organic. Barbu Bibescu a fost adoptat de ultimul adevărat Știrbei și din el se coboară Știrbeii de azi. Bibeștii, Gheorghe și Barbu, au mai avut un frate, Iancu, care n-a ajuns decât Caimacam al Craiovei și de la care-și trage numele parcul ce face mândria capitalei Olteniei[4]. Îmi aduc foarte bine aminte de casa dărăpănată și de grădina lui Iancu Bibescu, aproape părăsită și ea, cu bolțile ei de verdeață încheiate deasupra aleilor largi și drepte, cu elești uitat de oameni și luat în stăpânire de lighioanele lui Dumnezeu. A fost un noroc că Redon[5] n-a fost din Școala lui Lecomte du Nouy și n-a distrus ce a găsit pentru a reface din nou. Arborii bătrâni și umbroși au fost salvați și Craiova a păstrat o neprețuită podoabă. Sub teii lui Bibescu cântă acum lăutarii și în casa lui renovată s-a instalat un restaurant de vară. Tot prin adopție s-a transmis până azi un alt nume mare oltenesc, numele Brâncovenilor, moștenit tot de Bibești. Vodă Gheorghe Bibescu a fost căsătorit de două ori, întâi cu Zoe Brâncoveanu și apoi cu Mariția Văcărescu. Dar Zoe Brâncoveanu nu era Brâncoveancă, ci Mavrocordată și a fost *numai adoptată* de vornicul Grigore Brâncoveanu, care n-a avut urmași. Vodă Bibescu

---

[3] A se vedea la Anexa II reproducerea unui zapis din iulie 1773 pentru plata unei rămășițe de zestre datorate de Constantin Obedeanu lui ginere-său, Ioniță Argetoianu.

[4] Parcul Bibescu a fost cu totul refăcut și mărit sub primariatele lui Nae Romanescu și drept recunoștință municipalitatea Craiovei a dat parcului numele lui. Dar în Craiova, nimeni nu vorbește de Parcul Romanescu, ci numai de Parcul Bibescu, ca înainte.

[5] Arhitectul peisagist care a făcut planul executat de Romanescu.

a avut zece copii, băieți și fete, din care șase cu Zoe Mavrocordat-Brâncoveanu, deși era nebună, și patru cu Doamna Mariția. Băiatul mai mare, Grigore, a luat numele adoptiv al mumă-sii și a întemeiat astfel noua linie a Principilor Bassaraba de Brancovan (Brancard de Char-a-Bancs — cum zicea Robert de Flers la Iași!).

Costache Argetoianu și Maria Rosetti au mai avut un băiat, Gheorghe, care a fost ispravnic de Vâlcea și a murit fără urmași.

Tatăl tatălui meu, Constantin Argetoianu, a murit tânăr, la 1848, de holeră. Se căsătorise la vârsta de 22 de ani cu Ana Rahtivanu din București, așa încât avusese totuși vreme să-i dăruiască 16 copii din care au trăit numai 5, printre care și tată-meu. Muma acestui Constantin Argetoianu (bunicul meu), Anița, era fiica lui Șerban Otetelișanu. Rămasă văduvă de timpuriu, păstrase o adâncă iubire defunctului ei soț și după ce și-a însurat băiatul s-a retras drept călugăriță la mănăstirea Lainici, din Gorj, pe care a stăpânit-o ca stareță vreme îndelungată și-a fost îngropată lângă altarul bisericii.

Mumă-mea, născută în anul 1850, era fiica lui Dinicu Otetelișanu, căsătorit cu Maria von Reinhardt von Rheinfelden. Despre această bunică a mea din partea mamei, de origine germană, nu știu altceva decât că mumă-sa era născută Brecht von Brechtenberg și că familia ei era de prin ținuturile Rinului.

Familia Otetelișanu este și una din cele mai vechi familii ale Olteniei. Nu știu dacă satul Otetelișul, din Vâlcea, și-a luat numele după Otetelișeni sau dacă aceștia și l-au luat pe al lor după sat. Tradiția raportată de Octav G. Lecca cum că Otetelișenii se trag dintr-un *Otto de Liche,* care trăia prin 1240, îmi pare de domeniul fanteziei. În cursul veacului al XIX-lea au ieșit la iveală o sumă de Otetelișeni care nu au nimic comun cu vechea familie Otetelișanu. Singurii adevărați Otetelișeni sunt astăzi urmașii lui Alexandru (căsătorit cu Paulina Butculescu) și ai lui Ion Otetelișanu (căsătorit cu o Ceziancă).

Bunicul meu Dinicu s-a născut în 1816 și a avut ca nașă pe faimoasa Zinca Golescu Farfara, care se afla în acele vremuri în surghiun la Craiova și era găzduită la buna ei prietenă și rudă Catinca Otetelișanu, născută Florescu. Coana Zinca își cam dăduse poalele peste cap la București (se ținuse și cu Vodă Șuțu) și se pocăia, din poruncă, la Craiova, botezând și cununând.

Bunicul meu Otetelișanu avea o soră bună, Elena, căsătorită cu Constantin Glogoveanu, și trei frați vitregi, Nicolae (generalul), Ion și Costică Haralamb. Mama lor, pomenita Catinca Florescu, după moartea bătrânului Otetelișanu se căsătorise cu bătrânul Haralamb,

om de origine îndoielnică, dar bărbat frumos și foarte bogat. Casele lui se ridicau în Craiova pe locul unde s-a zidit mai în urmă Liceul Frații Buzești; avea un paraclis al familiei lângă casă, lucru rar chiar și pe acele vremuri, și o grădină imensă care se întindea dincolo de actuala piscină comunală.

N-am apucat pe Haralambii cei bătrâni, nici pe bătrânul Glogoveanu, dar mătușă-mea Glogoveanu care a trăit până la adânci bătrânețe mi-a rămas întipărită în minte ca o figură tipică a unei epoci dispărute. Scundă și îndesată, cu mâini și piciorușe de copil, îmbrăcată numai în mătăsuri și cu cea mai migăloasă îngrijire, impasibilă, atentă la tot ce era „aparență" — Glogoveanca se înfățișa până și intimilor ei ca un idol al unor credințe perimate. Rămasă văduvă cu o frumoasă avere, toate grijile ei erau concentrate întru menținerea unui fel de rit al adevăratelor tradițiuni boierești. De o inteligență mediocră, fără mult suflet, nimeni n-a putut vreodată să însemne în viața ei vreo greșeală împotriva uzanțelor sociale și a arte reprezentative în sensul ei cel mai înalt. Gătită spilcă dis-de-dimineață, cu părul abea cărunțit, cu obrajii îmbujorați, încălțată cu pantofi de „atlas" — primea, grațios așezată într-un fotei poleit, ca un tron domnesc. Această jucărie de femeie ascundea o inimă oțelită și o voință neînduplecată. Singurul ei fiu, Nicu, mărunt ca și dânsa, dar îmbrăcat parșiv și antipatic la prima vedere, era prost, rău și calic. Se căsătorise fiind încă la studii, în Paris, cu domnișoara Philippon, fiica modestului profesor la care fusese pus în gazdă. Mândra Glogoveanca n-a putut să mistuie această nepotrivită căsătorie. Mai avea două fete, două nenorocite, urâțele, prosticele, smerite crescute în frica mamei și a lui Dumnezeu, cu care făcuseră cunoștință la „Sacre-Coeur", tot în Paris. Terorizate, se căsătoriseră, una cu Mitiță Bibescu, un nepot al lui Vodă — cealaltă cu un Miclescu din Moldova. Dacă nu-și iubea copiii ei proprii, Glogoveanca avea în schimb o adevărată slăbiciune pentru Alexandru Glogoveanu, băiat chipeș și simpatic, fiul soțului ei dintr-o primă căsătorie cu o Bălăceancă.

Maria Bălăceanu, fiica lui Constantin Bălăceanu (căsătorit cu o Văcărească), a fost una din cele mai frumoase femei din vremea ei. Frumoasă de pica, cu nuri — dar săracă. Se măritase cu Constantin Glogoveanu de nevoie, căci era urât și anost — dar bogat. Nu s-a putut obișnui nici cu urâțenia lui Glogoveanu, nici cu calicia lui, nici cu monotonia vieții de provincie. Puțin după nașterea fiului ei Alexandru[6], a divorțat la București și s-a pus pe petreceri, făcând fericirea multora, înainte de a se recăsători cu baronul Ruckman,

[6] A avut și o fată, Elena, căsătorită Zătreanu.

consulul rusesc [la București], a avut un băiat cu Ștefan Bellu, botezat Grigore, dar mai cunoscut sub numele de Gugu (Gougou). Acest Gugu Bălăceanu a fost un tip și el și voi povesti despre dânsul mai departe.

Alexandru Glogoveanu purta pe un trup înalt și zvelt capul lui Napoleon al III-lea. Elegant, simpatic și prostănac — avea serioase dispoziții muzicale; cânta foarte bine la clavir, juca foarte prost cărți — compunea valțuri și făcea datorii. Își începuse viața ca ofițer în armata prusiană, din care a trecut apoi în armata română, unde a ajuns colonel de artilerie; a demisionat după Războiul din 1877 și a murit pe trei sferturi ruinat, înfundat la moșia lui Glogova, pe Motru, cu nostalgia lucrurilor frumoase în suflet, dar cu o jupânească urâtă, cu care se însurase, la căpătâi. A lăsat un fiu, căzut pare-mi-se în Campania din 1916.

Glogovenii erau singurele rude pe care le frecventam în copilărie, dinspre partea bunicului meu matern. Îmi aduc aminte ca azi de vechea și încăpătoarea casă boierească, în care s-a instalat astăzi primăria orașului Craiova. Cu o vastă curte, bine îngrijită — în față, cu o grădină destul de mare — în dos, casa Glogoveanu se ridica având aere de palat, în jurul unui vast hall central, o serie de saloane cu perdele și mobile de mătase a căror culoare era deosebită pentru fiecare. Treceai astfel din salonul verde și de aici în cel galben și așa mai departe. Salonul cel mare da pe grădină, în care coborai prin câteva trepte. O sală de mâncare lungă și lată și camera de culcare a mătușii-mii completau parterul casei în afară de o serie de încăperi pentru slugi și serviciu. În sala de mâncare, îmi aduc aminte de o mare credență de lemn de stejar cu panouri de faianță olandeză, înfățișând mori de vânt albastre încremenite pe un cer fumuriu. Era un dar al Domnitorului Carol și un semn al recunoștinței sale căci ori de cât ori venise la Craiova, fusese găzduit de mătușă-mea cu toată dragostea și tot alaiul. O scară ceruită cu îngrijire ducea la catul de sus, unde mai erau vreo două saloane și numeroase camere pentru musafiri.

Deși nu conținea nicio operă de artă, deși era mobilată cu banalitatea și uniformitatea de gust aproape standardizate în acele vremuri, casa Glogoveanu mă impresiona adânc. Politețea, dar și lipsa de familiaritate cu care primea mătușă-mea, impecabila ținută a personalului de serviciu, contrastul între vastele saloane tăcute și mărunțica lor stăpână, gătită și sclivisită ca un idol asiatic, s-au întipărit adânc în mintea copilului ce eram, crescut în libertatea și în promiscuitatea vieții de la țară. Casa Glogoveanu a fost ultima casă

adevărat boierească din capitala Olteniei, după cum mătușă-mea Glogoveanu a fost ultima cucoană după moda veche. Rând pe rând se năruiseră casele Brăiloilor, Bengeștilor, Zătrenilor, Otetelișenilor, Argetoienilor etc, vândute noilor bogătași sau instituțiilor publice de către ultimele odrasle ale unor familii sărăcite și risipite.

Pe frații de după mamă ai bunicului meu Otetelișeanu, Costică și Iancu Haralamb, aproape nu i-am cunoscut. Pe fratele lor mai mare, pe generalul Nicolae Haralamb, l-am cunoscut mai bine. Trăia la București, unde a jucat rolul istoric știut la detronarea lui Cuza; Costică Haralamb se căsătorise la bătrânețe cu o femeie cu care trăise și cu care avusese un băiat (doctorul Haralamb) și nu vedea pe nimeni, fiind tot timpul ocupat cu vânătoarea — iar al treilea frate, Iancu, era nebun. Nebun, dar simpatic: era darnic din fire, trăia între cărți și printre lucruri frumoase (după gustul și putința vremurilor) și era pasionat de muzică. Aproape ruinat și el, ca toată generația lui, când a murit s-au găsit totuși sume însemnate de bani (galbeni de aur) băgate prin cizme desperecheate și zvârlite la întâmplare într-un colț de odaie.

Generalul Nicolae Haralamb era plin de farmec. Îmi aduc aminte de dânsul ca de un om îmbătrânit înainte de vreme, ca de un om ros de remușcare: conștiința lui nu l-a absolvit niciodată pe deplin pentru actul de trădare față de prietenul și binefăcătorul lui. Îmbrăcat totdeauna cu un șic special — îndepărtată reminiscență a eleganțelor lui Brummel —, purta pe un trup bine echilibrat un cap semeț ale cărui trăsături alcătuiau un compromis între figura lui Nicolae Golescu și a Ducelui de Morny. Veșnic zăpăcit, vorbea de sus și tare, cu expansiuni îndrăznețe și cu intențiuni de „epatare“ vădite față de numerosul său auditoriu. Căci pe cât frații lui trăiau de solitari, pe atât nu putea trăi dânsul decât în societate. Avea întotdeauna o pasiune, sau cel puțin o legătură, pe care nu o ascundea nimănui. Cea din urmă a fost soția lui Ulisse Crețianu, cu care a trăit aproape conjugal după ce rămăsese văduvă și cu care a avut o fată, Maria, soția lui Benedict Petrescu și muma doamnei Marghiloman nr. 2.

De la generalul Haralamb, în afară de fugitiva icoană din care am desprins câteva trăsături, mi-a mai rămas o amintire pentru toată viața, căci mi-a încurcat „starea civilă“! Părinții mei hotărâseră să mă boteze *Ion*. Câteva ore după nașterea mea, generalul Haralamb trecând pe la tată-meu s-a însărcinat, îndatoritor cum era, să mă declare la Oficiul stării civile. Dar până să ajungă acolo a uitat numele și m-a declarat *Constantin*. Pe vremuri nu se încurca lumea cu extrase de pe actele civile, așa încât schimbarea numelui meu a

rămas multă vreme o taină. Botezat de popă Ion, am făcut tot liceul și am dat bacalaureatul ca Ion, și Ion m-a chemat lumea întreagă. Când m-am dus să mă înscriu la Universitate, la Paris, am avut pentru prima dată nevoie de un act de naștere și cu mare mirare am constatat, abia *atunci,* nu numai că mă chema Constantin, dar, încă, că eram de sex feminin!

Bunică-mea Otetelișanu avea două surori după mamă, Adela și Emilia. Cea dintâi se căsătorise cu un ardelean, Constantin Olteanu, un strănepot al lui Petru Maior — cea de-a doua cu un distins ofițer austriac, Enric von Skrezeszowski, venit la noi pe vremea ocupației austriece [1718-1739] și naturalizat român. Perechea Seșefschi (unchiul meu își românizase până și ortografia numelui) a avut un singur băiat, mult mai în vârstă ca mine. Copiii Olteanu erau opt, din care patru băieți; cei mai mari erau de seama mea. Dintre toate rudele mele, băieții Olteanu au fost singurii cu care am trăit frățește înainte de a intra în școală; bunică-mea și mumă-mea însărcinaseră pe bătrânul Olteanu cu administrația moșiei — după moartea bunicului —, așa încât Oltenii și noi formam o singură familie, o adevărată colonie cucuțată pe dealul Brestei. Am trăit cu toții acolo zile senine și nestingherite prin restricțiunile și obligațiunile pe care orașul le impune până și copiilor. Cu câtă strângere de inimă mă gândesc, scriind aceste rânduri, că n-a rămas decât un singur martor al acelor binecuvântate vremuri, generalul Marcel Olteanu. Pe toți ceilalți i-au secerat bolile pe rând, în floarea vieții.

*

Ca toate viețuitoarele, omul se naște fără voia lui, dar viața fiecăruia nu începe într-adevăr decât cu primul act de voință, cu primele gesturi doveditoare de conștiință. Acest moment de „prezență" în rândurile oamenilor se întipărește în creierul fiecăruia sub forma unei amintiri bine precizate ca punct de plecare pe cărările vieții.

Prima mea amintire de prezență pe pământ e legată de icoana bunicului meu Dinicu Otetelișanu și pe răbojul vieții mele această impresiune e crestată la vârsta de 2 ani și ceva. Deși au trecut de atunci peste 60 de ani, am înainte ochilor, cu preciziunea tuturor amănuntelor, banala scenă care, prin cine știe ce misterioase legături celulare, s-a întipărit cu atâta putere în creierul meu. Văd și acum pe bunicul cu fața blândă, îl văd îmbrăcat în haine cenușii, cu brațul în eșarfă, îl văd cum mă ajuta să cobor treptele, pe atunci de lemn, care duceau din pridvorul casei de la Breasta în grădină. Mai mult: am

senzația vie a neputinței mele de a învinge greaua încercare la care eram supus. O altă imagine, izolată în timp, și de ea e legată moartea aceluiași bunic, câteva luni mai târziu. Văd casa și porțile cernite, văd pe mumă-mea și pe bunică-mea îmbrăcate în negru și plângând. În afară de aceste amintiri, negură complectă până la vârsta de 6 ani, pe care i-am împlinit la declararea Războiului din 1877.

De pe vremea războiului, amintirile mele de copil nedespărțit de fustele mamei sunt lipsite de interes. Mi-a rămas o icoană vie a vieții noastre de familie la Breasta, unde ne strânsesem toți, afară de tată-meu, reprimit în armată, din care demisionase căpitan în 1867, în împrejurările pe care le voi povesti mai la vale. Mumă-mea mergea zilnic la Craiova, unde organizase un spital al Crucii Roșii instalat în casele Braboveanu și mă lua deseori cu dânsa. Costumul ei de soră de caritate mă încânta. Costumul mumă-mii, uniforma de ofițer cu eghileți a lui tată-meu — pe care până atunci nu-l văzusem decât în civil — și bubuiturile tunurilor de la Calafat care se auzeau foarte bine din Breasta pe vreme prielnică, iată cârligele de care se agață amintirile mele de copil de pe vremea Războiului din 1877.

Deși Războiul din 1877 nu se poate compara nici de departe cu cel din 1916-1917, nici ca intensitate de lupte, nici ca jertfe impuse țării întregi, nici ca rezultate politice — el reprezintă pe linia prefacerilor noastre sociale o dată mult mai importantă. Cu 1877 a luat, în fine, sfârșit lunga și umilita noastră etapă de neputință înăuntru și de atârnare în afară. Ca țară și ca popor am ieșit din rândurile celor ignorați sau disprețuiți și am intrat în rândul celorlalte țări și popoare europene[7].

Cine a trăit înainte de 1877 a cunoscut o viață cu totul deosebită de cea pe care am trăit-o cu toții de la 1877 încoace. Ultimele rămășițe din vechile obiceiuri, din vechile tradiții moștenite din bătrâni, au dispărut odată cu frica de turci. Războiul Neatârnării trage o brazdă între două lumi. Lumea cu obiceiurile ei și cu tradițiile ei, pe care curentele moderne și influența Occidentului începuseră deja să le clatine, face loc unei lumi noi. Libertatea de mișcare și porțile deschise tuturor posibilităților au incitat pe fiecare să iasă din liniștea vieții patriarhale, limitată între cele câteva ziduri ale cerdacului sau ale divanului strămoșesc, și să se arunce în învălmășeala străzii. România modernă începe să se contureze și se îndreaptă cu pași mai mult repezi decât siguri spre destinele ei.

Mărturiile acestei lumi vechi, mai ales în ce privește mentalitatea

[7] Cu câtă emoție am găsit mai târziu o scrisoare a mumă-mii, publicată în *Gazeta Transilvaniei* din Brașov, prin care inimoasa femeie își mărturisește sentimentele ei de mândrie națională! O reproduc la Anexa III.

și sensibilitatea oamenilor, sunt din nefericire puține. Cred că slujesc generațiile viitoare însemnând aci câte ceva din povestirile lui tată-meu în legătură cu copilăria și tinerețea lui.

Tatăl meu a fost o fire excepțională, un exemplar ales și aproape unic în lume; la vârsta de 20 de ani și-a croit un plan, un fel de catehism de viață, care reprezenta în mintea lui idealul omului cumsecade și până a închis ochii, la vârsta de 87 de ani, nu s-a abătut un minut, cu nicio iotă, de la crezul lui. A fost un excelent soț, a fost un excelent părinte, plin de grijă pentru noi, dar cred că, așa legat cum era printr-o adâncă iubire de mumă-mea și de mine, nu ar fi sacrificat o buche din crezul conștiinței lui de dragul nostru. N-a cunoscut alt îndreptar în actele sale decât „datoria" și „onoarea". Era fanatic în această privință; într-o viață atât de lungă n-a știut ce este un compromis, nici față de alții, nici față de conștiința lui. Acest om grăsuliu la față, cu obrajii rumeni, cu ochii căprui inteligenți și veseli, cu surâsul pe buze, bun până la exces, bun încât n-a avut un vrăjmaș cât a trăit, amabil și serviabil față de toată lumea — era de o rigiditate de fier față de el însuși. Nu-și tolera nicio abatere de la linia cea dreaptă —, dar nu o tolera nici altora. Pe aceștia îi înlătura pur și simplu din viața lui din ziua în care constatase abaterea.

Cu mijloacele cu care-l înzestrase Dumnezeu, tatăl meu ar fi jucat un rol mai însemnat în vremurile lui, fără această rigiditate morală, care-l izola printre contemporanii săi, toți oameni grăbiți și cei mai mulți lipsiți de scrupule. A fost totuși amestecat în toate evenimentele mai însemnate din faza eroică a constituirii Statului român modern. Deseori l-am rugat, fiindcă scria bine și cu ușurință, să-și aștearnă amintirile, care ar fi putut servi pentru documentarea generațiilor viitoare; îmi făgăduia, dar nu se ținea de cuvânt. E, dealminteri, singurul cuvânt pe care nu l-a ținut, și e păcat pentru că a văzut și a știut multe. Voi însemna eu aci câte ceva din câte mi-a povestit.

Deși a trăit 87 de ani, tată-meu s-a născut în 7 luni și atât de slab și prăpădit încât a fost botezat după câteva ceasuri, în ziua Bobotezei, ca să moară creștin. Apoi, învelit în blană de iepure a fost pus după sobă, la cald, căci pe acea vreme „couveuse"-le artificiale nu existau. Tatăl meu s-a resimțit toată copilăria lui de acea naștere și până a intrat în Școala Militară se poate zice că a fost disputat morții prin îngrijirile mumă-sii. Pe atunci, în Craiova, îngrijirile medicale erau rudimentare. Un singur medic, un fel de felcer, Wilag, lăsa sânge la toți bolnavii. Unii mai încăpățânați rezistau. În afară de Wilag, se mai aducea la căpătâiul bolnavului icoana Maicii Domnului, de

la biserica Madona Dudu, icoană miraculoasă pe care un călugăr o găsise într-un dud bătrân.[8] Icoana fusese adusă la Craiova cu mare alai (pe la începutul secolului al XVIII-lea) și negustorimea din oraș ridicase, ca să o adăpostească, o mare biserică, înzestrând-o cu avere însemnată. Fondatorii au ales dintre ei, pentru administrarea averii, doi epitropi, pe Golfineanu și pe Ralea. Epitropii au fost aleși pe viață și urma ca la moartea lor să fie aleși alții. În fapt, după moartea lor, epitropii următori au fost aleși din aceleași familii, așa încât astăzi familiile Golfineanu și Ralea (devenită Ralian), uzurpând un drept pe care nu l-au avut niciodată, se consideră singurii reprezentanți ai fondatorilor, deși strămoșii lor nu au contribuit la întemeiere cu mai mult decât ceilalți negustori de pe timpuri. Ba chiar în urmă, câțiva boieri au făcut bisericii danii care întreceau cu mult primele donațiuni ale negustorilor. Astfel, moșia Maglavitu, de lângă Calafat, înainte de Expropriere [1921] principalul izvor de venituri al bisericii, a fost dăruită de un Otetelișan. Totuși familia Golfineanu, sărăcită, a continuat să trăiască de pe urma bisericii, pe baza unei ctitorii abuzive. Să revenim însă la icoană. Când se îmbolnăvea grav o persoană cu dare de mână, i se aducea icoana în procesiune.

În acele vremuri îndepărtate, Liceul din Craiova avea numai 4 clase și era condus despotic de un seminebun, Fontanini. Fontanini era tot: director, profesor, animator. Colegii lui, câți erau, gravitau ca niște umbre în jurul său. Cu toată țicneala lui, Fontanini era un om cu carte și animat de cele mai bune intențiuni. Avea mania latinismului și latiniza numele elevilor, de câte ori putea. De pe urma lui au rămas la Craiova o serie de Pictorieni și de Tinctorești (băieți de boiangii), de Claudeni, de Columbini (Porumbaru). Pe toți Popeștii sau fiii de popă îi transformase în pretorieni. El însuși își schimbase numele său, Izvoranu, în acela de „Fontanini". Când n-avea o meserie la îndemână forma noul nume după locul de naștere al victimei, căci ura numele derivate din numele de botez prin adăugarea sufixului „escu". Astfel, un Georgescu de la Cornet a devenit Cometti (fondatorul Conservatorului de muzică din Craiova), un Marinescu de la Ocnele Mari, Marocneanu (tatăl doamnei Maria Popp, feminista, și al doamnei Oromolu), un Constandinis, cu un petec de pământ în Vârvor, Vorvoreanu etc. În patima lui latinistă își făurise o limbă specială, și tată-meu îl imita de minune. „Tintoresce (căci declina numele conform gramaticii latine), assiadă-te și scribe: dilecte Domine.Ministru...". Elevii făceau mare haz de maniile lui Fontanini, dar îl iubeau, fiindcă era suflet bun. Câțiva din ei și-au

[8] De aici numele bisericii!

bătut joc de dânsul mai târziu publicând „à la maniere de..." o serie de bucăți în versuri și în proză, pentru distracția contemporanilor. A fost o faptă rea, căci Fontanini a fost victima unui ideal.

După ce tată-meu și-a isprăvit primele 4 clase sub direcția lui Fontanini, fu trimis, după îndemnul rudelor, la Școala Militară din București, abia întemeiată și instalată în casele baronului Meitani, pe Calea Victoriei — actualmente Prefectura Poliției. Tată-meu a intrat în școală în 1856, în anul când a ieșit prima promoție, zisă a lui Slăniceanu (clasat primul la examen). Cei 26 ofițeri ai acestei prime promoții au fost mai toți așezați pe lângă ofițerii de Stat Major austrieci, care pe timpul ocupației de atunci au redactat harta țării — prima hartă exactă a României noastre. Ca să intre în Școală, tată-meu a trecut un examen la care a fost clasificat al 2-lea și pe care l-a preparat cu Eugeniu Stătescu, pe atunci student, ca meditator. Comandantul Școlii era polcovnicul Costaforu (zis chiorul, căci avea albeață la un ochi), ales de Vodă Știrbei ca educator al tineretului, nu se știe pentru ce. Își petrecea vremea, dimineața, după masă, seara și noaptea, jucând cărți. Într-o bună dimineață, elevii școlii se pomeniseră cu 13 perechi de cai în curte: îi câștigase polcovnicul în cursul nopții la joc. Ajutorul lui Costaforu era un căpitan, Dâmboviceanu, om rău și prost, detestat de elevi. Îi închidea pe capete. Elevii pândeau pe Costaforu, când se înapoia la școală; dacă avea șapca pe ureche, era semn că câștigase la cărți și ierta pe toți câți îi pedepsise Dâmboviceanu — dacă avea șapca trasă pe nas, era semn rău și fugeau toți, căci îi mai băga polcovnicul și în draci. Nivelul ofițerilor, instructori și profesori, era ce putea să fie, căci mai nici unul nu trecuse printr-o școală. Maiorii Macedonski și Culoglu rivalizau pentru talentele lor militare. Fiecare se lăuda că în noaptea Paștelor, la Înviere, când comandau Companiei de la Mitropolie: „spre Strajă!" (comanda de atunci care corespunde celei de azi de: drepți!) se auzea din Dealul Spirii și artileriștii trăgeau salva de 21 de lovituri de tun. În realitate ei trișau, și comanda se transmitea printr-un lanț de santinele. Porucicul (locotenent) Armășescu era altă glorie a vremurilor. Defila atât de bine încât străbătea curtea școlii bătând talpa cu un pahar de apă plin ras pe fundul șepcii, fără să-l verse.

Elevii școlii, atinși și ei de adierile curentelor romantice, care pătrunseseră până și în oropsita noastră țară, scoteau în fiecare duminică o foaie literară, scrisă cu mâna și intitulată *Fructul junimei*, redactată de tată-meu și de Carp (ajuns mai târziu general de artilerie); cei doi redactori primeau sau refuzau fără apel „fructul"

colaborărilor colegiale. Foaia avea ca „motto" următoarea strofă, datorată inspirației lui tată-meu:

Precum se usucă o plăpândă floare,
Când o dulce rouă nu-i dă sărutare,
Astfel se pălește frageda junime
Când în viitoru-i vede întunecime!

Avânturile literare și imboldurile sufletești ale acestor viitori strategi stau sub directa influență a doi ochi frumoși ce se ascundeau după perdele într-o casă vecină de școală. Muza *Fructului Junimei* era celebra *Madame Kepi*[9], astfel numită fiindcă avea o predilecție pentru militari. Madame Kepi era fiica lui Filipescu-Drășneanu și se măritase la 17 ani cu un Crețulescu bătrân, de care se despărțise după 3 ani, pentru a duce o viață veselă și ușoară. Între altele, petrecea din ochi, peste gard, și cu elevii Școlii Militare care se întreceau să-i arunce, ghemuite în jurul unei pietre, pagini întregi de declarații în proză și mai ales în versuri. Tată-meu pretindea că din cauza acestui scandal, din cauza lui Madame Kepi, Școala Militară fu mutată în 1860 la Mihai Vodă, departe de corupția Podului Mogoșoaiei!

În fiecare vacanță tată-meu se ducea la Craiova în olac. Olacul era un cărucior pe două roate, fără arcuri, înhămat cu 4 sau 6 cai care mergeau tot în galop și se schimbau din poștă în poștă. În olac, în lipsa arcurilor se punea pentru comoditatea călătorului un braț de paie sau de fân peste un teanc de mărăcini. Surugiul conducea numai în chiote și pocnituri de bici, călare pe rotașul din stânga. Olacul reprezintă „Rapidul" de azi în mijloacele de comunicare de pe vremurile acelea, și străbătea distanța de la București la Craiova în 24 de ore, în mers continuu. De șosea nu era nici vorbă, drumul — bun pe secetă, cu răsturnișuri și hopuri după ploaie — trecea râurile prin vaduri, afară de Argeș și Olt — peste care olacul era dus pe un pod plutitor.

Terminând Școala în 1861, tată-meu fu vărsat ca sublocotenent în Batalionul de Geniu care se înființase tocmai atunci din 4 companii de infanterie comandate fiecare de câte un ofițer „cu școală". În capul batalionului fu pus, cu gradul de maior, un civil, inginerul Petre Donici. Ieșit al 2-lea din școală și simpatizat de maiorul Lamy (șeful Misiunii franceze chemate de Cuza după sfaturile generalului Florescu), tată-meu fu trimis în Franța, unde trecu prin Școala Politehnică de la Paris[10] și prin Școala de aplicație de artilerie și geniu

[9] Mama Crețulească din stada Știrbei Vodă, proprietara casei unde se află azi Muzeul de antichități românești, eroina afacerii arhitectului Socolescu.

[10] Reproduc la Anexa IV scrisoarea comandantului Lamy, adresată lui tată-meu.

de la Metz. Aș umple pagini întregi cu povestirile lui tată-meu de pe acele vremuri, cu amănuntele vieții de student la Paris, de ofițer la Metz, a acestor premergători (erau vreo patru) ai puhoiului de valahi ce trebuia să se reverse asupra Franței în deceniile următoare. Cadrul acestor amintiri nu-mi permite însă să mă întind prea mult. Mă voi mulțumi să semnalez un succes necunoscut al acestor prime generații românești trecute peste graniță, un succes la care generațiunile noastre atât de ahtiate după dans vor fi sensibile: ofițerii români de la Metz au fost clasați drept cei dintâi dansatori pe întreaga regiune și *trimiși cu ordin* la Nancy, la fiecare serată a generalului (mai târziu mareșal) Mac-Mahon, care comanda Corpul de acolo.

Înapoiat în țară drept căpitan, în 1865, tată-meu fu numit comandantul unei companii din Batalionul de Geniu, situație mai importantă pe acele vremuri decât a unui comandant de regiment, astăzi.

Tată-meu nu a luat nici o parte la detronarea lui Cuza în 1866, mai întâi fiindcă Batalionul de Geniu nu a fost amestecat în această afacere, apoi fiindcă se afla la Craiova în concediu în momentul complotului, dar mai presus de toate, fiindcă avea un sentiment foarte înalt despre onoarea militară și despre valoarea jurământului. Reproduc aici, după vechi note găsite în hârtiile lui, următoarele rânduri care aduc lumină suplimentară asupra uneltirilor politice care au urmat detronării lui Cuza și au precedat sosirea Principelui Carol:

„Îmi amintesc că până la sosirea noului ales, Principele Carol de Hohenzollern în țară, o bună parte dintre oamenii noștri politici, între care și câțiva militari de frunte ca generalii Florescu, Solomon etc. nemulțumiți și blamând foarte aspru pe acei militari care luaseră parte activă la detronarea lui Cuza, căutau printr-o contra-mișcare revoluționară să readucă pe Tron pe detronatul Principe și aceasta tot prin puterea elementului militar. Oameni de bine ca generalul Florescu, ademeniți de pescuitori în apă tulbure, nu ezitau să provoace o nouă degradare a armatei în scopuri destul de meschine. După o faptă urâtă, aruncată în spinarea armatei, se punea la cale alta care ar fi compromis definitiv nu numai bunul renume al oștirii, dar și bunul simț al întregului neam românesc. Într-o dimineață treceam prin grădina Cișmigiului pentru a merge la Malmaison, unde aveam Compania de geniu ce comandam; întâlnind pe maiorul Scheletti, din artilerie — bun prieten al meu — acesta îmi comunică că în seara aceea mai mulți camarazi erau adunați la generalul Florescu și că mă ruga și pe mine să vin, din partea generalului. I-am promis că

voi merge, și seara m-am dus. Intrând în salon, am găsit pe doamna Florescu cu fiica ei Marie (mai târziu căsătorită cu baronul ungur de Szent Kereszty). După câteva minute de convorbire, doamna Florescu mă invită să trec în biroul generalului, unde se aflau deja adunați mai mulți ofițeri superiori. Generalul Florescu mă întâmpină cu amabilitatea sa cunoscută și mă atrase în micul balcon ce da asupra grădinii Cișmigiului[11]. Acolo îmi spuse câtă amărăciune lăsase în sufletul lui acțiunea acelor militari care detronaseră pe Cuza, după ce îi juraseră credință; câtă lipsă de probitate și de caracter arătaseră acei nenorociți care își nesocotiseră jurământul și pierduseră orice sentiment de cinste, la care tot omul trebuie să țină, dar mai ales militarul chemat să-și dea viața pentru Suveran și pentru Patrie. Cum însă, continuă generalul Florescu, numai o mică parte din armată adusese *monstruosul* act la îndeplinire, dânsul și camarazii adunați la dânsul în acea seară — cu aprobarea mai multora — erau de părere ca printr-o contra-mișcare revoluționară să se readucă pe tron Principele Cuza și îmi punea întrebarea cu totul confidențială dacă eu, care nu luasem parte la odiosul act al detronării, ba pe care chiar îl blamasem, aș împărtăși vederile sale și ale camarazilor întruniți la dânsul? Răspunsul meu fu prompt și franc, conform naturii mele. Precum blamasem nedemna acțiune a acelora care detronaseră pe Cuza, tot astfel eram contra și blamam orice altă acțiune analoagă care s-ar pune la cale pentru reîntronarea lui. *Țara nu putea decât să sufere și armata să iasă anarhizată dintr-o asemenea acțiune.* Cuza, care săvârșise acte însemnate pentru ridicarea prestigiului țării în afară, avusese o purtare nesocotită înăuntru față de oamenii de Stat de care se servise și față de opinia publică pe care oricine, chiar Suveranii, și mai ales aceștia, trebuie să o respecte. Guvernul provizoriu și Corpurile Legiuitoare, în consimțământul țării întregi, aleseseră ca Domn al României un Principe străin, dorit de atâta vreme și toți românii — mai ales bunii români ca generalul Florescu — trebuiau să se închine înaintea voinței țării, legal și liber exprimată. Generalul Florescu nu insistă mai departe, ba chiar — cugetând puțin — îmi spuse că am dreptate și mă roagă ca conversațiunea noastră să rămână cu totul confidențială — după cum și fusese. Îl asigurai că așa va fi și că era de prisos să-mi mai facă o asemenea recomandație deoarece mă cunoștea bine. Dânsul se scuză, îmi întinse mâna și ne despărțirăm buni prieteni, păstrându-ne reciproc stima. Care mi-a fost mirare a doua zi — chemat fiind de șefii mei — când mi se puse întrebarea dacă fusesem seara la

[11] Casa Florescu ocupa locul actualului Liceu Șincai, în str. Știrbei Vodă.

generalul Florescu acasă și ce văzusem și ce vorbisem acolo? Acestor mici la suflet le dădui cuvenitul răspuns, că eram deplin stăpân pe actele mele și pe relațiile mele sociale. Am fost amenințat în cariera mea și dacă această amenințare nu a avut nici un efect a fost grație colonelului Nicolae Haralamb, Locotenent Domnesc, care, cunoscându-mă bine, a făcut să înceteze orice presiune asupra mea. Nu știu dacă atitudinea mea și conversația ce avusesem cu generalul Florescu au avut vreo înrâurire asupra lui și poate și asupra altora, dar mișcarea de pregătire a contrarevoluției a încetat și Principele Carol de Hohenzollern și-a făcut intrarea în țară, ca Suveran, la 10 Mai 1866".

Am reprodus aceste rânduri așa cum au fost scrise de un martor ocular al unei uneltiri puțin cunoscute din preajma instalării Dinastiei străine la noi, fiindcă am socotit că nu sunt lipsite de interes istoric, întâmplarea a voit ca tocmai Domnitorul Carol, față de care tată-meu a dat dovadă, după cum am arătat, de sentimente de înalt loialism (nu știu dacă Prințul a știut-o vreodată), să provoace un incident abia un an după întronarea lui — incident de pe urma căruia tată-meu s-a văzut silit, în intransigența caracterului său, să părăsească armata.

Faptul s-a întâmplat cu prilejul unei banale manevre de infanterie pe câmpul Malmaisonului. Sub influența Misiunii Lamy, Regulamentul infanteriei se schimbase în ultimele luni ale Domniei lui Cuza, în locul unor dispoziții luate din regulamentul nemțesc se introduseseră altele din regulamentul francez. Pentru a flata pe Domnitor, comandanții de companii aplicară vechiul regulament abrogat, numai tată-meu se conformă celui nou, nu fiindcă era franțuzesc, dar fiindcă era în vigoare. Principele Carol îi făcu o observație; tată-meu, sigur de corectitudinea procedării lui, continuă manevra conform regulamentului nou. Domnitorul rugă atunci pe căpitanul Crușescu, din suita lui, ofițer lipsit în aceeași măsură și de caracter, și de inteligență, și de cunoștințe temeinice, să-i spună cine greșește. Crușescu, ca să măgulească pe Prinț, îi răspunse fără ezitare: „Argetoianu, Alteță Regală!". Prințul, care nu dobândise încă stăpânirea de sine ce trebuia mai târziu să devină una din principalele sale calități, Prințul care era încă mai mult ofițer prusac și Hohenzollern decât Domn al României și care probabil considera încă pe români ca valahi obidiți, se repezi cu calul asupra lui tată-meu și-i strigă în fața frontului pe franțuzește: „Este o rușine pentru un căpitan să nu-și cunoască regulamentul!". Și întorcându-se spre căpitanul Crușescu, adăugă: „Îl veți pedepsi cu 48 de ore arest și veți

face un raport în care îl veți scoate din activitate ca incapabil!". Tată-meu rămase înmărmuri, iar Prințul Carol porni în galop spre alte unități. Căpitanul Peiu, care comanda batalionul în lipsa maiorului, se luă după Cruțescu și-i dovedi, cu regulamentul în mână, că singurul ofițer care manevrase corect fusese căpitanul Argetoianu. Cruțescu, foarte plictisit de cotitura pe care o lua incidentul datorit slugărniciei lui, încercă să aranjeze lucrurile împreună cu colonelul Crețulescu, comandantul Diviziei. Prințul fu pus în curent cu eroarea săvârșită de Cruțescu, și se aduse la cunoștința lui tată-meu că nu se va mai face nici un raport, dar că Suveranul nu putea reveni — principiile Hohenzollerniene-l împiedicau — asupra arestului dat. Tată-meu, mai mult mâhnit decât furios, își dete pe loc demisia, declarând-o irevocabilă. În zadar încercară ofițerii mai bătrâni să-l potolească, în zadar îi propuseră Costache Grădișteanu și Radu Rosetti (prefectul Poliției), rude și încercați prieteni, să găsească o soluție împăciuitoare. Incidentul luase proporții, tată-meu era simpatizat de toată lumea și atitudinea lui dârză față de Domnitorul străin era viu comentată și defavorabil apreciată pentru Domn, de toți adversarii lui. Demisia fu ținută în suspensie 25 de zile, fără ca tată-meu să poată fi urnit spre o concesie. Ultrajul fusese făcut în fața frontului, el nu putea fi reparat decât tot în fața frontului; dacă Carol de Hohenzollern nu găsea de demnitatea lui să facă astfel un meritat *mea culpa*, căpitanul Argetoianu nu mai putea sta cu frunte sus în fața ostașilor săi. În fine, demisia fu primită și astfel tată-meu părăsi armata, căreia se consacrase, în care ar fi ajuns repede la gradele înalte (întrecuse deja pe toți camarazii lui) și căreia i-ar fi adus însemnate servicii. Timp de 10 ani, până la Războiul din 1877, când fu concentrat ca rezervist și apoi activat, dânsul rămase departe de oștire și ocupă postul de inginer-șef de Circumscripție la Craiova (județele Dolj, Vâlcea și Romanați).

Intransigența asupra unui punct de onoare pe de o parte, remușcări de a fi frânt pe nedrept o carieră, pe de alta — la care trebuie să se fi adăugat și regretul de a fi dat pe față o lipsă de stăpânire pe care o condamna — au constituit aluatul din care s-a dospit trainica și reciproca stimă și prietenie care au unit mai târziu pe Regele Carol cu tată-meu. Prima împăcare s-a făcut chiar în anul 1867, la Craiova, în casa Elenei Glogoveanu, după stăruințele lui Nicolae Haralamb și ale colonelului Alexandru Schina. Reproduc după notele lui tată-meu cuvintele schimbate atunci, fiindcă ele aruncă o lumină specială și asupra viitorului Mare Căpitan și asupra modestului căpitan Argetoianu, care urma să-și facă și el drumul în viață:

— „Îmi pare rău că v-ați dat demisia. Am aflat *după aceea* că n-ați fost deloc vinovat. Dacă fac observații ofițerilor este pentru că mă interesez de instrucția lor. Dacă ați fi fost în serviciul armatei prusace, ați fi constatat că și noi, Prinții de sânge, suntem destul de aspru pedepsiți când suntem vinovați.

— Alteța Voastră Regală a recunoscut că n-am fost vinovat și aceasta este pentru mine o mare satisfacție. N-am avut onoarea să fiu în serviciul armatei prusace, dar am fost — în calitate de ofițer străin — în serviciul armatei franceze, pe care o consider din toate punctele de vedere la înălțimea armatei prusace. Asigur pe Alteța Voastră Regală că chiar dacă aș fi fost vinovat, n-aș fi putut suporta reproșuri atât de aspre în fața trupei pe care o comandam.

Eu cred că pentru orice om, fie că e Prinț de sânge sau nu, onoarea e aceeași, dacă se respectă".

Un gest de impacientă al Prințului dovedi că nu era prea mulțumit cu acest răspuns. El adăugă totuși:

— „Regret foarte mult demisia dumneavoastră, căci am aflat că ați fost ofițer bun și am nevoie de ofițeri buni pntru armată.

— Când țara mea va avea nevoie de servicile mele, eu pot să asigur pe Alteța Voastră Regală că voi fi oricând gata s-o servesc" – fu ultimul cuvânt al lui tată-meu.

Acest prim contact nu rupse de tot ghiața între cei doi oameni. Trebuia să mai treacă vreme, să se mai uite pe de o parte ultrajul suferit, pe de alta regretabila lipsă de stăpânire de sine. Împăcarea definitivă se făcu în toamna anului 1876, tot în casa mătușei noastre Glogoveanu. Vodă-Carol venise la Craiova și tată-meu, funcționar superior în localitate, fusese invitat la masa oficială. Acum Principele Carol vorbea curent românește, și pe românește spuse lui tată-meu: „Ai promis că la nevoie vei lupta pentru țară, dacă vom fi siliți să intrăm în război?

Îmi voi ține promisiunea, răspunse tată-meu, și îmi voi îndeplini datoria oricând și oriunde interesele țării o vor cere.

Contez pe promisiunea dumitale" — încheie Domnul, iar a doua zi prefectul județului, Titulescu (tatăl fenomenului actual cu același nume) aduse lui tată-meu din partea Prințului o fotografie semnată de dânsul. Astfel începură relațiunile cordiale între acești doi oameni pe care cultul datoriei i-a ținut nedezlipiți timp de 40 de ani.

În aprilie 1877 tată-meu fu concentrat ca maior de rezervă și fu, succesiv, șef de stat major al Diviziei 1 (generalul Lupu), însărcinat cu aruncarea podului de pontoane la Corabia și șef de stat major la Divizia a III-a (colonel Cerchez), la Plevna. Fragmente din

amintirile lui de război au fost publicate prin reviste și nu este locul să mă întind prea mult asupra lor. Nu pot să nu relatez, după notele sale, incidentul capitulării și predării lui Osman-Pașa, fiindcă mărturia lui tată-meu schimbă cu totul datele oficial înregistrate cu privire la acest memorabil episod. Îndată după căderea Plevnei, tată-meu, însoțit de un ofițer și de câțiva călărași, plecă din liniile românești spre oraș. Pe când trecea podul peste Vid, fu chemat de pe mal de un ofițer turc. Coborându-se lângă malul râului, găsi acolo pe Osman-Pașa cu câțiva ofițeri și soldați. Un medic îi pansa piciorul rănit. Îndată ce văzu pe tată-meu, îl salută cu politețe, se numi și ceru printr-un interpret să se predea învingătorilor săi. Tată-meu trimise numaidecât pe ofițerul ce-l însoțea la colonelul Cerchez să-i comunice faptul și rămase de vorbă cu Osman-Pașa care arăta o mare seninătate și o supunere smerită față de hotărârile lui Allah. După câtăva vreme sosi și colonelul Cerchez cu o trăsură în care pofti pe Osman. În loc să-l ducă „peșcheș" la Vodă Carol, Cerchez făcu marea greșeală să-l ducă Marelui Duce Nicolae și astfel s-a creat legenda că *rușii* au făcut prizonier pe viteazul apărător al Plevnei, pe când în realitate norocul voise ca el să se predea ofițerilor români.

Cu câțiva ani înainte de Războiul Independenței, familia mea rămasă îndatorată după moartea bunicului meu Otetelișanu părăsise Craiova, închiriind casele părintești în care mă născusem și s-a retras la Breasta, unde am petrecut vara și iarna. Am stat acolo până la sfârșitul anilor '70, îndepărtându-ne numai de două ori iarna, o dată pentru a merge la Nisa și altă dată pentru a merge în Italia, unde am petrecut iarna 1878/1879. Călătoria la Nisa mi s-a șters din memorie. Nu-mi amintesc decât plecarea și drumul până la Viena. Am plecat din Craiova cu trăsura într-o zi până la Severin, unde am poposit peste noapte; îmi reamintesc perfect masa de seară la hotelul Jiga din cauza unui castron plin de icre moi care circula printre comeseni — mâncam toți cu lingura mare. Icrele proaspete nu se mai găsesc astăzi la Severin; pe vremea copilăriei mele ele se vindeau în putinici de lemn pe prețul de 20 lei ocaua, cu putinică cu tot.

Turnu-Severin era încă oraș nou-nouț, din vremea lui Kisselef și toată „mișcarea" județului era încă împărțită între noua așezare și vechiul târg al *Cerneților* ce nu decăzuse încă. Pictorul italian Preziosi, în albumul călătoriei sale din 1869 dă chiar o mult mai mare atenție Cerneților decât Severinului. Severinul nu fusese încă ilustrat prin „activitatea" lui Ilariu Izvoranu și nu era încă nici Mecca averescanilor, nici scena isprăvilor lui Richard Franasovici. Fusese întemeiat printr- un „ofis" al generalului Kisselef din 1832, prin care

se alocase o sumă pentru construirea unei cantine, unei pușcării și unei biserici. Banii au fost însă irosiți și trimițându-se o anchetă de la București s-au înregistrat declarațiile logofătului Gheorghe care destăinuia că banii fuseseră mâncați de Pană Gârdăreanu care, în loc de biserică, de pușcărie și de cantină construise o cârciumă la drumul mare și tocase banii care prisosiseră. Severinul a fost în realitate întemeiat ceva mai târziu, după planurile arhitectului francez Xavier de Villacros, pe moșia Bălașei Fratoștițeanu și a fratelui ei Iancu Severineanu. La ieșirea din Severin spre Craiova, la colț cu șoseaua care merge spre Cernați se află încă o moară, ultim vestigiu al proprietății Bălașei Fratoștițeanu.

La Severin ne-am urcat în vapor și am mers pe Dunăre până la Baziaș și numai acolo am dat de tren. Am porni spre Viena și-mi reamintesc încă acum silințele mumă-mii și ale bunică-mii pentru a mă convinge „să-mi fac trebile" în stațiile mari, unde opririle erau mai lungi! De vagoane cu paturi nu era nici vorbă, dar nu erau nici măcar vagoane cu closet. Closetul și culoarele comunicante au fost, pe trenuri, perfecționări pe care le-am salutat cu bucurie mulți ani mai târziu! Când mă gândesc la înlesnirile și la confortul cu care se călătorește în trenurile directe și de lux, și le compar cu mijloacele de transport din copilăria mea, nu-mi vine să cred că atâtea perfecționări au putut fi realizate numai în spațiul câtorva ani — fără să mai vorbesc de automobile și de aeroplanele care duc de la București la Paris în mai puțină vreme decât se cerea acum 60 de ani de la Craiova la Severin!

Deși aveam numai opt ani, îmi aduc foarte lămurit aminte etapele primei mele călătorii în Italia și aspectele Veneției, Boloniei, Florenței, Romei și Neapolelui de atunci, îmi trec înaintea ochilor parcă le-aș vedea acum. Plecasem iarăși cu mumă-mea și cu bunică-mea — și mumă-mea, pasionată de artă și interesată de toate, mă căra pretutindeni, în muzee și prin biserici. O adâncă urmă a lăsat în memoria mea o audiență colectivă la Papa Leon al XIII-lea de curând ridicat pe tronul pontifical. Atât de bine mi se întipăriseră în minte amănuntele salonului în care fuseserăm primiți — o ceată întreagă de străini înșirați în genunchi de-a lungul pereților — încât l-am recunoscut 54 de ani mai târziu, când am fost primit cu alai, în audiență particulară de Pius al XI-lea, în ianuarie 1932! Ministru pentru a nu știu câta oară, încărcat cu decorații, în fața temenelelor Monseniorilor mă gândeam cu invidie la copilul anonim și smerit, la copilul căruia îi bătea inima la apropierea diafanului Leon al XIII-lea, la copilul ce nu pricepea ce vedea, dar căruia „viața" îi sta înainte.

Nu mă pot plânge, desigur, de a mea, dar cine se poate apăra de un sentiment de tristețe când e silit să se uite înapoi, în loc să poată privi numai înainte?

La Neapole am petrecut o iarnă întreagă și-mi aduc aminte de tot. Îmi reamintesc casa în care stam, un „palazzo“ (recte: imobil) Beato, pe Corso Vittorio Emmanuele; familia Beato, compusă din tată, mamă și *24 de copii* cu câțiva din care mă jucam; frica bunicămii de hoții de buzunare — frică pe care mi-o băgase și mie în suflet și care otrăvea toate plimbările noastre. Pe vremea acea, Corso Vittorio Emmanuele era un bulevard liniștit care șerpuia printe grădini pe înălțimi — de-a lungul dealului ce domină orașul. Extinderea Neapolelui până la Vomero și lucrările fasciste au răscolit pașnica regiune familiară copilărie mele, totuși am regăsit intactă în 1932 — și cu câtă emoție — casa Beato, îmi aduc, de asemenea, aminte de un mic apartament, pe Chiaja, în care-și trăia ultimele zile Mircea Rosetti, fiul lui C.A. Rosetti, bolnav de tuberculoză. Trăia cu mumă-sa care uitase tot, chiar și patima politică și venise să ceară climei Italiei vindecarea copilului ei. Mi-a rămas în ochi chipul palid și istovit al sărmanului Mircea întins pe pat într-o odaie plină de rufe muiate în apă de mare, atârnate pe frânghii. Era o născocire a d-nei Rosetti, pentru a da aerului umezeala cuvenită și o aromă maritimă. Am văzut acolo pentru prima dată pe Liberte, zisă Bichette, unica fiică a Rosettilor, impresionantă prin apucăturile ei zgomotoase, prin veselia ei fără rost și printr-un „porte-cigarettes“ excentric, de chihlimbar, împodobit cu pietre scumpe, probabil false. Tot ce vedeam la Neapole mă încânta: palate, grădini cu portocali, piețe cu fântâni monumentale, biserici — Pompei, Sorrento, Capri cu fantasticele lor priveliști se întipăreau în fragedele mele celule cerebrale pe care nimic nu le pângărise încă. Nu trăisem în nici un oraș, veneam din verdeața și din liniștea de la Breasta, în țara armoniei perfecte a liniilor, în țara proporțiilor măsurate și cadențate. Copil de opt ani, scăpam de sub supravegherea mumă-mii și bunicămii și hoinăream prin toate colțurile orașului. Învățasem italienește cu copiii lui Beato și după două luni aș fi putut servi de călăuză oricărui străin. Trecusem prea repede prin Veneția, Florența și Roma și numai la Neapole au izbutit să mă pătrundă imponderabilele unui mediu căruia nu puteam rezista fiindcă nu-i puteam opune nimic; și mai ales fiindcă nu aveam nici o poftă să-i rezist. Această iarnă petrecută în Italia a așezat în mintea mea de copil noțiuni care nu s-au șters. Soarta — părtinitoare pentru mine — a voit să mi se deschidă ochii în Italia și capul — zece ani mai târziu — la Paris.

Poate că acestor două împrejurări datoresc norocul de a nu fi trecut prin viață fără să-i simt gustul.

Pe timpul cât am stat la Neapole, tată-meu care rămăsese după război în armată, fusese trimis să desăvârșească ocuparea Dobrogei [după Războiul de Independență]. Pe cât era de ușor să ajungi la Brăila, pe atât era de greu în acele vremuri să treci în față, în Dobrogea, mai ales iarna. Trebuia o adevărată manevră pentru a străbate cu barca printre sloiurile de gheață. Odată ajuns la mal, începeau alte dificultăți, căci țara era pustiită, mai ales în părțile Dunării de jos, părăsită de turci în timpul războiului și după pace. Tată-meu ne scria când putea, destul de des, și ne poveste despre mizeria oamenilor și despre mila lui Dumnezeu. Insensibil la nenorociri atât de îndepărtate, nu mi-au rămas în minte din acea corespondență decât două lucruri: că icrele proaspete se vindeau cu 2 lei kilogramul, iar potârnichile cu 50 de bani *perechea*. Mi-am jurat atunci să mă duc și eu în Dobrogea îndată ce voi putea, să mănânc icre cu lingura! Dar împrejurările mi-au fost potrivnice și n-am putut ajunge în Dobrogea decât după vreo 30 de ani; potârnichile zburaseră și icrele își croiseră alt drum!

Firul amintirilor m-a cam îndepărtat însă de Craiova, de Craiova pe care familia mea a părăsit-o definitiv în 1881, an în care tată-meu a fost mutat la București și unde s-a scurs de la acea dată aproape întreaga lui carieră, până ce a fost numit comandant al Corpului I de Armată (dacă nu mă înșel)[12]. Ne-am instalat astfel cu toții în Capitală pentru ani îndelungați. Înainte de a atinge această perioadă bucureșteană a amintirilor mele, vreau să mai consemnez aci pentru urmași câteva date asupra orașului meu natal, care între copilăria și bătrânețele mele și-a schimbat cu totul nu numai aspectul, dar și sufletul.

Pe vremea copilăriei mele, numai ulițele din centrul Craiovei erau pavate, cu bolovani mari de râu, și scursoarea apelor se făcea pe mijlocul străzilor, aduse în formă de albie. De-a lungul acestor scursori pestilențiale, se zbăteau vara stoluri de muște mari atrase de murdării, căci despre vreun canal nu era nici vorbă. Iarna, apele își făceau drum cum puteau și dâra lor desena meandre cafenii pe albeața zăpezii. Cât ținea gerul, copiii se dau pe ghiață, pe aceste pârtii scârboase, și se poticneau din când în când de câte o coajă de lămâie sau de o altă murdărie prinsă în îngheț — iar oamenii mari trebuiau să treacă peste ele cu precauție ca să nu alunece și să-și

[12] În această calitate tată-meu nu s-a instalat în Craiova; a comandat Corpul, de la Breasta, mergând în fiecare zi în oraș, la slujbă. Iar eu intrasem în Diplomație.

frângă picioarele. În afară de Centru, ulițele erau numai șoseluite, pline de hopuri. Pe vreme de ploaie, când trecea o trăsură, mocirla era zvârlită până pe pereții caselor, iar vara pe secetă, lumea trăia într-un nor de praf. Tată-meu îmi povestea că în anul 1838, străzile principale au fost luminate, pentru întâia dată, prin felinare în care ardeau lumânările de seu. Eu nu le-am apucat, căci fuseseră deja înlocuite prin lămpi de petrol — mai întotdeauna stinse dealminteri.

După cum se vede, Craiova de acum 60 de ani nu semăna cu cea de azi[13]. În afară de casele boierești și de câteva case de negustori înstăriți, nu era nici un edificiu însemnat, lăsând bisericile la o parte. Prefectura, Primăria, Curtea și tribunalele, comandamentele militare și administrațiile civile erau instalate cu chirie în case particulare, prost ținute și derăpănate. Numai Liceul avea localul său propriu, o casă cu cat peste un parter mâncat de umezeală, cu un maidan plantat cu salcâmi în față, parodie de grădină spurcată iarna ca și vara de mirosul latrinelor lipsite, ca și tot orașul, de apă. Teatrul, clădit de Teodorini, tatăl cunoscutei cantatrițe, deși simpatic ca arhitectură internă, era mic, fără aparență și avea pe din afară aspectul unui grajd. Grădina Bibescu era încă o proprietate particulară și aproape abandonată, iar grădina Mihai Bravul, abia plantată cu felinare de petrol strâmbe și cu salcâmi strâmbi și ei, era de toate, numai loc de recreație nu.

Craiova are și azi pretenția de a fi centru, de a fi un focar cultural. Se poate să fie așa; sutele de vibrioni profesioniști ce mișună în bulionul de cultură al atâtor școli — înmulțite în ultimele decenii fără socoteală — poate că dau unora iluzia unei vieți intelectuale. În tot cazul, această viață e de ordin artificial. Până în anii 1870, cu mult mai puține școli și societăți sau reviste culturale, Craiova a fost un centru real, o Capitală de regiune — capitala Olteniei. Înlesnirea comunicațiilor prin construcția de căi ferate a contribuit mult la centralizarea vieții sociale în Capitala țării, în București. Dar ceea ce a dat o lovitură și mai grea Olteniei — lovitură de care a avut să sufere mai puțin Iașul, o altă victimă a centralizării — a fost prăbușirea quasi-bruscă a păturii diriguitoare, a boierimii locale. În Craiova a trăit veacuri întregi o boierime foarte veche și mai toate familiile mari din restul țării se mândresc și azi cu presupusa sau cu reala lor înrudire cu Basarabii și Craioveștii olteni. O boierime foarte închisă, cu puține legături peste Olt — o boierime dornică și aptă să-și însușească cultura occidentală. Gheorghe Bibescu și Barbu Știrbei, boieri olteni, au fost primii români care și-au completat studiile la

[13] Scris în 1930.

Paris. Curentele romantice, politice și literare au găsit încă înainte de 1848 răsunet la Craiova și în Oltenia. Lăsând la o parte pe Tudor Vladimirescu, străin de aceste curente, și pe Popa Șapcă, care n-a fost niciodată la Paris, mișcarea lui Magheru și a tovarășilor săi a pornit din deșteptarea sufletelor în Oltenia. Societatea boierească din Craiova era o societate aleasă și nu rareori veneau boieri și cucoane de la București să petreacă în Cetatea Banilor. În partea de jos a orașului, în jurul grădinii Mihai Bravul de azi, se ridicau mai multe case boierești, adevărate palate, din care nu mai subzistă decât casa Glogoveanu, transformată de curând în Primărie. În partea opusă a grădinii, pe locul unde se ridică astăzi Liceul de fete Regina Maria se afla masiva casă Bengescu, cu acoperișul ei de șiță. Alături, casa Brăiloiu — mai la vale casa Zătreanu. Între șoseaua care urca spre oraș și casa Glogoveanu, erau (mai sunt și astăzi refăcute și trecute în alte mâini) casele Păianu și Bibescu. Casa Otetelișenilor era lângă Sf. Dumitru, iar a Argetoienilor lângă Valea Vlăicii.

Toate aceste case, ca și ale Bălceștilor, Gigurților, Brabovenilor, la care se adăugaseră în timpii din urmă casa colonelului Solomon, vila Caimacanului Iancu Bibescu și casa lui Nicolae Opran, erau animate de sindrofii, de vizite și de baluri. Logodirile, nunțile și botezurile erau prilejuri de mari petreceri, și chiar în afară de aceste evenimente viața socială era din cele mai animate. Craiova a avut unul din cele dintâi teatre și operă italiană, mai în toate iernile, de pe la 1860 înainte. Societatea craioveană era foarte închisă și printre familiile boierești, înrudite între ele nu pătrunseseră decât câțiva privilegiați, fie prin situația oficială ce dobândiseră ca colonelul Solomon[14], fiul unui moșnean din Pleșoi fie prin averea ce adunaseră, cum au fost frații Opran, Nicolae și Pera (Petre) al căror tată, grânar din Galați, se îmbogățise cu comerțul cerealelor din Oltenia, sau frații Dumba, români macedoneni îmbogățiți în comerțul lânii și care toți se căsătoriseră în Craiova cu fete mai sărace, dar de familie bună.

Toată această boierime — cu câteva rare excepții — s-a prăbușit dintr-o dată, fiindcă aceleași cauze produc aceleași efecte, între anii 1870 și 1880. Câteva familii s-au stins; așa s-a întâmplat cu Zătrenii și cu Bengeștii. Ultima fată a casei Zătreanu s-a căsătorit cu un arpentor austriac, anume Dinopel. După ce s-a topit zestrea Zătrencei, care altminteri nu era mare lucru, Dinopel, care se transformase în Dinopol, a făcut pe inginerul hotarnic, ca să-și câștige viața. Dinopol a pus doi băieți buni pe lume care și-au făcut drumul în viață, mai ales George, care după ce a părăsit cariera militară a fost deputat

[14] Tatăl generalului, Alexandru Solomon, căsătorit cu o fiică a lui Grigore Ghica-Vodă.

și prefect și s-a căsătorit cu o fată bogată din oligarhia bogătașilor craioveni de după 1880, domnișoara Davidescu. Cel din urmă Bengescu a fost Costică Bengescu, căsătorit cu domnișoara Olga Lahovari, soră cu Alexandru, Iancu și generalul Jacques Lahovari. Bengeștii de la București — Georges (fost ministru plenipotențiar și autorul unei prețuite bibliografii franceze a operelor lui Voltaire) și Achille, soțul doamnei Zoe Bengescu, credincioasa doamnă de onoare a Reginei Elisabeta — nu erau Bengești, ci Lentz. O fată Bengescu s-a căsătorit prin anii '30 cu un oarecare Lentz, de origine germană, dar venit în țară cu rușii, și copiii lor, printre care tatăl lui Georges și Achille, au luat numele de Bengescu.

Costică Bengescu își făcuse studiile de Drept la Paris, era inteligent și ar fi făcut carieră dacă nu ar fi fost doborât de timpuriu de o boală incurabilă. Se zicea că-i putrezesc oasele și-mi aduc aminte de el ca prin vis, cu un bandaj negru pe frunte, mergând greu sprijinit pe un baston. Era fiul lui Grigore Bengescu, care-și petrecuse viața în vechile noastre instanțe judecătorești și ajunsese președinte de Curte la Craiova. Deși foarte mândru de boieria lui, se zice că era foarte lacom de plocoane de la împricinați. Despre el se povestește că de câte ori venea câte un împricinat să-i aducă un plocon, după obiceiurile vremii, îl primea rău, îl dojenea și termina zicându-i: „du-te la dracu'!". Împricinatul pleca plouat și cum ieșea din odaia lui Bengescu, da de o ușă pe care era zugrăvit un drac și inscripția: „Aici e dracul". Cei care știau rostul lucrurilor, și-l știau mai toți, intrau acolo și găseau un slujbaș, care le lua în primire ploconul. Pe lângă Costică, care a lăsat o fată, măritată târziu în Franța, Grigore Bengescu mai avea trei fete. Cea mai mică, Elena, a fost cea mai bună prietenă a mumei mele, era o natură aleasă și iubitoare; a murit de oftică, tânără și necăsătorită. Din cele două, cea mare, Paulina, s-a căsătorit cu Greceanu, iar cealaltă cu un rus, Zavarov, pripășit prin Craiova de pe urma ocupației rusești. Amândouă n-au avut decât fete, care s-au căsătorit cu un Vălimărescu (fost prim-președinte al Curții de Apel din Craiova), cu un ofițer, Stoilov (ajuns general), și cu Iancu Pleșea, fiul mai mare al cunoscutului cămătar și bogătaș craiovean. Această legătură cu Bengeștii a dat mai în urmă familiilor Vălimărescu, Stoilov și Pleșea, în societatea nouă a îmbogățiților din Craiova, ifose de aristocrație și o situație privilegiată. Cu moartea bătrânilor și a Elenei Bengescu s-a închis însă casa pe care moștenitorii au lăsat-o să se dărăpăne, până a fost doborâtă din temelie.

Printre cele dintâi familii boierești din Craiova care s-au prăbușit a fost familia Obedenilor. Mai sunt și astăzi câțiva Obedeni care

trag pe dracul de coadă la București, unde și-au uitat cu totul tradițiile boierești. Ultimul boier Obedean a fost Vasile, colonelul Vasile Obedeanu, sau nenea Vasilache cum îi ziceau toți. Prototip, ca și Alexandru Glogoveanu, al aristocratului scăpătat — ca și capra râioasă cu coada în sus din poveste, pierduse tot afară de acea prestanță înnăscută care nu se poate dobândi și care nu se pierde niciodată. Bărbat frumos și elegant, cu doi ochi precum cărbunii sub o frunte prelungită printr-o impunătoare chelie, cu mustață albă tăiată scurt, cu buze neastâmpărate, Obedeanu căpăta simpatia tuturor. Deși strâns din toate părțile de sărăcie, cu o familie numeroasă în spinare, nu și-a pierdut până a murit nici cumpătul, nici veselia. Se instalase la București, dar veșnic pe drumuri se arăta când la Craiova, când la Iași (se căsătorise cu o Micleasca), când la Oboga (în Romanați), ultima curea de moșie ce-i rămăsese. Era cunoscut și popular dintr-un capăt în celălalt al țării; unde intra el intra și veselia. Avusese o viață aventuroasă. Întâlnise, fiind încă aproape copil, pe faimosul Omer-Pașa (fost subofițer croat), care n-a putut rezista farmecului tânărului și năvalnicului oltean gata să fie numit ofițer în armata pe care o organiza Vodă Știrbei. Omer-Pașa l-a luat ca aghiotant și l-a făcut ofițer turcesc, fără să-l oblige să se turcească. Obedeanu a făcut tot Războiul Crimeii ca aghiotant al lui Omer-Pașa, apoi, după încheierea păcii, a fost trimis la Saumur, cu fesul pe cap. Ieșit de la Saumur excelent călăreț, pentru toată viața, a fugit de la turci, s-a înapoiat în țară și a fost primit în armata română, în care a înaintat până la gradul de colonel. Au fost singurii ani mai liniștiți ai zbuciumatei sale vieți. Căsătorit cu o Micleasca și sărăcit, cu o droaie de copii — încrezător în dibăcia și norocul lui a părăsit armata prin 1870 ca să-și refacă averea. Din acel moment a început pentru dânsul viața de expediente: a făcut de toate ca să-și câștige o pâine. Arendaș mofluz, născocitor de afaceri, samsar, jucător de cărți, răsărea de unde nu-l așteptai, veșnic încântat de el și de lumea întreagă. Bineînțeles a făcut și politică și s-a legat strâns de Brătianu și de steaua lui. Brătianu l-a numit de mai multe ori prefect și senator, dar nimic nu se lipea de el. Organizator de petreceri și de chefuri ca nimeni altul — o grădină de om a trăit pe agoniseala cui a putut, împăcându-și creditorii cu o glumă. Mucalit cum nu s-a mai pomeni, Vasilache Obedeanu avea un adevărat talent de povestitor, și când începea să povestească nu mai sfârșea. Intentase un proces Statului (care mi se pare că nu s-a terminat niciodată), prin care revendica cele 23 de moșii dăruite de bunicu-său Petrache bisericii Obedeanu din Craiova și pe care Statul le vânduse împotriva dispozițiunilor

testamentare — și specula acest proces pentru a obține împrumuturi pe care nu le achita. Vindea regulat recolta de la Oboga la trei-patru negustori deodată și izbutea întotdeauna să-i împace, după ce le mânca paralele. Iradiau dintr-însul o putere de viață și o veselie atât de irezistibile încât încânta pe toată lumea și când venea pe la noi la masă, întotdeauna pe neașteptate, era o zi de bucurie pentru mine.

Ruinați mai toți prin nătângia lor congenitală, sărăciți și mai repede când încercau vreo întreprindere dată bineînțeles pe mâna vechililor (așa au fost câteva arendări în stil mare ale Domeniilor Statului), boierii craioveni au căzut unul după altul pradă cămătarilor. Până la 1880 s-au închis, una după alta, toate casele primitoare din deceniile precedente. O lume nouă s-a ridicat pe ruinele celei vechi.

Ultima licărire a acestei boierimi care se stingea a fost însă strălucită, între anii 1865 și 1880. Pare că acești oameni care trăiseră atât de bine și cu atâta nebăgare de seamă a propriilor lor interese voiau să uite grijile prin care treceau și să nu se mai gândească la ziua următoare.

Mai toți continuau să ție casa deschisă și seara la masă 10-12 tacâmuri erau întotdeauna puse pentru prieteni. Balurile se mai răriseră, dar seratele și sindrofiile se țineau lanț. Înhămate cu cai albi sau negri — așa era moda la Craiova — caretele și trăsurile deschise, mai toate cumpărate la Lohner în Viena și care circulau pe bolovanii celor câteva străzi pavate din centrul orașului, erau de același tip: căptușite cu mătase „creme", cu roți roșii dunguite subțire cu negru și cu două curele lăcuite care se încrucișau la spate, între arcuri; pe capră, lângă vizitiu se mai lăfăia câteodată și un arnăut.

În această lume domoală și patriarhală, în această lume pe ducă, se învârteau și zbârnâiau câteva bolide care duceau din casă în casă, fie grăuntele lor de nebunie, fie presimțirile unei lumi noi, gata să ia locul celei vechi. Așa era Mănăilă, care se ruinase alergând după împărăteasa Eugenia, de care era amorezat și pe care nu o credea insensibilă față de patima lui. Așa era Iancu Haralamb (fratele generalului Nicolae), seminebun, hipnotizat de muzica lui Beethoven și vânător atât de pasionat încât trăia numai în mijlocul câinilor, demn descendent al bunică-sii, care *dăduse moșia Cetatea pentru doi ogari.* Așa era Manache Chinezu, de familie bună (se înrudea și cu noi), un discipol al lui Michelet și al pleiadei de cărturari libertari francezi de la începutul secundului Imperiu — care se mutase în câteva odăi deasupra librăriei Samitca, ca să aibă mai la îndemână toate cărțile care soseau.

Foarte răspândit și iubit în casele boierești între anii 1870 și

1880, în acest declin al societății craiovene, era un italian, profesor de pian, Romeo Ratti. Milanez autentic, muzicant remarcabil, de o inteligență fină și pătrunzătoare, își însușise o foarte serioasă cultură literară franceză. Venise în Craiova ca șef de orchestră al unei trupe de operă italiană și se pripășise la noi. Pianist de forță, fusese luat ca profesor în mai toate familiile bune și încetul cu încetul devenise animatorul unui Cenaclu artistico-literar, mai ales literar, din care făceau parte mumă-mea, d-ra Elisa Opran, d-ra Ana Dumba, d-ra Elena Bengescu, d-rele Bălcescu și Pepita Racoviță. D-ra Elena Bengescu, cea mai intimă prietenă a mumă-mii, în prima ei tinerețe, n-a făcut decât scurtă vreme parte din cenaclu, căci a murit de timpuriu. După moartea ei, mumă-mea s-a legat mai strâns de domnișoarele Opran și Dumba, mai ales de d-ra Opran.

Prietenia dintre mumă-mea și d-ra Elisa Opran a fost din acele prietenii ce ar fi putut deveni legendare și inspira o întreagă literatură, dacă cele două admirabile femei și-ar fi dat în vileag — în loc să le ascundă cu grijă — comorile lor sufletești. D-ra Elisa Opran, una din ființele cele mai inteligente din câte am cunoscut, era fiica unui smintit. Tată-său, Pera Opran, nu putea să o sufere fiindcă era fată, și voise băiat, pe care soția sa Efima, născută Solomon[15], nu fusese în stare să i-l dea. După câțiva ani de căsnicie își izgonise soția și copila și trăia ca un pustnic la Ișalnița (lângă Craiova), în tovărășia unei slugi credincioase, Iosef, un neamț bun de toate, și a unui vechil, Mihalache (nici o rudenie cu viitorul șef al Partidului Țărănesc), pe mâna căruia lăsase administrația întregii sale averi.

Pera Opran, cu toate țicnelile lui, avea și însușiri frumoase. Îi plăcea literatura și cum își făcuse studiile în Italia, citea toată ziua pe Dante și a încercat chiar să-l traducă în stihuri, de altminteri mediocre. Îi plăcea și muzica, și-și satisfăcea înclinarea către armonia sunetelor crescând cucuvele în colivii și ascultându-le țipătul toată noaptea. Ca delectarea să fie mai completă punea pe Iosef să le „acompanieze“ din vioară, pe când el, încovoiat și tăcut, cu capul între două lumânări, citea din Dante și trăgea din ciubuc. Începuse să-și ridice un castel și-l lăsase de roșu — să-și croiască un parc în terase spre Amaradia, cu costisitoare căderi de ape, și-l lăsase pradă buruienilor și lighioanelor sălbatice. Așa cum era, cu cusururile lui, cu aspectul lui mefistofelic — era slab ca un ogar, cu fața mâncată de câteva fire de barbă și cu ochi de foc — a fost unul din tipurile cele mai caractristice ale vechii Craiove și se bucura de mare vază printre craioveni. Craiova, de când s-a deșteptat la viața modernă, a fost un

[15] D-na Opran era fiica colonelului Solomon, căsătorit cu o Izvorancă.

oraș cu manii: a avut mai întâi mania hapurilor lui Morisson — mai târziu, după ce s-a ridicat generația arendașilor îmbogățiți, mania cailor negri cu coadă lungă și a „solitarilor“ la urechile cucoanelor. Or, Pera Opran a fost acela care a introdus în Craiova hapurile lui Morisson, în care avea atâta încredere încât mergea până a le pisa și a presăra praful astfel obținut pe picioarele frânte sau pe răni pentru a obține vindecarea! O bună parte din vaza de care se bucura Pera Opran pe lângă craioveni se datora respectului cuvenit Marelui Propovăitor al Morissonului, în minunile căruia credeau toți! La sfârșitul vieții lui, înnebunise de-a binelea. Se închisese înIșalnița și se declarase „Plevna“ (era după Războiul Independenței), adică închis din toate părțile și în imposibilitate de a-și părăsi moșia, cucuvelele și pe Iosef. Ca să poată merge la Craiova, s-a hotărât să cumpere moșia Cernelele, care-l desparte de oraș, și pe nisipurile căreia a dat cât nu făcea, îndatorându-se până în gât. Noroc că a murit la timp și fără testament, așa încât fiică-sa oropsita Elisa, a mai moștenit o frumoasă avere pe care, după ce a descurcat-o, a lăsat-o Statului.

Despre mama d-rei Opran, nu se poate spune decât un cuvânt: a fost o sfântă. Încrucișare între această sfântă și zănatecul cu licăriri aproape geniale a dat cel mai extraordinar produs din câte am întâlnit în viață. Cu un cap mare pe un trup îndesat, cu un nas enorm și o gură lipsită de farmec, d-ra Opran iradia simpatia și captiva pe oricine vorbea cu dânsa. De putere de judecată extraordinară, de o logică impecabilă în toate raționamentele ei — ducea totuși o viață absurdă: se culca între 5 și 6 dimineața, dormea toată ziua și se scula la 6 seara. Mesele ei erau la 8 seara și la 1 dimineața și nu era lucidă și nu putea lucra și perora decât noaptea. Dar noaptea nu-i era de ajuns, mai avea nevoie de o confidentă, de o ureche receptivă și amică, care să-i dea din când în când câte o replică și să-i permită s-o pornească dăcapo. Mumă-mea îi era atât de devotată încât, de câte ori avea prilejul să petreacă câteva zile cu dânsa, fie la Breasta, fie în casele Solomon din Craiova, fie, mai târziu la Ișalnița, se conforma excentricului program și se supunea cu smerenia unei stări de lucruri atât de ritos impusă încât chiar și numai gândul unei critici sau unei rezistențe i-ar fi părut un sacrilegiu.

Aceste nesfârșite colocvii dintre mumă-mea și d-ra Opran mi-au otrăvit copilăria. Singur la părinți, fără să fiu ceea ce se numește un copil răsfățat, eram un copil ținut de aproape și ca să nu fac seara nebunii cu băieții Olteanu, mama mă culca la Breasta în odaia ei. De aproape ne țineau pe toți copiii și nemțoaicele și jupânesele

casei, legate și bătute la cap și care ne povesteau tot felul de istorii înspăimântătoare cu stafii, cu govii și cu „moartea“ ce se învârtea pe lună în grădină și în jurul casei. Îmi buimăciseră capul cu totul, dar pentru nimic în lume nu mi-aș fi mărturisit tulburarea sufletească, nici ceasurile de spaimă și de nădușeli pe care le petreceam în așteptarea mamei, în loc să dorm. D-ra Opran, ale cărei manii erau organizate, venea la Breasta numai pe vremea lunii, ca să poată „treiera“ toată noaptea (după plastica expresie a bunicii mele) terasa deasupra Jiului. Treieratul ținea până la 4-5 dimineața și eu în tot acest răstimp, ce-mi părea un veac, muream și înviam la fiecare zgomot dinăuntru sau din afară, căci frica pe de o parte, puterea nopții pe de alta, mi le înmulțeau pe toate.

„Nopțile din Breasta“ nu erau însă nimic pe lângă „nopțile din Craiova“. Mumă-mea mergea mult mai des la Craiova decât venea d-ra Opran la Breasta, mai întâi fiindcă nopțile fără lună sunt mai numeroase, apoi fiindcă la noi mai venea și altă lume, mai ne cădeau în spinare și musafiri nepoftiți, ceea ce nu se încadra în protocolul oprănesc. D-ra Opran locuia împreună cu mumă-sa, închisă într-un turn de fildeș, casa Solomon, o cetățuie cu ziduri groase în care nimeni din cei nechemați nu pătrundea. Mama mă lua cu dânsa și cele două sau trei nopți, căci deplasările acestea ieratice nu se făceau pentru o singură zi, petrecute în „odaia cu arme“ mă doborau de fiecare dată pentru mai multă vreme, prin înfiorătoarele halucinații pe care nu le puteam înlătura. „Odaia cu arme“ era un imens salon de-a lungul căruia, pe perete, era înșirată o prețioasă colecție de arme vechi, de puști cu cremene de pe vremea pandurilor, de pești albaneze cu țevile subțiri, de pești turcești cu plăselele înflorite. Printre pești mai erau și iatagane încovoiate și săbii încrustate. Alături de o imensă masă rotundă, cu chipuri de sultan zugrăvite pe dânsa, de două canapele vechi și de câteva scaune, un pat de fier turcesc de dimensiuni atât de mari încât ar fi putut adăposti un harem, și altul mai mic completau mobilierul camerei. În patul mare dormea mumă-mea, iar în cel mic eu. Adică vorba vine, căci de dormit nu era chestie. Pe când mumă-mea „treiera“ cu d-ra Opran prin cele trei imense saloane în șir ale casei, eu stăteam în pat cu ochii închiși ca să nu văd asaltul armelor de pe zid mânuite de turci, de tătari, de bandiți, care de care mai fioroși și împotriva cărora nu puteam opune decât lacrimile mele de copil. De câte ori nu m-a surprins mama suspinând în hohote, fără să-și poată da seama pentru ce, căci eu tăceam chitic.

Singura patimă adevărată a d-rei Opran era literatura; citea toate romanele franțuzești pe măsură ce apăreau, și în nesfârșitele

ei plimbări nocturne le comenta, le critica — dezvolta caracterele personajelor, despica „situațiile psihologice“ și le analiza cu o agerime și cu o pătrundere demne de o îndeletnicire mai alesă. Scotea din Octave Feuillet, din Victor Cherbuliez, din Montigut și alți scriitori la modă, ce nu era într-înșii. Firea ei romantică o îndepărta de școala naturalistă și în această categorie n-avea indulgență decât pentru Maupassant. Din când în când își întrerupea prelegerile ca să declame din Schiller și din Goethe, sau din clasicii francezi. Învățase declamația cu Devrient la Viena și cu Delaunay la Paris și avea un adevărat talent de a spune versurile și o voce dramatică.

D-ra Opran mai avea o calitate: dacă citea mult, scria puțin. Căci scria! Citea pentru plăcerea ei și scria pentru plăcerea prietenelor, cel puțin așa credea dânsa! Din câte a scris, n-a publicat decât un roman *(Une Destinee Etrange)* și o nuvelă *(Une bulette)* pe care le-a semnat *Alba Monte.* Scrise după modelul manierist născocit de Alfred de Muset și perfecționat de Octave Feuillet & Co, romanele d-rei Oprean n-au fost citite de nimeni deși nu erau mai rele decât altele.

După moartea mamei sale, maniile d-rei Opran s-au întețit. Fobia oamenilor, moștenită de la tată-său Pera, s-a agravat în așa fel încât s-a închis la Ișalnița și n-a mai ieșit până a murit. N-a mai pus piciorul nici la Breasta, nici la Craiova și și-a făcut toate afacerile printr-un procurator, Iancu Mitescu, singurul craiovean pe care a mai consimțit să-l primească.

A murit de altfel voioasă și cu toate facultățile mintale intacte, a murit printre cucuvelele părintești pe care nu le putuse stârpi; a murit cu nostalgia nemărturisită a lucrurilor frumoase pe care de 15 ani și mai bine își interzisese să le mai vadă. Influența ei asupra minții mele încă fragede, a fost enormă. Mulțumită ei, mulțumită „încărcăturii“ romantice primită de la dânsa, n-am „șavirat“ la 18 ani de partea marxismului și socialismului, și am plecat la Paris cu sămânța ce trebuia să încolțească și să se dezvolte la contactul minunatei moșteniri lăsate de vechea Monarhie franceză.

Fire excepțională, aproape genială, d-ra Opran, dată de mai toată lumea uitării, ar merita un efort care să-i contureze silueta printre personalitățile ce au însemnat ceva în vremea începuturilor noastre naționale. Eu unul mă gândesc la dânsa nu numai cu un sentiment de recunoștință, dar și cu unul de pietate fiiască: a fost mai mult decât o prietenă iubită a mamei mele, a fost suflet din sufletul ei. Acolo, la Ișalnița, unde este înmormântată alături de mumă-sa, în capela ridicată în fața bisericii și a casei lui conul Pera, *în capela fără*

ușă și fără ferestre[16], odihnește trupul unui nobil și frământat suflet. Odihnească-se în pace!

Legătura dintre mumă-mea și d-ra Opran a fost atât de despotică, atât de egoistă încât aproape nu se poate concepe ca să mai fi fost loc între ele și pentru o a treia prietenă. Și cu toate acestea, această a treia prietenă a existat, deși pe o treaptă mai jos, căci rezista mai puțin la insomnii: a fost d-ra Anicuța Dumba. De o rară frumusețe, inteligentă și cultivată, d-ra Dumba era destinată de soartă unei vieți fericite căci era fiica lui Iancu Dumba, unul dintre oamenii cei mai bogați din Craiova. Mama ei, coana Marița Dumba, sora lui Manache Chinezu și cu mari fumuri de boierie — singurul ei defect, căci altfel era o persoană foarte bună — *catadicsise,* cum se zicea pe atunci, să ia pentru averea lui pe Dumba, macedonean îmbogățit. Ca copil, mumă-mea mă ducea des în vizită la coana Marița, din dragoste pentru d-ra Anicuța. Văduvă, și în mari încurcături de avere după moartea lui Dumba, locuia încă în niște case mari dar cam dărăpănate, pe Calea Unirii (unde s-a instalat în timpii din urmă Casa Avocaților) și avea o grădină cunoscută pentru cei mai frumoși smochini din țara românească. În fiecare an coana Marița Dumba împărțea la prietene dulci și delicioase fructe. Cu toate auspiciile ei favorabile, d-ra Dumba a dus o viață amărâtă și a murit la Viena în timpul războiului. Se logodise cu unchi-meu Emil Otetelișanu și a fost inconsolabilă de prematura lui moarte, în timpul logodnei. Mândră, a trăit aproape în sărăcie, nevrând să primească ajutorul rudelor și prietenelor ei cu dare de mână. Petrecea mai totdeauna vara la Breasta, și o consideram ca făcând parte din familie.

Dintre prietenele de tinerețe ale mumă-mii, Elena Bengescu a murit tânără și nu-mi aduc aminte de dânsa. A lăsat amintirea unei firi excepțional de bună. Domnișoarele Bălcescu erau trei, ca dinții unei furci înțepătoare și înțepate. Deși numai trei, aveau pretenții cât treizeci. Inteligente și cultivate, dar vanitoase, ridicol de mândre de legătura lor cu Nicolae Bălcescu, ale cărui nepoate erau, vorbărețe cu exces și prin urmare nesigure în relațiunile lor, făceau notă zgomotoasă și distonantă în pomenitul cenaclu. Cea mică, Netti, cocoșată și cam șchioapă, se consacrase muzicii cu nejustificate închipuiri de pianistă și a sfârșit fată bătrână — în brațele doctorului Culcer, de la Târgu-Jiu, pe care l-a luat de bărbat. Cea mijlocie s-a căsătorit cu Nicolae Mandrea, de la Casație, și cât a trăit a ținut la București în str. Fântânei un salon artistico-literar de clasa a doua.

[16] Prin testamentul ei, d-ra Opran a cerut ca ușa capelei – singura deschizătură a monumentului – să fie zidită după înmormântarea ei. Ișalnița a fost lăsată Statului, care a instalat în vechiul conac o instituție militară.

Cea mai mare a luat pe Petre Gigurtu, un zevzec înfumurat, care a ajuns general, comandant de corp de armată la Craiova și a murit lăsând două amintiri în urma lui: una sângeroasă, stupida și brutala represiune a tulburărilor din 1907, în Oltenia, cealaltă mai pașnică, dar tot atât de supărătoare, sub forma monumentului Regelui Carol care necinstește prin oroarea lui intrarea parcului Bibescu. Coana Olga Gigurtu a zbârnâit o viață întreagă, degeaba, între Craiova și București, dar n-a supărat pe nimeni, a făcut chiar fericirea lui Costică Mitescu, bărbat arătos și prost. Marele ei cusur a fost de a fi pus în lume pe fiu-său.

Pepita Racoviță, născută Socolescu, era o femeie fudulă și autoritară. Foarte deșteaptă și foarte citită, hotăra despre toate fără să tolereze contradicția. Nu știu cum ajunsese să înhame la sacaua ei pe *Nicolaus* Racoviță, străin de Craiova, tipul bărbatului papuc. Văr bun cu Racovițeștii-Golești, fusese ministru câteva zile în Ministerul lui Ion Ghica din 18 decembrie 1870; frate cu Racoviță care a omorât în duel pe celebrul socialist german Lassalle, își da cu complezență, când trecea granița, titlul de Prinț. Scund și gras, cu o barbă scurtă și rară ce creștea greu printre largi pete cafenii, blajinul Nicolaus, căruia îi cam curgeau balele din ochi și din gură, semăna cu un vițel fleșcăit de rasă Zimmenthal. Fără franc, trăia din banii neveste-sii, care nu-i ușura prin nimic această vădită dependență. Pentru a completa portretul trebuie să adaug că acest umil, dar totuși inteligent și cultivat bărbat, cânta de minune la pian și compunea barcarole. Manolache Chinezu, care își exercita verva satirică pe socoteala societății craiovene, îi dedicase o parodie, după traducerea germană a versurilor lui Menelas din opereta lui Offenbach, *La belle Hélène,* care începea cu aceste nimerite cuvinte:

Ich bin Nikolaus
Laus der Gute, Laus der Gute,
Mann von Pepita!

D-na Pepita era nepoata perechii Aman, bogătași proști fără cultură și fără copii care și-au lăsat averea unui muzeu ce le poartă numele și în care Primăria Craiova întreține câțiva funcționari sinecuriști și expune papucii, ciubucul și o sosieră a bătrânului testator — între alte orori. Directoare a acestei inutile instituțiuni a fost la un moment dat și doamna Farago, muză productivă care a inundat Craiova, Oltenia și Țara cu versuri de plăcintă.

Deși pe scara intimității toate aceste cucoane stau pe trepte diferite, o solidaritate intelectuală, o comunitate de idealuri și de

concepție a vieții le legau pe toate. În acest cerc de femei inteligente, Ratti cumula funcțiunile de îndrumător muzical, de critic literar și de „causeur". După risipirea societății craiovene în care se obișnuise, Ratti a părăsit Craiova, a încercat fără să reușească să se înfigă la București și a murit la Focșani unde se împrietenise cu Alexandru Plagino, cu care petrecea împușcând ciori la Plăinești. Cu prilejul audienței mele la Papa Pius al XI-lea (Cardinalul Ratti, înainte de ridicarea sa pe Sfântul Scaun) am putut stabili că Sanctitatea Sa era propriul nepot al profesorului nostru de pian din Craiova. Cât de mică e lumea! Papa s-a interesat mult de sfârșitul său ale cărui urme fuseseră cu totul pierdute de familia Ratti.

Mult mai târziu, prin 1894 — vara — petrecând câteva săptămâni la Focșani, unde tată-meu comanda Divizia, am dat de urmele lui Ratti, a cărui amintire rămăsese încă vie în localitate. Deși mă canonise, ca profesor de pian, omul îmi fusese foarte simpatic și am căutat să aflu amănunte despre viața lui, în ultima ei etapă, întrebând pe unul și pe altul. Așa cum l-am cunoscut eu, știam că nu se putea adapta unui mediu lipsit de vlagă artistică și romantică, că îi trebuia o orchestră de diletanți și exhibiționiști în care să ție arcușul primei violine și mă mirase, până să nu cunosc Focșaniul, cum se putuse acomoda moravurilor unui orășel obscur și uitat de lume. Că doamna Masson, directoarea de pension pe care o luase de nevastă ca să o nenorocească, îi asigura pâinea zilnică, că Alexandru Plagino îi furniza la Plăinești ciorile în care trăgea — nu era de ajuns. Numai după ce am cunoscut Focșaniul, mi-am dat seama că Ratti găsise aceeași atmosferă ca cea de la Craiova, și poate în anumite direcții încă și mai exaltată.

E păcat că nimeni nu s-a gândit să schițeze viața sufletească a orașelor de provincie românești înainte de renașterea noastră națională. Erau mai toate adormite în „somnul cel de moarte" al lui Andrei Mureșanu și năzuințî străine de preocupările de ordin material nu se manifestau decât în cele trei capitale tradiționale. București, Iași și Craiova. Pe urmele lui Ratti am aflat că și Focșaniul putea fi clasat în rândul celor trei centre ale redeșteptării românești, și cred că era singura capitală de județ căreia i se putea face această cinste. N-am pătruns adânc în frământările locale ca să-mi pot lămuri obârșia mișcării politice și intelectuale care s-a dezvoltat în cetatea Milcovului, la sfârșitul veacului trecut; am putut numai să-mi dau seama în treacăt că exista acolo o aristocrație de naștere și de bani ce se lepădase de eresurile trecutului și palpita la adierea tuturor curentelor din Apus. Pe lângă boierii divăniți ca Plăineștii,

ca Mavrocordat[17], ca Dadu Filipescu[18], mai erau și familii boierești autohtone, necunoscute aiurea, dar ilustre pe un mal și pe celălalt al Milcovului. Cea mai cu vază cucoană din Focșani era doamna Stamatin, născută Dăscălescu, sora poetului Dăscălescu. O fată a ei s-a căsătorit cu Costică Câmpineanu (omul cu șerpii), fratele lui Ion, ministrul, și tatăl Constanței Ghica — alta cu Guliță Pruncu, a treia cu Vasile Holban cu care a avut pe generalul Holban. Era atât de mândră încât a leșinat aflând că nepoată-sa Elisa (fata poetului) se logodise cu arhitectul Mincu.

În afară de d-na Stamatin, mai ținea salon cu ifos în Focșani și doamna Apostoleanu, născută Gâță. Apostoleanu, avocat de mare talent, ajutat de soția lui, o femeie de mâna întâi și cu stare bună la părinți, a adunat o avere considerabilă și a ridicat cea mai frumoasă casă din oraș. Energică și autoritară, doamna Apostoleanu[19] a făcut multă vreme „la pluie et le beau temps" în Focșani. Sala ei de bal „cu oglinzi mari", cu mobile de mătasă și cu terasă pe grădină a fost celebră până la București. În acel salon ne-a ospătat generalul von Morgen, pe Averescu și pe mine, în drum spre Buftea, în ianuarie 1918...

Societatea focșăneană era împărțită în două grupuri care se dușmăneau și se înțepau cât puteau. De o parte era *Parnasul* (intelectualii) cu Mușunachi Mavrocordat, cu domnișoarele Stamatin, cu Guliță Pruncu, cu domnișoarele Robescu, cu doamna Tufelcică (sora poetului Sihleanu) etc; de alta *L'île de Cythère* (!!) cu doamna Guliță Pruncu (născută Stamatin), cu Alexandru Plagino, cu doamna Alina Vidrașcu (mama lui Pascal), cu doamna Prodan[20], născută Oltănescu etc. Membrii *Parnasului* țineau ședințe

[17] Zis Mușunachi. Era proprietarul unei moșii în Putna și venea des la Focșani, unde era spaima cucoanelor, fiindcă le rupea coardele de la pian, de tare ce izbea în ele!

[18] Dadu Filipescu, frate cu tatal lui Nicu Filipescu, propietar și el în regiune, căsătorit cu cântăreața Merope. A avut cu dânsa un singur băiat care a luat pe Luisa Corradini, de la Brăila (căsătorită mai târziu cu colonelul Alexandru Văitoianu), și a pus cu dânsa în lume pe ilustra cântăreață Mary, căsătorită întâi cu Bassarabeanu și apoi și cu Richard Franasovici.

[19] D-na Apostoleanu avea doi frați Gâța: George, care făcea pe romanticul, se căsătorise cu sora lui Mitică Ollanescu (Ascanio), dar i-a furat-o căpitanul Aslan (ajuns mai târziu general). Focșănenii mai povesteau și în 1894 despre galanteria lui George Gâță: trimitea zilnic icre proaspete lui Aslan care fusese surghiunit ca pedeapsă în munții Vrancei de către colonelul său. După divorț a dat fostei sale soții tot ce avea în casă, numai să o vadă fericită. Celălalt Gâță se căsătorise cu o domnișoară Prodan. Familia Gâță era o familie bună din Panciu, dar n-a ajuns la notorietate decât în persoana doamnei Apostoleanu și a fraților ei. Ratti era un nedespărțit tovarăș al fraților Gâță și al fostului prefect Tufelcică, de care se ținea când nu împușca ciori la Plăinești.

[20] Prodan era un bețiv împărătesc și de meserie magistrat. De origine ungurească neprecisă, avea mari pretenții de nobilime și a pus să se sape „un blazon" pe cavoul său de la

literare și muzicale, cântau din pian și din gură, își împrumutau *La Revue des Deux Mondes,* palpitau cu Iulia de Trécoeur și se rățoiau cu Monsieur de Camors. Adepții *Citerei* preferau îndeletnicirile idealiste, desfătări mai concrete și mai simple; se întruneau ca să clevetească, ca să danseze sau să pregătească picnicuri și tot felul de petreceri. Oarece preocupări literare sau artistice nu erau excluse nici în saloanele *Citerei,* și împărțirea societății focșănene în două era mai mult rezultatul simpatiilor și antipatiilor decât al unei stricte aplicări a principiilor. Ratti, simpatic tuturor, era admis în amândouă clanurile și însărcinat cu misiuni delicate de la un front la altul, pe care le îndeplinea cu tact, căutând să împace toate caprele cu toate verzele. Încetul cu încetul această „elită" a Focșanilor s-a irosit. Unii au părăsit orașul, alții s-au mutat într-o lume mai bună și toate luminile s-au stins în cetatea Milcovului, căzută și dânsa pe planul celorlalte orașe moarte de provincie.

Dar să lăsăm Focșanii și să ne întoarcem la Craiova. Un alt tip interesant de pe acele vremuri se conturează în memoria mea. Îl chema Madarasz, era pleșuv cu o barbă mare căruntă, circula cu un cilindru cenușiu, cu haine și cu rufe dubioase. Se angajase cu câțiva ani mai înainte ca fecior la bunică-mea Otetelișanu. Văzându-l cu mâinile subțiri, că nu știe să servească la masă, că-i cădeau farfuriile din mână, că era jenat în tot ce făcea, că avea maniere și „fason" de boier, bunicu-meu începu să-l descoase și află astfel că era dintr-o familie nobilă maghiară și că fugise din Ungaria în urma înăbușirii răscoalei lui Kossuth. Perindase lumea întreagă și nu se știe prin ce minune a împrejurărilor ajunsese în Craiova. Natural că a doua zi trecu din rândul servitorilor în rândurile prietenilor. Bunicu-meu avea strânse legături cu Boicea Radianu, cu Carada, cu Olteanu, cu toți liberalii și cărvunarii întârziați din Oltenia care se adunau și discutau zilnic, la „Cazin" în Calea Unirii. Madarasz deveni prietenul lor, trăi cum putu, se însură cu o numită Madam Farcaș care ținea un modest pension de fete, o nenoroci, zbârnâi din casă în casă și muri uitat de toți după 1880. Era vorbăreț și amuzant, dar mai ales un eminent jucător de șah. Venea des pe la Breasta în timpul Războiului din '77 și-l văd și acum în mijlocul nesfârșitelor partide de șah pe care le da în salonul nostru, pe diferite mese. Căci toată lumea învățase șahul știut de la el, și așa l-am învățat și eu, deși copil mic.

Printre obișnuiții casei noastre era și doctorul Drăgescu, un transilvănean deștept, dar grețos; Drăgescu își făcuse o clientelă

Cimitirul Bellu. A pus în lume patru băieți, unul mai prost ca altul, ceea ce n-a împiedicat pe cel mai mare sa ajungă general inspector în armată și pe cel mai mic colaborator cu Shakespeare.

bună și crezându-se irezistibil cu barba lui „à la Fra Diavolo“, făcea curte tuturor cucoanelor. Le dedica și versuri nesărate. După un concert de binefacere pe programul căruia figurase și mumă-mea cu domnișoarele Opran și Bălcescu, Drăgescu le-a trimis un sonet din care îmi reamintesc primele versuri:

Când degete de roze se plimbă visătoare
Pe alba tastieră cântând dulci armonii...

Din nefericire pentru poet, n-am păstrat în memorie și restul. Doctorul Drăgescu s-a căsătorit în Craiova și a fost medic primar al județului ani îndelungați. Talentatul ziarist Dragu este fiul lui.

Printre străinii pe care i-a adus vântul, în acea epocă, pe meleagurile Craiovei trebuie să pomenesc și numele colonelului Logadi, pe al lui Costică Olănescu și pe al colonelului Crețeanu. Colonelul Logadi, moldovean cu toate farmecele și cu toate cususurile moldovenilor, fusese numit prefect de Dolj de Lascăr Catargiu, în 1871. A administrat județul până în preajma războiului cu bunătate și cu destulă pricepere. Era însă în toiul luptei între *albi* și *roșii*, și lui Logadi i-a fost sortit să introducă și să aclimatizeze în Craiova moravurile și metodele electorale sub care am trăit de atunci până și după Caragiale. A făcut-o cu mai mult tact decât alții, așa încât nu era prea vrăjmășit, nici chiar de „roșii“ (liberalii) cei mai înfocați — pe vremea aceea se zicea „încarnați“. I-a plăcut atât de mult viața din Craiova încât n-a mai plecat; s-a căsătorit cu văduva unui Măinescu pe care a luat-o cu o fată din prima căsătorie, Agripina, fată care a devenit mai târziu soția devotată „malgré et contre tout“ a faimosului general Iliescu. Logadi, ca mulți moldoveni, era bun gospodar și a făcut multe șosele în județ. A lăsat pe deasupra amintirea unui om cumsecade.

Costică Olănescu, înapoiat de la Paris inginer, absolvent al Școlii Centrale, fusese numit șef al Circumscripției Craiova în 1869. Urât foc, dar foarte deștept și plin de duh, își petrecea vremea prin casele boierești făcând și el curte cucoanelor. Se pare chiar că voia să se caseze de-a binelea, căci era cât pe aci să obțină mâna mumă-mii, care a preferat însă pe Argetoianu, pentru norocul meu. Costică Olănescu n-a rămas în Craiova; s-a însurat la București cu o Filipinească și după o lungă carieră în corpul tehnic, care l-a dus până la postul de subdirector al Căilor Ferate, a intrat în politică și a ajuns ministru și președinte al Camerei.

Îmi aduc vag aminte de Logadi, un boier durduliu și rumen cu țăcălie și mustăți groase blonde; pe Olănescu l-am cunoscut de

aproape, dar mult mai târziu — pe colonelul Crețeanu însă mi-l reamintesc foarte bine, fiindcă venea mai des pe la noi și fiindcă era tatăl Margheritei Crețeanu (mai târziu soția lui Grigore Ghica, „le têtard"), pentru la Breasta, mă jucam și călăream cu ea. Crețeanu comanda Cavaleria din Craiova, și după război mi-a dăruit un cal mic negru, un poney cu mult sânge arab, pe care-l luase de la turci. Acest dar mi-a pricinuit prima senzație de mare, de completă fericire — senzație care n-a durat însă mult, pe de o parte fiindcă calul avea năravul să muște — și m-a prins de spinare nu știu de câte ori, rănindu-mă până la sânge — pe de alta fiindcă unchiul meu Otetelișanu, un călăreț fără pereche[21], mă punea să-l încalec zilnic *numai pe pătură,* ca să-mi întărească pulpele zicea el, ca să mă dezguste de viață gândeam eu. Mulțumită acestei școli severe am devenit și eu un călăreț destul de pasabil pentru ca 20 de ani mai târziu să pot urma fără nici o greutate severele vânători de vulpi din Campania Romană. Colonelul Crețeanu avea o înfățișare banală de ofițer de cavalerie flecar și cam stătut; purta barbă, ca mai toată lumea pe vremea lui și suna din pinteni și din sabie. Vorbea mult și nu spunea nimic. Dacă n-ar fi avut uniforma pe el, nu l-ar fi băgat nimeni în seamă. Dar avea uniforma, și din această pricină a fost eroul unei drame care s-a terminat cu moartea unei ființe blânde și drăguțe.

Prin anii '60 venise la Craiova un macedonean, Niculae Mihail, ca caldarâmar. Om harnic, după câteva lucrări fericite pusese la o parte parale, pe care le-a speculat cu camătă. Nu l-am cunoscut, nu l-am văzut niciodată, dar desigur că era un om foarte inteligent căci a fost singurul să priceapă enorma creștere a valorii pământului. Când a început operațiunile lui, pământul se vindea în Oltenia cu 3, 4 și 5 galbeni (30-50 lei) pogonul. Mihail s-a pus să cumpere moșii, întâi mai mici, apoi mai mari, cu banii lui, pe datorie, cu bani împrumutați, cum putea. La moartea lui a lăsat unicului său fiu, Dini, peste 100.000 de pogoane și o datorie aproape echivalentă cu valoarea moșiilor lui. Douăzeci de ani mai târziu datoriile erau plătite din venituri (la început Dini Mihail fusese salvat de Creditul Rural, căci creditorii lui tată-său voiau să-l execute), iar fiul fostului caldarâmar devenise cel mai bogat om din România, după Nababul. Bătrânul Mihail, care nu uita nimic, se îngrijise și de educația lui fiu-său, pe care-l trimisese la Viena unde avea rude, pe Dumba, pe Șina și alți macedoneni plecați și ei ca și dânsul, să facă avere. Dini Mihail se înapoiase de la Viena cu o destul de bogată cultură, cu un

[21] Sublocotenent de cavalerie, mort în 1883, la 23 de ani, de tuberculoză.

gust pronunțat pentru muzica clasică și cu o nevastă. Se căsătorise cu Matilda Spiro, fiica unui alt macedonean — rămas sărac — stabilit și el la Viena. Matilda Mihail a găsit la Craiova un mediu prea diferit de Viena ca să nu se plictisească, cu atât mai mult cu cât bărbatu-său nu se dezbărase de pătimașa gelozie proprie multor macedoneni. S-a lăsat prinsă în mrejele lui Crețanu și ușuratică și plictisită și drăguță cum era — ceea ce trebuia să se întâmple s-a întâmplat. Se zice, și pare că e așa, că al doilea fiu al lui Mihail, Ionel — calicul pe care mai târziu l-a cunoscut tot Bucureștiul — era în realitate fiul lui Crețeanu (asemănarea lui cu Gioni Crețeanu, fostul ministru plenipotențiar e izbitoare). Dini Mihail a fost convins până la moarte de această filiațiune extraconjugală; totuși cât a trăit n-a făcut nici o deosebire — și nici în testamentul lui — între cei doi fii ai săi. Dar să lăsăm copiii și să revenim la mamă. Se pare că Dini Mihail a surprins o scrisoare, care nu mai lăsa nici un dubiu asupra purtării soției sale. Cu ferocitate macedoneanul a judecat-o și i-a declarat că nu va face nici un scandal, dar că o va ucide fără ca nimeni să-l poată bănui. Terorizată, înnebunită și fără nici un sprijin, căci Crețeanu bătuse prudent în retragere la prima alarmă, s-a pus după bal, înnădușită, între două ferestre deschise, pe un ger cumplit, și și-a găsit boala mortală pe care o căuta. În scurtă vreme a fost dusă la groapă. Această dramă intimă pe care puțini au cunoscut-o (mie mi-a fost povestită de mumă-mea, căreia se destăinuise defuncta) i-a otrăvit lui Mihail viața întreagă, făcându-l să fugă de lume, căci prin însușirile lui naturale nu era menit să fie omul ciufut și acrit pe care atâta lume l-a osândit. Poate că fără această dramă familială imensa lui avere ar fi servit scopuri mai nobile decât grija să pună ban pe ban, rămasă singura preocupare a dezamăgitului și părăsitului soț.

Mihail n-a fost singurul român de peste hotare care să fi izbutit să strângă avere în Oltenia, în vremuri în care băștinașii nu știau cum să risipească pe a lor. Au mai fost și frații Dumba, veniți și ei din Macedonia și care de la comerțul lânii, au trecut repede la agricultură, storcând din moșiile arendate pe nimic tot ce puteau stoarce. Acești Dumbulești erau de sânge harnic; pe când Iancu (pomenit mai sus) și Costache Dumba se îmbogățeau la Craiova, Eracle Dumba (tatăl soției lui Simu, cel cu muzeul) strângea avere la București, iar alți doi veri ai lor, Mihail și Nichi Dumba, deveneau mari milionari la Viena și mari proprietari în România. Cunoscutele domenii Lița și Bragadiru în Teleorman, Afumați lângă București, au aparținut până la război acestor Dumbulești nemțiți. Un alt îmbogățit, acesta venit din Ardeal, a fost Paul Lazăr. Pripășit în Craiova, ca picher, pe

când tată-meu era capul circumscripției locale a Lucrărilor Publice, nu cheltuia nimic pentru traiul său: mânca ce apuca de la unul și de la altul, și dormea pe o masă din biroul lui. Izbutea astfel să-și speculeze toată leafa cu camătă printre funcționarii mărunți, cu polul și cu luna. Îndată ce a strâns un mic cheag, a demisionat și a început să ia de la Stat mici lucrări în întreprindere. Din întreprindere în întreprindere și din specula în specula a ajuns la bătrânețe propietar de trei moșii. Băieții lui muncesc mai puțin dar poartă monoclu și haine după ultima modă.

Această primă generație de îmbogățiți forma în Craiova un fel de „Zweite Gesellschaft" ca la curtea Habsburgilor din Viena și nu frecventa cercurile boierești care le făceau mutre. În această privință, familia Hagiadi ieșită și ea din negustorime, constituia o excepție. Am mai apucat pe bătrâna doamnă Hagiadi, persoană de o aristocratică distincțiune, în casele ei monumentale care rivalizau cu ale Glogovenilor și se ridicau pe locul unde s-a construit mai târziu noua Prefectură, cu intrarea pe actuala stradă I.C. Brătianu. Familia Hagiadi poseda o minunată grădină cu renumitele sere și o încăpătoare casă de țară la porțile Craiovei, la Șimnic, unde Doamna Elisabeta a locuit mai multă vreme pe timpul Războiului din 1877, pe când Vodă Carol își stabilise cartierul la Poiana, lângă Calafat. Din nefericire, moștenitorii Hagiadi au lăsat Șimnicul să se ruineze și au vândut moșia care a trecut din mână în mână, până a ajuns în patrimoniul fantezistului Alfred Juvara, gospodar de ultimă clasă.

Printre figurile tipice care s-au întipărit în mintea mea de copil nu pot să las la o parte două cucoane bătrâne, care veneau în fiecare an pentru câteva săptămâni la mătușă-mea Glogoveanu. Coana Cassia Rosetti și coana Catinca Brăiloiu (născută Hagi Moscu) mă impresionau adânc prin portul lor de regine de tragedie, prin costumele lor pe moda veche, prin șalurile de India pe care le aveau veșnic în spinare. Fiecare din ele era o fericită mamă a unei serii de fete care au jucat roluri destul de însemnate în viața socială a Bucureștilor și pe care le vom regăsi în cursul acestor amintiri. O altă musafiră bucureșteană era coana Pheoni Grădișteanu, care venea mai des având o fată măritată în Craiova cu Grigoriță Stoenescu, tatăl pictorului — și o moșie Nichitoaia, la câțiva kilometri de oraș. Pheoni Grădișteanu, soră cu Costică Grădișteanu și divorțată de Pontbriant, deși din aceeași generație, nu era deloc din același topor cu doamnele Cassia Rosetti și Catinca Brăiloiu. Veșnic agitată, grasă și scundă, plină de duh și de tertipuri, nu avea nimic din atitudinea majestuoasă și quasi-ieratică a celor două regine de tragedie.

Această femeie plină de vitalitate și excepțional de inteligentă nimerise ca ginere pe cel mai adormit și mai prost om din România, numit prin protecție judecător. Grigoriță Stoenescu a trebuit să demisioneze *fiindcă nu putea să judece,* cu tot ajutorul grefierului. La vârsta de 35 de ani mumă-sa îi repeta zilnic: „Grigoriță, mamă, mestecă bine să nu te îneci!". Ca tânăr, îl trimisese tată-său la Paris, la învățătură; nu numai că n-a putut face nimic, dar gugumăniile lui din acea epocă au alimentat ani îndelungați folclorul craiovean de glume și snoave.

Vicleimul copilăriei mele nu ar fi complet fără figurile caraghioase și familiare ale doctorului Roskovski și a soră-sii Șașuna Gârlești eanu. Doctorul Roskovski debutase în viață ca ofițer în armata rusească. Cum a ajuns împreună cu soră-sa în Craiova, nu știu. Erau rude cu Haralambii și poate că vor fi fost atrași de bătrânul Haralamb pe vremea când era bogat și își procopsea neamurile. Ceea ce știu e că părăsind armata rusească, s-a dus în Elveția — „Gelveția" cum îi zicea el (pronunța litera H ca rușii, adică G și zicea: Gigiena, Genric, Gaga — în loc de Higiena, Henric, Haga), unde și-a luat o vagă diplomă medicală și s-a întors la Craiova ca doctor. Simpatic, deștept, zăpăcit — murdar, dezmățat, volubil și familiar, era prietenul tuturor, dar medicul puținora. Era poftit la toate praznicele și la toate chefurile, căci purta veselia cu el. De o fenomenală distracție, i se puneau în seamă fel de fel de istorioare. Cea mai bună e următoarea: fiind medicul penitenciarului Bucovăț, a pus termometrul în posteriorul unui pușcăriș, după ce l-a așezat pe patru labe, și și-a continuat inspecția, urmând să revină după zece minute să vadă rezultatul; distrat cum era, și-a uitat pacientul și după câteva ceasuri s-a pomenit la Craiova cu un păzitor al închisorii care venise să-l întrebe ce să facă cu pacientul! Și câte altele. Soru-sa Șașuna (Alexandrina) luase de bărbat pe Vasilache Gârlești eanu, consilier la Curte, om tihnit și cumsecade, pe care l-a făcut de râs prin excentricitățile ei. Se îmbrăca ca o sorcovă, cu o fustă dăruită de o prietenă, cu un camizol șterpelit de la alta. Când avea ghete în picioare erau rupte și desperechiate, dar de cele mai multe ori o întâlneai încălțată numai cu galoși sau în șoșoni — chiar și vara — sau într-un șoșon și un galoș. Murdară și dezmățată, mai rău decât o cerșetoare, își lega țoalele desperechiate cu bucăți de sfoară, în lipsa nasturilor. Într-o zi de iarnă a venit la noi cu o pereche de izmene de ale lui bărbată-său în jurul gâtului, în loc de cache-nez. Avea o moșie îndatorată, Plopii, în Mehedinți, pentru salvarea căreia (din ghiarele creditorilor) era veșnic pe drumuri, alergând de la Creditul Rural — unde Petre Stoicescu, factotumul

instituției, sfârșea prin a-i acorda păsuirile cerute, numai să scape de ea — la toate băncile din București și viceversa. Inteligentă totuși, și mai pricepută în afaceri decât se poate crede, a izbutit să-și scape averea și să-și plătească rând pe rând datoriile, lăsând Plopii intacți lui fiu-său Bebe, zis și Generalul Iosif Gârleșteanu. Tată-meu nu putea să o sufere și o da afară de câte ori venea acasă. Dar ea ieșea pe ușă și reintra pe fereastră. Șașuna nu fusese însă întotdeauna arătarea pe care am cunoscut-o eu și cei din generația mea. În tinerețe fusese o fată ca toată lumea (și așa se explică că o luase Gârleșteanu), cu oarecare spoială de cultură și sub influența curentelor romantice își găsise chiar o vocație de amazoană. Oricum, Șașuna pe cal trebuie să fi fost o apariție fantastică, căci tată-meu îi dedicase o odă, pe care am pierdut-o, dar îmi reamintesc că începea așa:

Calul se aduce, suflă, bate, sare,
Șașun-l mângâie ușor pe spinare,
Apoi deodată ea pe cal sări
Și strângând din pulpe, în galop porni!

Aș mai avea multe de povestit despre Craiova copilăriei mele. Dar n-am pornit ca să scriu cronica Craiovei și paginile care preced n-au fost în gândul meu decât o introducere pentru amintiri de un ordin mai general și mai interesant, introducere pe care am lungit-o deja prea mult. N-aș vrea să părăsesc Craiova fără să mai evoc două nume în jurul cărora imaginația mea de copil prost însăilase o întreagă mitologie scatologică. Nu văzusem niciodată pe domnii *Cacalefeanu* și *Pișacov*, doi fruntași ai burgheziei craiovene, nu știam dacă erau singuri de speța lor, sau dacă mai purtau și alții aceste nume fatidice; pentru mine însă, Cacalețeanu și Pișacov erau două personaje simbolice și complementare și ani îndelungați mi-au apărut — cu toate străduințele mele de a scăpa de această obsesie — ca geniile tutelare ale Craiovei! Târziu de tot mi-am dat seama că numele lor nu acopereau nimic specific și că, departe de a fi „demiurgi", erau oameni ca toți oamenii. Soarta și-a bătut chiar joc de mine și m-a silit să debutez în politică, în alegerile din 1914, împerechiat drept candidat la alegerile de la Senat, cu un Pișcov — cu nenea Iancu, zis „Șoșoancă", și transformat în *Pessiacov*[22]. Să mă ierte cititorii că închei acest capitol al amintirilor mele cu o prostie, dar ce nu e o prostie în viața omului, și mai ales în amintirile unei vârste fără multă judecată?

[22] Nu numai Pișacovii își schimbaseră numele, dar și Cacalețenii, deveniseră Carcalețeni și Caleţeni. Iar satul Căcăleți (Romanați) din care aceștia din urmă se trageau și-a schimbat și el numele în acela de *Castranova* (!!).

*

Amintirile școlarității mele încep la București. La Craiova n-am dat decât examenele de clasele primare, mai mult jucându-mă. Îmi da lecții mumă-mea, la Breasta, și cine se nimerea. Primele trei examene nici nu mai știu cum și pe unde le-am dat. Numai examenul de clasa a IV-a a fost mai serios; așa era pe vremea aceea. L-am dat la Școala Obedeanu, în Craiova, cu emoție și cu profesorul Valerian, un bătrân curățel și simpatic, care examinase cu câteva decenii înainte și pe tată-meu!

Părinții mei s-au instalat definitiv în București, în anul 1881, în ajunul Încoronării. Am asistat la toate memorabilele serbări din acel 10 Mai istoric, și ele s-au întipărit adânc în mintea mea de copil. Închid ochii și după mai bine de 50 de ani, văd toate amănuntele defilării, carele simbolice ale diferitelor bresle și regiuni, iluminațiile seara – tot. Văd pe generalul Manu în trăsură cu soția lui, într-o trăsură identică cu cele din Craiova, cu roți roșii și curele încrucișate la spate, văd pe Regele Carol călare, pe Cernat, pe Radovici, pe Slăniceanu — pe toți generalii, căci erau numai vreo 4-5. Văd balconul lui Petricari, o rudă a noastră, care avea casă pe Podul Mogoșoaiei și de unde am privit ceasuri întregi forfoteala lumii. Primele mele impresiuni în București au fost impresiuni de praznic. Coroanele Regale de oțel, mai ales, și legenda lor — Coroanele făurite din oțelul de la Plevna — încântau frageda mea imaginație și n-am dat pace lui tată-meu până nu m-a dus să le văd de aproape.

Tot ce vedeam era nou pentru mine, așa încât încântarea zilnicelor descoperiri m-a făcut să uit repede libertatea de mișcări de la Breasta și să primesc fără regret disciplina vieții de oraș. Casa în care ne-am instalat, destul de încăpătoare, se afla în strada Dorobanților nr. 4 și aparținea unui domn Mărgăritescu. Casa mai există și astăzi, modernizată puțin. S-au schimbat numai numărul și numele străzii, numită de vreo 30 de ani Alexandru Lahovari. A dispărut asemenea și grădinița din fața casei în care mă jucam și de unde supravegheam vizitele care intrau la mumă-mea.

Dumnezeu și mumă-mea mi-au hărăzit, pe lângă alte bunătăți, o guvernantă, d-ra Bourquard, o elvețiancă blândă și maniacă. Nu mânca decât legume pe care și le fierbea singură pe o lampă de spirt. Regimul i-a reușit, căci în 1934 împlinise 91 de ani și îmi scria cărți poștale de la Zurich, unde se retrăsese, cărți scrise cu o mână sigură, fără tremurături, nici ezitări. D-ra Bourquard, în afară de mania ei, era o persoană delicioasă, deși urâtă foc. Cât a stat la noi, vreo 4-5 ani, nu i-am cunoscut decât două rochii, una de iarnă și alta de vară

— și o singură pălărie de paie, pe care iarna o îmbrăca în catifea neagră. Îmi da lecții de franceză, de germană și de geografie și mă scotea în toate zilele la plimbare. Itinerariul nostru era neschimbat. Treceam întâi prin curtea bisericii Albe, care pe vremea aceea era înconjurată de chilii, strada Dorobanților lăsându-se mult mai sus în Podul Mogoșoaiei, cam peste drum de strada Fântânei (după război General Berthelot). Intram printr-o portiță din spatele chiliilor care se deschidea în strada noastră, căci actuala stradă Crețulescu strada Umbrei de atunci — se înfunda la câțiva pași de Pod și nu răzbătea ca mai târziu în dosul bisericii. Chiliile, mai ales pereții lor din afară care dau pe stradă, erau dărăpănate și prost ținute. Ziduri oarbe, umede și murdare cu tencuiala căzută mărgineau o sfoară de trotuar de-a lungul Dorobanților; peste drum se ridica o casă elegantă pe care o cumpărase de curând Alexandru Lahovari, casă care mă interesa foarte mult din cauza admirației profunde pe care mi-o inspirase doamna Simca Lahovari, pe care o vedeam regulat la biserică, duminica și sărbătorile, și pe care o pândeam când puteam la ieșirile ei, în zilele săptămânii. Chiliile de pe Calea Victoriei fuseseră transformate în prăvălii scunde, destul de urâte ca aspect, dar mai curate ca restul construcțiilor din jurul bisericii. În prăvălia din colț cu strada Dorobanților se adăpostise restaurantul „La Mielul de Aur", unul din cele 3-4 restaurante frecventabile din Bucureștii de atunci, dar totuși puțin atrăgător din pricina mirosului de untură prăjită și de pește. Peste drum, la colț cu strada Fântânei era o cișmea vestită, Cișmeaua Roșie, care da numele ei răscruciului. Treceam prin curtea bisericii și o luam la stânga pe Calea Victoriei. Așa sta scris pe plăcile indicatoare, puse de curând, dar toată lumea îi zicea Podul Mogoșoaiei și mergeam până la Bulevard, căscând gura pe la prăvălii. În dreptul grădinii Episcopiei era cofetăria Rădulescu, care așeza mese și scaune pe trotuarul din față, de-a lungul grilajului grădinii. În ierarhia cofetăriilor, cofetăria Rădulescu era a treia, după Capșa și Fialkovski, dar îmi era cea mai simpatică fiindcă era cofetăria școlarilor și studenților. Acolo m-am dus regulat, mai târziu, după ce am scăpat de sub aripile mumă-mi și ale domnișoarei Bourquard, să „consum" cu mândrie și nespusă poftă prăjituri sau înghețată de fisticuri, după sezon.

Palatul Domnesc, devenit de curând Regal, nu avea încă amploarea pe care i-a dat-o câțiva ani mai târziu Regele Carol I. Era încă casa Golescu așa cum o lăsase Cuza, abia mărită cu câteva încăperi spre aripa din dos. Transformată pe cât s-a putut și pusă în concordanță cu noua clădire ridicată în fundul pieții, această casă

alcătuiește actualmente[23] aripa dinspre grădina Palatului și strică prin înfățișarea ei frumosul aspect al fațadei în stil *Adams,* clădită în timpii din urmă. Nu-mi închipuiam, plimbându-mă de mână cu domnișoara Bourquard, că voi fi odată ministrul Domeniilor care va aproba planul ultimei transformări a Palatului Regal, așa cum a fost terminată în 1934[24].

În fața Palatului Vechi, sub formă de dependințe, se prelungea un mat de camere țigănești, din Calea Victoriei, până în vale la biserică, unde erau grajdurile. Aceste dependințe conțineau Corpul de Gardă și camere pentru personalul de serviciu. Între Palat și dependințe, o stradă pavată cu bolovani era deschisă publicului, nu însă și trăsurilor, între dosul dependințelor și actualul hotel Imperial (care s-a clădit cam pe vremea aceea) era un maidan plin cu murdării, despărțit de Calea Victoriei printr-o palisadă de scânduri. Mai târziu s-a construit pe acest maidan un nou corp de gardă care a fost însă dărâmat după câțiva ani, când s-a refăcut Palatul. După grădina Episcopiei, pe stânga, colț cu strada Franklin, era vechea casă Filitti, fostă Slătineanu, o șandrama încă destul de impunătoare, dar murdară și ruinată. După dânsa cam unde este acum Automobil-Clubul, se ridica simandicoasa casă, bine îngrijită, cu o frumoasă grădină, a Olympiei Lahovari, născută Asachi, muma lui Alexandru Em. Lahovari, fostul nostru ministru la Constantinopole, Roma și Paris și a lui Georges Em. Lahovari, ucis mai târziu în duel de Nicu Filipescu. Prăvăliile casei Lahovari erau împărțite între librăria Ig. Haimann și mănușeria durduliei Frau Novak. Librăria Haimann era cea mai bine aprovizionată cu cărți franțuzești și intelectualii bucureșteni făceau lungi stațiuni în localul amabilului librar, răsfoind cărțile nou sosite.

Strada Vămii se deschidea în fața Palatului ca și azi, dar se împreuna la capătul ei cu strada Clemenței, care făcea un unghi drept ca să ocolească grădina Lahovari și ieșea în Calea Victoriei prin Strada Vămii. Între străzile Victoriei, Vămii și Clemenței, un vechi imobil de raport cu parter și etaj se ținea în propte. Toate prăvăliile lui erau ocupate de cel mai însemnat magazin de „Noutăți" din București — cunoscuta firmă „La cele patru Anotimpuri". Colțul din față, între străzile Victoriei, Vămii și Academiei, adăpostea în casa Crețeanu ultimele epave ale acestei familii scăpătate, pe coana

[23] Scris înainte de radicala refacere întreprinsă de Regele Carol al II-lea.

[24] După incendiul care a distrus înainte de moartea Regelui Ferdinand aripa nouă ridicată de Regele Carol I, s-a alcătuit un plan de refacere de către arhitectul Nenciulescu, după indicațiile Reginei Maria. Planul a fost pus în executare încă din 1928. Lucrarea a fost terminată abia 6 ani mai târziu.

Marița, pe fiica ei zisă „cal de dric“ și pe Iancu Crețeanu zis „rața“ din cauza mersului lui legănat de tabetic.

Între Palat și Piața Teatrului, prăvăliile se țineau lanț, cele mai frumoase erau pe dreapta până la pasaj. Acolo era Briol, mode pentru dame; Jobin, parfumerii, cravate și pălării pentru bărbați; în fine, Hetsch & Müller, nume pe care bucureștenii le pronunțau într-o singură vorbă *Hetschetmüller,* cu mobile, lămpi, obiecte de artă etc. În piața Teatrului, în afară de Fialkovski pe care l-am pomenit deja, era instalat într-o clădire mai veche, dar renovată, în colț cu strada Regală, peste drum de Vanicu, hotelul Broft, cu restaurantul cel mai „șic“ din Capitală, restaurant „francez“ bineînțeles. Mai departe, pe aceeași mână, veneau pe rând restaurantul Hugues, giuvaergiul Resch (neclintit până azi), sala Bosel (cam pe unde e actualmente cinematograful „Select”) în care se jucau operete nemțești sau franțuzești seara și se țineau întruniri publice ziua — apoi Fain, mai redus, dar mai elegant decât azi — în fine Capșa. Peste drum, dând pe strada Nouă, deasupra aceluiași Burs de acum, în același casă ca și azi, magazinul „Aux Villes de France“, ocupa tot apartamentul deținut actualmente de gazetele liberale *Viitorul* și *L'Independance Roumanie.* La „Villes de France” trona Madame Paul, o franțuzoaică baccelită și umflată, cea dintâi „croitoreasă” din București, și ca atare un personaj de o importanță covârșitoare. Pe cealaltă parte a Podului Mogoșoaiei, biserica Sărindar era în picioare, cam dărăpănată, iar în jurul ei, fără nici o împrejmuire, loc viran cu cruci de pe mormintele distruse, și într-un colț printre bozi și buruieni, câteva sacale și unelte ale Primăriei, depuse provizoriu și uitate acolo.

În fiecare zi de la Dumnezeu, pe vreme frumoasă, sau pe ploaie, cu umbrele, între orele 2 și 3,30 îmi făceam cu d-ra Bourquard drumul printre toate aceste minunății și ajunși la Bulevard o luam întotdeauna la stânga, pe Bulevardul Academiei. Pe vremea aceea Bulevardul Academiei mergea până la strada Colței (cam unde e monumentul Brătianu), strada Colței supravegheată prin turnul cu același nume și animată prin clopoțeii unui tramvai cu cai (Societate engleză) — iar Bulevardul Elisabeta, croit de curând, se isprăvea la gârlă, căci Dâmbovița necanalizată încă trecea pe lângă Cișmigiu și pe lângă strada Brezoianu. Singurele clădiri de pe bulevarde erau Universitatea pe Bulevardul Academiei și hotelul Bulevard — cea mai măreață clădire a orașului — pe Bulevardul Elisabeta. Nu ne plimbam niciodată pe Bulevardul Elisabeta, nici în Cișmigiu; ne plimbam numai pe Bulevardul Academiei, pe care-l cutreieram de 10-12 ori, *căci așa se cădea,* și încrucișam și reîncrucișam acolo toate

echipele de copii din familiile bune, conduse fiecare de Madmoazela ei, câteodată de două, când echipele erau mai numeroase. Erau multe, dar nu-mi aduc aminte decât de vreo trei: echipa Știrbei, cinci fete și un băiat (Barbu) — cea mai disciplinată și corectă, condusă câteodată chiar de Prințesa Știrbei —, echipa fetelor lui Aristid Pascal și echipa fetelor Capșa (cofetarul), cea mai elegantă. Ne salutam în treacăt, dar nici noi, nici Madmoazelele nu ne opream să stăm de vorbă — nu se cădea, ieșisem doar ca să „umblăm", nu ca să petrecem. După obligatoriul „corso" pe Bulevardul Academiei, făceam o excursie la Poștă, care era instalată în strada Doamnei, pe locul unde se ridică astăzi Camera de Comerț, în vechile case Lahovari. Când nu mergeam la Poștă, ceea ce nu se prea întâmpla (ajunsesem să cunosc fiecare ghișeu, fiecare funcționar și toate manipulațiunile poștale, căci guvernanta mea era în relațiuni prin scrisori, prin pachete și prin mandate poștale cu lumea întreagă), sau după ședința de la Poștă, de 2-3 ori pe săptămână mergem să facem o vizită domnișoarei Charlaix, prietena domnișoarei Bourquard și guvernantă la copiii doctorului (general) Zaharia Petrescu, în strada Astronomului, pe lângă Știrbei Vodă. Pe când Madmoazelele conversau, mă jucam cu copiii în grădină și astfel m-am împrietenit mult cu ei.

Fericitele mele raporturi cu d-ra Bourquard erau tulburate în cursul dimineții și în orele târzii ale după-amiezii prin lecțile ce începusem să iau cu profesori mai calificați, căci intrasem în clasa I-a de liceu, și mă preparam în casă, fiindcă mama, disprețuind teoria fructului [oprit], mă creștea sub un clopot de sticlă și nu mă lăsa să mă duc la școală, de frică să nu mă stric. Dumnealor domnii N. Bogdan și Lacroix au fost însărcinați cu înalta misiune de a mă îndruma în labirintul științelor moderne și limbilor clasice. Se vede că Dumnezeu mă însemnase pentru o carieră strălucită, căci cu toate precauțiunile mumă-mii, nu m-am stricat înainte de vreme și cu toată insuficiența unuia și cu toată indiferența didactică a celuilalt din dascălii mei, am ajuns repede „un elev eminent" și am trecut bacalaureatul cu glorie. Dl. Bogdan era un nenorocit cu picioarele strâmbe care alerga din casă în casă, de dimineața până seara, după lecții. Băiat bun, cu un cap de mongol încărunțit, cu două mustăți care îi mâncau gura, galben la față, peltic și pripit la vorbă, dl Bogdan era tipul omului tras la duzină. Nici rău, nici bun, nici prost, nici inteligent — poseda câteva cunoștințe elementare în limitele programului de liceu, decretat de Ministerul Instrucției Publice. Nu trecuse de bacalaureat, așa încât orice carieră publică îi era închisă pe vremuri când la noi se cereau deja diplome și numai diplome. Silit

de împrejurări, se consacrase învățământului particular și era căutat în toate familiile bune din București, ceea ce îi permitea să refuze clientela ce nu-i convenea.

Cu totul de altă speță era domnul Lacroix. Exoflisit din rândurile iezuiților, nu s-a știut niciodată pentru ce, după o scurtă și necunoscută carieră în Rusia, fusese aruncat de soartă la București, unde îndeplinea meseria de profesor de limba franceză la Liceul Matei Basarab.

De statură mijlocie, dar voinic, cu gâtul scurt și cu capul cam plecat spre dreapta, înainta insinuându-se și printr-o deformație profesională păstrase fără să vrea mișcările și ritmul preoților catolici. Era totdeauna îmbrăcat în negru — vara în alpaca — și când se oprea în fața cuiva, mâinile lui, prinse în mănuși de ață, se împreunau automat pe scoarțele unei cărțulii care nu era însă nici Biblia, nici vreo carte de rugăciuni, ci câte o ediție rară a vreunei opere licențioase din secolul al XVIII-lea. Probabil că pentru a tempera aparențele lui de „prêtre défroqué“, Lacroix purta părul lui negru și creț în vânt și o mustăcioară tăiată scurt, milităreste, deasupra buzelor; ochii lui se uitau însă în jos și cruciș, și stricau impresia marțială pe care voia astfel să și-o dea.

Pe cât era de ignorant și zăpăcit domnul Bogdan, pe atât era de cultivat și concentrat domnul Lacroix. Era un latinist de forță, pasionat de literaturile vechi. Fusese tocmit să-mi dea lecții de limbă și literatură franceză, în realitate însă mi-a dat lecții de latinește, iar franceza o rasolea. Mulțumită lui, după doi ani de zile știam mai multă latinească decât domnul Bogdan, care mi-o preda oficial și nu pricepea progresele mele pe care le punea în socoteala unui geniu înnăscut. Ajuns la bacalaureat vorbeam curent latinește, citeam și traduceam orice autor, spre minunarea profesorilor. După ce m-a învățat să vorbesc limba iezuiților, Lacroix m-a băgat în autorii cei mai grei, în Juvenal și în Lucrețiu. Pe cât mă încânta cel dintâi, pe atât mă plictisea cel de al doilea. Când treceam de la Lucrețiu la Virgiliu mi se părea că intru într-o baie de lumină. Însă patima cea mare a lui Lacroix, și mai târziu a mea, a fost Horațiu, cu Odele sale.

Odată cu începutul lecțiilor d-lor Bogdan și Lacroix, căpătasem un tovarăș de studii în persoana celui de-al doilea fiu al căpitanului Odobescu (ajuns mai târziu colonel), părinții noștrii socotind că emulația ne putea fi de folos. M-am înțeles de minune cu Lică Odobescu și i-am fost prieten credincios până a murit. Dar de emulație n-a fost nici vorbă. Camaradul meu era o fire deschisă și simpatică, inteligent peste măsura comună, dar de o lene aproape

patologică. Nu numai că nu-i plăcea să învețe, dar nici măcar să citească. Visa cu ochii deschiși și alerga după himere pe care nu le putea prinde. Pornisem împreună în clasa I, în a II-a a rămas corigent, în a III-a repetent și în a IV-a a părăsit liceul pentru a se consacra picturii. Nici aici n-a făcut nimic, umblând 12 ani la Paris după potcoave de cai morți, și-a murit, după ani îndelungați de suferințe și de scăderi de tot soiul, la vârsta de 45 de ani. Cu câțiva ani înainte de a încheia biata lui viață de ratat se căsătorise cu un doctor în Medicină (de sex feminin bineînțeles), căsătorie pe care n-a priceput-o nimeni.

Odobeștii erau cinci copii la părinți, patru băieți și o fată, Puiu, care mai târziu, după un flirt și o logodnă stricată cu Gewers (diplomat olandez) și câțiva ani de tulburări mintale a căzut în mania religioasă și a devenit unul din stâlpii Societății Ortodoxe a Femeilor Române, ținând isonul Didinei Cantacuzino[25] și un loc de frunte în familiara ei colecție de orori. Dintre băieți, pe când scriu aceste rânduri, mai trăiesc doi, cei mai mici: Radu, funcționar pensionar și jucător de preferanț — și Goe, general la pensie și jucător de belotă. Cel mai mare dintre frați, Iancu, pe care-l ajunsesem în liceu prin clasa a V-a sau a VI-a, a murit și el înainte de 50 de ani, după o viață trudită de avocat mediocru. Se căsătorise cu mare scandal, căci pe acele vremuri asemenea mezalianțe nu se obișnuiau încă în cercurile boierești, cu Uranița, o frumoasă grecoaică, fiica lui Kyparissis, negustor de coroane funerare în Pasajul Vilacros. Kyparissis avea patru fete, una mai frumoasă ca alta. Toate s-au căsătorit cu băieți de neam, dar Iancu Odobescu a fost cel dintâi care a îndrăznit pasul, cu prețul unei complete ostracizări din partea protipendadei bucureștene și a familiei sale.

Dacă emulația între mine și Lică Odobescu nu s-a prea manifestat în cursul săptămânii pe terenul învățăturii, ea și-a dat roadele duminica, dar pe un alt teren, anume pe maidanul din dosul caselor Odobești unde ne adunam, o seamă de băieți, în zilele de sărbătoare. Odobeștii locuiau în strada Romană (alături de coana Elena Comescu, bunica lor), într-o casă scundă, cam dărăpănată, retrasă de la uliță și care se întindea pe locul ocupat azi de fantezia fără gust ridicată de Manoilescu carlistul. Maidanul, până în strada Visarion, oferea tuturor vecinilor locul cel mai prielnic să-și arunce gunoaiele. Pe acest Onef al generațiunii noastre ne adunam o droaie de copii ca să jucăm arșice, poarca, țurca, barul — dar mai ales arșice — ca să ne batem între noi sau ca să explorăm grămezile de

[25] Cu care a sfârșit prin a se certa, în 1934.

gunoi ce se ridicau în toate colțurile. Căci acestea erau sporturile noastre, nenorociții care n-am cunoscut nici foot-balul, nici tenisul, nici atletismul de nici un fel. Pe lângă Odobești și mine mai veneau regulat la petrecerile maidanului frații Berindei, Gogu (ajuns general) și Iancu (mort director la Naționala); frații Florescu, Jenică (mort general) și Lică; Crutescu (mai târziu doctor) și câțiva pe care i-am uitat.

În afară de lecțiile cu domnii Bogdan și Lacroix, mai ales cu dl Bogdan, căci acesta venea în toate zilele, întretăiate prin plimbările rituale cu d-ra Bourquard, mai aveam pentru a duce cu bine vremea dintr-o duminică într-alta fel de fel de ocupații și de îndeletniciri. Era mai întâi activitatea noastră științifică: abonați la revista franceză *La Nature* ne pasionam de problemele puse și de experiențele propuse de zisa foaie și din micile noastre economii ne cumpărasem câteva plite electrice, o bobină Rhumkorf, o retortă și câteva eprubete — material disparat și inutilizabil, care spre marea noastră descurajare nu ne-a dus la nici o descoperire senzațională. Dacă nu ne-a dus la o descoperire, patima noastră științifică ne-a dus la un act de șterpelire care ne-a umplut de bucurie când l-am săvârșit și de rușine câtăva vreme mai târziu, după ce ne-am mai familiarizat cu definițiile și ne-am dat seama ce reprezintă un furt calificat. Obiectul delictului nostru a fost o lampă electrică incandescentă pe care am șterpelit-o din foaierul Teatrului Național, pe când se juca în sală și foaierul era gol. Generațiile de azi care trăiesc scăldate în lumina electrică, devenită pentru ele o banalitate, nu pot să-și închipuie starea noastră de spirit față de diabolica invenție. Crescuți cu lumânarea, sau cu lampa de petrol în cele mai multe cazuri, incandescența electrică ne părea o minune în realitatea căreia abia puteam crede. Bucureștenii au dat prima oară cu ochii de lumina electrică pe la începutul anilor '80, la Teatrul Național. Până atunci iluminarea prin gaz de cărbuni păruse ultima expresie a luxului și a civilizației și becurile cu manșon (tip Auer) lansate cu sfială și cu critică, păreau deja o sfidare bunului simț. Oamenii mergeau la teatru să vadă lămpile electrice. Ne-am dus și noi și împinși de avântul care a purtat pe Prometeu, am fost mai fericiți decât dânsul căci ne-am înapoiat cu o lampă acasă.

Năzuințele noastre științifice se completau prin activitatea noastră publicistică: cumpărasem un *poligraf*, o tavă de tinichea umplută cu o pastă cafenie, și trăgeam pe ea *Vespea*, o foaie săptămânală plină de duh, deschisă tuturor colaboratorilor dar a cărei apariție săptămânală era garantată de frații Berindei, de Lică Odobescu și de mine. Deși garantată, apariția *Vespei* a suferit mari vicisitudini. În curs de 3-4

ani au apărut totuși câteva zeci de numere, pentru folosul tineretului român.

Îndeletnicirile noastre științifice și publicistice ne mai lăsau însă răgaz și pentru explorări în stil mare, căci activitatea omului tânăr trebuie să fie multiformă. Am descoperit astfel dintr-o dată paradisul pe pământ. L-am descoperit în toamna anului 1884, an în care părinții mei s-au mutat din strada Dorobanților în strada Clemenței (actualmente C.A. Rosetti), în casele lui Nicu Negri, lăsând pe seama noastră o grădină destul de mare, pe jumătate părăsită și în afară de orice circulație. Casele lui Negri, și mai ales grădina au fost spintecate pentru tăierea Bulevardului Brătianu: o bucățică de casă în care au fost câtva timp adăpostite surorile de caritate „Regina Elisabeta" și o fâșie din grădină se mai văd și în zilele când scriu aceste rânduri[26]. Numai casa Bărcănescu, situată între a noastră și a lui Mitică Butculescu cooperatorul (proprietate actuală a doctorului Angelescu, lângă Lido) a fost cu desăvârșire rasă. Grădina noastră disprețuită de cei mari și lăsată pe seama mea și a lui Lică Odobescu, nedespărțitul meu tovarăș de aventuri dacă nu și de învățătură, fusese odată o grădină îngrijită cu drag, căci în ea se găseau de toate. Grădina era înprejmuită din trei părți cu ziduri înalte și deschisă numai spre curte de care era despărțită printr-un stachet scund de lemn căptușit cu un gard viu de lemn câinesc. În fund, separat de zid numai printr-o alee, se ridica un pavilion octogonal destul de mare, zidit solid în cărămidă, cu o ușă ferecată și cu câte o fereastră (cu două rânduri de geamuri căci pereții erau groși) pe fiecare din cele șapte fețe ale clădirii. Mai la mijlocul grădinii și ceva pe dreapta, se ridica o movilă în jurul căreia se învârtea o potecă strâmtă, până la vârf. De cealaltă parte a ogradei, simetric cu movila, se mai vedea, copleșit de ierburi și de lăstari, fundul unui eleșteu în care nu se adunau nici măcar apele de ploaie. Încolo, vestigii de alei abandonate, ale căror linii drepte sau învârtite dispăruseră sub vrafuri de foi uscate și sub buruieni de tot felul, ce creșteau nebune.

Copacii, lasați în voia lor, își luaseră toate libertățile și crescuseră unii într-alții într-o îmbâcseală de crăci prin care abia puteai pătrunde. O umbră umedă și răcoroasă, umbra locurilor neatinse de piciorul omenesc domnea în acest colț pierdut în mijlocul orașului. Înainte de a fi a noastră această frântură de paradis era numai a lighioanelor, a gândacilor, a greierilor, a cârtițelor, a șopârlelor și a pisicilor rătăcite sau amorezate. Grădina părăsită sau adormită din strada Clemenței a fost pentru noi, timp îndelungat, izvor de zilnică

[26] Pe acest teren s-a construit imobilul „Scala".

delectare; prin tufișurile și golurile ei am căutat să dăm începuturi de realizare năzbâtiilor imaginației noastre biciuită și câteodată încurcată prin lecturi fără rost. După ce ne-am făcut loc prin crânghișuri, ca exploratorii Africii Centrale, am croit drumuri noi, am săpat canale, am construit minuscule poduri, am ridicat orașe — am creat chiar un port aducând apa cu găleata și am început o rețea de căi ferate cu materialul pe care-l adunam în prăvăliile cu jucării. Legăturile noastre cu acest iubit colț de pământ s-au modificat cu vremea și cu vârsta, dar n-au slăbit până în ultimul moment al copilăriei noastre, până ce familia mea a părăsit casa și noi Bucureștii. După ce a încetat să fie pentru noi o lume — lumea întreagă — părăginita ogradă a continuat să ne fie loc de recreație și de simțite plăceri. Descoperisem de mult că zidul din fund ne despărțea de curtea călugărițelor din Pitar Moșu și înaintând în vârstă și în cunoștințe, cu gândul la alte jocuri, am petrecut ceasuri întregi cățărați prin arbori de-a lungul zidului privind și urmărind roiul de fetițe blonde și bune, ce nu ne vedeau. Ne alegeam fiecare pe a lui ca pașalele turcești și imaginația făcea restul. Un prilej de preocupații și de ocupații mai serioase și mai reale ni-l da pavilionul, pavilionul ermetic închis. Aflasem că era închis fiindcă conținea biblioteca (!!) Ateneului Român; pe vremea aceea, într-adevăr, pe locul unde se înalță astăzi falnicul Ateneu se aflau numai fundațiile abandonate ale unui circ monumental pe care Sașa Blaremberg năzuise să-l ridice fără să-și fi putut realiza dorința. Instituția Ateneului funcționa prin conferințe și concerte într-o sală mucegăită lângă Cișmigiu, în locul căreia s-a construit mai târziu Teatrul Liric. Costică Esarcu cerșea „un leu pentru Ateneu“ și în lipsa altor încăperi obținuse de la Nicu Negri (un ateneist și el) pavilionul din grădină pentru adăpostirea unei destul de bogate biblioteci și a unui ochean pe trei picioare — însemnate daruri făcute de nu mai știu cine glorioasei întreprinderi. Părea că această comoară fusese uitată de oameni și de Dumnezeu, căci de ani de zile nimeni nu se mai sinchisea de ea. Împreună cu prietenii mei, am hotărât să ne ocupăm noi de dânsa, și cum vremurile spărseseră câteva ochiuri de ferestre, prin instrumente brevetate bazate pe principiul undiței, am izbutit sa pescuim cu greu ce e drept, dar înfăptuirile mari se săvârșesc cu dureri, câteva volume din cele mai apropiate ferestre. Rafturi de cărți acopereau toți pereții, și mai erau și maldăre de volume pe jos, supravegheate de ochiul perpetuu deschis al ocheanului pe trei picioare; greutatea era să prindem câte un volum din raft, căci constatasem repede că cele de pe jos, din vrafuri, nu făceau parale. Cele din rafturi erau toate ediții vechi; într-o zi am pescuit chiar

o ediție arabă foarte frumoasă. Bineînțeles că tot ce pescuiam lua drumul anticarilor și mai târziu, când am devenit și eu bibliofil, m-au apucat remușcările gândindu-mă la nesocotita noastră purtare și mai ales la pierderea câtorva exemplare rare, pe care aș fi făcut mai bine să le păstrez decât să le vând pe câțiva lei. Adaug că nici Esarcu, nici Ateneul Român nu au cunoscut niciodată apreciabila dijmă la care supusesem patrimoniul lor.

Aplecarea noastră către științele naturale ne împinsese, conjugând filosofic viața cu moartea, să întemeiem o fabrică de schelete într-un colț al grădinii, și o crescătorie de porumbei pe vârful movilei. Fabrica de schelete, redusă la început la prepararea scheletelor de pisică și niciodată completată conform proiectului inițial, din cauza primelor insuccese, consta dintr-o serie de gropi în care îngropasem în var nestins câteva pisici moarte adunate pe maidane. Inutil să adaug că nu am putut obține, chiar adăugând tot felul de chimicale varului, un schelet curat. Cu crescătoria de porumbei am fost însă mai fericiți, și câteva luni ne-am putut făli cu o colecție de zburătoare cotată pe piața Bucureștilor. Nu creșteam voiajori ci numai pur-sânge, cu ciocul și ghiarele roșii și fără cusur la pene și la culori.

Din nefericire, viața nu era făcută numai pentru petrecere, așa că din când în când, și din ce în ce mai des, trebuia să părăsim Capua și deliciile ei ca să tocim cărțile și să ne trecem clasele. Examenele de clasa I și clasa a II-a le-am trecut la Liceul Matei Basarab. Erau pe atunci în București numai două licee, Sf. Sava și Matei Basarab. Liceul Sf. Sava se afla într-un local infect, la capul Podului Mogoșoaiei dinspre gârlă, cam pe unde este acum Banca Urbană. Intrai din stradă într-o curte înconjurată de chilii igrasioase, unde erau clasele. De la Sf. Sava, strada pornea în jos spre nivelul Dâmboviței pe care o treceai pe un pod de lemn, apoi de-a lungul palatului Brâncoveanu, cotea la dreapta și suia puțin la biserica Sf. Apostoli, în jurul căreia se ridicau, ruinate și ele, clădirile Liceului Matei Basarab, ce dau într-o parte a asupra spurcatei gârle pe care o dominau de la oarecare înălțime.

Primii mei doi ani de liceu s-au scurs în liniște și fără multă bătaie de cap. Lucrurile au început să se încurce însă în clasa a III-a din cauza vrăjmășiei tot mai accentuate dintre domnii Bogdan și Lacroix, vrăjmășie care a dus repede la destrăbălare în executarea programelor și la oarecare neglijențe în studiile noastre. Toată afacerea era o copilărie, dar ducea la efecte incompatibile cu demnitatea învățământului. Sub numele de *Godgiven, Deodatus, Dindeuvié, Darul lui Dumnezeu* (traducerile cuvintelor slave *Bog* și *Don)*

Lacroix își bătea joc, în versuri ușoare dar obscene, de colegul său, cerându-ne să răspândim cât mai mult pamfletele lui. Înverșunatul defrocat nu se mulțumea însă numai cu aceste mici succese literare, ci trecând de la literatură la propagandă făcea tot ce putea pentru a ne excita contra domnului Bogdan, semănând răzmerița și anarhia în rândurile noastre. Dl Bogdan turba de ciudă și fioros ne excita la rândul lui împotriva d-lui Lacroix, căruia de câte ori îl întâlnea îi striga: „Perule!“ — cu o pauză după prima silabă, — delicată aluzie la fosta situație de „Père jésuite“ a franțuzului, și totodată calambur și mai delicat (pet roulè!). Lacroix făcea spume la gură când auzea acest cuvânt și se repezea asupra lui Bogdan, înjurându-l. Într-o zi l-a prins și i-a frânt bastonul în spinare, spre marea noastră bucurie, căci eram toți de partea lui Lacroix împotriva lui Bogdan. În clasa a III-a studiile noastre s-au resimțit de această stare de anarhie.

Am dat examenul acestei clase la Liceul Sf. Sava, care se mutase din vechiul său local, dărâmat pentru lucrările de canalizare ale Dâmboviței. Se mutase la Mazar Pașa, case mari, vechi și pe jumătate ruinate lângă biserica Ienei, cam pe unde se ridică azi Băile Centrale. Cu vreo zece ani înainte avusese loc la Mazar Pașa[27] faimoasa întrunire liberală, care se terminase, după o demagogică beție de cuvinte, cu „vărsare de sânge“ — recte câteva lovituri de bâtă pe spinarea opoziției.

De atunci nu mai cântaseră acolo decât cucuvelele. Casa era atât de ruinată încât nu puteai urca pe scara principală decât cu pericolul vieții. Clasa a III-a era la parter și toți elevii intrau în clasă pe fereastră, veșnic deschisă fiindcă nu se putea închide. Odată cu mine au dat examen și fetele lui Brătianu, Mariuța (căsătorită mai târziu cu Ion Pillat) și Tanți (căsătorită mai târziu cu Ilie Niculescu Dorobanțu) preparate și ele în particular. Dinu și Vintilă, înscriși la Sf. Sava, urmaseră tot anul cursurile liceului și dau și ei examen, cel dintâi de clasa a VI-a, cel de-al doilea de clasa a V-a. Ionel terminase liceul în anul precedent și după ce-și făcuse serviciul militar, se pregătea să plece la Paris, la studii. Lunga guvernare a lui Ion Brătianu enervase deja întru atâta opiniunea publică încât politica pătrunsese până în licee și chiar în clasele inferioare. Cu prilejul examenului de la Sf. Sava am putut să constat până unde ajunsese patima, căci de fiecare dată fetele Brătianu erau primite la intrarea lor în clasă prin urlete și strigăte de „Jos Brătianu!“, care nu se calmau decât la sosirea profesorului. Mariuța și Tanți, impasibile,

[27] Mazar Pașa era numele turcesc al unui englez, Lakeman, intrat în serviciul otoman.

se făceau că nu aud și stau nemișcate. Câțiva din noi, impresionați de curajul cu care aceste fete nevinovate înfruntau în fiecare zi furtuna, am încercat să obținem de la camarazii noștri o purtare mai decentă. A fost în zadar, înverșunarea împotriva lui Brătianu era prea mare. Și totuși Guvernul lui a mai dăinuit aproape 4 ani.

Profesorul de Limba franceză, un Tănăsescu, burtos, zgomotos și mitocănos, care vorbea franțuzește cu barbarisme și cu un deplorabil accent, a voit să mă lase corijent. Vorbeam bine franțuzește, dar Lacroix în loc să mă învețe sintaxă franceză în cursul anului, mă învățase sintaxă latină, așa că mă cam încurcasem la răspunsuri. Dl Lacroix aflând ce se întâmplase a venit a doua zi în clasa lui Tănăsescu și a început să-l bestelească în fața elevilor, de-mi era mie rușine. L-a tratat de ignorant, de prost, de bețiv — era o adevărată cataractă de amabilități. Rezultatul a fost că bietul Tănăsescu m-a trecut, de frica nebunului, și astfel am scăpat fără pagubă, singura dată în care m-am poticnit în lunga mea carieră școlară și universitară lichidată cu peste 200 examene fără un singur insucces.

Experiența dovedise părinților mei că nu se mai putea merge cu învățătura în casă. Tocmai în anul acela se găsise un grup de părinți, preocupați de soarta prețioaselor lor odrasle, hotărât — față de jalnica stare a școlilor publice — să înființeze un liceu model în București. Animatoarea acestui grup era Irina Câmpineanu, fiica lui Ștefan Bellu (dintr-o căsătorie cu Alina Știrbei) și soția lui Ion Câmpineanu, fost ministru în primele Ministere Brătianu. Femeie cu o frumoasă cultură și cu pretenții și mai multe, inteligentă și energică — rămăsese văduvă și, după prematura și neașteptata moarte a soțului ei, se consacrase educației copiilor, educație pe care de altminteri a ratat-o complet. Din 4 copii, cel mai mare, Iancu, camaradul meu de clasă, a murit aproape nebun după o viață cu apucături ciudate, iar cel mai mic, Cantemir, a murit în preajma războiului prăbușindu-se cu un avion, după ce încercase mai multe cariere începând cu cea militară; din cele două fete, numai cea mai mică, Irina, plină de farmec și de calități, a trăit o viață normală în fericită căsnicie cu Costăchel Sturdza, băiat bun, dar zănatic. D-na Câmpineanu era o femeie vie și măruntă, cu înfățișare de țigancă, cu un nas tăios și cu o bărbie voluntară. Foarte hotărâtă, nu se oprea niciodată în drum când apuca pe o cărare, și numai mulțumită ei a putut lua ființă societatea de acțiuni care a izbutit să clădească într-o singură vară Liceul Sf. Gheorghe, utilizând în parte casele Linche, situate peste drum de Ministerul de Finanțe (actuala reședință a Regiei Monopolurilor Statului). Părinții mei s-au înscris printre primii

acționari și a fost hotărât că în toamna anului 1884 voi începe clasa a IV-a ca extern la noul liceu. În fruntea liceului, ca director fusese numit Ștefan Hepites, și mai bună alegere nu se putea face. Fost ofițer, părăsise armata și se consacrase Meteorologiei. Hepites a fost primul îndrumător și animator al Institutului nostru Meteorologic, și lui se datorește înființarea celor mai multe stațiuni meteorologice din țară. De statură mijlocie, cu o barbă neagră tunsă și fasonată cu grijă, cu capul ras la mașină, veșnic îmbrăcat în stofe românești de culoare închisă, țesute pe le mănăstiri, tăios la vorbă, inspira încredere și respect numai prin prestanța lui. Din primul moment, Hepites a imprimat Liceului Sf. Gheorghe un ritm de activitate necunoscut până atunci în instituțiunile noastre similare. Toată lumea, elevi, profesori, părinți îi știau de frică, și cât a fost în fruntea liceului n-a făcut nimănui vreun hatâr, dar n-a comis nici un act de nedreptate față de vreun elev. Câți am trecut prin mâinile sale am resimțit adânc influența lui educativă, și dacă mai nici unul nu l-am iubit cât am fost în liceu, căci nu era deloc o fire apropiată, toți l-am stimat și respectat după ce am părăsit școala.

În afară de Hepites care ne preda Fizica și de Mitică Ollănescu (Ascanio) care ne preda Limba și Literatura română, toți profesorii noștri erau recrutați printre cei de la Universitate și tendința tuturor era să ridice, pe cât pregătirea elevilor o permitea, nivelul cursurilor. Elevii erau foarte puțini, așa încât profesorii și repetitorii se puteau ocupa zilnic de fiecare. Liceul a început cu primele 4 clase, la care s-a adăugat în fiecare an câte una. Cum intrasem în clasa a IV-a, am fost tot timpul, în cei 3 ani cât am stat la Sf. Gheorghe, în clasa superioară. Elevii erau de două categorii: interni și externi, dar aceștia din urmă (printre care eram și eu) luam masa la amiază în liceu. Între orele 7 și 8 dimineața trebuia să semnăm, la intrare, în condica de prezență și ni se da drumul la ora 5 după amiază. După cum localul nu lăsa nimic de dorit (clase luminoase și spațioase, sală de gimnastică, cabinete de fizică, chimie și științe naturale, sală de muzică — dormitoare igienice numai cu câteva paturi fiecare, băi, toalete etc), tot astfel și mâncarea era excelentă. Bucătăria și toată gospodăria erau puse sub supravegherea d-nei Lupașcu, o moldoveancă foarte iscusită în ale mâncării, și foarte bună, mai ales cu cei mici, încât o iubeam toți.

Liceul Sf. Gheorghe fiind un liceu model, Consiliul de direcție angajase profesorii cei mai simandicoși, ceea ce nu vrea să zică că erau și cei mai buni. Pentru Istorie aveam pe Tocilescu, profesor la Facultatea de Litere, înapoiat în țară de la Paris, cu diplome în geantă și cu pretenții în suflet. Era un om scund și cam cocoșat, cu

păr și barbă crețe, bun și conștiincios. Ne dicta în fiecare zi un număr de pagini, și ne asculta la lecția următoare. Ca și cărțile pe care le-a scris, manuscrisul pe care ni-l dicta era searbăd și confuz, și desigur că pasiunea pentru istorie nu mi-a fost inspirată de învățământul lui. Învățământul nostru istoric era de altminteri încă în fașă pe atunci, și mai ales Istoria Românilor se preda pe dibuite. Xenopol nu publicase încă Istoria lui; Ion Bogdan, Onciul și Iorga nu absolviseră liceul, Pârvan era în clasele primare ca și Giurescu tatăl, iar Giurescu fiul nici nu se născuse. Pentru epoca daco-română, aproximațiile lui Tocilescu făceau lege, și tot astfel Domniile pământene, ale lui Hașdeu.

Am uitat până și numele unora din profesorii noștri, dar sunt câțiva de care-mi aduc foarte bine aminte. Printe aceștia era Mitică Ollănescu („mon nom s'écrit avec deux l, comme les hirondelles!"), cunoscut ca poet și ca autor dramatic sub numele de *Ascanio.* Ora lui era pentru noi o mare bucurie. Sosea îmbrăcat „à quatre-épingles", de o eleganță mai mult bătătoare la ochi decât rafinată, dar care tocmai din cauza asta ne lua văzul. Cu o perlă enormă și permanentă înfiptă în cravata care se schimba zilnic, cu o floare albă sau roșie la butonieră se răsturna în jețul catedrei, și picior peste picior ne citea și ne comenta versuri, disprețuind sintaxa și gramatica pe care ne sfătuia să le învățăm din manualul lui Manliu. Citea minunat, și plin de el însuși, ne asculta rar și ne da note mari. Lipsea deseori, și când lipsea, trimitea în locul lui pe un tânăr care-l imita în toate, pe Duiliu Zamfirescu, colaboratorul lui la *Revista Nouă,* o publicație pe care o scotea un locotenent de cavalerie Bilciurescu și un dobitoc, Pătrașcu — și care era menită să facă concurență *Convorbirilor Literare* și să sprijine tineretul literar.

Matematicile ni le preda un eminent profesor universitar, dl Gogu, față de care nutream un respect aproape ieratic, căci era *doctor de la Paris,* lucru rar în țara noastră pe la 1884[28]. Un alt profesor universitar, doctorul Istrati — cu mare reputație de savant fiindcă descoperise în laboratoarele Sorbonei un gaz, sau un corp simplu, nu mai țin minte — ne preda Chimia. Deși elementar, cum se cuvenea pentru niște copii, cursul lui Istrati (completat cu experiențe de laborator) ne-a familiarizat cu noile teorii științifice (mai ale în compartimentul chimiei organice) și învățământul său mi-a servit ulterior mult pentru studiile mele medicale. Aureola de savant cu care Istrati a sosit de la Paris s-a șters repede și nădejdile științifice

[28] Erau numai trei: în afară de Gogu, Spiru Haret și David Emanuel. Toți fuseseră numiți de-a dreptul profesori universitari.

puse într-însul s-au năruit. Pentru dânsul s-a creat dacă nu mă înșel primul institut științific universitar, Institutul de Chimie — dar odată ajuns profesor și director de Institut cu locuință pe seama Statului, Istrati a alunecat pe panta politicii și a ajuns ca atâția alții, și grație protecției lui Take Ionescu, ministru de duzină. După ce am părăsit Liceul Sf. Gheorghe, n-am mai întâlnit pe doctorul Istrati până în anul 1914, când m-am regăsit alături de dânsul în „Acțiunea Națională" pentru intrarea în război, împotriva Austro-Ungariei și a Germaniei. L-am regăsit neschimbat, cu barba puțin încărunțită, dar cu aceeași redingotă neagră și cu aceeași cravată albă pe care nu le schimba niciodată, și cu care probabil se născuse.

Cursul de Fizică ni-l făcea cu autoritate, cu metodă și cu pisolăgeală domnul Hepites, directorul nostru, iar pe cel de Științe naturale, Sabba Ștefanescu, un cărturar mâncat de molii, înalt cât un plop, blând și anost. Capriciile soartei l-au făcut și pe dânsul să rătăcească pe cărările politicii și l-au adus chiar „sub ordinele mele" în 1914, când Partidul Conservator mi-a încredințat președinția Cercului său de Studii. Capricioasă, soarta a fost însă cu dânsul nemiloasă, căci n-a ajuns ministru și a murit senator. Aveam printre profesorii mei și un caraghios, pe Beraru, care ne da lecții de nemțește. Domnul Beraru, grăsuliu și bleg, chel și cu o bărbuță neagră se mai semnala atențiunei publice și prin pantalonii prea scurți și printr-o redingotă „prune" pe care o purta la muncă ca la petrecere. Sas prost și fără carte, se ridicase prin străduință de la cele mai umile trepte ale învățământului, dar rămăsese cu sufletul și cu portul de pudel. Spre marea noastră mirare, după vreo doi ani de la deschiderea liceului, Hepites l-a numit subdirector. Autoritatea lui era însă nulă și băieții continuau să facă subdirectorului farsele pe care le înjghebau înainte profesorului. Natural, n-am învățat nimic cu dânsul; noroc că știam nemțește de acasă. Singurul lucru pe care mi-l reamintesc de la cursul lui e o definiție foarte personală a dialectelor: „Ce e un dialect?" întreba Beraru. Natural, tăcere. Atunci Beraru da el singur răspunsul: „Un dialect constă în pronunțarea cuvintelor altfel decât sunt scrise! De pildă sasul spune: «Botahatzaki», deși stă scris «Peterstill» (pătrunjel)!". Scena cu „Botahatzaki" se repeta de mai multe ori pe an, așa încât aceste cinci silabe cacofonice mi-au rămas întipărite în minte.

Un tip era și profesorul nostru de Gimnastică, Moceanu, „tatăl gimnasticii române", dar care confunda gimnastica cu dansurile naționale. Fusese în tinerețile lui un atlet de clasă, dar eu nu l-am mai apucat în gloria lui, ci îmbătrânit, cu mustața cănită. Numit

la Liceul Sf. Gheorghe în calitatea lui de „vedetă", căci organizase învățământul gimnasticii în mai toate școlile secundare din București, se mulțumea cu ce putea face fiecare și nu căuta să descopere „talente" și nu urmărea nici dezvoltarea fizică a elevilor săi pe calea unor exerciții raționale și după metodele educative care s-au perfecționat mai în urmă. Ne punea să sărim un „cal" îmbrăcat cu piele de porc și căptușit cu câlți, să ne ridicăm în coate la paralele, să facem roata în „mâini" sau în „genunchi" la fus — după cum puteam, să ne urcăm pe prăjină sau pe funie. Cine sărea peste cal fără să-l atingă — nota 10. Cine se urca pe funie sau pe prăjină fără ajutorul picioarelor și *bătea cu palma în grinda tavanului*, iarăși nota 10. Celorlalți le da nota 6, de-a valma. Cum nota de la Gimnastică (ca și cea de la Purtare) intra în calculul mediei săptămânale pentru clasare, alergam toți după zecele lui Moceanu. Eu l-am obținut constant, bătând cu palma în grindă, la prăjină sau la frânghie, după plac.

În opoziție cu destrăbălarea care domnea în școlile publice, disciplina era foarte severă la Liceul Sf. Gheorghe, Hepites ne impusese un adevărat regim de cazarmă și repetitori numeroși și aleși pe sprânceană — adevărați vagmiștrii — ne urmăreau pas cu pas. Nu eram niciodată lăsați singuri și fiind foarte puțini la număr (în clasa noastră eram șase elevi!), toate actele și aproape toate cuvintele noastre erau controlate. Cursurile se țineau dimineața, iar după-amiaza era consacrată „meditațiunilor" și lucrărilor de aplicație, rareori întrerupte prin câte o oră de predare a vreunei materii secundare. La liceele Statului se stabilise un obicei ciudat: la intrarea anumitor profesori în clasă, unul dintre elevi „*cerea ora*" în numele tuturor; profesorul răspundea printr-un „bine mă, tâlharilor!" și pleca. Elevii se răspândeau prin curte, jucau țurca sau arșice și mulți o tuleau de-a binelea și hoinăreau pe străzi. La Liceul Sf. Gheorghe așa ceva n-ar fi trecut nimănui prin gând; profesorii erau de o exactitate exemplară și când — cu totul excepțional — unul dintr-înșii nu putea să vie, trimitea un locțiitor. În trei ani cât am petrecut la Liceul Sf. Gheorghe nici o lecție n-a lipsit din programul stabilit. Marea superioritate a liceului nostru consta însă în faptul că cei câțiva elevi din fiecare clasă erau „ascultați" și prin urmare siliți să învețe fiecare lecție, pe când la liceele Statului, elevii — 50-80 la număr — nu erau interogați decât cel mult o dată pe lună, așa că (afară de cei câțiva premianți) cel „scos la tablă" nu mai deschidea cartea săptămâni de-a rândul.

În fiecare zi, la ora dejunului, înainte de a merge la masă, făceam cu toții front în culoarul cel lung și lat pe care dau clasele

la parter, și domnii repetitori făceau raportul domnului director Hepites, întotdeauna prezent la această solemnitate, căci era o adevărată solemnitate. Stăm în front drepți și nemișcați ca soldații; se făcea apelul celor întârziați[29] sau absenți și domnul director dicta pedepsele, în următoarea ordine crescândă: facțiunea (câte un ceas), consemnarea la liceu duminica sau în zilele de sărbătoare (până la 5 p.m.) și închiderea în carceră. Carcera era un fel de beci fără lumină, o celulă curată dar fără scaun, fără masă, fără nici o mobilă; ușa carcerei da în sala de gimnastică. Delicvenții erau osândiți de la 2 la 6 ore de închisoare după gravitatea crimei săvârșite. Nu era cine știe ce, dar rușinea era mare.

La raport ni se făceau toate comunicările privitoare la școlaritatea noastră și teribilul domn director ne mai făcea și morală din belșug.

Cum profesorii ne ascultau aproape în toate zilele, notele ploau și se făcea o clasificare în fiecare săptămână. Mediile se calculau vineri seară (asupra notelor primite de sâmbătă dimineața până vineri seara) și rezultatul clasificării se proclama la raportul de sâmbătă dimineață când ni se distribuia și buletinul de clasare pe care trebuia să-l predăm părinților.

Fără să fi avut în mine stofa de premiant, căci aveam oroarea buchisitului, am fost constant clasat primul în clasa mea (din 6!) tot timpul cât l-am petrecut la Liceul Sf. Gheorghe, unde mi-am absolvit clasele IV, V și VI.

De fapt, n-aveam decât un singur concurent, pe Ion Câmpineanu, care a fost clasat și el mai tot timpul al doilea. În calitatea lui de țicnit, Câmpineanu a mai dat însă de câteva ori greș, pierzându-și pentru câte o săptămână locul. Eu însă *niciodată;* precum caii de rasă am ajuns totdeauna primul la „potou"! Mi se făcuse chiar o reputație *interșcolară* de tâmpit, căci nimeni nu voia să creadă că mă mărgineam să citesc o dată, de două ori lecția, în momentul sosirii profesorului respectiv, și toți până și camarazii mei de clasă erau convinși că „tâmpeam cartea", cum se zicea, acasă, noaptea târziu. Eram însă un nevinovat. Providența mă înzestrase cu o memorie excepțională (pe care am păstrat-o până la bătrânețe), cu un dram de inteligență și cu multă șmecherie. Luam nota 9 și 10 jucându-mă, și la examene ignoram orice timiditate. Această facilitate de a trece examenele (n-am căzut niciodată, la nici unul, deși am urmat la Paris trei facultăți) a fost pe punctul să provoace o dramă în ziua în care m-am prezentat la bacalaureat odată cu Pompiliu Eliade — dramă despre care voi spune câteva vorbe mai la vale.

---

[29] Registrul de intrare se ridica fix la ora opt fără cinci și se păstra pe biroul lui Hepites, așa încât nici un adaus nu putea fi făcut odată registrul ridicat.

Clasificat primul permanent din clasa cea mai superioară, devenisem un fel de fenomen și „fala școlii“. Eram nu numai scutit de orice pedeapsă, oricâte prostii aș fi făcut[30], dar îmi mai revenea și cinstea să „reprezint“ școlărimea la toate praznicele din cursul anului. Din aceste debuturi ale carierei mele reprezentative, îmi reamintesc vizita pe care o făceam la fiecare 1 ianuarie Principelui Dimitrie Ghica, președintele Consiliului nostru de Administrație. Eram copil, și maiestuasa apariție a lui Beizadea Mitică mă impresiona. Mergeam la dânsul acasă împreună cu „primii“ din celelalte clase, sub conducerea domnului Hepites, și eram dator să fac de fiecare dată un mic „speech“, pentru a transmite protectorului nostru urările tuturor elevilor. Nici o cuvântare nu m-a emoționat în viața mea, nici în toiul celor mai aprige lupte politice, ca aceste neînsemnate discursuri de hiretiseală, pe care eram osândit, fără apel și recurs, să le țin. Beizadea Mitică a fost singurul om care m-a intimidat, în lunga mea carieră! Cu câteva zile înainte de ziua fatidică îmi pierdeam pofta de mâncare și de viață, îmi repetam de dimineața până seara cele câteva cuvinte pe care le înșirasem pe o fițuică, ca să le învăț pe dinafară, și le schimbam într-una în străduința mea către perfecțiune. Ajuns în fața Beizadelei, uitam totul și improvizam, după cum mă tăia capul. Beizadea Mitică îmi strângea mâna, îngâna câteva cuvinte, întreba pe Hepites dacă învățăm și ne purtăm bine și fără să mai aștepte răspunsul ne poftea în sufragerie, la o masă încărcată cu tot felul de bunătăți pe care abia le atingeam, căci domnul director Hepites ne amenințase înainte de intrare cu un „să nu vă repeziți la prăjituri“, de care țineam seamă mai puțin de frică decât de grija de a fi la înălțimea împrejurărilor — pentru noi cu totul excepționale.

Beizadea Mitică a fost una din figurile cele mai impunătoare al Bucureștilor de după Războiul Independenței. Oricare ar fi fost cursurile lui, „marca”, și marca frumos. Nu l-am cunoscut destul de aproape ca să-l judec direct, dar din tot ce mi s-a spus despre dânsul ar trebui să trag concluzia că era de o inteligență submediocră, și cu toate acestea a știut să-și croiască un plan de viață și să întrupeze o atitudine care cereau și tact și cap. De altminteri, într-însul erau numai contradicțiuni și sentimentele cele mai opuse se împăcau de minune între ele. Spătos și arătos ca un vulgar atlet de bâlci, purta pe umeri un cap fin de aristocrat „rasat” și deși îi albise barba, ochii lui albaștri și surâsul său simpatic mai atrăgeau atenția cucoanelor

[30] Când făceam câte una prea boacană mi se întâmpla și mie de mă chema Hepites în biroul său și mă dojenea între patru ochi.

impresionabile. Mândru peste marginile bunului simț de numele și ascendența lui, mândru până la atitudini de dinast și de Prinț de sânge, se căsătorise cu o persoană foarte simplă și de condițiune mai mult decât modestă, o domnișoară Dupórt (dacă nu mă înșel), fiica unui profesor, care îi dăruise două fete, Marie și Iza. Cu toate că dormea cu Almanahul de Gotha la căpătâi, Beizadea Mitică o măritase pe Marie după un ovrei botezat, Herz[31], care își da titlul de baron și ifose de nobil austriac — iar pe Iza după un dobitoc, un locotenent de cavalerie Vlădoianu (nici măcar rudă cu boierii Vlădoieni), atât de prost încât ca să treacă de la gradul de căpitan la cel de maior, bătrânul Brătianu a fost silit să suprime printr-o lege și pentru câtva timp — de hatârul lui Beizadea Mitică, pe atunci Președintele Senatului — examenul legal. Vlădoianu a ajuns cu greu colonel și a murit uitat de lume, lăsând în urma lui o serie de copii anoști și proști[32]. Iza Vlădoianu era o mortăciune anostă, dar Marie de Herz fără să fie o frumusețe era plină de nuri (și multiplele ei aventuri au dovedit-o) așa încât nu e de priceput cum Măria Sa Principele Dimitrie Ghica n-a putut să o împerecheze mai bine și a consimțit la o „mezalianță" fără precedent[33].

Dar gama contradicțiilor nu se limita la Beizadea Mitică la formele fizice sau de ordin sentimental, ci se întindea și asupra atitudinilor lui politice și sociale. Acest om care reprezenta cu atâta ostentație tradițiile trecutului, încât continua să-și iscălească numele cu litere chirilice, se aruncase în partidul „roșiilor", dedese mâna cu Brătianu și cu Rosetti și se lepădase de toți cei în mijlocul cărora se născuse și ar fi trebuit să trăiască. Marele senior cu ifose de Suveran detronat, ce vorbea de sus — cu multă blândețe și bunătate, dar de sus tuturor muritorilor de rând, devenea slugarnic și de o scârboasă platitudine în fața celor puternici, căci nu urmărea în viață decât un singur lucru: să câștige galoane și parale. Beizadea Mitică a fost un balon umflat, pe care nimeni nu se gândise să-l dezumfle și pe care, dimpotrivă, toată lumea îl plimba, legat de sfoara interesului, ca să se fălească cu dânsul. Și astfel ajunsese să prezideze toate instituțiunile, toate asociațiunile și puținele societăți industriale ce existau pe vremea lui.

Fiindcă am evocat aci prima mea întâlnire *oficială* cu „gloria" (așa

---

[31] Din această căsătorie s-a născut Iza de Herz, mai târziu căsătorită cu Georges Esarcu și după moartea acestuia cu doi frați Hesliman, pe rând.

[32] Vlădoianu a avut, mulțumită însușirilor sale „fizice", un moment de sclipire. O damă nostimă și plină de duh întrebată de un prieten cum se putea „ține" cu un asemenea cretin, a răspuns cu un zâmbet plin de recunoscătoare amintiri: „Oh! pour ce que j'en fais!"

[33] Marie de Herz a fost prima boieroaică româncă căsătorită cu un ovrei.

cum o vedeam noi, în lumea noastră restrânsă), să-mi fie îngăduit să mai evoc și prima mea întâlnire *neoficială* cu dânsa, în persoana doctorului Davila, personalitate tot atât de ilustră ca Prințul Prezident — și poate mai pe drept.

Pe Davila l-am cunoscut pe când mă aflam într-o vârstă și mai fragedă, înainte de a intra în Liceul Sf. Gheorghe. Vizitele la Davila, la care mă târa tatăl-meu, mă înspăimântau, de fiecare dată. Bătrânul mă teroriza și fetele lui mă intimidau. Tată-meu era un intim al casei încă de pe timpul lui Cuza și exploziile de independență prin care năbădăiosul franțuz își acoperea actele de servilism față de Rege și de Brătianu, erau pentru dânsul un nesecat izvor de petrecere. Davila fusese adus, după cum se știe, de Vodă Știrbei ca să organizeze serviciul nostru sanitar și Știrbei îl adusese după recomandația prietenei sale contesa d'Agoult, cunoscută în literatura franceză sub pseudonimul de Daniel Stern, dar mai ales prin lunga ei legătură cu Liszt, cu care a avut trei copii mărturisiți, pe Cosmina Wagner, pe Blandiana, soția lui Emile Olivier (ultimul prim-ministru al lui Napoleon al III-lea) și un băiat mort tânăr. După spusele lumii, Davila ar fi fost al patrulea, sau mai bine zis primul, căci era mai în vârstă decât ceilalți. Despre această filiațiune nu există însă nici o dovadă și fetele doamnei d'Agoult ca și descendenții lor au negat-o cu energie. Faptul că Liszt și amanta lui nu l-au recunoscut e tulburător, căci de ce n-ar fi făcut față de dânsul gestul generos pe care l-au făcut față de ceilalți copii? Pe de altă parte, nu încape îndoială că Davila se considera fiul lui Liszt, fără să fie câtuși de puțin mândru de o asemenea legătură, așa încât orice idee de plăsmuire în această privință trebuie exclusă.

Ba, mai mult, contemporanii povesteau că Davila, când îl apucau furiile, înjura pe Liszt de-l spurca fiindcă îl abandonase în sărăcie și-i otrăvise tinerețile, lăsându-l să lupte singur cu greutățile vieții. Pare chiar că între Davila și Liszt raporturile fuseseră complet rupte, și când Liszt a venit la Iași să dea un concert, Davila a refuzat să se întâlnească cu dânsul. Pe de altă parte, există o corespondență întreagă între Davila și contesa d'Agoult, foarte afectuasă, în care expansiunile „mon cher *enfant*" revin încontinuu. Cât a trăit, Davila n-a lămurit nimănui secretul nașterii sale, dar fără alte preciziuni, a hrănit față de d-na d'Agoult sentimente de constant devotament filial.

Intru în aceste amănunte fiindcă filiațiunea doctorului Davila a provocat, multă vreme după moarte lui, o adevărată polemică literară. Odată cu reabilitarea artistică a lui Liszt și așezarea lui în Panteonul

artei muzicale, cercurile culturale din întreaga lume s-au interesat și de „viața romanțată“ a marelui maestru. Pe de altă parte, Elena Perticari, fiica mai mare a lui Davila, s-a pasionat pe neașteptate, la bătrânețe, de problema filiațiunii lui tată-său și s-a pus pe scris. I s-a răspuns. Dar de dovedit, nu s-a dovedit nimic, nici de o parte, nici de alta. Ținând seama de extraordinara asemănare a lui Alexandru Davila și mai ales a lui fiu-său Citta cu Liszt (portretele lui Liszt tânăr par a fi portretele lui Citta), de tradițiunea transmisă de doctorul Davila (și care privește numai pe Liszt, dar nu și pe contesa d'Agoult), înclin să cred că Davila a fost într-adevăr fiul lui Liszt, *dar nu și al contesei.* Probabil l-a avut cu altă damă[34] (căci a avut mai multe) puțin înainte de începutul legăturii sale cu d-na d'Agoult. Aceasta în bunătatea ei, s-a interesat mai pe urmă și de copilul iubitului ei, dar care nu era al ei, și așa se explică corespondența familiară pe care a întreținut-o cu Davila. „Mon cher enfant“ nu este însă tot una cu „mon cher fils“. Când am îndrăznit să împărtășesc Elenei Perticari ipoteza mea, am crezut că mă omoară! Voia cu tot prețul să se coboare nu numai din Liszt, dar și din contesa d'Agoult. Tată-său trebuia numaidecât să fie frate de tată și de mamă cu Cosima Wagner. Aproape că ar fi vrut să fie și nepoata lui Richard Wagner însuși! Ce e mai nostim e că bătrânul Davila nu semăna cu Liszt, ci cu... Wagner!

Davila a fost desigur un mare organizator, un mare animator, un om de o inteligență aproape genială — dar în același timp, cum se întâmplă des în asemenea cazuri, un țicnit. Tată-meu îmi povestea cum sosea nebunul acasă la ora dejunului și-și vărsa focul pe porțelanuri ca să-și uite de necazurile pe care le adunse în cursul dimineții. Farfuriile zburau pe toți pereții, în fața soției sale încremenite[35]. Tacâmul trebuia pus din nou și bucatele circulau în mijlocul urlelor și invectivelor. De la Cotroceni, unde sta, pleca în fiecare dimineață la treabă însoțit de un cirac, cu care începea să se certe cum punea piciorul pe scara trăsurii. Cearta continua și când ajungea la paroxism, oprea trăsura, își abandona tovarășul și pornea pe jos să se liniștească. A doua sa soție, Ana Racoviță[36] îl mai potolise dar de când rămăsese văduv[37] îl apucaseră iar năbădăile, așa

[34] Profesorul Mihail, de la Conservatorul din Cluj, a raportat unei prietene ale mele o conversație pe care a avut-o, demult pe când își făcea studiile la Leipzig, cu o contesă Saurrna înrudită cu familia Bethmann. Contesa Saurrna ținea pe Davila drept fiul lui Liszt și al domnișoarei de Crig, sau de Krick, cea mai bună prietenă a d-nei d'Agoult, care s-a însărcinat cu creșterea copilului buclucaș.

[35] Era vorba de prima sa soție născută de Marcillac, sora unui nobil emigrant francez, ajuns profesor la București.

[36] Cu care a avut trei copii; cu prima soție n-a avut nici unul.

[37] Ana Davila, femeie frumoasă și inteligentă, de o rară distincțiune, a avut un sfârșit tra-

încât plictisise pe toată lumea. Nu l-am cunoscut decât la sfârșitul vieții lui, aproape dizgrațiat, certat cu vechii lui prieteni Brătianu și Rosetti, plin de amărăciune împotriva Regelui. „Ingratitudinea omenească" în loc să-l acrească sau să-l exaspereze, îl domolise. Poate că era și vârsta. Violențele deveniseră mai rare și fuseseră înlocuite printr-o deșănțată logoree. Vorbea întruna, răspundea la propriile lui întrebări și nu lăsa pe nimeni să spună un cuvânt. Văzuse multe și știa și mai multe și le povestea cu un farmec neîntrecut. Începea să strige numai când se poticnea de un nume antipatic, și atunci țipa și da cu pumnul în masă de ne băga pe toți în răcori. Și se făcea stacojiu ca un rac.

Davila locuia la poalele Cotrocenilor, o casă comodă, dar umedă cu parter și cu etaj, acoperită cu viță și așezată la marginea grădinii dinspre Sf. Elefterie, alături de mlaștinile gârlei. Palatul Cotroceni n-avea încă aspect de castel modern; nu l-a dobândit decât mai târziu. Nici grădina ce cobora în vale nu fusese încă transformată în parc decât în imediata vecinătate a locuinței princiare, de o parte și de alta. Ograda Palatului și a Azilului Elena Doamna se cam confundau și toată valea era mai mult sau mai puțin neglijată și încurcată prin plantațiuni neregulate, prin răsaduri și prin șanțuri adânci pentru scursul smârcurilor. Proprietatea lui Davila, căci cumpărase toată întinderera până în Dâmbovița, era și mai încurcată și câteșitrele proprietăți, a Palatului, a Azilului și a doctorului, erau așa de încâlcite încât nu știai unde începe una și unde se termină alta. Stăpân peste Azil și favorit al lui Vodă, Davila apărea ca un pașă, cu dreptul de comandă peste întreaga regiune, adevărată provincie suburbană a Bucureștilor, cu moravuri deosebite și cu o populație de sacagii, de grădinari și de pescari ce nu recunoșteau decât autoritatea „domnului general".

Ca să ajungi până la Davila acasă, era o poveste întreagă, o luai pe Podul de Pământ (Calea Plevnei), coteai la stânga peste câmp, treceai gârla peste un pod de lemn, te încurcai prin mlaștini, te descurcai cu greu printre grădinile de zarzavat, unde mai multe drumuri ce se afundau te ademeneau, dai de niște plopi bătrâni, și la umbra lor vara, printre crengile lor moarte iarna, descopereai în fine casa lui Davila. Casa era curată, bine ținută, mobilată simplu, fără pretenții de nici un fel. Davila îți ieșea înainte, vesel și zgomotos. Pe mine mă lua de ureche, își bătea joc de tot ce își închipuia el că constituie mica

gic. Apucată de o durere de cap, pe când făcea curse prin prăvălii, a intrat la Spitalul Colțea și a cerut un praf de chinină chimistului Bernhart, șeful serviciului farmaceutic. Bernhart s-a înșelat de flacon și i-a dat stricnină. Efectul a fost fulgerător. Bietul om, prieten bun și colaborator al lui Davila, era să înnebunească.

mea personalitate, de la îndeletnicirile școlare până la presupusele veleități ale unei copilării precoce. Avea o vervă îndrăcită, și cu toată bunătatea lui sufletească, mă biciuia câte o dată cu sarcasme crude, ale căror izbucniri le simțeam cu atât mai dureros cu cât erau totdeauna pline de haz și că mă simțeam în totală neputință de a răspunde. Mi se muiau picioarele, mă roșeam și bâlbâiam cuvinte fără șir. Prezența fetelor lui, Elena și Zoe (pe care el le chema Cocoți și Joița), frumoase ca ziua, mă rușina și mai mult și-mi venea să intru sub pământ. „Il faut me dégeler ce garçon-là!" țipa nebunul către tată-meu, care în indiferența lui nu îi da nici o importanță, răspundea cu un „îmchâm!" și învârtea un compliment Elenei, pentru care avea o slăbiciune. Și cine n-ar fi avut una! Elena Davila, mai târziu Elena Perticari, a fost cea mai desăvârșită frumusețe pe care am văzut-o în viața mea. Am regăsit-o mai târziu, aproape neschimbată, în divinele trăsături pe care Tizian a fixat pentru vecinicie „Amorul profan", în celebra pânză de la vila Borghese din Roma. Cei care n-au cunoscut-o pe Elena Perticari înainte de căsătoria ei, nu-și pot închipui ce a fost, căci frumusețea ei s-a dus repede. Și nu a fost numai frumoasă, dar și încă plină de farmec, și deșteaptă ca un băiat. Și Joița era frumoasă, dar frumusețea ei era de un tip mai curent și mai puțin impresionant. Lălâie și mofturoasă, cu pletele ei negre și fața ei palidă punea și mai mult în valoare, prin contrast, coama aurie ce se revărsa despletită pe umerii Elenei și lumina casa în jurul ei.

Bătrânul Davila locuia cu fetele lui, printre câini și printre cocoși. De după canapele apărea câteodată figura deja serioasă a lui Nerva Hodoș, fostul tovarăș de joc și de școală al lui mai tânăr Davila, Pia — și dintr-o odaie într-alta aluneca câte un Minovici, mai ales Mina care trecea drept copilul patronului. Alexandru Davila, băiatul mai mare, nu era niciodată acolo, și nici nu știu dacă mai locuia cu tatăsău. Pia fusese trimis de ani de zile în Elveția, la Lausanne, și nu l-am cunoscut decât la Paris, unde am devenit prieteni nedespărțiți.

După căsătoria Elenei cu căpitanul Ion Perticari[38], un văr al lui tată-meu, am mers tot mai des în casa Davila și încetul cu încetul m-am împrietenit cu Elena, terorizată de bărbatu-său, cum eram eu terorizat de tată-său. Prietenia noastră a ținut o viață întreagă, și a rămas intactă și în momentul când scriu aceste rânduri (1937), după ce au dispărut unul câte unul toți cei ce ne-au fost dragi. M-am apropiat cu timpul și de irascibilul bătrân care a lăsat-o mai moale cu sarcasmele; începuseră să-i scadă puterile și cu prilejul ultimelor

[38] Ajuns general, aghiotant regesc și preceptorul Prințului Carol, la Postdam în anii 1913-1914.

mele vizite (a murit în august 1884) m-am împăcat definitiv cu dânsul: din ochii lui sticloși parcă răsărea regretul că nu-și mai putea bate joc de bietul „puțoi" ce-l privea mirat și nu pricepea că un mare suflet se zbătea cu moartea.

În afară de Beizadea Mitică, Liceul Sf. Gheorghe mi-a mai dat prilejul să mă mai apropii și de al doilea personaj de vicleim din acele vremuri, de un caraghios pe care soarta, în neștirea ei, îl așezase în capul bucatelor și pe care posteritatea indiferentă nu l-a zvârlit încă la lada cu gunoi din care ieșise[39]. Beizadea Mitică, viță de Domn, bărbat frumos și arătos, își croise cu ușurință o siluetă meșteșugită dar elegantă; putoarea de Iancu Kalinderu, în schimb, n-a izbutit să puie în circulație decât caricatura de „dandy". Pocit, antipatic, prost — da, prost — e inexplicabil cum acest om pornit din beciul cămătarului său de tată și lipsit de toate, a putut să ajungă confidentul Regelui Carol, administratorul Domeniilor Coroanei, al Academiei și *omul cel mai influent din România,* la un moment dat. Aspectul acestei vietăți din familia nevertebratelor, care se târa chiar când încerca să se ridice și scârba pe care o inspira, scapă condeiului, și nu pot fi redate prin câteva trăsături, după cum au scăpat creionului caricaturiștilor contemporani. Nenumăratele caricaturi rămase de pe urma lui nu dau într-adevăr decât o slabă idee despre masa de gelatină protăpită ce-și încorda toate neputințele ca să-și dea formă de om. Cum a putut ajunge acest nătâng să-și ia diploma în Drept la Paris rămâne o enigmă pe veci nelămurită. E foarte posibil să fi folosit în cariera sa una falsă, sau să fi pus pe cineva să treacă examenele pentru dânsul. De la această diplomă de doctor în Drept s-a tras tot norocul lui, căci prin anii '70 și '80 o diplomă de doctor, mai ales de la Paris, deschidea la noi toate porțile. Patalamaua de la Paris i-ar fi putut deschide larg porțile Curții de Casație, ca altora, dar și aci Iancu Kalinderu a preferat să intre prin ușa din dos. Prin ce serie de intrigi, de lingușeli, de fățărnicii și de platitudini a sărit de la Curtea de Casație la Academia Română nu se va ști niciodată, căci un cronicar nu le-a însemnat, după cum nu se va ști nici cum a ajuns administrator al Domeniilor Coroanei după constituirea lor. N-a fost ales de Regele Carol, ci de Brătianu, care probabil că n-a vrut să puie în preajma Suveranului un om destoinic tentat să se amestece în politică și să-i încurce treburile. S-a povestit însă că simpatia și încrederea Regelui le-a câștigat printr-o lovitură a cărei rețetă se vede că o găsise în sertarul lui tată-său, cămătarul. Bătrânul Carol era

[39] Spre rușinea României întregite, gara Slătioara (Romanați) poartă încă numele acestui răsuflat („Ion Kalinderu").

foarte calic și chestiunea „emolumentelor“ viitorului administrator al Domeniilor îl preocupase mult. Sufletele alese comunică între ele prin telepatie; Kalinderu și-a dat numaidecât seama de slăbiciunea stăpânului în slujba căruia intra și de la primele vorbe i-a declarat că nu primea „înalta însărcinare“ decât *fără leafă*: îi era de ajuns cinstea de a fi fost ales! Mișcat până la lacrimi, Hohenzollernul care își întorcea de trei ori hainele până să le arunce a luat în brațe pe acest servitor dezinteresat și nu i-a mai dat drumul.

Când am aflat eu de dânsul prin 1886, Iancu Kalinderu era la apogeul curbei sale. Fusese cu doi agronomi inteligenți (sunt și de aceștia) la Jimbolia, la contele Csekonics[40]; îi pusese să studieze organizația celei mai frumoase exploatări rurale din Ungaria — și pe normele fixate acolo și servil copiate, pusese la cale reorganizarea administrativă și agricolă a celor 12 domenii cedate de Stat Coroanei. Toată treaba o făcuseră agronomii, cu banii Regelui și cu sprijinul Statului, dar tot meritul și-l asumase bineînțeles domnul Kalinderu, și astfel a fost proclamat administrator și organizator fără pereche. Devenit om de încredere, Regele l-a întrebuințat nu numai pentru misiuni politice dar și pentru afaceri, ceea ce a înlesnit lui conul Iancu o frumoasă rotunjire a micii averi pe care o moștenise.

Scrisese o operă istorică importantă, *Barba la romani*, umpluse lumea cu vestea că își lăsase toată averea Academiei Române și începuse să adune în cocioaba de casă în care sta o sumă de cioburi, de icoane, de bronzuri fără valoare și de tablouri mediocre[41] — așa încât își făcuse numele unui om de cultură superioară, unui protector

[40] Domeniul colonelului Csekonics, de reputație tehnică europeană, a fost tăiat la încheierea Păcii prin linia graniței dintre România și Iugoslavia. Cea mai mare parte din domeniu a rămas în Iugoslavia, unde a fost expropriată în totalitate. În România n-a ramas decât o mică parte, cu castelul din Jimbolia. Astfel a fost distrusă o minune de exploatare agricolă, rezultatul muncii și străduințelor mai multor generații de agricultori pasionați. Pacat! Acest domeniu de o întindere de peste 100.000 de jugare ar fi putut servi de școala de aplicație și Iugoslaviei și României. Dar cine se juca cu demagogia, mai ales cu demagogia națională, în anii de după Război! Tot, dar tot ce a fost făcut bine pe Domeniile Coroanei a fost copiat de la Jimbolia. Până și rasa de cai Mura, crescută pe diferitele domenii ale Coroanei, dar mai ales la Segarcea, a fost luată de acolo. Contele Csekonics mai izbutise să creeze și o rasă de porci, încrucișând porcul domestic de York cu mistrețul. Am văzut după Război (prin 1920 sau 1921) o turmă întreagă din acești porci la dl Oprea, protopop despopit din Timișoara, care îi furase din Jimbolia. Era o rasă excelentă, dar din lipsa de îngrijire a dispărut.
Fiul contelui Csekonics intrase în diplomație. L-am cunoscut la București și am dat de urmele lui la Petersburg, unde se amorezase nebun după frumoasa Principesă Tschavtschavaz – și din amor detese la beție. Ceea ce nu l-a împiedicat să ajungă ministru plenipotențiar. Cred că a murit, sărăcit.

[41] Printre care câțiva Grigorești întristați de vecinătățile lor. Această casă din strada Renașterei a fost transformată în muzeul Ion Kalinderu, pentru fericirea unui custode și nefericirea celor ce-i trec pragul.

luminat și generos al literelor și al artelor: ajunsese pe această cale să taie și să spânzure la Academie (înaintea lui Mitiță Sturdza) și să administreze fără nici un control fondul Otetelișanu[42], cel mai însemnat din câte fuseseră lăsate sau donate ilustrei Instituțiuni.

Se îmbrăca cu o migăloasă îngrijire după normele de eleganță culese în romanele franceze de tiraj, ca să-și ascundă sărăcia trupului și să-și satisfacă nemărginita vanitate. Nu se arăta decât cu cipici de lac, cu ghetre albe, cu pantaloni cenușii, cu un țilindru la fel, pe cap sau în mână și cu o floare la butonieră. Deși nu avea nici o înclinațiune către sporturi sau către hipism, ieșea în fiecare dimineață la șosea, călare pe o mârțoagă pe care abia se ținea. Această plimbare matinală îl plictisea, dar pentru nimic în lume n-ar fi renunțat la dânsa, căci citise că așa fac lorzii englezi la Londra. De pe șea, suna clopotele

[42] Iancu Otetelișanu, unul din cei doi Otetelișeni mutați de la Craiova la București neavând copii, lăsase însemnata lui avere Academiei Române. N-am apucat pe acești doi Otetelișeni și n-am cunoscut decât pe băieții lui Costache, Alexandru și Ion I. Alexandru, și pe sora lor Elena. Ion I. Alexandru bărbat frumos, dar prost și incult, s-a căsătorit cu Paulina Butculescu cu care a avut doi băieți, Henri și Alexandru (zis Lulu). Înainte de a se căsători avusese alți băieți cu o doamnă Thürman, pe care îi adoptase și îi botezase tot Alexandru și Henri, creând astfel o inexplicabilă confuzie între cele două rânduri de copii. Alexandru și Henri Otetelișanu din flori au ieșit mult mai bine decât cei legitimi: unul a ajuns profesor universitar, iar celălalt directorul Institutului Meteorologic, pe când perechea legitimă n-a depășit nivelul zevzecilor de rând. După înapoierea mea din străinătate, în 1913, am întâlnit aproape zilnic pe Alexandru Otetelișanu, tatăl, la Jockey Club, unde prin prostia lui opacă devenise obiect de distracție pentru toți. Parcă-l aud salutând cu un „nom d'un pipe", loviturile de bridge pe care le rata și cerând partenerului său „de jouer dans les cartes", adică să răspundă la culoare! Cu copiii lui, Alexandru și Henri perechea din flori, am fi legat foarte de aproape în politică, până la despărțirea mea de generalul Averescu. Mai ales cu Alexandru pe care l-am avut între 1914 și 1916 secretar al Cercului de Studii din Partidul Conservator. Pe Alexandru cel legitim, zis Loulou, l-am avut prin 1921, câteva luni, la cabinetul meu de la Interne.
Jean Otetelișanu (fiul lui Costache și fratele mai mic al lui Alexandru) căsătorit cu o Cezianca, a dus o viață retrasă; aproape nu l-am cunoscut.
Bătrânul Iancu Otetelișanu (donatorul Academiei) a fost, după câte mi s-au spus, de o inteligență sclipitoare și a jucat un rol însemnat în Bucureștii anilor 1870-1880. Căsătorit o primă dată cu o Câmpineancă, și-a doua oară cu Elena Filipescu (sora Filipescei de la Tatomirești), își sporise considerabil averea și a ținut casă mare și deschisă pe Calea Victoriei, lângă Teatru. Lipsit de copii lăsase întreaga lui avere Academiei, cu drept de uzufruct în favoarea văduvei sale asupra caselor din București și a castelului de la Măgurele. Frații Otetelișeni din ramura lui Costache (Alexandru și Jean) și unchiul meu Grigore Argetoianu au atacat testamentul, dar au pierdut procesul. Tată-meu a refuzat să ia parte la această acțiune. Prin muma bunicului meu Costache Argetoianu, născută Otetelișanu, eram mai de aproape rudă cu Iancu Otetelișanu (în același grad ca Alexandru, Ion și Elena Otetelișanu) decât prin mumă-mea, deși era Otetelișancă.
Prin testamentul său, Iancu Otetelișanu lăsase pe Kalinderu stăpân absolut asupra averii sale, căci deși o donase Academiei, specificase că Kalinderu trebuia să o administreze, iar dacă cumva testamentul său ar fi anulat, toată această avere trebuia să revie lui Kalinderu în deplină posesie. După ce a câștigat procesul, Academia a instalat și a întreținut la Măgurele o școală de fete sărace.

din labele ce-i atârnau ca doi caltaboși vineți, se ținea cu o mână de coama calului dar cu cealaltă făcea semne din mănușă cucoanelor cunoscute și a căror veselie o lua drept simpatie. Ziarele umoristice îi puseseră în spinare o serie de aventuri în legătură cu aceste cavalcade matinale, și unul din ele publicase chiar o caricatură în care ilustra căzătură era conturată sub formele unui centaur răpind pe grațioasa și ilustra doamnă Smara, o altă nenorocire a vicleimului bucureștean. Era însă o calomnie, căci Iancu n-a avut cu sexul opus decât relеațiuni de ordin precis, după cum s-a dovedit după moartea lui. Om cu regulă, Kalinderu însemna într-un catastif orice cheltuială, cât de măruntă. Aceste catastife au fost găsite de moștenitori și unul din ei[43] mi-a povestit că de-a lungul anilor, se afla înscrisă în registre, la fiecare două luni suma de 35 de lei cu specificarea: „contact"![44] Pentru o asemenea sumă n-ar fi putut desigur obține neprețuitele favoruri ale doamnei Smara!

Moartea lui Kalinderu! A fost o dramă nemaipomenită! Bietul om agonisise prin administrația iscusită a atâtor fonduri, sau poate prin întreprinderi și speculațiuni geniale, o frumoasă avere de vreo 30 de milioane. Treizeci de milioane aur, dinainte de Război, erau ceva. Bătuse pretutindeni toba, că tot ce avea era al Academiei; o făcuse poate ca să dezarmeze gurile rele și să-l lase lumea în pace pe „chestia" îmbogățirii sale — o făcuse însă desigur și din vanitate, ca să-și consoleze situația de Mecenate, și fiindcă își ura de moarte nepoatele și nepoții, mai ales pe fetele lui frate-său doctorul. Și făcuse testament în regulă, s-a întâmplat însă că un an înainte să moară s-a certat cu Academia, unde pierduse mult din atotputernicia lui, disputată cu succes de Mitiță Sturdza. Supărat, și-a rupt testamentul, hotărât să facă altul, poate în favoarea Statului. Până să-l facă, l-a surprins însă o răceală și o pneumonie, care l-a curățat în câteva zile și a murit *fără testament!* Nepoatele și nepoții au jucat tontoroiul în jurul sicriului „regretatului" unchi, iar în tot Bucureștiul era o bucurie nespusă, căci nepoatele erau simpatice, iar unchiul nesuferit!

Prin 1885-1886 însă, aripa morții era încă departe de fruntea lui; înflorit ca o sorcovă, omul era cum am spus-o, în toiul puterii lui. Pentru o seamă de oameni, obișnuiți să se închine înaintea aparențelor — și a succesului — Iancu Kalinderu era un fel de oracol, bun de consultat în problemele spinoase și chemat în ajutor în ceasurile grele. Un asemenea ceas sunase în mica noastră lume de

[43] Galița, soțul Ecaterinei Kalinderu, fiica mai mare a doctorului Kalinderu.

[44] Leon Daudet a descoperit în registrele lui Victor Hugo — un alt calic — o inscripție analoagă și tot periodică: „Bienfaits – 20 franci". Să fi avut Kalinderu un suflet de poet, sau Victor Hugo unul de cămătar? „Cruelle enigme", după fericita expresie a altui francez.

la Liceul Sf. Gheorghe. Se ivise și la noi, și anume în clasa noastră, o problemă spinoasă de rezolvat: o provocase colegul nostru Ion Câmpineanu. Ion Câmpineanu, fiul mai mare al fostului ministru Ion Câmpineanu și al Irinei Câmpineanu, mai sus pomenită, era un degenerat — și întreaga sa viață a dovedit-o, dar un degenerat inteligent. Citea mult, avea o excelentă memorie, și când voia, era chiar capabil de un efort de continuitate. În ochii lui tulburi se citea însă nebunia, oarecum ereditară în familiei, căci și tată-său și mumă-sa au fost oameni cu țicneli, ca și unchi-său Costică Câmpineanu, magistratul, care se plimba cu șerpi în buzunar. Când îl apucau toanele, pe colegul meu Câmpineanu, nu-l mai ținea nimic în loc, dar de obicei toanele lui nu durau mult. Făcea câte una boacănă, întotdeauna însă în afară din liceu; coana Irina venea ca o furie la Hepites, tânărul delincvent era băgat la carceră și se liniștea. În clasa a V-a, pe la sfârșitul anului, s-a stricat însă de tot. De fire isterică, detese de femei și „damele“ îl înnebuniseră de tot. În loc să vie la liceu, colinda toate localurile cunoscute și necunoscute, și deștepta dis-de-dimineață prietenele adormite și obosite de munca nopții, și când era dat afară cu alai se înfunda în cafeneaua Cazes din Pasajul Român și juca table pe datorie. Mic, sfrijit și îndemânatic, se strecura pretutindeni fără sfanț, clipind într-una din ochi, cu capul lăsat pe un umăr. Oamenii îl cunoșteau și din considerație pentru neamul lui, îi tolerau multe. Totuși, uneori, lucrurile se terminau și cu bătaie. S-a întâmplat o dată, în fine, să nu mai dea opt zile nici pe la liceu, nici pe acasă și abia a putut fi găsit cu Poliția. Mai multe zile consecutive de carceră, dojana domnului director Hepites în fața camarazilor la raport, lacrimile mumă-sii — totul a fost zadarnic[45]. Coana Irina s-a gândit atunci, ca supremă resursă, la intervenția lui Iancu Kalinderu. Ne-am pomenit într-o dimineață cu domnia-sa în clasă, însoțit, cu o profundă deferență, de către directorul Hepites. Profesorul, buimăcit de această ilustră prezență — noi elevii nedumeriți în fața neașteptatei apariții, ne-am sculat cu toții în picioare. Hepites a cerut scuze profesorului și l-a rugat să permită câteva cuvinte „Domnului Kalinderu“. Îmbrăcat de sus și până jos în cenușiu, cu mănuși de filozelă de aceeași culoare, cu o imensă floare roșie la butonieră, „Domnul Kalinderu“ s-a lăsat cu grijă pe un scaun, căutând să imite grațiile marilor seniori din romanele lui Georges Ohnet. Abia atunci ne-am lămurit. „Domnul Kalinderu“ s-a adresat direct lui Câmpineanu, a evocat amintirea lui tată-său, lui bunicu-său

[45] Trecut mai târziu prin Școala Militară de la Craiova și fugit de acolo, Câmpineanu a ajuns totuși să-și treacă bacalaureatul și licența în Drept și a ajuns chiar și magistrat — un magistrat de pomină! A murit nebun de-a binelea.

Câmpineanu de la '48, a tuturor neamurilor înrudite, și în timp de 20 de minute a făcut bietului băiat o morală publică, în puncte banale dar bine simțite. Vorbea pe nas și cu greu, gângănea și ne plictisea pe toți, inclusiv profesorul și Hepites. Câmpineanu lăsase capul jos și nu spunea nimic. Când a socotit că „Domnul Kalinderu" atât de frumos înțolit și gătit a terminat cu discursul, s-a sculat liniștit din bancă, a înaintat până în fața moralistului care aștepta cu nerăbdare un cuvânt de pocăință, și plin de flegm — și de flegmă — l-a scuipat drept în față! A fost o furtună pe care nu o mai povestesc! A fost însă prima și ultima dată în care am întâlnit pe Iancu Kalinderu, așa încât de câte ori mă gândesc la dânsul îl văd cu scuipatul lui Câmpineanu pe obraz!

Din câți am fost împreună în Liceul Sf. Gheorghe, în aceeași clasă, n-a mai rămas în viață în afară de mine, în anul 1937, decât Mitică Bragadiru, și încă și el bolnav greu de inimă. S-au prăpădit pe rând, fără să lase dâră în urma lor: Iancu Odobescu, un C. Lecca, un C. Gheorghe, un Iuca, un Traian Demetrescu, un Victor Drăgan. Din clase mai inferioare, poate să fie mai mulți prezenți la apel dar nu țin minte decât pe dr. Costinescu, pe Mihai Boerescu, pe Zizi Cantacuzino (ilustrul general), pe G. Strat, pe Iliuță Niculescu Dorobanțu.

Din clasa mea, singurul care a făcut carieră, și treabă, a fost Mitică Bragadiru. Cât timp am fost împreună în liceu, cu aceeași constanță cu care eu am fost clasificat primul, dânsul a fost clasificat ultimul. Departe de a fi prost, avea o adevărată oroare de carte și nu învăța absolut nimic. Era un caz disperat. Scos odată la Limba latină, profesorul l-a rugat să-i citeze un verb care cerea ablativul. Ca să-i vin în ajutor i-am suflat: „vaco" (verbul vaco-vacare)! Furios, s-a întors spre mine, fulgerător, și a declarat de sus profesorului „Domnule, eu nu pot răspunde dacă mă face vacă!" Nul la învățătură, prietenul Bragadiru se arăta deja la acea fragedă vârstă excelent gospodar; era elev intern, și dulapul lui în dormitor, ca și sertarul băncii din clasă, erau pline de dulcețuri, de bomboane și de bunătăți comestibile pe care le aducea duminică seara acasă. Pe vremea aceea familia Bragadiru era departe de rolul pe care l-a jucat după Război în lumea miliardarilor noștri și a „high-life-ului" bucureștean. Familia Bragadiru nici nu exista. Exista un cofetar harnic și norocos, Marinescu, din str. Carol, care mulțumită unei fabrici de spirt făcuse un cheag de avere și cumpărase o curea de pământ la Bragadiru, la porțile Bucureștiului. Pe timpul construcțiunii forturilor, tată-meu îi făcuse cunoștință, luase masa de câteva ori la dânsul la țară, și fusese

impresionat de ordinea ce domnea pretutindeni, de modestia și de bunul simț al proprietarului, de metoda cu care d-na Marinescu, o germană, își creștea copiii. M-a dus și pe mine o dată acolo, și simpla, dar curata instalație mi-a părut mai mult o așezare rurală nemțească decât un conac de cârciumar român. Dimitrie Marinescu a povestit lui tată-meu toată cariera lui; cum a început ca băiat de prăvălie la cârciumă, cu șorțul verde și picioarele goale. Prin muncă, prin cinste și cu un dram de noroc, ajunsese om cu avere, cu firmă respectată și cu moșie. La numele său adăugase cu sfială pe al moșiei, și începuse să-și zică Marinescu Bragadiru, ca să se deosebească de atâția alți Marinești, Dimitrii și ei. Descendenții lui au cam uitat pe Marinescu cel care căra apă cu hârdăul, și au devenit Bragadiru — familie și firmă. Cofetăria a fost lichidată, la fabrica de spirt s-au adăugat fabrici de bere și de drojdii și tot felul de întreprinderi. D-na Marinescu a murit tânără, văduva Luther (altă fabrică de bere) a devenit pentru câtva timp d-na Bragadiru, dar această nouă căsnicie n-a ținut mult, și bătrânul Marinescu-Bragadiru a murit și dânsul stimat de concetățenii săi, în pielea unui multimilionar.

Colegul meu Mitică Marinescu-Bragadiru (căci așa era matriculat la școală) a avut meritul să nu-și toace averea ca toți feciorii de bani gata. Nu numai că nu a tocat-o, dar s-a arătat în afaceri un destoinic succesor al lui tată-său și dânsului se datorește în mare parte extraordinarul avânt al consorțiului Bragadiru, căci după moartea bătrânului, copiii nu și-au împărțit averea rămasă și au continuat să fie părtași ai întreprinderilor încredințate conducerii fiului mai mare.

Fiul mai mare, după ce a terminat liceul cu chiu, cu vai, s-a dus în străinătate, a învățat englezește și câteva rudimente de științe comerciale, și și-a închinat viața afacerilor, în care a reușit pe deplin. Familia Bragadiru a ajuns cu timpul să joace un rol atât de însemnat în viața bucureșteană și chiar în politică încât cititorii mei nu-mi vor lua în nume de rău amănuntele pe care le dau aci. Mitică Bragadiru s-a însurat în împrejurări dramatice. Un tânăr inginer Popp, brațul drept al bătrânului Bragadiru, a fost ucis într-un accident la fabrica de la bariera Rahovei. Impresionat, ca să dea o compensație familiei, tânărul Mitică a luat de nevastă pe sora ucisului. Probabil că nu-i displăcea, dar nenorocirea întâmplată a înlăturat orice reticență. Căsătoria n-a fost fericită, căci după ce a pus pe lume un băiat și o fată, d-na Mitică a căzut bolnavă de șira spinării și zace și dânsa alături de bărbatu-său, care nu se poate nici el ține pe picioare.

Copiii Bragadiru erau șase — doi băieți și patru fete. Mitică

era cel mai mare; celălalt băiat, „Sico", a fost trimis la Paris să facă Dreptul, dar acolo pe lângă licență și-a luat și nevastă. S-a căsătorit cu una din fiicele cunoscutului chirurg Richeliot și a rămas în Franța. Fata cea mare, Aurelia, s-a căsătorit cu Nicu Popp, de la Craiova, a avut o fată[46] și a divorțat. Pe cât era Mitică Bragadiru de leneș ca școlar, pe atât era soru-sa Aurelia de silitoare. Și-a dat bacalaureatul cu strălucit succes și și-a luat licența în Litere. Din celelalte trei surori ale ei, una a luat pe Ghiță Mironescu, alta pe d-rul Gheorghian, iar a treia, Sofia, a rămas fată mare. La un moment dat, între 1920 și 1925 s-a vorbit de logodna ei cu Iuliu Maniu. Lucrurile au mers destul de departe, și deodată proiectul s-a năruit. Împins de vântul norocului și de zestrea nevestei, Ghiță Mironescu a ajuns profesor universitar și prim-ministru de două ori. Gheorghian deși mai inteligent decât dânsul, n-a putut să o ducă decât până la primar al Capitalei, și s-a prăbușit. L-am avut sub ordinele mele în 1920-1921 și m-am înțeles de minune cu dânsul. Era însă om slab și a căzut victima unor escroci, care, sub pretextul mai multor întreprinderi „colosale", l-au pus să iscălească polițe cu ochii închiși. În epoca de inflație care a urmat Războiului, afacerile luaseră un avânt nemaipomenit și Gheorghian, încrezător, a iscălit pentru mai bine de 70 milioane de lei, care au dispărut în buzunarele deșteptților ce-i luaseră văzul. De frică să nu iscălească mai mult, și ca să împiedice pe creditori să pună mâna pe veniturile conjugale — „les affaires sont les affaires" — consorțiul Bragadiru a silit pe d-na Gheorghian să divorțeze. D-na Gheorghian a început prin a protesta, căci ținea foarte mult la bărbatu-său, dar a sfârșit prin a se supune — „les affaires sont les affaires" — după cum s-a supus și Gheorghian. Divorțul a fost însă numai o despărțire legală, în interesul firmei, nu și reală. Doctorul Gheorghian a fost instalat cu tot confortul în sudul Franței, și soția sa petrece cu dânsul o bună parte din an. Dânsa, cu cele trei surori ale ei, căci cele patru dame Bragadiru au devenit cu timpul inseparabile — trăiesc și călătoresc împreună fără să se împiedice de moș Ghiță Mironescu, care nu se gândește decât să-și spele stomacul, și care în viața lui privată este prețuit la justa lui valoare, adică egal cu zero.

Perechea Mironescu a pus pe lume două fenomene, pe Trixi și pe Jimmy. Crescuți până la 18 ani în fustele damelor Bragadiru, au început de la această vârstă să-și dea drumul și au umplut Bucureștiul cu isprăvile lor. Deștepți și simpatici, lumea le-a fost îngăduitoare și le-a tolerat mult din respect și din dragoste pentru cele patru

[46] O scrobită; s-a căsătorit întâi cu Nindi Romalo, pe care l-a lăsat și apoi cu Nicu Mavrocordat ca să fie „Prințesă".

mame ale lor, femei de elită, care n-au făcut decât bine, cu toate prilejurile. Banii consorțiului, binefacerile damelor, succesele politice înregistrate de dl Ghiță, gloria zgomotoasă a extravaganțelor lui Trixi și ale lui Jimmy — au creat cu timpul o situație specială familiei Bragadiru, care de pe la 1925-1930 înainte a jucat un rol covârșitor în viața socială a Capitalei.

În vremurile la care m-am înapoiat însă cu amintirile mele în acest capitol, nimeni n-ar fi putut bănui măcar, viitorul glorios ce pândea prăsila modestului cofetar din strada Carol, Marinescu-Bragadiru.

Intrarea mea la Liceul Sf. Gheorghe mi-a schimbat tot rostul vieții. D-ra Bourquard ne-a părăsit și a intrat în familia Trăsnea-Racoviță. Colaborarea mea cu Lică Odobescu, creșterea porumbeilor și editarea ziarului *Vespea* au luat sfârșit. Au luat sfârșit și lecțiile cu domnul Bogdan. M-am despărțit cu părere de rău de d-ra Bourquard, care știuse să câștige afecțiunea întregii familii. Cât a mai stat în țară[47], a venit mai des să ne vadă iar după ce s-a retras în Elveția a rămas în corespondență regulată cu mumă-mea. Câteva luni după moartea mumă-mii (1934) am primit o scrisoare de la dânsa; avea 91 de ani împliniți și scria fără ezitare, cu o siguranță a mâinii și cu o netezime a slovei ca la 20 de ani. De atunci i-am pierdut urma; probabil că s-a prăpădit, și cum nu avea familie, n-a avut cine să-mi aducă trista veste la cunoștință.

Pe Lică Odobescu nu-l mai vedeam decât duminica și vara la Breasta, unde venea să petreacă regulat două luni, împreună cu domnul Bogdan, pe care-l pofteau părinții mei în ciuda noastră. Breasta, întristată în 1883 prin prematurul deces al unchiului meu Emil Otetelișanu, își reluase în 1884, 1885 și 1886 veselia ei. Copiii Olteanu, Lică și cu mine ne agitam de dimineața până seara, născoceam în fiecare zi câte o drăcie, organizam expediții îndepărtate, jucam teatru.[48] Îmi aduc aminte, între altele, de o călătorie plină de peripeții. Unchiu-meu Grigore Argetoianu ținea încă cu arendă domeniul Statului Vânju-Mare, în Mehedinți, ce cuprindea și o bună parte din renumitul plai de vii al Oraviței și într-o vară, nu mai țin minte care, ne-am hotărât îndată ce s-au copt strugurii, să-i facem o vizită. Dl Bogdan, animatorul tuturor întreprinderilor noastre (un merit pe care nu i-l pot tăgădui), a organizat expediția. Eram mulți,

[47] D-ra Bourquard n-a părăsit România decât după moartea d-rei Elisa Opran. Sfârșise prin a se instala la Ișalnița, ca damă de companie a acestei prietene iubite a mamei mele.
[48] Piesele erau alese de dl Bogdan, din repertoriul lui Alecsandri, și Lică Odobescu s-a revelat ca un comic plin de talent. Păcat pentru el că s-a încurcat cu pictura și nu s-a făcut actor.

am plecat cu două trăsuri, plini de bucurie și de încredere — dar n-am ajuns niciodată la Vânju! Mai întâi, una din trăsuri s-a răsturnat, și a trebuit să dregem o roată; apoi ne-am încurcat drumurile și ne-am potmolit la Gogoși, fără nădejde să trecem mai departe. A trebuit să ne întoarcem, plouați, la Breasta.

Dar terenul nostru zilnic de manevră erau încântătoarele povârnișuri împădurite care se întindeau de-a lungul Jiului, de la Breasta spre Bucovăț. Pe vremea copilăriei mele acele locuri prezentau o priveliște cu totul diferită de cea de azi, după criminala devastare a pădurilor, datorită unor proprietari hrăpăreți. Dealurile, până în matca Jiului erau acoperite de păduri seculare, în care nu pătrundeau nici oamenii, pentru că n-aveau ce căuta, nici soarele fiindcă nu putea. Câteva poteci șerpuite duceau — drum de trei sferturi de oră — peste biserica ruinată de la Crețești, la *Trei Fântâni,* o poiană ca din rai ce-și trăgea numele de la trei cișmele din care curgeau trei *ape minerale* diferite, dintre care una feruginoasă. Mai târziu, înainte de a tăia toți arborii bătrâni de primprejur, proprietarul Vrăbiescu a încercat să pună în valoare aceste ape și a construit chiar un han cu câteva odăi și un birt. Încercarea a dat greș, și se vede că de necaz, Vrăbiescu — mizerabilul! — a doborât toți copacii și a pustiit locul. Cișmelele s-au năruit și locul a devenit izlaz comunal, mulțumită progreselor sociale. Înainte de a ajunge la Trei Fântâni, drumul tăia o vale strâmtă umbrită de fagi bătrâni și pe fundul căreia se scurgea din dealuri o apă limpede ca cristalul și rece ca gheața, căci nici o rază de soare nu putea pătrunde prin bolta ramurilor. Mumă-mea pusese să se ridice un adăpost rustic în acest loc răcoros, și picnicurile la „Pârâiaș" se țineau lanț. Grădina Brestei nu avea încă întinderea pe care o are astăzi, în schimb parcul natural de-a lungul Jiului până la Trei Fântâni îi da o amploare și priveliști pe care le-a pierdut de când sălbaticii și vitele au pătruns în colțul plin de farmec pe care amintirea celor de vârsta mea abia îl mai pot evoca. Până și Jiul, scârbit de atâta vraiște, și-a schimbat cursul și s-a îndepărtat de vechea lui matcă. Mi-ar fi greu să mai găsesc astăzi urmele explorărilor noastre prin pădurea aproape virgină. Alergam ca nebunii, și domnul Bogdan, care probabil presimțea domnia sporturilor ce trebuia să vină, inventase unul, la care participam cu toții și cu patimă: urcarea în fugă a dealurilor, prin golișurile ce se arătau din când în când. Ne întreceam care mai de care să ajungem întâi sus; Lică Odobescu era mai greoi și domnul Bogdan îl îmboldea din urmă cu cuvintele: „hai, bivolaș, hai!" (domnul Bogdan pronunța „biolaș").

Rezultatul era cu totul opus celui așteptat, căci Lică — care nu

putea să sufere pe domnul Bogdan — turba sub epitetul de „biolaș“, se arunca asupra bietului om, îl mușca și-l lovea. Fiecare cursă se termina astfel cu o bătaie, dar domnul Bogdan, care în fond avea un caracter excelent, nu se supăra — și reprezentația reîncepea a doua zi. O altă manie a domnului Bogdan era să inventeze tot felul de sperietori; încerca să ne convingă că spre Trei Fântâni, în pădure, erau lupi, urși și mai știu eu ce fel de lighioane. Cu noi, poveștile lui nu prea prindeau, dar ne călcau câteodată musafiri mai încrezători, între alții Raul Miclescu[49], un tânăr cam slab de minte, pe care domnul Bogdan îl convinsese că în albia Jiului trăiau crocodili. De câte ori venea la Breasta, Raul Miclescu se urca într-un pom, pe malul râului, și sta acolo ceasuri întregi, nemișcat, ca să vadă „monstrul" ieșind din apă.

Mumă-mea mergea în fiecare vară la Franszensbad, cu oprire de câteva zile la Viena, fie la dus, fie la întors. Intrarea mea în liceu mă clasase „băiat mare“, și mumă-mea m-a luat de vreo două-trei ori cu dânsa. Nu mai trecusem granița din 1879; iarna petrecută în Italia și drumul până acolo îmi răscoliseră mintea de copil, și-mi lăsaseră o dâră adâncă în suflet. Aceste prime impresiuni rămăseseră însă nefolosite în subconștientul meu, din lipsa legăturilor pe care numai o judecată mai coaptă le-ar fi putut strânge. Călătoriile la Franszenbad au fost astfel pentru mine cel dintâi prilej de emancipare conștientă din mediul în care trăiam. Îmi reamintesc, după atâția ani, etapele acestor călătorii, zi cu zi și aproape pas cu pas. Descopeream cu încântare o lume cunoscută numai din auzite și din citit, și cele mai neînsemnate amănunte mi s-au întipărit cu putere în minte.

Printr-o ciudată pornire a firei, pe care vârsta n-a schimbat-o aproape deloc, ceea ce mă interesase acasă nu m-a mai interesat pe drum. Din punct de vedere intelectual cel puțin, am fost ce se numește un copil precoce: citeam deja între 12 și 13 ani cărți pe care alții nici măcar la vârsta de 18 ani nu s-au gândit să le deschidă și mă pasionau mai ales Memoriile și cărțile de istorie. Cu toate astea, aspectele sociale cu care am venit în contact peste graniță, raporturile etnice, revendicările naționale, obiceiurile și datinele populare, precum și discuțiile politice pe care am fost de multe ori nevoit să le ascult, nu m-au atras deloc — în măsura bineînțeles, în care puteau atrage atențiunea unui copil. Gândul și ochii mei nu s-au lipit decât de elementele exterioare ale *cadrului* — iar patimele care clocoteau în limitele acestuia m-au lăsat rece.

---

[49] Raul Miclescu era fiul Caterinei Glogoveanu, căsătorită cu un Miclescu și prin urmare văr al doilea cu mine.

Cercetarea amănuntelor geografice și topografice, în țările și în localitățile prin care treceam mi s-au impus, de la primii pași, cu toată puterea unei adevărate manii — manie ce n-a făcut decât să crească în cursul anilor. Cum soseam undeva, mă repezeam la o librărie și cumpăram planul orașului și harta regiunii; nu mai vorbesc de harta țării și de *Baedeker*-ul respectiv, cu care plecam de acasă. Fără să disprețuiesc sau să neglijez celelalte amănunte ale geografiei descriptive, am avut de la început, încă de copil, o predilecțiune simțită pentru căile de comunicație. Sosit la Viena, am cumpărat numaidecât de la Artaria o hartă a căilor ferate din Austro-Ungaria și din Europa Centrală. Pe vremurile acelea „răscumpărarea" drumurilor de fier abia începuse și se realizase numai în Germania, unde țările mai mari (Prusia, Bavaria, Saxonia, Wurttembergul și Baden) își organizaseră o rețea de Stat; încolo, căile ferate erau încă în mâinile companiilor sau societăților. Pe harta editată de Artaria liniile fiecărei societăți erau însumate cu culori deosebite, liniile duble cu două trăsături groase, liniile simple cu una groasă și cu una subțire. Am petrecut atâtea ceasuri de extaz, întins pe jos în fața acestei faimoase hărți (o mai păstrez și acum, după 50 de ani și mai bine de la cumpărarea ei), încât am ajuns repede să cunosc pe din afară toate rețelele și înnodările lor. Cum trenurile D., rapidele, expresurile și „diretissimele" nu fuseseră încă inventate, ne opream destul de mult în gările mari și îndată ce se oprea trenul săream pe peron și inspectam tot, de la mașină și până la furgonul din coadă, de la biroul mișcării (sanctuar misterios în care nu îndrăzneam să intru și ale cărui secrete mă căzneam să le ghicesc de la ușă) și până la portativele semnalelor. La Franszensbad, mi-am petrecut regulat jumătate din zi la gară, descifrând simfonia trenurilor bavareze, saxone și austriace (Bustiera-der-Eisenbahn, din Praga), care se încrucișau în acest punct, cu aceeași emoție ca melomanul în fața unei simfonii a lui Beethoven. Mania mea nu s-a oprit numai aci. Mi-am cumpărat și un „Hendschell's Telegraph", un respectabil volum ce conținea mersul trenurilor din Europa întreagă, și tot răsfoindu-l l-am învățat, ca să zic așa, pe dinafară. Până aproape de Războiul din 1914, când toate s-au stricat în mersul trenurilor, în toată Europa continentală, n-avea nici un secret pentru mine. După război, am abandonat „Hendschell"-ul și am rămas cu Baedeker-ul la căpătâi, cu Baedeker-ul a cărui colecție întreagă o posed, într-o mică bibliotecă lângă patul meu.

M-am întins poate mai mult decât se cuvenea asupra acestei manii de a aduna „date" geografice și topografice, manifestată de la primii

mei pași — dar am făcut-o ca să lămuresc de la început râvna mea de a cunoaște omenirea *înainte de toate în mișcările ei. Repercuțiunea* acestor mișcări și efectele lor directe sau indirecte nu m-au preocupat multă vreme decât într-o măsură foarte redusă. Tot ce nu era de-a dreptul suflet sau mișcare mă lăsa rece. Am păstrat până la bătrânețe o curiozitate pasionată pentru tot ce era viu și indiferență pentru tot ce era lipsit de viață. N-am priceput niciodată pasiunea amatorilor de „artă pentru artă", cu nesocotirea elementului viu ca substrat al acestei arte. Din acest motiv, arhitectura m-a interesat de o mie de ori mai mult ca așa-zisele arte plastice, ale căror producțiuni smulse din locurile lor de destinație și adunate în „colecțiuni" se înfățișează ca obiecte enucleate și moarte. Mintea mea, ca copil și ca om matur, nu s-a împăcat pe deplin decât cu aspectele în care se oglindea, fie și numai pentru o clipă, pulsul vieții. Îndată ce soseam într-un oraș, mă simțeam împins să aflu, să prind, să înregistrez în conștiința mea — instinctiv — *mișcările mulțimii în cadrul lor natural,* și un răscruci m-a atras întotdeauna mai mult decât un monument sau un muzeu. Această caracteristică a firii mele, care s-a mai atenuat cu vremea, dar care nu s-a șters, a avut darul — prin continuele și variatele cercetări pe care mi le-a impus — să-mi dezvolte până la ultimele limite simțul orientării, și ca atare a exercitat o puternică înrâurire asupra îndeletnicirilor mele, și explică că până aproape de vârsta de 40 de ani, n-am făcut decât să adun material și să mistui, fără un scop utilitar determinat. Ea mai explică pentru ce, când m-am hotărât, la o vârstă înaintată, să dau vieții de raționament și de judecată pasul asupra celei de simplă documentare, m-am găsit mai bine înarmat — în ce privea jocul patimilor omenești — decât cei mai mulți din concurenții mei.

„Les voyages forment la jeunesse" spune un dicton francez; se prea poate — dar ceea ce dezvoltă sensul vieții într-o minte fragedă e, cred eu, varietatea senzațiunilor și contactelor. Un copil închis între patru ziduri și lăsat numai în contact cu rafturile bibliotecii lui — un copil bineînțeles accesibil speculațiunilor intelectuale — va deveni un specialist, adică un tâmpit. Un copil inteligent nu va ajunge la plenitudinea însușirilor sale latente decât pus în fața cât mai multor aspecte ale caleidoscopului omenesc. Sunt adânc recunoscător părinților mei, că din primele clipe ale formațiunii mele cerebrale mi-au dat prilejul să văd și iar să văd. Mumă-mea, nu numai că m-a luat cu dânsa în călătorii, în care mă lăsa să cercetez tot ce-mi plăcea, dar chiar acasă, m-a împins întotdeauna să frecventez cât mai multă lume, și să asist la recepțiile pe care le da, să merg la

teatru cât de des și de foarte multe ori mă căra cu dânsa la vizitele pe care le făcea mai ales în casele despre care se vorbea și în care era ceva de văzut — ceva frumos sau interesant, bineînțeles. Poate că un asemenea sistem de educație, o asemenea punere în contact timpurie cu lumea, să-mi fi tăiat aripele multor avânturi; mumă-mea pornea însă de la convingerea că copiii, îndată ce li se deșteaptă mintea, caută — pe față sau pe furiș — să-și bage nasul pretutindeni, și cred că cu dreptate a preferat să mă puie „pe față“ în contact cu realitățile și să mi le aleagă ea. În tot cazul, acest sistem de educație mi-a întărit nervii, m-a ferit de pacostea timidității și mi-a dat multă siguranță în clipa în care am fost lăsat în voia mea printre străini și nevoit să-mi aleg o cale.

Din momentul în care am fost „scos în lume“, mi s-a acordat și dreptul să port pantaloni lungi. A fost pentru mine o zi măreață, și toate onorurile cu care am fost mai târziu încărcat, în cursul anilor, n-au însemnat nimic pe lângă acea dovadă de înaintare în grad, pe scara vieții. Deși nu împlinisem decât 14 ani, m-am simțit „domn“, și nu pot să uit ifosele cu care am ieșit să mă plimb pe Podul Mogoșoaiei și disprețul cu care priveam la „copiii“ pe care îi întâlneam.

Dintr-atâtea case pe care, devenit „domn“, le-am vizitat împreună cu mumă-mea, nici una nu mai purta pecetea vechilor instalațiuni boierești, descrise în scrierile lui Ion Ghica și ale contemporanilor săi.

Evoluția și modernizarea protipendadei bucureștene se săvârșiseră deja și oamenii cu dare de mână își organizaseră traiul și casele după normele și moda Parisului. Limba românească rămăsese tot după ușă, dar cea franțuzească înlocuise în jurul canapelelor pe cea grecească.

Casa care lua văzul oamenilor, pe vremea copilăriei mele, era casa Suțu — palatul Suțu, cum i se spunea — care mai există și astăzi[50] în fața Spitalului Colței, cam dărăpănată, cam strivită prin proporțiile imobilelor noi ridicate împrejur și cam umilită în trufia ei princiară prin succesiva adăpostire a unor administrații comunale și a unor zarafii mofluze. Bucureștii de pe atunci nu numărau mai mult de 200.000 locuitori și în afară de Universitate, opera bătrânului arhitect Orăscu, nu exista nici un edificiu mai măreț. Nici Banca Națională abia întemeiată nu-și ridicase încă clădirea din Lipscani, în locul maghernițelor pe care le-am apucat încă. Capitală orientală, orașul avea aspectul unei întinse mahalale și casele boierești mai cu ifos, casa Manu, casa Otetelișanu, casa general Florescu, casa Moruzi, casa

[50] Scris în 1937.

mareșalului Filipescu[51] etc. nu depășeau dimensiunile unei locuințe burgheze din străinătate. Gheorghe Cantacuzino, care nu era încă „Nababul", dar deja unul din cei mai bogați oameni din România, locuia un mat de casă de-a lungul străzii Frumoase și nu-și făcuse nici măcar planul palatului pe care l-a construit mai târziu, alături. Palatul Brâncoveanu, dincolo de gârlă și palatul Știrbei pe Podul Mogoșoaiei, erau ce e drept clădiri cu o înfățișare mai aristocratică, în sensul occidental al cuvântului, dar „palate" erau numai cu numele. Cel dintâi, pe jumătate ruinat, nici nu era locuit[52] — iar cel din urmă, prost întreținut; cu toată averea proprietarului său Alexandru Știrbei, nu se impunea decât prin „Corpul de Gardă" cu coloane pretențioase, ridicat de Vodă Barbu Știrbei în timpul scurtei sale Domnii.

În această mizerie arhitecturală, cu aspectul său de castel romantic flancat de patru turnuri, palatul Suțu minuna lumea și trecătorii se opreau să caște gura în fața soarelui poleit, înconjurat de raze, ca la Versailles, pironit deasupra porților masive de fier. Locuit de bătrânul Grigore Suțu și de soția lui coana Irina, născută Hagi Moscu, vasta clădire era numai saloane și făcută dinadins pentru baluri. Perechea Suțu era cât se poate de caraghioasă; nu erau oameni răi, dar nici buni, și cheltuiau prostește însemnatele lor venituri. Foarte vanitoși, singura lor plăcere era să primească, și dau baluri toată iarna, o dată pe săptămână și de multe ori de două. Suțu și Suțuleasa ieșeau în toate zilele la plimbare într-o caleașcă demodată cu roate roșii: pe capră un vizitiu într-o livrea cu fireturi aurite la toate cusăturile, conducea doi cai copleșiți de greutatea hamurilor încărcate cu paftale, cu zurzulii și cu coroane. La spatele trăsurii, după moda veche, un arnăut armat cu pistoale și iatagane sta nemișcat, cu brațele încrucișate. Pe perine, nemișcați și ei, și muți, sta Suțu în haine negre, cu jiletcă și mănuși albe, cu țilindrul impecabil pe cap, cu mustățile și cu țăcălia răsucite și cănite, și lângă el, Suțuleasa, galbenă și cam umflată, numai în mătăsuri. Publicul bucureștean se obișnuise cu acest alai de vicleim, pe care-l privea cu indulgență și veselie: „Turcu și Cămila", după cum îi botezase nu mai știu cine, se bucurau chiar de un fel de popularitate pe ulițele orașului și la Șosea.

Ani de zile, până n-au mai putut să se ție pe picioare, „Turcul și Cămila" au prezidat, într-o mută beatitudine balurile lor, care au ținut un loc însemnat în mișcarea „mondenă" a Bucureștilor. Balurile

[51] Din str. Dionisie Lupu. Clădită de aventurierul Librecht, favoritul lui Vodă Cuza.
[52] L-a locuit mai târziu în văduvia ei, Principesa Valentina George Bibescu, născută Caraman-Chimay. În anii în care mă refer aici, însă, Bibeștii locuiau o casă banală în str. Mercur (devenită D. A. Sturdza), casă în care s-au mutat apoi birourile firmei de calorifere Sulzer.

în general aveau în acea vreme o însemnătate pe care au pierdut-o mai târziu. Etapele „vieței mondene“ erau într-adevăr jalonate de o serie de baluri mari, devenite ca să zic așa, clasice, și care se dau — aproape la aceleași date — în fiecare an. Până la Crăciun nu se da nici unul și „high-life“-ul[53] se întrunea numai în serate intime, pe la unii și pe la alții. Primul mare bal al sezonului era balul de la Palat, la 1 ianuarie. Regele Carol era foarte eclectic în invitațiunile sale și poftea reprezentanții tuturor straturilor sociale ce se puteau încadra în limitele unei anumite etichete, nu prea severe de altminteri. La balul de la 1 ianuarie erau astfel „lansate“ peste 1.000 de invitații, ceea ce era enorm pentru societatea micii Capitale. Pe lângă boierime și bogătașii pătrunși într-însa, mai erau poftiți oamenii politici, miniștrii, senatori și deputați, înalții funcționari, ofițeri superiori (plus un însemnat contingent de ofițeri inferiori, ca dănțuitori), reprezentanții profesiunilor liberale, ai industriei și ai comerțului. Regele era însă foarte sever față de moralitatea cucoanelor și cele declasate, sau mai bine zis „clasate“, erau șterse de pe lista invitaților. Mareșalul Curții, George Filipescu, avea uneori de furcă în această privință, și certurile mergeau uneori până la dueluri. Țin minte vâlva enormă pe care a făcut-o incidentul dintre mareșal și Petrache Grădișteanu, soț încornorat, dar boier de viță veche și cel mai strălucit avocat de pe timpul său. Grădișteanu se căsătorise, puțin înainte de Război cu Nika Nenciu, fiica unui bogătaș din Craiova. Deși departe de a fi o frumusețe în ce privește trăsăturile obrazului, prea lungueț, prin remarcabila ei talie, prin desăvârșita ei artă de a se îmbrăca, de a ține o casă, de a „înhăma“ bărbații — prin tot farmecul ce se desprindea din întreaga sa făptură, prin viciile și prin deșteptăciunea ei, Nika cucerise repede Bucureștii și devenise în câțiva ani regina elegantelor și arbitra modelor. În casa sa de la Șosea[54], plină de flori, de mătăsuri și de „amintiri“, își dau zilnic întâlnire tot ce avea în oraș un nume sau un renume și petrecerea ca principală preocupare. Pe lângă sumele însemnate pe care le câștiga Grădișteanu[55] — căci

[53] Expresiunea „High-life" a fost introdusă în România pentru prima dată de Mișu Văcărescu, care semna cronici mondene la *l'Indepéndance Roumaine* sub pseudonimul de Claymoore.

[54] După moartea bătrânilor Nenciu, Nika s-a mutat în casa pe care o moștenise pe Calea Victoriei (alături de casa Manu) și în care a și murit „en odeur de saintete", câteva decenii mai târziu, după Război, văduvă opulentă, cuvioasă și virtuoasă a ultimului său bărbat Tudor Capitanovici, fost viceguvernator al Băncii Naționale. Casa de la Șosea a fost vândută. A locuit succesiv într-însa familia cofetarului Capșa și Costică cu Olga Vernescu. A fost și în posesia mea câțiva ani, și a sfârșit în patrimoniul Băncii Naționale, care a doborât-o spre a construi un imobil.

[55] Petrache Grădișteanu a fost și el una din figurile tipice ale vechii societăți bucureștene. Deștept, talentat la vorbă și la scris, cinic, lipsit de orice scrupule, robul patimelor și al

averea părintească și-o tocase de mult — se mai revărsau în casa frumoasei Nika și darurile admiratorilor.

Pe timpul Războiului din 1877, rușii cheltuiseră mult cu dânsa, iar don Carlos, faimosul pretendent spaniol și marele cuceritor de dame, care venise să lupte ca voluntar împotriva păgânilor, se prinsese în mrejele seducătoarei craiovence, și o pasiune mare se născuse. Eroul ce visa să dezrobească creștinătatea căzuse într-o clipă robul unei femei. S-au făcut chiar proiecte matrimoniale — cel puțin așa a pretins domnița Nika ca să explice prelungitele libațiuni de la Capșa la care au participat și unii Mari Duci...

Aventurile, adevărate sau plăsmuite, puse în sarcina acestei grațioase vedete bucureștene, au umplut cronica scandaloasă de pe timpul copilăriei mele. Nu era zi în care să nu se povestească o istorioară și răsunetul fiecăreia era enorm căci Bucureștii de atunci era o mână de oameni, care se cunoșteau toți între ei și n-aveau altă distracție decât politica și cancanurile. Nu se inventaseră încă nici cinematografele, nici automobilele, aceste două mijloace ieftine și comode de evadare sufletească. Bucureștenii trăiau în băltoaca lor, într-o promiscuitate pe care o botezau intimitate. Generațiile „mecanizate“ de după Război, pline de dispreț pentru o asemenea viață confinată nu-și pot da bineînțeles seamă de farmecul ei. Cei care au apucat-o însă privesc cu melancolie toate schimbările și perfecționările realizate și se întreabă cu nedumerire dacă nu era mai bine „înainte" decât „după".

Evocarea fustelor coanei Nika și a câtorva clipe pierdute în negura vremurilor m-a îndepărtat de la balurile Curții și de la incidentul pe care începusem să-l povestesc. Urmând desigur instrucțiunile Regelui, mareșalul Filipescu n-a mai invitat la bal pe dl și d-na Petre Grădișteanu. Deși protipendada trata cu un oarecare dispreț balurile Palatului, din cauza prea multelor invitații și a lipsei de selecție, nimeni n-ar fi lipsit de la ele și orice cucoană cu pretenții mondene s-ar fi simțit umilită să nu-și vadă numele a doua zi în cronica lui

---

femeilor sale, Grădișteanu, putred de bogat, a plimbat pe străzile Bucureștiului până la adânci bătrânețe o față cadaverică și o barbă căruntă mâncată de molii. Flecar în toată puterea cuvântului, n-a reușit în politică, cu toate silințele ce și-a dat, decât să-și facă o mediocră situație în cercurile naționaliste. Naționalismul integral a fost la noi, încă din începuturile lui, puntea de salvare a tuturor neputincioșilor. A reușit mai bine pe lângă femei. După ce excesele primei sale soții l-au silit să se despartă de dânsa, deși bătrân și istovit, deși mirosea a mort la zece pași, a izbutit să ia de nevastă pe Elena Otetelișanu, fată tânără, frumoasă și bogată, cu care a trăit ani îndelungați, într-un chef, până i-a furat-o Mitică Darvari. A avut cu dânsa chiar o fată, care a murit tânără, jumătate smintită, după ce se măritase cu Bărcănescu. Cu un picior în mormânt, Petrache Grădișteanu s-a însurat a treia oară și a înmormântat și această ultimă amatoare de putregai.

Claymoore. Împins de Nika, conul Petrache s-a dus să semnaleze lui conul Georges Filipescu (Philippesco, cum scria dânsul) eroarea făcută, căci nu putea fi decât o eroare la mijloc. Mareșalul a explicat însă că nu fusese eroare, ci consecința unei hotărâri luate de Sus. Grădișteanu a început să urle, dar Filipescu i-a întors spatele. Două ceasuri mai târziu, dl mareșal a primit o pereche de martori, iar până seara Bucureștiul s-a împărțit în două: unii aprobau gestul Palatului, alții s-au ridicat împotriva lui. Nika, fată bună, făcea mulți fericiți, dar amantul ei „en titre" era Costică Manu, fratele generalului, bărbat arătos cu o barbă spintecată în două ca Moise al lui Michelangelo, căsătorit cu o Crețulească. Costică Manu era simpatic, avea multe rude în lumea mare, dar mai ales prieteni, și a căutat să răscolească toate saloanele. Dar rude și prieteni avea și Crețuleasca[56] și Bucureștii era cât pe aci să asiste la o reeditare a dramei dintre Montecchi și Capuletti cu o Julietă ce-și da poalele peste cap și cu un Romeo cam răsuflat. Incidentul dintre Filipescu și Grădișteanu s-a închis după câteva zile de negocieri prin refuzul lui Filipescu de a ieși pe teren. Mareșalul a luat-o de sus, a declarat că n-a făcut decât să execute un ordin, și că n-are nici o satisfacție de dat d-nei Nika. Atitudine care a dat lui Iancu Bălăceanu prilejul să spuie: „Depuis que monsieur Philippesco est entré dans la vaisselle (aluzie la funcțiunile lui) il est devenu bien cassant!" Dar, închis între cei doi principali protagoniști, incidentul a continuat luni de zile să fie pe primul plan al discuțiilor din saloane și la fiecare bal s-a pus chestiunea dacă trebuia sau nu să fie invitată Nika. Virtutea a învins și în afară de a Șuțeștilor mai toate casele mari din București au rămas închise „à la belle pécheresse". Ca să se răzbune — pe cine? — Nika și-a făcut de cap până a sfârșit prin a dezgusta și pe conul Petrache, care a lăsat-o[57].

După balul Curții de la 1 ianuarie (Palatul mai da un bal în

---

[56] Această Crețulească avea două surori, una măritată după moldoveanul Paladi (mama Didinei Cantacuzino), alta după căpitanul Lahovari (mama lui Nicu Lahovari, zis Țoțoi).

[57] Cariera acestei Ninon de Lenclos romance nu s-a terminat aci. Divorțată de Petrache Grădișteanu, a rezistat suplicațiunilor lui Costică Manu care voia să se despartă ca să o ia de nevastă și s-a încurcat cu Eugeniu Stătescu, bărbat deja în vârstă dar care-și pierduse capul într-atât încât divorțase ca să se căsătorească cu dânsa. E probabil că ar fi și făcut pasul chiar cu riscul de a-și compromite cariera politică dacă dama nu i-ar fi fost suflată de propriul său fiu Bibișoi, încă student în Drept. Tânărul Stătescu a plecat cu dânsa la Paris și au trăit amândoi conjugal, ca doi porumbei, până în ziua în care instabila muiere a căzut în brațele lui Alexandru Djuvara și a plecat cu el. Djuvara s-a însurat cu dânsa, și a liniștit-o. Începuse nu e vorba să o liniștească și vârsta. După moartea lui Djuvara a luat pe Tudor Capitanovici, cu care s-a liniștit de tot. Încărunțită, înstărită prin moștenirea averii părinților, bacanta de odinioară s-a transformat într-o matroană română și mulțumită inteligenței sale a ajuns să cucerească dacă nu stima, cel puțin indulgența și completa iertare a celor ce aruncaseră cu pietre împotriva ei. Până la Regele Carol...

februarie) începeau celelalte. Pe lângă balurile Suțuleștilor care-și succedau regulat duminica — cu unul „monstru“ pe la mijlocul sezonului, mai dau regulat în fiecare an câte un bal mare Prințul și Principesa Alexandru Știrbei și Prințul și Principesa George Bibescu. În afară de Beizadea Mitică, oficial „Principele Dimitrie Ghica“, erau de altminteri singurii „prinți“ din București. Ceilalți Știrbei și Bibești nu trăiau în țară, iar coborâtorii sau presupușii coborâtori din Voievozi nu îndrăzniseră sau nu se gândiseră încă să poarte un titlu pe care legea îl interzicea. Ghiculeștii, Cantacuzinești, Mavrocordații, Moruzeștii și Suțuleștii se mulțumeau cu o coroană princiară deasupra numelui, pe cărțile de vizită, iar de alde Bogdan, de Rosetti Roznovanu, de Racoviță etc. nu-și descoperiseră încă filiațiunea față de strămoșii lor Domnești. Știrbeii și Bibeștii pretindeau dreptul de a purta titlul de prinț ca echivalent al celui de „beizadea” în calitate de fii ai ultimilor Domni învestiți de Sultan. Călare pe Constituție, Regele nu admisese nici un titlu și invitațiile Palatului — ca și actele oficiale purta suscripția de „domn“ și „doamnă” și pentru membrii familiilor Știrbei și Bibescu. Singura excepție admisă de Rege a fost în favoarea lui Beizadea Mitică, pentru care întregul regim avea o slăbiciune și care a rămas „prinț” pentru Cancelaria Palatului ca și pentru *Monitorul Oficial.* Alexandru Știrbei s-a supus hotărârii regale și a primit să fie invitat la Palat ca simplu „particoler”, vorba lui conu' Lascăr Catargiu. Dar George Bibescu, ce făcuse din cabotinaj o virtute, mândru de soția lui născută Principesă de Chimay și fostă Principesă de Beaufremont, n-a vrut să se supună în ruptul capului, și a preferat „să nu frecventeze” Palatul, împăcarea între casele Hohenzollern și Bibescu nu s-a făcut decât în 1889, cu prilejul Expoziției Universale de la Paris, la care George Bibescu a fost numit Comisar General al secțiunii românești. După multe tratative s-a convenit să nu se pună în decretul de numire nici „Prinț” nici „domn”, ci pur și simplu „George Bibescu e numit etc. etc.”. În schimb într-o audiență acordată cu aceleași forme, Regele va spune o dată, în cursul conversației, interlocutorului său — „mon cher Prince“! Cu ce-și pierdeau oamenii vremea în lipsa unor griji mai serioase!

Balul Știrbei era cel mai „select“ al sezonului. Invitați puțini și „tres sur le volet“. Cei poftiți erau clasați în ierarhia socială. Un bal, înainte de invazia negrilor și americanilor, consta esențialmente dintr-un „cotilion“ și dintr-un „supeu“. Dansurile care precedau supeul — valțuri, polka, polkmazurka, cadril și „Ianciers“ — erau simplu mezelic menit să deștepte pofta de mâncare. Balurile începeau

la ora 10-10 1/2, supeul se servea la ora 12 1/2, cel mai târziu la ora 1 și cotilionul își desfășura figurile după supeu, până la orele 3-4 dimineața. Balurile reușite durau până la orele 7-8 dimineața și se terminau printr-o ceașcă de cafea cu lapte sau cu bulion cald oferită ultimilor „combatanți" ca semnal de încetare a focurilor. Reușita unui bal era în funcție de calitatea supeului și de valoarea obiectelor ce se distribuiau la cotilion. Supeul balului Știrbei era cotat ca cel mai bun; obiectele de cotilion erau „de gust" dar mai puțin numeroase și de valoare mai mică ca la „Suțu" unde se distribuiau până și mici cutiuțe de aur smălțuit, „nécessaire"-uri de argint, flori artificiale de toată frumusețea și pene de struț. Cucoanele se înapoiau acasă de la baluri încărcate cu tot felul de lucruri, până și cu lămpi mari de birou, mai ales de la balurile publice clasate, despre care voi vorbi numaidecât, și la care pe lângă cotilion mai funcționa și o tombolă. De obicei, până la supeu, atmosfera balurilor era proțăpită și plicticoasă, și numai după supeu și după libațiunile care îl însoțeau, intra și veselia în joc. Balurile nu erau deschise ca la Viena printr-un „tour de valse" al vreunui „Vortänzer" cu domnișoara, sau una din domnișoarele casei, ci printr-un cadril „de onoare", la care luau parte pe lângă gazde invitații cei mai simandicoși. Acest cadril de onoare era oribil de privit. Să dai și să fugi. Boieri burtoși și cucoane răscoapte ale căror sânuri de pergament bâțâiau sub povara sculelor, se luau de mână, se înlănțuiau, se despărțeau și se poticneau fără să izbutească să-și potrivească pașii și grațiile cu ritmul unei muzici de altminteri neînsuflețite.

Simandicoșii părăseau de obicei balul înainte de supeu, la care nu se așezau dintre bătrâni decât cei mâncăcioși sau cu gust de chef, cu excepția balului de la Palat unde nimeni nu putea să plece înaintea Regelui și a Reginei, care luau parte la supeu. Era atunci o chestiune de viață și moarte, pentru unele și pentru unii, să fie plasați la masa regală sau cât de aproape de dânsa. După supeu, nu mai rămâneau pentru cotilion decât tineretul și mamele sau însoțitoarele fetițelor, care pe vremea aceea nu circulau singure. Adevărata petrecere începea cu cotilionul, într-o atmosferă încălzită nu numai prin sobele care duduiau dar și prin păhărelele înghițite. Domnișoarele și tinerele femei se împerecheau cu câte un domnișor[58] și fiecare pereche își rezerva două scaune — în șirurile dispuse în jurul salonului — legându-le cu o batistă. „Figurile", de o dezolantă tâmpenie, urmăreau îndoitul scop de a încurca cât mai mult perechile în nesfârșite „tururi" de valț,

[58] Pentru damele și domnișoarele „căutate" invitațiile se făceau cu mai multe zile, uneori cu mai multe săptămâni înainte.

și de a da „cavalerilor" prilejul să distribuie doamnelor cât mai multe „obiecte" pe care le luau din coșuri puse la dispoziția „conducătorilor cotilionului". Conducător de cotilion nu era cine vrea. Foarte puțini aleși, printr-un consens tacit dar unanim, ajungeau la această înaltă situație pe care o ocupau ani de-a rândul, până când cădeau pe brânci — până se însurau sau până îi lovea damblaua. Patru-cinci tineri conduceau cu schimbul cotilioanele, în toate balurile, și își creau astfel o notorietate și o influență care se întindeau cu mult în afară de zidurile sălilor de bal. Unui conducător de cotilion i se cerea autoritate, ca să poată menține ordinea printre dănțuitori, o voce puternică ca să explice figurile și să comande mișcările în zgomotul muzicii și al conversațiilor și destulă prezență de spirit ca să arbitreze fără supărarea nimănui foarte desele incidente ce se iveau în cursul dănțurilor. Cu invizibile galoane de general, adevărați strategi ai luptelor ce se dau în jurul fustelor, conducătorii de cotilion clasați se bucurau de o situație privilegiată și nu era petrecere fără dânșii, iar dânșii se socoteau pretutindeni ca la ei acasă. În vremurile pe care le pomenesc aci conducătorii de cotilion erau Alexandru Marghiloman și frate-său Mișu, Costică Miclescu (zis Popa), Nicu și Gogu Cerkez — iar îndată după dânșii au venit Radu Cornescu, frații Mitică și Georges Soutzo (fiii lui Othon Soutzo și ai Conduratinei), Alexandru Davila, Emil Lahovari. În momentul în care scriu aceste rânduri, toți sunt morți afară de Popa Miclescu care-și duce încă cu vigoare în spinare cei 80 și mai bine de ani[59].

Generațiile noi, obișnuite cu dănțurile moderne în localuri speciale sau după un cocktail-party la unul și la altul, sau chiar în rarele serate ce se mai dau — nu-și pot face o idee de aspectul unui bal din secolul trecut. Rochițele simple și scurte de după Război, mișcările ritmice ce îmbină toate perechile într-o armonioasă și disciplinată cadență, înfățișează mai mult un exercițiu sau un sport decât o petrecere. Din acest punct de vedere, progres real. Dănțurile vechi, repezi, erau mai greu de învățat; în fiecare bal erau trei-patru perechi — rareori mai multe — care știau să danțeze și care se învârteau pentru plăcerea spectatorilor — restul era o nenorocire: își călcau unii pe picioarele altora, într-o țopăială lipsită de orice grație. Fie că dănțurile lente sunt mai ușor de prins, fie că furia de după Război a deșteptat în tineret însușiri nebănuite, azi *toată lumea dansează bine,* așa încât sub latura coreografică „sauterie"-ele de azi sunt mult mai plăcute ca cele de ieri. Din punct de vedere al priveliștei generale însă, balurile de odinioară rămân la un nivel cu mult superior întrunirilor

[59] Scris în 1937.

postbelice. Fastul în care se desfășurau, profuziunea de mătăsuri, de catifele, de dantele și de pene din care busturile femeilor răsăreau ca sculele din ecrenurile lor, varietatea de culori a uniformelor, orgia de flori răspândite în toate colțurile, atmosfera de sărbătoare ce plutea pretutindeni — totul și toate procurau omului rafinat câteva clipe de euforie și îi dau iluzia că viața e un vis. Oamenii aleargă astăzi după alte senzații...

Balul Bibescu era și el un eveniment, și se vorbea mult și despre el, deși era mai puțin „cotat" ca balul Știrbei. Bibeștii îl dau mânați de vanitatea lor, pentru plăcerea de a plastrona, dar cum nimănui nu-i place să-și mărturisească slăbiciunile, invocau pretextul celor două fete pe care Principesa le moștenise din prima ei căsătorie cu generalul de Beaufremont, și care purtau numele de Listenay. Cea mai tânără din domnișoarele de Listenay, Jeauna, era de o frumusețe sculpturală. Am regăsit-o după douăzeci de ani în Italia, tot frumoasă, măritată cu Principele di Viggiano[60] din ilustra casă napolitană a Principilor di Belmonte. Cea mai mare, Caterina, era o ciumă: fată bătrână s-a căsătorit cu un muscal, Vlassov, pripășit pe la Legația din București. S-a instalat cu dânsul la Dinard, într-o frumoasă vilă, a trăit cum a putut, n-a avut copii și și-a lăsat averea lui... Barbu Știrbei! În afară de domnișoarele de Listenay, Principesa Valentina a mai avut de la George Bibescu trei copii: pe faimosul Georges-Valentin și pe Nadeja, după căsătorie și pe Marcela, înainte. Fiică adulterină, biata Marcela a fost crescută sub obroc: tratată ca o cenușăriță, a fost „adoptată" după căsătoria părinților ei, crescută cu bruftuluieli, înzestrată cu o sumă ridicolă și căsătorită cu mediocrul Nino Cantacuzino, fratele lui conu' Matei. Coleg cu Nino, la Legația din Viena, am cunoscut pe Marcela de aproape: o ființă mai blândă, mai bună și mai devotată nu putea fi. N-am auzit-o niciodată plângându-se de deosebirea pe care părinții ei o făcuseră între dânsa, fetele de Listenay și anosta Nadeja destinată din copilărie gloriosului rol de soție a lui Barbu Știrbei.

Peripețiile matrimoniale prin care trecuse Principesa Valentina îi creaseră o celebritate în Europa întreagă și atmosfera de scandal din jurul numelui ei nu se împrăștiase încă. Toată lumea mergea la dânsa, dar erau câteva cucoane bătrâne care se strâmbau. Marele bal anual pe care-l da de cum s-a instalat la București, după legitimarea raporturilor ei cu Bibescu, era în parte menit să înfrângă o ostilitate

[60] Principesa di Viggiano, femeie ireproșabilă, a pus în lume trei curvulițe, una mai nostimă ca alta. Una a luat un Medici, și a făcut bucuria Romei și Florenței, alta Yvonne, pe un conte de Beauchamp, care mai în urmă a lăsat-o, și a înveselit Parisul. A treia nu știu ce a devenit.

surdă pe care o simțise în cercul înaltei societăți bucureștene[61]. În calitatea ei de străină, Prințesa Valentina atrăgea în casa ei mai ales Corpul Diplomatic. În vremurile de după Războiul Mondial, în urma sărăcirii boierimii românești, miniștrii străini alimentați cu valută forte și-au deschis saloanele și aproape toate petrecerile mari nu s-au mai ținut decât prin Legații. În începuturile României moderne la care mă refer, situația era cu totul opusă: românii aveau parale și primeau în larg, pe când tinerii miniștri numiți în Legațiile nou create la București erau în imposibilitatea să susțină o asemenea concurență cu slabele mijloace puse la dispoziția lor, așa că, în loc ca românii să fie toată ziua vârâți prin Legații, ca mai târziu — își petreceau diplomații străini viața în primitoarele case românești. Numai după ce Legațiile din București s-au mai ridicat în rang și s-au trimis personalități mai importante, au început și șefii Misiunilor străine să dea mari serbări. Cred că primul bal mare a fost dat de prințul Ourusov, la Legația rusească.

În afară de balurile Suțu, Știrbei și Bibescu, serbări clasice care reveneau la date aproape fixe, în fiecare an, cu regularitatea anotimpurilor — se mai dădeau și alte baluri sporadice, în diferite case, fie pentru serbarea unui praznic familial, fie numai de petrecere. Aceste întruniri mai mult sau mai puțin improvizate, n-aveau însă „glanțul" balurilor clasice mai sus citate. Casele Cantacuzino (Nababul), Văcărescu (Teodor), general Manu, în care s-a petrecut atât de la 1890 înainte, nu-și deschiseseră încă porțile. În schimb, își

[61] Generalul Principe de Beaufremont, din una din cele mai aristocratice familii franceze, avusese clipa lui de notorietate în Franța: colonel de cavalerie ca și Gallififet în timpul Războiului din 1870, disputase acestuia, după Război, cinstea de a fi condus faimoasa șarjă de la Reichshoffen. Polemica a fost vie și nu s-a putut stabili precis care din cei doi viteji a fost în fruntea escadroanelor în acea memorabilă zi, singura în care o rază de glorie a strălucit deasupra armatei franceze pretutindeni biruită de nemți. Probabil că au fost amândoi: deși comanda Brigăzii de cuirasieri, după căderea generalului Margueritte, revenea de drept lui Beaufremont, ca mai vechi, și-a asumat-o și Gallififet, și astfel au năpădit și unul și altul asupra inamicului.
După încheierea Păcii, Principesa Valentina de Beaufremont, amorezată de George Bibescu, aghiotantul generalului, și-a părăsit soțul și s-a instalat cu amantul ei, spre marele scandal al societății pariziene. Cum divorțul nu fusese încă restabilit în Franța, tânăra pereche s-a așezat pentru câtva timp în Germania, în marele ducat de Weimar dacă nu mă înșel și Prințesa Valentina și-a obținut naturalizarea și în urma acestei naturalizări, divorțul. Beaufremont a intentat proces soției sale în Franța și justiția franceză a declarat nulă naturalizarea, fiind obținută fără consimțământul soțului, și nul divorțul, statutul personal urmând să fie determinat pentru supușii francezi de legea franceză, chiar în străinătate. Și cum după divorțul din Germania Prințesa se căsătorise cu Bibescu, tribunalele franceze au declarat-o bigamă. În urma acestei sentințe, perechea Bibescu n-a mai putut pune piciorul în Franța și s-a instalat în cele din urmă în București. După promulgarea legii Naquet, cu mari greutăți și numai mulțumită unor înalte protecții au putut Bibeștii să-și reglementeze poziția și să reintre în Franța.

deschideau din când în când Iancu și Irina Marghiloman, născută Izvoranu. Casă mare, pe acea vreme — în strada Biserica Amzei, colț cu strada Luminei — casă mare și cheltuială și mai mare, ceea ce nu era însă de ajuns ca stăpânii ei să se impună unei societăți mofturoase și din anumite puncte de vedere foarte închisă.

Alexandru Marghiloman, preocupat aproape numai de cotilioane și de cai de curse, nu așternuse încă asupra numelui său strălucirea unei căsătorii princiare și a unei zgomotoase cariere politice; frate-său Mișu[62] nu juca încă rol de vedetă în „demimondul" parizian, iar sora lor Elena Ferekide urca încă treptele tronului pe care filantropia, deșteptăciunea și banii lui tată-său au așezat-o mai târziu. Îmbogățirea lui Iancu Marghiloman era prea recentă, matrapazlâcurile pe care le săvârșise prea cunoscute — mitocănia lui, în fine, guralivă și obositoare, prea aparentă ca să nu facă pe oamenii cu nasul subțire să dea înapoi. Balurile Marghiloman erau considerate ca de clasa a II-a și „la haute volée", cum zicea Claymoore, le boicota. Regele și Regina nu mergeau la nici un bal, și nici nu călcau în casele oamenilor și nici la Legații. Prinții Moștenitori Ferdinand și Maria au rupt cu această regulă, și au păstrat obiceiul de a merge la cine îi invita, și după ce s-au urcat pe Tron. Cât a trăit Carol însă, fiecare permisiune de a frecventa saloanele „supușilor" a fost smulsă cu greutate și orgoliosul Hohenzollern nu și-a dat asentimentul — când și l-a dat — decât de frică de mai rău și de o explozie a temperamentului năbădăioasei sale nepoate și moștenitoare. O singură dată era să se coboare Regele Carol până a cinsti cu prezența sa un bal particular: după ani de străduință, Grigore Suțu obținuse această înaltă favoare. Cu câteva zile înaintea balului, Regele a aflat, însă, că la balurile lui Suțu, „canișul" casei, o spurcăciune de dulău alb cu părul creț, apărea în mijlocul saloanelor purtând în spinare un coș cu flori și alte „obiecte" de cotilion. Or, pe cățel îl chema Cărluță, și toată lumea îi da cu Cărluță în sus și cu Cărluță în jos — și atât a fost de ajuns pentru ca Regele să se facă bolnav, să nu mai meargă la bal și să-și jure în barbă că nu-l va mai prinde nimeni să făgăduiască așa ceva.

În afară de balurile particulare clasice, societatea aleasă bucureșteană mai considera ca un eveniment însemnat balul Jockey-Clubului și balul Obolului, anuale și ele. Balul Jockey-Clubului, rezervat doamnelor și domnișoarelor membrilor și unui foarte redus număr de invitați era clasat ca „șic", aproape pe picior de egalitate cu balul Știrbei. Balul Obolului, în schimb, era un bal public — cu o

[62] L-am cunoscut pe când își făcea voluntariatul în roșiori, în opoziție cu frate-său Alexandru, avea o reputație bine stabilită de zevzec și de ratat.

foarte aproximativă selecție — și se ținea în sala Teatrului Național. Jockey-Clubul fusese întemeiat în 1875 de o mână de „gentilomi" în vederea încurajării rasei cailor. După Războiul Independenței fuzionase cu Jockey-Clubul din Iași, dar se desfăcuse foarte repede din această legătură ca să scape de Ghiță Mârzescu (tatăl lui Georgel), care „trișa" la cărți, dar era deja un personaj prea însemnat în politică ca să fie pur și simplu dat afară din club. Oricât ar părea de inverosimil, faptul este perfect exact și-l țin de la bătrânii membri ai clubului care mi l-au istorisit în amănunte cu prilejul alegerii lui Georgel. Oamenii s-au purtat însă frumos și n-au făcut vreo vină fiului din păcatele tatălui, așa încât George Mârzescu a trecut cu o singură bilă neagră. Mi-a fost mult mai greu să trec pe Iancu [Ion G.] Duca, pe care l-am propus în același timp și al cărui nume a fost acoperit, la vot, de o mulțime de ștersături. Prezidat[63] de cele mai reprezentative fețe ale vechii boierimi, Jockey-Clubul ajunsese în mai puțin de zece ani să se impună ca una din cele mai cu vază instituții ale Bucureștiului. Primul hipodrom, pe care-l construise spre Floreasca, cu tribune de lemn destul de rudimentare, era departe de luxul celui de la Băneasa, ridicat mai târziu, în „era Marghiloman" pe locul oferit de Stat sub ministeriatul generalului Manu care a „viceprezidat" și el cercul timp îndelungat. Cercul se instalase pe Calea Victoriei, în casele lui Iancu Lahovari, lângă Cișmeaua Roșie, în fața străzii Fântânei. Tată-meu avea oroare de cărți și de fumat și n-a făcut în viața lui parte dintr-un club (în afară de Cercul Militar în care era înscris din oficiu), dar unchiu-meu Grigore Argetoianu era membru neclintit al simandicosului club și în calitate de nepot am fost admis și eu să frecventez sala de arme și să iau lecții cu Michel, un excelent maestru adus de la Paris și un bețiv împărătesc. Michel mi-a pus floreta în mână și mi-a dat gustul scrimei, care mai târziu la Paris a devenit pentru mine o adevărată pasiune. Ca copil nu eram bineînțeles admis în saloanele clubului, și din culoare aruncam din când în când câte o privire plină de respect prin crăpăturile ușilor, asupra meselor verzi și a jețurilor majestuoase care mă umpleau de admirație. Tare m-ar fi mirat cineva dacă mi-ar fi spus atunci că voi ajunge și eu să conduc odată destinele acestei aristocratice asociații!

Ca și balurile pomenite mai sus, n-am cunoscut pe al Jockey-Clubului din epoca sa de glorie și minunile lui decât din auzite. Oricât ar fi dorit mumă-mea să mă emancipeze — până să mă ducă acolo nu putea merge. Dar tocmai de la dânsa știu — căci nu scăpa unul

[63] Jockey-Clubul a avut de la întemeierea lui doi vicepreședinți și un președinte de onoare în persoana Suveranului până la Regele Carol al II-lea care a cerut, în 1930, să fie proclamat președinte efectiv.

că balurile Jockey-Clubului erau cele mai frumoase și cotilioanele erau atât de bogate încât a doua zi mă jucam „de-a prăvălia“ cu toate mărunțișurile pe care le adunam în odaia ei. Toate, ca și cărțile de joc (din care „trenau“ totdeauna câteva perechi în camera unchiu-meu Grigore), erau însemnate cu marca cercului, un cap de cal într-un cerc format de o chingă pe care sta scris: „Jockey-Club“. Ani de zile, această marcă a însemnat pentru mine superlativul tuturor elegantelor.

Balul Obolului avea cu totul alt caracter. Aci scopul principal era „adunarea fondurilor“. Acestea erau alimentate nu numai prin prețul biletelor de intrare și prin beneficiul ce rămânea de la supeu, dar mai ales prin „tombola monstră“ ce învârtea toată noaptea roata norocului. Elena Ferekide, sufletul Obolului și mai ales al balului Obolului, cutreiera cu o lună-două înainte prăvăliile Lipscanilor și Podul Mogoșoaiei și nu ieșea din ele decât cu trăsura plină de fel de fel de obiecte, oferite de negustori, de bunăvoie ori de nevoie. Mai contribuiau și damele din comitet și cele din afară de comitet, și astfel se aduna pe scena Teatrului Național o adevărată expoziție de orori pe care lumea și le disputa, totuși, cumpărând sute și mii de bilete de câte un leu. Balul Obolului mai rezerva publicului și „surprize“, așa încât pregătirea lui ocupa o bună parte din societatea bucureșteană „du coté de Guermantes“ și îi mai da prilej de comentarii multă vreme după ce trecuse.

Lunga guvernare a lui Ion Brătianu și sectarismul liberalilor, al „roșiilor“ cum se zicea atunci, întețise urile de partid până la paroxism și antagonismul politic otrăvise toate raporturile dintre oameni, până și relațiile de familie. În multe case frații și cumnații nu-și mai vorbeau între ei și violențele verbale, pe stradă, prin cluburi, prin cafenele, prin saloane, acopereau nu numai un adânc dispreț reciproc dar și regretul de a nu-și putea înfige unii altora pumnalul în piept, de frica ocnei. Țara era împărțită în două (țara — adică cei o sută de mii de inși care făceau politică!), în guvernamentali și opozanți, în liberali și conservatori sau în „roșii“ și „albi“ cum li se zicea încă. De când Eugeniu Stătescu declarase nu mai știu cu ce prilej că „Partidul Liberal era o colectivitate“, începuse să se zică liberalilor, în batjocură, aproape numai „colectiviști“. Colectiviștii și conservatorii tăiaseră orice raporturi personale și sociale între ei și n-am cunoscut o astfel de despărțire „etanșă” decât mai târziu, la Roma, între lumea papală și lumea guvernamentală, între negri și albi. Ura conservatorilor, înlăturați de ani de zile de la treburile publice, era lesne de priceput; mai ciudată era ura liberalilor lăfăiți în

plăcerile puterii, împotriva conservatorilor ură poate și mai adâncă decât a adversarilor lor. Pentru brătienișt singurii „buni români" erau liberalii; conservatorii erau toți „vânduți străinilor".

Toată boierimea mare — cu rare excepții, ca un Dimitrie Sturdza, un Dimitrie Ghica (Beizadea Mitică), un Iancu Câmpineanu, un Mihail Kogălniceanu alcătuind Partidul Conservator, eliminase din „înalta societate" tot ce era liberal. Era aproape exclus să întâlnești într-un salon sau într-un bal al „high-life"-ului o soție, o fiică sau o soră de liberal. Când se aventura câte una, i se făceau astfel de mutre încât nu mai încerca a doua oară. Până și Zoe Sturdza (soția lui Mitiță), născută Cantacuzino, femeie de rară inteligență, de o mare cultură (dar rea ca fierea) și care trebuia să joace în 1890 un mare rol politic și social, era primită cu răceală. Această ostracizare a lumii liberale, și excluderea ei din „înalta societate", bineînțeles și de la Jockey-Club, era singura răzbunare pe care conservatorii puteau să o exercite împotriva celor ce în politică le puseseră călcâiul pe grumaz. O răzbunare copilărească, dar nu fără efect: în fundul sufletelor lor, *cei de sus* din tabăra liberală au resimțit ultrajul mai adânc decât au binevoit să o mărturisească și poate că ura lor neîmpăcată împotriva conservatorilor și a boierilor a avut ca substrat tocmai acest ostracism. În această perioadă „mondenă" a liberalilor, conservatorii au mers până „la răceală" și față de Coroană, pe care o învinuiau de părtinire (se zicea mai mult: cârdășie) în raporturile ei cu „colectiviștii" și astfel s-a creat în mai toate saloanele Bucureștiului o atmosferă ostilă Regelui și Reginei și s-a născut un curent de abținere de la primirile Palatului, unde în schimb liberalii dădeau năvală.

Deși cumnată cu Mișu Ferekide, fruntaș printre fruntașii liberali[64], Elena Ferekide era trup și suflet cu conservatorii, mânată ca și frații ei Alexandru și Mișu Marghiloman spre boierime, prin snobismul de care suferea întreaga familie. Sub influența ei și a prietenelor pe care le plasase la comitetul Obolului, balul și manifestările acestei societăți se găseau mai mult sau mai puțin sub ocrotirea curentelor conservatorilor, așa încât cercurile liberale nu le vedeau cu ochi buni. Ca să facă concurență cuconetului conservator, damele liberale — cele câteva soții de miniștri și familiile Brătianu și Rosetti, căci o burghezie înstărită nu se formase încă — s-au aruncat pe *balul Presei,* al doilea bal mare la care „lumea" mergea. Presa era încă în fașă, ziarele erau conduse aproape toate de oameni politici și gazetarii profesioniști, câți erau, trăiau într-o cumplită

[64] Fratele lui Mișu și soțul Elenei, Scarlat Ferekide, nu făceau politică. Magistrat șters, a ajuns până la Casație. Pe cât era Mișu Ferekide de șmecher și de deștept, pe atât era Scarlat Ferekide de adormit.

sărăcie. Șantajurile și samsarlâcurile care au îmbogățit pe ziariștii de după „întregirea neamului" erau necunoscute, fondurile secrete erau derizorii și bieții oameni mureau de foame. Însuși marele Eminescu nu era plătit mai mult de 180 lei pe lună! În asemenea împrejurări, balul Presei era un adevărat bal de binefacere și „patronesele" lui se sileau să aducă cât mai mulți bani și să bată în această privință recordul Obolului. Deși atmosfera era cu totul alta, era și balul Presei un mare eveniment al sezonului. Aci, în locul Elenei Ferekide, trona Zoe Sturdza sub patronajul căreia, asistată de Bianu cățelul, se da mai în fiecare an balul. Cu ajutorul scribilor de la gazete și al câtorva scriitori (printre care Mitică Ollănescu-Ascanio, Duiliu Zamfirescu, Vlahuță etc.) zâna cu dinți stricați din strada Mercur se trudea să dea serbării o pecete artistică și literară: pe lângă indispensabila tombolă, programe ilustrate în acuarelă, mici plachete cu aforisme, cu snoave sau cu stihuri de ocazie se vindeau cu prețuri ce variau după surâsul cuconiței care le împărțea. Îmi aduc aminte de un program încondeiat ca un ou de Paște, cu desenuri „naționale" (Iorga n-a inventat nimic!), adus de mumă-mea de la unul din aceste baluri și pe care câteva personalități îl onoraseră cu autograful lor. Costică Disesscu, între alții, scrisese această lapidară frază: „Câte capete, atâtea idei" — și semnase. Imediat dedesubt, răutăcioasa Zoe Sturdza adăugase: „Dar sunt și capete fără nici o idee" și semnase și dânsa!

Alături de baluri, care răscoleau până în adâncul lor cercurile protipendadei bucureștene, damele se adunau aproape în fiecare seară, când la una când la alta, de taifas, căci alte „resurse" nu prea erau în vechea Capitală a noului Regat. Când sindrofia era precedată de un „dineu", luau parte la dânsa și boierii — dar cei mai mulți dintre ei se eclipsau după masă și se duceau pe la cluburi, care erau foarte animate prin jocul de cărți ce ținea până noaptea târziu, dacă nu până dimineața. Jocul de cărți, băuturile și fumatul nu erau admise în casele din lumea mare, și cele în care se juca totuși, puteau fi numărate pe degete și erau puse la index. În cercurile boierești se vorbea mai ales de două, cu indignare și cu câte un „oh, ma chére!" și un „c'est dégoûtant", ce mă impresionaseră atât de adânc încât mai târziu când am pătruns și eu în ele ca flăcău, mi s-a părut că mă apropii de masa ispitelor celor nepermise, și am călcat pragul lor cu o nejustificată emoție. Erau casele celor două surori Didina Darvari și Caterina (zisă Mița) Lahovari, amândouă pe Podul Mogoșoaiei, cea dintâi aproape de capul Podului (și azi în posesiunea familiei Darvari), cea de-a doua la Cișmeaua Roșie.

Darvari era un grecotei anost, și se zicea înrudit cu Buzeștii

din care s-ar fi tras prin femei, iar Lahovari (Grigore) un maior în rezervă înfumurat, morfinoman, beţiv şi soios[65]. Didina şi Miţa erau născute Văcărescu şi coborâtoare directe din poetul Ienăchiţă, marele boier român. Mai aveau o soră, Maria — văduvă după Scarlat Fălcoianu — şi trei acadele de fraţi, Ion (zis Ienăchiţă şi el) căsătorit cu o Fălcoiancă, tatăl Elenei Văcărescu şi al lui Zoe Caribol — Mişu, zis Claymoore, şi Costică, căpitanul, aceştia doi din urmă decedaţi neînsuraţi şi fără progenitură. Familia Văcărescu forma ea singură un adevărat vicleim, pe care Teodor Văcărescu şi fiu-său Radu, Văcăreşti din altă spiţă, îi completau de minune. Din cei şase fraţi şi surori,

[65] Darvari a fost răsturnat de trăsură şi ucis, la moşia sa Străjeşti de lângă Drăgăşani. A avut cu Didina doi băieţi, pe Mitică şi pe Alexandru, şi două fete, pe Nella şi pe Natalia. Cu Mitică am fost camarad de studii la Paris. Deşi foarte inteligenţi şi unul şi altul, deşi Mitică îşi luase diploma de inginer al Şcolii Generale şi Alexandru pe cea de licenţiat în Drept, în loc să muncească, au preferat să trăiască şi unul, şi altul din banii nevestelor lor.

Mitică Darvari a divorţat pe Petrache Grădişteanu de Elena Otetelişanu, cu zece ani mai în vârstă ca dânsul, i-a tocat o bună parte din avere şi a murit înainte de vreme de un cancer la gât. Alexandru a luat pe Marie-Nicole Bibescu, fiica mai mare a Prinţului Nicolae Bibescu care ar fi putut să-i fie mama. Foarte deşteaptă şi simpatică, Marie-Nicole a fost o adevărată hahaleră. Moştenise de la mumă-sa, o ducesă de Elchingen, cunoscută pentru extravaganţele ei, o fire dezmăţată. Fată bătrână de 40 de ani, s-a căsătorit cu vechilul ei, Julian, pe care l-a lasat după câţiva ani ca să ia pe Darvari. În timpul Neutralităţii, Alexandru Darvari şi Marie-Nicole s-au dat cu nemţii şi au rămas cu dânşii şi în timpul ocupaţiei, din nenorocire. La înapoierea noastră de la Iaşi, Alexandru a fost dat afară de la Jockey-Club şi atât el cât şi nevastă-sa n-au mai fost primiţi multă vreme nicăieri. Cu timpul ostracismul pronunţat împotriva lor s-a mai îndulcit. Demni moştenitori ai temperamentului cucoanei Didina, fraţii Darvari au ştiut să trăiască; atât în casele lor din Bucureşti, cât şi la Merişanii Elenei Otetelişanu şi la Mogoşoaia, care a aparţinut lui Marie-Nicole înainte de a fi a Martei Bibescu — mesele, zaiafeturile şi chefurile s-au ţinut lanţ, dar toate câte le povestesc aci s-au petrecut mult mai târziu, ani îndelungaţi după cei la care mă refer în aceste pagini.

Nella Darvari s-a măritat, fată stătută, cu un Suţu roşcovan şi moldovean, inginer la Căile Ferate. Era urâtă, dar simpatică şi rămasă văduvă a murit şi dânsa în mod tragic, călcată de un automobil în faţa Palatului. Natalia, frumoasă şi bleagă, a fost căsătorită întâi cu Puliev, apoi cu văru-său, generalul Darvari.

Grigore şi Miţa Lahovari au avut un băiat şi o fată. Băiatul, băiat frumos, dar prostănac, a fost camaradul meu la Liceul Sf. Gheorghe. Pe lângă că era prost, mai era şi lichea. În liceu îi ziceam Scarvulis (îl chema Scarlat), după numele unui asasin grec din Brăila, al cărui proces făcuse multă vâlvă. S-a însurat cu una din fetele bogătaşului Hernia, văduvă după un domn Ghiorghiu (cu acesta a avut doi băieţi, pe diplomatul de la Paris, şi pe altul ajuns medic distins), şi care „se ţinea" cu Barbu Catargiu. Când s-a hotărât să o ia, Lahovari a scris lui Barbu să-i „ceară voie"! A râs tot Bucureştiul. Cu banii nevesti-sii a preluat ziarul takist *La Roumanie*, deşi era incapabil să scrie două rânduri. Văru-său Constantin Lahovari, băiat erudit şi talentat, dar decăzut moralmente şi scăpătat materialiceşte, îi scria articolele pe care generosul Scarlat i le plătea cu 5 lei bucata, din banii lui Hernia. Ca director de ziar şi ca prieten al lui Take Ionescu, analfabetul a fost amestecat în evenimentele de la Paris din 1919 şi decorat cu Legiunea de Onoare. A murit şi el tânăr. Eliana Lahovari, nebună fără pereche, e fiica lui.

Soru-sa s-a măritat cu un Ghica şi nu s-a mai auzit de ea. A fost pare-se singura persoană normală în această degenerată familie.

Didina Darvari era singura deșteaptă; vicioși și spurcați erau însă câteși-șase. Eu nu i-am apucat decât ofiliți; ca copil i-am cunoscut de departe, dar ca flăcău foarte de aproape. Cu copiii Didinei am trăit pe picior de intimitate, iar cu Elena Văcărescu m-am legat cu prietenie mai târziu, după aventura ei cu Prințul Ferdinand, iar la bătrânețe m-am scârbit de dânsa după ce m-am convins că nu era decât o cutră și o proastă, cu toate pretențiile ei de genialitate.

Didina Darvari trebuie să fi fost frumoasă în tinerețea ei, și cu nuri; la vârsta la care am cunoscut-o eu era încă plină de farmec. Deșteaptă foc, dar lăbărțată, își petrecea viața în „robe de chambre" și aproape nu ieșea din casă, nici ziua, nici noaptea. Trăia din cărți, căci nici Străjeștii, nici Darvarii, nu raportau lucru mare, și își transformase „hall-ul" și salonul într-un adevărat tripou în care intimi își aduceau prietenii și prietenii prietetenilor lor. Tinerii bogați și fără experiență în viață și mai ales la cărți erau preferați, Didina și Darvari trișau; de obicei se juca poker și domnul Darvari sta în picioare în spatele licitatorului mai important și făcea semne Didinei. Într-o zi a fost surprins în această operație de Jacques Lahovari și după cuvenitele înjurături s-a încins o bătaie de pomină care s-a sfârșit pe sub mese. Scandalurile erau dese, nu ajungeau întotdeauna până la bătaie. Pe lângă profiturile de la masa verde, stăpâna casei mai realiza și altele de ordin sentimental, căci izbutea din când în când să ademenească pentru sufletelul ei pe câte cineva din clientela cărților: erau debutanți care nu știau să refuze sau care sperau o compensație pentru pierderile încercate! Toate aceste scăderi de ordin moral, Didina le acoperea cu o grație și cu un „savoir faire" care dezarmau și care reținеau în raza prieteniei ei și victimele și simplii spectatori ai întreprinderii.

Nu s-ar fi putut spune același lucru și despre soru-sa Mița-Caterina, care ținea și ea tripou, dar de clasă mai ordinară și cu beneficii mai limitate. Pe cât era de nostimă Didina, pe atât era de antipatică Mița, urâtă, proastă și cu nasul roșu, Didina se înfățișa de altminteri ca o excepție în familia Văcărescu; în afară de dânsa erau toți anoști și unii din ei chiar respingători. Abjecția morală le sta scrisă pe față. Singurul care a mai păstrat aparențele a fost Ienăchiță, pe care l-a ținut nevasta din scurt și care a ajuns în diplomație până la postul de ministru la Bruxelles. Și-a dat însă și dânsul în petec când i-a căzut averea lui Cazoti pe mână[66]. Fratele Costică o împinsese

[66] Cazoti, mare arendaș și mai mare cămătar, adunase o avere enormă alcătuită din moșii (numai în Ialomița avea peste 40.000 de pogoane) din case și locuri nenumărate în București, din titluri și parale pești — și rămăsese văduv, cu o fetiță. Maria Văcărescu, soția lui Teodor (născută Mănescu), a pus mâna pe orfană și a crescut-o pentru fiul său Radu, cu

cu greu în armată până la gradul de căpitan de roșiori, grad cu care fusese scos la pensie — și era sifilitic și tâmpit. Ar fi fost greu de deslușit dacă ajunsese sifilitic fiindcă era tâmpit sau tâmpit fiindcă era sifilitic. Ca statură era totuși cel mai elegant și distins dintre frați și la prima vedere putea fi luat drept un aventurier de oarecare suprafață, pe când în realitate nu era decât un biet borfaș de rând. Numele lui îi da un oarecare prestigiu și în diferitele tripouri pe care le frecventa zilnic și pe rând, avea dreptul să facă puseta, dar numai o dată pe zi în fiecare. O pusetă modestă de altminteri: punea o piesă de 5 lei pe masă și o acoperea cu tabachera; dacă câștiga ponta, ridica tabachera — dacă câștiga însă banca, retrăgea tabachera cu piesa de dedesubt și reîncepea mișcarea la lovitura următoare. Bancherul și crupierul cunoșteau manevra și prima dată nu ziceau nimic. La a doua încercare, crupierul observa respectuos: „Coane Costică, ați făcut-o deja o dată!". Conul Costică, impasibil, răspundea: „Da? Ah, pardon! " — își lua tabachiera și pataca și pleca spre alt „local".

Cel mai cunoscut — și cel mai păcătos— din frații Văcărești a fost Mișu, care sub pseudonimul de Claymoore a cunoscut chiar zile de adevărată celebritate. Soios, cu o perucă fețe-fețe[67] ce îi acoperea chelia și se cobora pe frunte sub forma unui „breton" alunecat până aproape de sprâncene, cu o mustață lungă, neîngrijită dar cănită, lipită de colțurile buzelor băloase, cu ochi scurși în dosul unui „pince-nez" de care atârna o dublă și lată panglică neagră (în gândul lui, supremă eleganță), cu unghiile veșnic în doliu, cu mătreață pe guler și cu pete pe jiletcă, cu trupul și cu sufletul murdar sub rufe și sub haine tot atât de terfelite Claymoore nu era de atins nici cu cleștele. Trimis de copil la Paris, făcuse liceul, dar se poticnise la bacalaureat. În schimb învățase bine franțuzește și se înapoiase la București cu pretenții literare și cu nădejdi întru nimic justificate și pe care trebuia să le

---

consimțământul bătrânului Cazoti, încântat în calicia lui să scape de o cheltuială și măgulit să-și vadă progenitura urcată la neam. Nu știa nenorocitul cine erau Văcăreștii! Ființă fără voință și ademenită de farmecul lui Radu, cel mai frumos și elegant băiat din București, tânăra Cazoti a fost logodită la 18 ani. Plin de tact, a murit și Cazoti în același an lăsând toată averea lui pe mâinile Văcăreștilor care au început să o toace din răsputeri. Maria Cazoti-Văcărescu a murit și dânsa repede, după nașterea primului său copil, Anne-Maria (căsătorită mai târziu cu Jean Callimachi) și averea lui Cazoti a trecut astfel definitiv în patrimoniul Văcăreștilor. Prin testamentul Mariei Cazoti, testament probabil dictat de Văcărești și numai semnat de dânsa, jumătate din avere a revenit fetiței Anne-Maria și jumătate lui Radu. În câțiva ani, Radu și-a dat gata partea lui, și a început să atace și pe a fetiței, în complicitate cu tată-său, Teodor, numit tutor după ce zisul Radu a fost pus sub interdicție. Alarmată, familia a scos pe Teodor din tutelă și a încredințat această sarcină lui Ienăchiță Văcărescu. Acesta a avut meritul să scape fondul, cât mai rămăsese, dar a păpat ani de zile veniturile *și numai din ele și-a refăcut averea.*

[67] Pe căldură, și în intimitate, o scotea să se răcorească – spre scârba celor prezenți.

realizeze mai târziu nepoata sa Elena. Mai trecea și de pederast, dar cred că era o calomnie; nici chiar în materie de vicii, Mișu Văcărescu n-a avut ambiții mari.

Lipsit de franci și de meserie, omul s-a gândit să-și câștige o pâine fără prea multă trudă și fără prea multe riscuri, și ca atâția alții și-a îndreptat pașii spre gazetărie. Dumnezeu i-a luminat calea și i-a trimis în vis o idee genială — exploatarea vanității feminine. Mișu Văcărescu s-a consacrat acestei idei cu slabele lui puteri, suficiente pentru exigențele timpului și cu o sârguință demnă de un scop mai înalt.

Am indicat mai sus importanța covârșitoare a balurilor în agitația unei lumi abia emancipate, ahtiată de petreceri și lipsită de alte resurse. Mișu Văcărescu a luat pseudonimul de Claymoore[68] și a deschis o rubrică specială în *L'Independance Roumaine,* ziar pe care Frederic Dame, dacă nu mă înșel, îl întemeiase de curând în limba franceză. După fiecare bal apărea câte o cronică în care, după o scurtă peltea descriptivă urma enumerarea tuturor cucoanelor prezente cu o descriere a toaletelor mai mult sau mai puțin amănunțită, după gradul de „recunoștință specială" ce purta mâna scriitorului. Persoanele importante, cucoanele care guvernau moda erau bineînțeles așezate în capul bucatelor și pe gratis. Șantajul creștea cu cât calitatea scădea și recalcitrantele erau chiar câteodată pedepsite printr-o totală excludere. Oropsitele turbau, făceau scandal, își mobilizau bărbații și îi trimiteau să amenințe urechile sau posteriorul lui Claymoore. Flegmatic, Claymoore nu se emoționa; posteriorul lui era deprins cu violențele, iar urechile sale erau prea murdare ca să le atingă cineva. Nu dezarma până nu primea cei câțiva poli după care alerga, căci tariful lui nu era ridicat. Literatura lui Claymoore a făcut farmecul copilăriei mele. Furase din publicațiile franceze de specialitate câteva expresii bizare și le aplica la întâmplare, de se potrivea sau nu. „Roze, cuisse de nymphe emue", „un sourire de printemps", „un dejeuner de soleil", „une perle dans son écrin" și câte de felul acesta, erau calificativele hiperbolice și uneori deplasate cu care înfățișa „celor care nu fuseseră și visau să fie", și care îi sorbeau cuvintele odată cu cafeaua matinală — toaletele și farmecul babornițelor tresvite ce-l cinstiseră cu „un plic". În partea descriptivă a cronicilor sale — era contribuția lui literară — Claymoore avea formule personale, pe care le alterna, dar nu le schimba niciodată. „L'Hotel de M et de M-me X flambait par toutes ses fenêtres", „et le combat cessa faute

[68] Numele unei spade scoțiene. Cum a ajuns Mișu Văcărescu la acest nume, și pentru ce l-a adoptat în pașnica lui îndeletnicire, numai Dumnezeu știe. Poate că tot pe cale de revelație divină...

de combattants", „l'aurore aux doigts de rose éteignit les chandelles", „Lucullus dinait chez Lucullus" — erau unele din formulele lui favorite pentru baluri și pentru mese. O întreagă epocă a evoluției noastre sociale nu s-ar putea evoca, fără Claymoore și cronicile lui și cu toate astea cine îi mai știe numele, printre generațiile de după Război și după toate prefacerile prin care am trecut?

S-au înfundat în noaptea trecutului, ca și cum s-ar fi scurs veacuri și Claymoore și balurile pe care le-a cântat, cum s-au dus și toate patimile mari ale acelei lumi mici în care cei de vârsta mea s-au născut și au crescut.

Casa cea mai simandicoasă din vremea copilăriei mele, salonul în care nu se aduna decât cuconetul de pe cea mai înaltă treaptă și în care parveniții nu pătrundeau, era casa și salonul mătușei mele Elena Otetelișanu, născută Filipescu. De când rămăsese văduvă, coana Elena nu mai da baluri, după cum încetase și petrecerile din minunatul parc de la Măgurele, dar toată iarna primea duminica seara, în cerc restrâns și plicticos. Deși fără aparență spre Calea Victoriei, casa cuprindea încăperi multe ce dau în dos pe o grădină umbrită și care se întindea departe spre Brezoianu. În această grădină a fost ridicat mai târziu un teatru de vară și s-a instalat și o pistă de gheață artificială pentru patinaj. În salonul Elenei Otetelișanu mai circula tava cu dulceață și către sfârșitul sindrofiei se servea un ceai cu pesmeți uscați și câteva prăjituri mărunte de la Capșa. În afară de cele câteva prietene intime, persoanele „admise" nu se arătau decât de două-trei ori pe sezon, căci plictiseala era mare, dar pentru nimic în lume n-ar fi lipsit de la această datorie, căci o ședință la „Madame Otetelechano" clasa pe cineva în societatea bucureșteană. Bătrânul și amabilul Săvescu[69] era omul de casă al coanei Leni,

[69] Panait Săvescu mai era ceva la Regia Tutunurilor, ceva destul de important în Consiliul de Administrație al acestei instituțiuni, pe care a ajuns chiar să-l prezideze până în cele din urmă. Mărunțel, vorbăreț, cu favoriți lungi cărunți, veșnic în mișcare, nu părea mai mult de 50 de ani deși avea aproape 70. Dintr-o primă căsătorie cu domnișoara Rallet, avusese pe Eufrosina Ghica (soția lui Alexandru Sc. Ghica) și un băiat neisprăvit Jean Rallet, zis Crăcănel, un caraghios și un pederast de care te împiedicai la fiecare pas, un ridicol care a murit înainte de a ajunge la vârsta de 50 de ani, pe când soru-sa Eufrosina, zisă și Șipilica, mai trăiește și azi (1937) și a trecut de 80, ceea ce nu o împiedică de altminteri să alerge pe povârnișurile Sinaiei ca o fetiță. Între anii 1880 și 1890, Eufrosina Ghica era o femeie frumoasă și elegantă, zveltă și simpatică deși cam rea de gură. Era una din „damele la modă" și trăia cu Grigore Suțu, zis „Tête de Mort", sub nasul lui Alexandru Ghica, care nu vedea nimic sau se prefăcea că nu vede. Îi deschisese chiar o odaie în casa conjugală ca să-l aibă mai la îndemână. Alexandru Sc. Ghica a lăsat patru băieți — din trei căsnicii succesive pe Charles (făcut cu o franțuzoaică, rămas la Paris, unde a exercitat profesiunea de medic), pe Jean (ajuns ca și dânsul efor al Spitalelor civile, dar în plus și inginer petrolist), pe Nicu (zis și „Motofoso", un prostănac mort după ce a făcut câțiva ani fericirea Letiției Rașcanu, ca al treilea soț, după un conte Wolf Metternich și după Emil Cerkez)

îi administra averea și cumula funcțiile onorifice de maestru de ceremonii, de informator (știa tot ce se întâmpla în București) și de intendent. Printr-însul bătrâna aristocrată se documenta cât trebuia pentru conversațiile de duminică seara și putea astfel să se abțină mai departe de alt contact cu lumea, contact la care renunțase de când se îmbrobodise în vălurile doliului conjugal.

Salonul Elenei Otetelișanu nu era numai salonul cel mai important din București, era chiar singurul. Într-un anumit înțeles al cuvântului.

Mai țineau și alte cucoane sindrofie, sporadic sau la zi fixă, „dar n-avea a face". Așa primea d-na Maria Cantacuzino, soacra lui Mitiță Strudza și a lui Petrache Carp — așa mai primeau doamnele Zoe Sturdza, Simca Lahovari, Zoe Mandrea și altele. Dar salonul d-nei Cantacuzino din strada Doamnei[70], deschis și el la zi fixă, era un salon de familie și singurul loc neutru unde se întâlneau Sturdza și Carp, cei doi cumnați proțăpiți în arțagul lor politic, unul contra altuia[71]; salonul d-nei Zoe Sturdza era un salon politic rezervat aproape exclusiv Partidului Liberal; salonul d-nei Simca Lahovari nu primise încă consacrarea timpului și stăpâna casei, în plină carieră de aventuri, era prea mult discutată ca să-i treacă pragul matroanele ce vegheau în jurul virtuții românești; iar salonul d-nei Zoe Mandrea (soția președintelui de la Casație, născută Bălcescu) era un salon de clasa a doua, mai mult literar și muzical. M-a dus și pe mine mumă-mea într-o seară. Împlinisem vreo 16 ani și am auzit acolo pe faimoasa Madam Bauer cântând din gură. Deși dl Bauer, un evreu ungur, nu era decât un vânzător de pietre de moară, perechea era

---

și în fine Dimitrie, zis „Poulet", fiul răsfățat al Eufrosinei. Cât a trăit soțul ei Alexandru, Eufrosina Ghica și-a bătut joc de dânsul în toate felurile; cum a murit, a devenit văduvă inconsolabilă, n-a mai scos doliul și s-a dus zilnic și pe jos să depuie o floare și o lacrimă pe mormântul de la Colentina.

Dintr-o a doua căsătorie cu Coralița, cea mai mare și mai frumoasă din surorile Rosetti, cu care l-am apucat, Panait Săvescu a avut o altă serie de copii (cam în jurul vârstei mele) care s-au dat la fund și nu știu ce au devenit. Coralița era fiica coanei Cassia Rosetti, născută Brăiloiu și soră cu Zoe Bengescu, dama de onoare a Reginei Elisabeta, și cu Aneta, fata bătrână care a sfârșit în brațele lui Titu Maiorescu, ca inspiratoare, ca soție și ca colaboratoare. Aneta era cea mai urâtă, dar și cea mai inteligentă și mai citită dintre surorile Rosetti.

[70] Casele Cantacuzino se aflau pe locul unde a fost construită mai târziu Banca Blank.

[71] În afară de dușmănia lor politică, Sturdza și Carp nu se puteau suferi, nu-și vorbeau decât în casa soacrei lor și n-aveau între ei nici o relație. Cu toate acestea unicul fiu al lui Sturdza, Alexandru (viitorul trădător din 1917), s-a amorezat de vara lui, Elsa Carp, și a luat-o de nevastă. Cu acest prilej s-a povestit o anecdotă nostimă: Carp căruia îi plăcea să glumească ar fi spus lui Sturdza: „Ei, Mitiță, ți-am luat ce ai avut mai bun!" (nu prevăzuse ce trebuia să se întâmple în 1917), gluma la care Mitiță Sturdza ar fi răspuns: „Da, dar tot noi suntem călare!".

poftită pretutindeni din cauza splendidei voci a doamnei. O lansase Zoe Sturdza, și toată lumea alerga după dânsa. Muzica servise de altminteri de pașaport și altora, și casele cele mai închise se deschideau astfel în fața perechei Gebauer, perechei Goldschmidt sau d-nei Bruzzesi. Gebauer era un neamț cu figură blondă și distinsă și deschisese pe Podul Mogoșoaiei un magazin de note și instrumente de muzică și mai făcea din când în când și pe impresarul. Soția sa, o italiancă născută Fumagalli (o cunoscută familie de muzicanți), avea o frumoasă voce și făcea concurență d-nei Bauer (fără „Ge"). În perechea Goldschmit, muzicantul era domnul (cânta din violoncel), director la „Bank of Roumania" dar doamna, născută Greif, era una din cele mai frumoase femei ale Bucureștilor, ceea ce nu strica. Frumușică de pica era și d-ra Luiza Bruzzesi, nepoata negustorului cu același nume din Calea Victoriei, care s-a căsătorit mai târziu și succesiv cu Van Saanen (un olandez de la Tramvaie), cu un Algiu, și cu Costică Arion, ministrul.

La Zoe Mandrea, pe lângă Madam Bauer am auzit și o ciudată pereche: el, un căpitan slab și anost, cânta din flaut, iar dânsa, simpatică, din gură, pe italienește. Mi s-a spus că-l chema Averescu...

În afară de baluri, de sindrofii și de vizite (care se îndeplineau cu un protocol mult mai strict ca în vremea de destrăbălare socială de după Război) — în afară de rarele reprezentații teatrale cu prilejul trecerii câte unei vedete străine prin București, elementele tinere ale societății se mai întâlneau iarna la patinaj, pe lacul Cișmigiului. Lumea „șic" mergea dimineața, după-amiaza fiind abandonată mitocănimei și băieților de liceu. Era de altminteri, cu călăria, singurul sport practicat într-o epocă în care sportul nu fusese încă inventat; cuconițele se dau însă pe gheață mai mult ca să se întâlnească cu cuconașii care le făceau curte decât ca să facă un exercițiu igienic sau să stabilească o performanță.

Dar adevăratul răscruci al vieții bucureștene, scena pe care se arătau în fiecare zi păpușile de vicleim, de la „damele sulemenite" și până la cuconițele scrobite, de la peștișorii autohtoni cu picioare nespălate în cipici de lac și până la don-juanii franțuziți cu nostalgia Parisului în suflet, de la ofițerașii trași prin inel și până la boierii burtoși în lupta cu aparatul lor digestiv și osândiți sa facă „câțiva pași" — era *Șoseaua!*

Șoseaua copilăriei mele era o simplă alee plantată cu tei, dar această alee era plină de farmec și farmecul s-a năruit ca să nu mai învie. „Șoseaua" a încetat să fie o plimbare elegantă ca să devie „o arteră" de comunicație banală, pe care sfârâie automobilele în goană

spre Ploiești, spre Sinaia, spre Ardeal sau fie și numai până la Băneasa — un bulevard animat ce desparte sau unește, după împrejurări, diferitele „parcuri", idiotism românesc prin care se desenează cartierele de vile ieșite din pământ și lipsite de verdeață. „Șoseaua" a cunoscut trei faze în existența ei, una mai modestă a începuturilor, alta de strălucire și cea din urmă de adâncă umilință. Tăiat în linie dreaptă prin grădinile conacului Mavrogheni[72], drumul Ploieștiului a fost șoseluit și plantat, din ordinul generalului Kisselef, până la furca de despărțire, între Mogoșoaia și Băneasa, în dreptul Hipodromului actual; două „ronduri", menite să întrerupă monotonia liniei drepte și două grădinuțe, la dreapta și la stânga Șoselei, după primul rond, au completat opera dictatorului rus — și nimeni nu s-a mai atins de ea decenii de-a rândul. În prima fază a începuturilor, până s-au dezvoltat plantațiile și au crescut arborii, Șoseaua Kisselef n-a jucat un rol de vreo deosebită importanță în viața Bucureștiului; nu sosise nici ceasul echipajelor de lux și nu se emancipase nici cuconetul supus încă în mare parte obiceiurilor de viață „statică", scumpă Orientului. Pe măsură ce teii au crescut și a început să se contureze bolta lor de umbră, pe măsură ce „societatea" bucureșteană s-a dat pe brazdă și s-a adaptat din ce în ce mai mult moravurilor occidentale, Șoseaua Kisselef transformată în loc de forfoteală elegantă a devenit „Șoseaua" pur și simplu, iar generalul rus, ca și vremurile lui, s-au înfundat în negura uitării. Această fază de strălucire a Șoselei a dăinuit până pe la începutul secolului actual, când a început decadența. Primele semne prevestitoare ale fazei de decadență au fost pavarea și luminatul care au preschimbat Șoseauau într-o stradă ca toate străzile orașului. Criminalul a fost Mișu Cantacuzino, primar pe acele vremuri. Au venit apoi pe rând ridicarea monumentalului Bufet, pentru care o bună parte din grădină a fost sacrificată și autorizările de construcție date particularilor între răscruciul lui Beizadea Mitică și „rondul al doilea"... Pe lângă pavaj și lumină, domnii proprietari au cerut numaidecât și canal și apă... Nebunia clădirilor și parcurilor în afară de raza orașului și în cele din urmă tracțiunea automobilă au dat „Șoselei" lovitura de grație. Tot farmecul vieții elegante a dispărut, iar „Șoseaua", deși flancată de câteva restaurante și „localuri" scumpe, n-a mai rămas decât un loc de întâlnire pentru rândași și unguroaice, vara, în jurul Bufetului, pustiit de zgomotul unei muzici militare.

Ochilor mei de copil „Șoseaua" s-a înfățișat încă în toată strălucirea ei. Dar această strălucire nu apărea decât de la „rondul întâi" înainte.

[72] Din așezămintele lui Mavrogheni-Vodă în partea locului, care se întindeau de la Spitalul Filantropia până la parcul Filipescu de azi, n-au mai rămas în picioare decât biserica ce poartă numele Voievodului și câteva ziduri vechi.

Bucureștii se sfârșeau la „Capul Podului“; o șosea împrăfoșată sau mocirloasă — după vreme — tăia în cruce axa Podului Mogoșoaiei, cam pe la mijlocul Pieței Victoriei actuale și se îndrepta, la apus, spre Spitalul Filantropia, izolat printre grădini, și la răsărit, spre Obor. Pe latura orașului, această Șosea, întreținută ca vai de ea, era înseilată cu maghernițe sordide, din care au mai rămas câteva în picioare la colțul Buzeștilor; în fața lor se opreau să poposească, înainte de a intra în București, căruțele de la țară venite cu legume, cu păsări sau cu lemne. Mârțoagele lihnite apucau melancolic dintr-un șomoldoc de fân aruncat înaintea lor, sau istovite de drum se lăsau la pământ. Iarna, excrementele cailor se prindeau în zloata înghețată și înviorau pârtia șoselei cu tot felul de desenuri și de reliefuri cafenii, din care scoteau pe alocuri capul câte un morcov pe jumătate mistuit și degerat, câte o gulie rebegită sau câte alte drăcii. Vara, gunoaiele liberate și înviate împrăștiau departe în arșiță adieri amoniacale; muștele zbârnâiau în pâclă și gloabele dau din coadă și din picioare ca să se apere de ele. Zăngănitul câte unui clopoțel, fâsâitul unei cozi, lovitura unei copite erau singurele zgomote ce tulburau zăpucul de plumb. Pe latura opusă orașului, un șanț cu ape clocite, gunoaie, apoi câmpul plin de gropi. Pe ici, pe colea câte o șandrama: gospodăria unui căruțaș sau unui birjar.

De la răscruci începea „Șoseaua“. Pe „malul“ stâng, un maidan, până la Monetăria Statului, clădită înainte de sosirea mea în București[73] și necoborâtă încă la rangul de paravan menit să ascundă schelele Muzeului de Artă Națională în veșnică construcție. Pe „malul“ drept, cum treceai Șoseaua Bonaparte *(pentru ce* s-a dat acestei șosele suburbane numele marelui general, n-ar fi putut să lămurească nimeni, poate fiindcă era plină de hopuri ca și cariera eroului francez) — cum treceai peste Șoseaua Bonaparte, începea un trotuar strâmt de scânduri, ultimă reminiscență a „podurilor“ pe care nu le-am mai apucat — trotuar ce ținea vreo 2-300 de metri, cam până la poarta actuală a Institutului Geologic. Umbrit de un șir de salcâmi strâmbi și jerpeliți pe o parte, trotuarul de scânduri se proptea în pereții unui maț de case scunde, construite în paiante, ce se îmburcau una într-alta, cu vreo două deschizături pentru porți, deschise spre curți întinse în care se ghiceau mai mult decât se vedeau, grajduri ruinate, grămezi de bălegar, trăsuri de tot felul și sacale. Căci în acele zile fericite, alimentarea gospodăriilor cu apă

[73] Chimistul Monetăriei era un frate al faimosului inginer Anghel Saligny și înainte de a-mi lua bacalaureatul am urmat un curs de chimie pe care-l preda în laboratorul Monetăriei. Mai târziu s-a mutat acolo Școala de Belle Arte, sub direcția lui Mirea. Am fost deseori oaspetele lui și al încântătoarei sale soții, o mult prețuită prietenă a familiei mele.

de gârlă sau „de Herăstrău" (pentru băut) se făcea încă cu ajutorul unor sacale mici pe două roate, hodorogite și trase de un călușor mai totdeauna beteag și el. Casele erau atât de scunde încât un om mai răsărit putea atinge streașină cu mâna și în ele locuiau numai birjari „Muscali", cu caii și cu trăsurile lor la îndemână.

„Muscalii" s-au pripășit la noi ca și lipovenii, în urma persecuțiilor îndreptate în Rusia împotriva anumitor secte religioase, pe la mijlocul veacului trecut. „Muscalii" cum le ziceam noi, „Scopiții" cum se numeau ei, își găseau fericirea în emasculare pe care o săvârșeau după nașterea primului băiat, spre liniștea nevestelor ce le hărăziseră soarta. Toți cei care în goana lor se opriseră la București se făcuseră birjari, birjari de lux. Oameni cumsecade și blajini de altminteri, trăiau liniștiți, adunați într-o comunitate, sub oblăduirea unui staroste. Caii erau patima și viața lor; când îmbătrâneau, se dau jos de pe capră, lăsau caftanul și se transformau în geambași.

Spâni și zbârciți ca babele, ca turnați în caftanele lor lungi de catifea neagră, „bleu marine" sau cafenie strânse la talie și încheiate în diagonală pe piept, încinși cu brâie multicolore, cu căciula pe ureche — stau nemișcați pe capră și își mânau armăsarii mai mult din gură decât cu biciul. Caii „troteuri" ruși negri cu coada lungă, proveneau mai toți din Basarabia și când Mișca, cel mai glorios dintre Muscali[74], le da drumul la Șosea, treceau ca săgeata și într-o clipă întreceau toate trăsurile.

Cuvântul Muscal ajunsese să cuprindă într-o singură noțiune și omul și trăsura și caii și când cineva se gândea să „ia un Muscal", caii și trăsura îi răsăreau în fața ochilor înaintea omului.

În acest sens totalizator, Muscalii au fost fala Bucureștilor de la sfârșitul veacului trecut și faima lor a trecut departe dincolo de granițele țării. Cei mai grozavi, cu Mișca în frunte, staționau pe Piața Teatrului și specializați în plimbările la Șosea, strâmbau din nas la propunerea unei simple curse în oraș. Cunoșteau pe toți „boerii" și cum zăreau unul în fața hotelului Broft sau pe la Hugues ieșeau din rând; trăgeau o raită până la marginea trotuarului, salutau, și cu o voce pițigăiată scoteau un „să trăiți căcănaș, plimbare Șosea?" Scena se repeta până prindeau un client. Erau însă zile (după vreme) și ceasuri în care „căcănașii" alergau după Muscali și aceștia se țineau mari, se tocmeau și în fine, cu greu, porneau. O plimbare la Șosea, în sezon și pe vreme frumoasă mai ales duminica, costa 60 de lei, pentru un ceas, un ceas și jumătate. Filfizonii se asociau câte trei,

[74] Era întotdeauna un *Mișca!* Când murea unul, îi lua altul locul, dar *Mișca* nu dispărea niciodată!

puneau un pol fiecare, se îndesau în fundul trăsurii și Bucureștii erau ai lor. Plimbarea avea regulile ei ieratice. Până la Capul Podului, Muscalul mâna cu gândul aiurea, distrat, fără nici o atenție pentru tot ce întâlnea, plin de dispreț nemărturisit pentru nenorociții ce băteau talpa de-a lungul trotuarelor. Îndată ce trăsura părăsea caldarâmul, Muscalul se deștepta din vis, își înțepenea spatele, își „plimba" hățurile, se pregătea pentru concurență. Bucata dintre Capul Podului și Rondul întâi nu conta, era numai „o intrare în materie", o prefață a Șoselei. Adevărata „Șosea", în sensul fatidic al cuvântului și al „turului" indispensabil oricărui cavaler de modă, ținea de la Rondul întâi la Rondul al Doilea. Îndată ce ajungea la Rondul întâi, Muscalul da drumul cailor, îi încuraja din gură, îi atingea din când în când cu sfârcul biciului, și ca o săgeată trăsura pornea pe mijlocul șoselei spre Rondul al Doilea. Troteurii întindeau trapul, Muscalul cu hățurile învârtite pe brat se lăsa pe spate, iar filfizonii se țineau de coate să nu-i ia vântul. Ajuns la Rondul al II-lea, muscalul se opintea, domolea mersul troteurilor, *dar tot la trap* învârtea spre stânga în jurul bazinului[75] și o lua înapoi spre Rondul I. Îndată ce intra în alee, punea caii la pas și șicul mare era să nu-i poată opri numaidecât. În fine îi oprea, și la pas, trăsura „remonta"[76] aleea, de-a lungul echipajelor și birjelor oprite pe marginea Șoselei. Căcănașii treceau astfel o adevărată revistă: era momentul saluturilor ceremonioase sau intime, cu două degete în aer, al comentariilor șoptite, al ochiturilor furișate. Din când în când trăsura se oprea și saluturile, comentariile și ochiturile se mutau spre stânga către Muscalii ce țâșneau dinspre oraș și către caleștile, docarurile și faetoanele boierești și ciocoiești ce treceau în trap liniștit și ritmat „ca la Paris". Și multe din ele nici nu se lăsau ca stil mai jos ca la Paris. Cavalerii de modă și bărbații căutați coborau din trăsură și făceau scurte vizite damelor elegante oprite în trăsurile lor. Cu un picior pe scara caleștii, cu cotul rezemat de pervazul coviltirului lăsat, domnul spunea o glumă sau făcea un compliment, dama zâmbea, cocheta și răspundea și dânsa cu o prostie. Erau zile în care Șoseaua se preschimba într-un adevărat salon.

Între Rondul I și al II-lea, după-amiază, „nu se umbla". Cine vrea să-și dezmorțească picioarele, cine vrea să se plimbe puțin pe jos își oprea trăsura dincolo de Rondul al II-lea și apuca pe unica alee de pe marginea stângă (cea din dreapta fusese amenajată pentru

[75] Până să nu se ridice Arcul de Triumf, centrul Rondului al II-lea era ocupat de un bazin, ca și centrul Rondului I.

[76] Expresia era clasică. „Facem *un tur* la Șosea", mai *"remontăm* o dată aleea" erau formule pe care clienții Șoselei nu le-ar fi abandonat decât odată cu capul.

călăreți) și o lua spre Băneasa (căci Hipodromul nu exista încă), fără să ajungă bineînțeles niciodată până la pădure. Dar adevărații amatori de umblet, cum s-ar zice azi sportivii, formau clientela de dimineață a Șoselei. Veneau pe jos din București, sau dau un leu la birjă până la Capul Podului și de acolo înainte întindeau talpa. Dimineața, Șoseaua era a lor și a călăreților, și între 11 și 12 1/2 animația era destul de mare de-a lungul întregii plimbări. Cu cât înainta vara și creștea căldura, lumea venea mai devreme, așa încât prin iunie, ora elegantă pentru mobilizarea „sportivilor" la Șosea suna deja la 7 dimineața.

Eleganța publicului de dimineață întrecea cu mult pe a celui de după-amiază, în sensul că lumea era mai puțin amestecată. Dimineața era a diplomaților străini, a cuconițelor tinere și repezi de picior, a câtorva ofițeri fără trupă scutiți de corvoada cazărmii și a tineretului fără altă ocupație decât curtea de făcut cucoanelor și vânatul după zestre. În luna mai, după ce se resfirau foile, diminețile la Șosea aveau un farmec nespus. De câte ori n-am șters-o de la liceu, sau nu m-am dus deloc, ca să pot petrece un ceas sau două lăfăit pe o bancă, la umbra teilor lui Kisselef, privind cu gura căscată la fetele frumoase, sau fie și numai drăgălașe, ce treceau pe jos sau călare, și cu nemărturisită invidie, la domnișorii care le însoțeau. În jurul meu, natura întinerită și deșteptată din amorțeala iernii își afirma năzuințele prin toate miresmele ce se ridicau din arbori, din boschete, din iarbă, din pământ, liniștea nu era întreruptă decât de ciripitul păsărilor și de copitele cailor; în zare, prin verdeață, siluete feminine brune și blonde se desprindeau cu rochiile lor de toate fețele cu flori mari și vii legănate de vânt; soarele prindea toate pe rând în ghearele razelor lui ce scormoneau colțurile cele mai ascunse — totul era viață și mișcare, numai în mine parcă adormeau simțurile. Adormeau pe dinafară ca să se deștepte mai bine pe dinăuntru: visam cu ochii deschiși... Când îmi aduc aminte de acele clipe, îmi pare că n-am gustat altele mai fericite în viața mea; dar când după ani și ani mi-am regăsit visurile în carne și oase, m-am întrebat dacă n-am fost odată pradă nălucirii! Din nefericire timpul omoară tot, până și iluziile...

*

Cu cât înaintam în liceu și treceam din clasă în clasă, cu atât independența firii mele se manifesta mai tare. Am început să fiu un răzvrătit moral și era cât pe aci să ajung și un răzvrătit social. Mă grăbesc să precizez că această subversivă evoluție morală n-a fost datorită școlii: otrava am înghițit-o într-adevăr aiurea. Școala n-a contribuit decât indirect la această muncă sufletească; ea s-a mărginit

să-mi dovedească cât de neînsemnat era pentru mine efortul cerut ca să mă ridic pe scara examenelor și concursurilor și drept consecință, m-a umplut de o prematură și periculoasă prezumțiune, de o neîntemeiată încredere în mijloacele mele intelectuale. Din fericire pentru mine, aparențele nu mi-au luat cu totul văzul și astfel am putut să-mi dau încă seama la timp (după ce am luat contact cu Parisul) că *plusul* meu de valoare cerebrală constatat la București nu corespundea pentru cea mai mare parte decât unui *minus* al celor cu care soarta mă pusese în legătură.

Catapeteasma s-a sfâșiat pe când eram în clasa a VI-a. Un curs și două volume au determinat catastrofa. Cursul a fost cel de Istorie a filosofiei ținut de Titu Maiorescu la Facultatea de Litere, iar volumele: *Capitalul* lui Karl Marx și *Istoria Socialismului German* de Emile de Laveleye. Înainte de a lămuri acțiunea acestor noi influențe asupra sufletului meu, trebuie să povestesc cum am ajuns la ele.

Am indicat deja în paginile precedente că după ce „mă băgaseră" la Liceul Sf. Gheorghe, părinții mei lichidaseră regimul de educație și de învățământ sub care trăisem până atunci și că numai orele profesorului Lacroix fuseseră păstrate în vederea perfecționării mele în limba franceză, ore pe care deliciosul zănatec le transformase, pentru plăcerea lui — și a mea de altminteri — în ore de latinește. Calificat „copil cuminte", mi se lăsase în afară de liceu și de orele lui Lacroix, toată libertatea. Cum eram însă singur la părinți, mumă-mea găsise de cuviință să-mi dea un *tovarăș de viață,* un prieten mai în vârstă care să mă ajute să mă descurc în noua etapă a existenței mele. Nu era vorba de un pedagog, căci nu aveam nevoie de unul și nici nu l-aș fi suferit lângă mine, ci de un fel de figurant care să-mi țină de urât și să-mi dea sfaturi bune cu tact și cu prietenie. Probabil că mai avea și misiunea să mă spioneze și să tragă clopotele de alarmă în cazul în care m-aș fi avântat pe cărări nepermise — misiune pe care mintea mea de copil nu putea să o bănuiască. După recomandarea lui Maiorescu, alegerea părinților mei a căzut asupra lui Alexandru Georoceanu, student în Litere și originar din Craiova, dintr-o familie onorabilă, dar săracă. Băiat simpatic, civilizat și curat, m-am înțeles de minune cu Georoceanu, unul din cei mai străluciți discipoli ai lui Maiorescu și un pasionat al filosofiei germane, din epoca ei de aur[77].

[77] Alexandru Georoceanu ar fi putut ajunge departe; din nenorocire pentru el s-a poticnit la primii săi pași. Sărac, a plecat la Craiova ca profesor de Geografie la liceu, îndată după ce și-a terminat facultatea, cu gândul să-și continue studiile ceva mai târziu. Prins în bălțoaca provincială, s-a înglodat, a lăsat cărțile la o parte, s-a însurat, s-a pus să strângă avere și s-a dat beției. Ca orice român a făcut și ceva politică, și-a făcut-o takistă, de rușine se vede de Maiorescu, care îi prezisese un viitor strălucit în filosofie!

De câte ori eram împreună, mai ales seara, căci împărțeam o vastă cameră de culcare, Georoceanu mă pisa cu teoriile aprioristice ale lui Kant, cu pesimismul lui Schopenhauer, cu criticismul lui Hume, cu pozitivismul lui Auguste Comte, căci din Germania sărea câteodată în Franța și în Anglia. O lume nouă mi se deschidea înaintea ochilor, lumea ideilor, lume de care m-am pasionat numaidecât. Într-o seară de iarnă, Georoceanu m-a dus la cursul lui Maiorescu: a fost cum zice francezul, „le coup de foudre"[78]. Am ieșit de acolo înnebunit și convins că un adânc și original simț filosofic se deșteptase în mine. Din acea zi am urmat pe cât am putut cursurile lui Maiorescu. Cine n-a cunoscut aceste cursuri în perioada lor de strălucire (tocmai în acei ani ai copilăriei mele) n-a cunoscut una din cele mai intense desfătări intelectuale ale Bucureștilor din toate vremurile. Maiorescu ținea de fapt două cursuri, unul de Logică și altul de Istorie a filosofiei, dar lumea năvălea mai ales la acesta din urmă; la cel de Logică, afară de studenți care pe vremea aceea nu erau prea mulți, nu asistau decât fanaticii „maestrului" și câteva „bas-bleus", în frunte cu d-ra Aneta Rosetti, care urmărea mai puțin logica decât pe profesor. Cursul de Istorie a filosofiei avea loc o dată pe săptămână în aula cea mai mare a vechii Universități și sala era înțesată, cu o oră și mai bine înainte de începuturile prelegerii. Erau atâtea cucoane încât noi cei mai tineri eram veșnic osândiți să stăm în picioare. Meșteșugul lui Maiorescu de expunere, simplicitatea și claritatea cu care lega o idee de alta, farmecul glasului său armonios deși cam gutural, inteligența gestului și mai presus de toate *interesul materiilor predate, și atât de admirabil predate,* dădeau acestor cursuri o strălucire ce nu putea să nu seducă pe oricine ar fi avut un pic de vlagă pentru preocupările intelectuale. De fapt cursurile lui Maiorescu au fost o nebunie, o nebunie ce cuprinsese tot Bucureștiul, cu mari și mici.

Personal, n-am cunoscut atunci pe Maiorescu; n-am cunoscut decât cursurile lui. L-am cunoscut mult mai târziu, și m-am văzut silit să rectific mult din prima mea judecată, la distanță. Nu numai judecată la distanță, dar și judecată de copil ce de-abia deschisesem ochii în lume. Poate că dacă aș fi cunoscut pe Maiorescu sub adevăratele lui culori, nu m-aș fi aruncat cu atâta *furie* pe urma propăvăduirii lui; pentru mine însă, ca și pentru alții, Maiorescu nu era cum era, ci așa cum îl vedeam. Tot ce spunea de pe catedră era pentru noi care îl ascultam cuvânt de Evanghelie, rumegam o lecție până la cea viitoare și nu mai găseam interes și plăcere decât în lumea noțiunilor și imaginilor abstracte.

[78] Le ținea seara la ora 6, așa încât puteam ajunge la ele după ce părăseam liceul.

Eram singurul de vârsta mea în auditoriul lui și faptul că pătrundeam tot ce spunea mă umplea de mândrie. Am început să-mi iau nasul la purtare, și la liceu mă uitam de sus la camarazii mei, ba chiar la unii din profesori pe care îi bănuiam străini de „împătrita rădăcină a principiului rațiunii pure" a lui Schopenhauer sau de noțiunile aprioristice ale timpului și ale spațiului imaginate de Kant. Mă socoteam filosof, și toate puterile creierului meu otrăvit de metafizică nu se mai încordau decât în căutarea „unui sistem" care să le facă marț pe toate. Petreceam în fiecare zi câte un ceas în librăria lui Haimann, bogat aprovizionată cu volume „vertnil" din „Biblioteca -filosofică" editată la Paris sub direcția lui Ribot (Theodule). Toți banii mei treceau în tejgheaua librarului și m-am abonat și la *Revue Philosophique* a sus-zisului Ribot. Speculațiile filosofice se ridicau în mintea mea atât de sus peste nivelul celorlalte cunoștințe, încât tot bagajul științific, literar, artistic și istoric nu-mi părea demn decât de umerii — și de capul — unor hamali.

Din fericire pentru mine această pasiune filosofică nu m-a ținut decât vreo doi ani și deja la sfârșitul primului an paroxismul începuse să scadă. Prima lovitură i-a dat-o volumul galben în -8°, intitulat *Istoria Socialismului* de Laveleye, pe care l-am pomenit deja, și pe care l-am întâlnit întâmplător în librăria lui Haimann, în goana mea după cele mai noi lucrări asupra „voinței", asupra „memoriei", asupra „personalității" și asupra tuturor teoriilor care alcătuiau în acea epocă de aur a „metodelor științifice" ghiveciul psihologico-metafizic. A fost o adevărată revelație și pe pasiunea mea filosofică s-a altoit o pasiune nouă, cea teoretico-socialistă. „Romanul" lui Lassalle m-a împins spre evanghelia lui Karl Marx, despre teoriile căruia, ca și despre ale lui Engels, n-am luat cunoștină la început decât prin comentariile altora. Am căutat în zadar în toate librăriile din București opera de căpetenie a „Profetului", *Das Kapital,* și negăsind-o m-am hotărât să o comand prin simpaticul Haimann. N-a fost ușor, căci limba tehnică germană fiindu-mi puțin familiară, voiam numaidecât o traducere franceză și Haimann de-abia a găsit una în cataloagele lui. Nu știu pentru ce i-au trebuit vreo două luni ca să mi-o aducă. În fine mi-a sosit un volum enorm, cu dimensiuni de ceaslov. Opera Maestrului transpusă într-o franțuzească greoaie, tipărită urât cu litere mărunte, pe două coloane, indigestă și soporifică, cu toate legile economice puse în formule, m-a încântat și am înghițit capitol după capitol cu emoția și cu nerăbdarea cu care generațiile moderne citesc romanele polițiste. Am citit, am recitit

încă o dată, searbădul complex de fantastice paradoxuri dospite în aluatul unui raționalism științific, menite să seducă spiritele închise adevărurilor eterne. Cu cultura mea filosofică de puțoi închipuit, ce socotea că pusese degetul pe buricul Universului, fiindcă răsfoise o sută de volume fără să le mistuiască, am alunecat deodată de pe culmile metafizicei în mlaștinile marxismului și seara la lumânare am început să traduc pe românește *Das Kapital* (recte *Le Capital!*), pentru mântuirea poporului meu. N-am ajuns niciodată până la capăt cu această traducere, fiindcă ca un adevărat revoluționar[79], lucram numai seara pe furiș. Am plecat cu manuscrisul la Paris și manuscris a rămas. L-am pierdut printre hârtiile mele ca o dovadă a greșelilor de tinerețe. Fericiți cei care au comis numai asemenea greșeli!

Părinții mei, care judecau starea mea sufletească după buletinele săptămânale pe care le aduceam de la liceu, și în care eram regulat clasificat întâiul, cu zece la „conduită", dormeau pe amândouă urechile: aveau un fiu eminent. Succesele mele în liceu nu-mi cereau însă nici un efort, și în mintea mea clocotea anarhia. Anarhie caracterizată printr-un dispreț crescând pentru tot ce era regulă stabilită. Din contactul meu „cu filosofia" dobândisem un spirit critic și negativ care mă împingea să atac și să disprețuiesc lumea aparențelor în mijlocul căreia trăiam. Această înverșunare și acest dispreț fuseseră întărite prin inițierea mea prematură în tainele socialismului, în care găsisem chiar gata formulate metodele de asalt și țelurile de urmărit bine conturate. Nevârstnic, și cuprins deja instinctiv de oroarea acțiunii în comun care nu m-a părăsit niciodată, nu puteam să-mi îndrept gândurile și actele împotriva „societății", afiliindu-mă asociațiilor secrete, ca și inexistente de altminteri în București pe vremea aceea, mai ales printre minori. Nici împotriva „familiei", pe care teoretic o consideram inexistentă, din cauza raporturilor de prietenie și de afecțiune care mă legau de părinți. Nu-mi rămânea, prin urmare, ca să-mi manifest convingerile anarhice decât în câmpul activității mele școlare.

Deja clasa a IV-a am făcut-o cum numai eu știu. Am continuat să fiu primul pe buletinele școlare, dar distanța dintre mine și cei care veneau după mine scăzuse mult. De unde câștigam cursa săptămânală, în anii precedenți, cu multe lungimi — ca să întrebuințez limbajul turfului — n-am mai câștigat-o în clasa a VI-a decât cu un cap.

[79] Mă luam așa de în serios în dubla mea calitate de filosof și de socialist, încât, de câte ori întâlnisem pe Regele Carol în trăsură, îmi îndesam pălăria sau căciula cu putere pe cap. Regele Carol văzându-mă că duc mâinile la cap socotea probabil că vreau să-l salut și-mi surâdea (era lume puțină pe atunci pe Pod) ducând două degete la chipiu și cum trăsura lui trecea n-avea vreme să vadă manifestația mea și să se îngrozească!

Am început și eu să trag chiulul profesorilor și în loc să mă duc la liceu întârziam la Haimann, sau hoinăream pe la Șosea; nu după dame (ce eroare!) ci cu gândul la sisteme metafizice și mai ales la realizări socialiste. Plin de dispreț — adică de neînțelegere — pentru socialismul englez sau cel francez, urmăream doctrinele și acțiunea social-democrației germane cu încăpățânarea pasionată și cu nesocotirea de sine cu care amantul urmărește mișcările și cuvintele iubitei. Simțul sexual s-a deșteptat foarte târziu la mine și până la 18 ani singurele mele „fleurturi" au fost cărțile, cu toptanul și utopiile sociale și filosofice. La Paris, odată cu simțul sexual mi s-a deșteptat și bunul-simț și reacția a fost atât de violentă încât m-am aruncat pe cealaltă parte a baricadei.

Dar n-am ajuns încă la Paris cu povestirile mele, și n-am sfârșit încă cu Bucureștiul și cu liceul. Am trecut clasa a VI-a „par la force acquise", cu scârbă pentru tot învățământul oficial pe care-l socoteam bun pentru oamenii de rând, dar inutil pentru exemplare de lux ca mine. Nu mă vedeam decât în postura unui Kant descifrând enigmele firii, sau (unde era legătura?) în a unui Lassalle, în a unui Marx, târând masele după mine spre fericirea universală — și chiar, în zilele de deznădejde, în a unui Kropotkin, prinț anarhist, zvârlind cu bomba în putregaiul societății capitaliste, căci extremismul rus din anii 80, atât de diferit de extremismul bolșevic de mai târziu, nu-mi era deloc antipatic! Adâncile mele meditații, ziua pe băncile de la Șosea și seara în pat, până să adorm, m-au dus la convingerea că studiile regulate și diplomele academice nu aveau nici o valoare și că primul meu act de maturitate cerebrală nu putea fi decât acela *de a refuza să mă supun mai departe unei discipline morale pe care nu o aprobam* și împotriva căreia „onoarea" („l'honneur des Brossarebourg", vorba lui Courteline!) cerea să mă revolt. În primăvara anului 1887 — terminasem clasa a VI-a — am hotărât să nu merg mai departe și să refuz să mă înscriu în clasa a VII-a și să dau bacalaureatul!

Mă așteptam la o luptă crâncenă cu părinții mei. Ca să am vacanții liniștite mi-am făcut „un plan de operații" după toate regulile artei. Mi-am trecut examenul de fine de an cu același „brio" cu care le trecusem pe toate până atunci, și îndată după examen am declarat lui tată-meu că nu mai puteam suporta disciplina prea strictă a Liceului Sf. Gheorghe și pisălogeala lui Hepites. Devenisem băiat mare și aveam nevoie de mai multă libertate în mișcările mele, îl rugam deci să consimtă să mă înscriu pentru clasa a VII-a la Liceul Statului Sf. Sava, unde elevii fiind mult mai numeroși, m-aș fi găsit față de o concurență mult mai serioasă și aș fi putut să mă pregătesc mai bine pentru viața universitară ce mă aștepta în

anul următor. Tată-meu s-a consultat cu mumă-mea și cum nu bănuiau nici unul, nici altul nimic din zbuciumările mele interioare, pe care le tăinuisem ca un adevărat conspirator, și cum amândoi, judecându-mă după aparențe, mă considerau un școlar model — consimțământul părintesc nu mi-a fost greu de obținut. Cum la Sf. Sava controlul elevilor era pe acea vreme iluzoriu, planul meu prevedea pentru toamnă o totală părăsire a cursurilor, fără ca părinții mei să fie puși în cunoștința dezertării mele. Urma să-i pun după câteva luni în fața faptului îndeplinit, să le declar că renunțam la orice carieră universitară și că eram hotărât să mă „consacru" scrisului filosofic și problemelor sociale. Un adevărat acces de nebunie după cum se vede. Din nefericire pentru filosofie și pentru problemele sociale, dar din fericire pentru mine, n-am pus în executare decât prima parte a planului meu. Mi-am revenit, în fine, la timp!

Conform hotărârii luate și cu consimțământul părinților în regulă, m-am înscris în toamna anului 1887 la Liceul Sf. Sava. Liceul părăsise ruinele de la Mazar-Pașa, în care dedesem ca elev preparat în particular examenul de clasa a III-a și unde era să mă lase corigent la franceză dobitocul de Tănăsescu — și se mutase în localul său propriu, construit alături de Catedrala catolică și în care a rămas de atunci. Era primul liceu de Stat clădit după cerințele confortului modern și ale igienei, și cum era nou, toate erau curate și simpatice.

Amintirile mele de la Liceul Sf. Sava sunt reduse la aproape nimic, căci n-am urmat cursurile decât câteva zile, de curiozitate. Se schimbaseră multe în patru ani. Profesorii intrau în clasă la țanc și nu mai „dau" ora pe care nimeni nu se mai gândea să o ceară. Pe culoare, în curte, domnea ordinea și un portar străjuia la poartă și nu lăsa să intre decât pe cei îndreptățiți. În clasă, printre elevi, n-am mai găsit spiritul de anarhie nici murdăria pe care le lăsasem la Mazar-Pașa. Se civilizaseră toate. Primul în clasă era unul Dragomirescu, sau Dumbrăvescu, sau așa ceva — nu mai țin minte, căci nu l-am mai întâlnit niciodată, nici n-am mai auzit de el. Al doilea era Simion Mehedinți, menit să ajungă profesor universitar, academician și ministru sub Marghiloman la Iași. Amândoi m-au primit cu prietenie, dar cu sfială, fiindcă eram precedat de reputația mea de „as" al Liceului Sf. Gheorghe și țineau și unul și altul la locul lor. Bieții trepăduși nu cunoșteau intențiile mele anarhice și vedeau în mine un concurent. Îmi reamintesc o scenă nostimă petrecută între dânșii și mine. Trei-patru zile după deschiderea cursurilor, elevii au început să vină în clasă cu cărțile didactice recomandate de profesori, iar eu cu mâinile goale.

— Cum? m-a întrebat Mehedinți – n-ai cărți?

— Nu.

— Dar pentru ce?

— N-am nevoie, știu tot ce e în ele, și încă mult mai mult!

Mehedinți s-a uitat lung la mine și n-a îndrăznit să-mi dea pe față gândul, din respect pentru reputația mea binestabilită — dar am simțit că se mai liniștise pe chestiunea concurenței.

Din turma celorlalți elevi — erau vreo 70 — unul singur îmi era cunoscut, Fălcoianu Ștefan, Fani cum îl numea toată lumea, ca să-l deosebească de tată-său generalul, Ștefan și el. Deși nu făcuse parte din banda noastră, de Fani Fălcoianu mă legase un sentiment foarte tare: mila. Terorizat de un tată nebun și de un pedagog infect, Simionescu, zis „Domnul”[80], bietul Fani a fost un copil martir. Blajin, dar cam prost, învăța greu. Aproape toate duminicile și sărbătorile era pedepsit: trebuia să stea acasă să învețe, cu „Domnul”. Îl bătea tată-său, îl bătea „Domnul”, îl bătea soru-sa Lucie, o năbădăioasă. Mumă-mea era foarte legată cu d-na Fălcoianu, poate cea mai bună prietenă a ei, după d-ra Elisa Opran, așa încât mergeam des la dânsa seara la masă, și am cunoscut astfel fără să vreau împrejurările casei. Trăiau toți sub călcâiul generalului, un țicnit, care își datora toată cariera exteriorizării principiului de autoritate împins până la abuz. Deși în armată nu făcuse nimic, deși în timpul Războiului Independenței nu dovedise nici însușiri militare, nici aptitudini de organizare, ajunsese pe calea vechimii la gradul de colonel — grad însemnat într-o vreme în care nu erau decât patru generali pe toată țara. Camarazii săi îl porecliseră „zmeul fără coadă”, nu-l stimau fiindcă era slugarnic cu cei mari și nu-l iubeau fiindcă era țanțoș și înfumurat, față de cei mici. Inventase (?) un cot pentru măsurat butoaiele și pe baza acestei invenții fusese ales membru al Academiei Române, în Secțiunea științifică! Se luase bine pe lângă Ion Brătianu, îl impresionase prin zbârnâitul lui și obținuse Direcția Centrală a Căilor Ferate pe care le-a condus, sau mai bine zis le-a încurcat multă vreme. Mai târziu, după ce a fost înaintat general, a fost numit succesiv ministru de Război și Șef al Marelui Stat Major.

[80] „Domnul” teroriza pe Fani fiindcă la rândul lui era terorizat de Nebunul. Când, după bacalaureat, generalul a trimis pe fiu-său la Paris să facă Politehnica și Fontainebleau, i-a dat și pe „Domnul” ca să-l supravegheze și să-și ia și el doctoratul în Științe (licența și-o luase în București). „Domnul” s-a răzbunat de toate câte îndurase, lăsând pe Fani să facă ce vrea (vrea atât de puțin săracul!) și făcând el însuși Dreptul în locul Matematicilor la care se înscrisese în București de frica generalului. Îndată ce acesta a aflat că „Domnul” făcea Dreptul „pe banii lui” (avea oroare de Drept și de avocați) s-a repezit la Paris să-l bată cu bastonul. Spre norocul lui Simionescu, era în ajunul examenului său de licență, pe care l-a și trecut. Alungat de Fălcoianu, „Domnu“ a sfârșit în pielea unui magistrat obscur. Nu l-am mai întâlnit niciodată, sau dacă îl voi fi întâlnit, nu l-am mai recunoscut.

În familie trecea drept un geniu. Nimeni n-avea voie să pătrundă în cabinetul său de lucru, în care zămislea fericirea României, „lucrând", ca Regele Carol în fața unui pupitru înalt, călare pe o șea. Vorbea prin aforisme și butade, ca Bismarck, prezida masa familială, mustra pe toată lumea și n-avea decât cuvântul „datorie" în gură. La fizic nu era antipatic: zvelt și distins, cu o țăcălie și cu o mustață abia încărunțite, cu o gură satanică, îi jucau veșnic ochii în cap. Pe noi cei tineri, ne primea veșnic cu un „Ce faci, marțafoiule?", ne trăgea de urechi și ne prezicea toate nenorocirile dacă ne-am abate cumva „de la calea datoriei". Dintr-o primă căsătorie cu o Bâscoveancă avusese doi copii, pe Fani și pe Lucie. Nu putea suferi pe fiu-său fiindcă-l socotea prost și fără viitor[81] și răsfăța pe fiică-sa care nu era mai deșteaptă, dar în schimb de o rară frumusețe. Pe cât era însă de bun Fani, pe atât era de rea Lucie, îmi amintesc că era să-mi dea o dată cu ciocanul în cap (ca prin minune am putut evita lovitura) într-o partidă de „croquet", în care ne certasem. Deși frumoasă ca ziua, Lucie n-a izbutit să se mărite decât târziu — nu se lipea nimeni de dânsa — cu Nae Romanescu, faimosul primar al Craiovei, cu care a avut cinci băieți buni și o fată cu inima la dreapta. Poate că din cauza acestei anomalii, a murit tânără de pe urma unei răceli. Moștenise țicneala lui bunicu-său, întărită prin a lui tată-său.

Casa Fălcoianu mai adăpostea încă două domnișoare, pe Tanți Lăcusteanu și pe Bibi Costacopol — sora mai mică și fiica d-nei Fălcoianu. A doua d-nă Fălcoianu, fata mai mare a colonelului Lăcusteanu[82], era o ființă de elită, inteligentă și frumoasă. Arătoasă, fără să fie nici închipuită, nici vanitoasă, avea un port de regină și chipul ei amintea mult pe al „Germaniei" de pe soclul monumentului de la Niederwald. De fapt, fizicul ca și firea ei visătoare se apropiau mai mult de tipul german, ca de cel latin sau românesc. Din surâsul ei se desprindea numai bunătatea și pe cât era de nesuferit bărbatu-său, pe atât era iubită dânsa în societatea bucureșteană, în care ocupa un rol însemnat, în fruntea tuturor instituțiilor și societăților de binefacere.

Fălcoianu o cunoscuse la Bellu, unde mergeau amândoi, soți inconsolabili, să-și plângă unul nevasta, cealaltă bărbatul. Mormintele erau vecine și astfel într-o bună zi văduva Costacopol s-a pomenit în

[81] Copil martir, Fani Fălcoianu și-a continuat calvarul ca bărbat batjocorit și încornorat (s-a căsătorit după ce s-a întors din Franța, ca ofițer de artilerie, cu frumoasa Jeana Kalinderu) și a murit după grele suferințe, înainte de vreme, de o scleroză sifilitică a inimii.

[82] Colonelul Lăcusteanu a lasat un caiet de interesante amintiri din epoca dinainte de 1848, pe care le-a publicat în 1936 Radu Crutescu, fiul lui Tanți. În afară de Maria Fălcoianu și de Tanți (căsătorită mai târziu cu căpitanul Crutescu), Lăcusteanu a mai avut două fete, măritate cu colonelul Greceanu și cu generalul Beller, și un băiat, mort tânăr.

brațele căpitanului Fălcoianu. Amorul trecuse repede și probabil că fără răbdarea și inteligența noii soții, căsnicia de-a doua a „zmeului fără coadă“ n-ar fi ținut mult. D-na Fălcoianu se pleca însă înaintea tuturor capriciilor soțului ei, îi suporta toate năzbâtiile și nu ne da nici măcar impresia unui dezacord.

Cele trei domnișoare Fălcoianu, cum le cita Claymoore, din care numai una era autentică, se clasaseră — Lucie prin frumusețe, Tanți prin farmec și Bibi prin îndrăcitul ei duh — printre protagonistele cele mai de vază ale balurilor și recepțiilor „șic“ sau „pșiit” (cum se zicea atunci) așa încât eu mă apropiam de ele cu timiditate și respect — iar ele își băteau joc de mine. Cu toate astea, tot ele mă atrăgeau mai mult în vechea și patriarhala casă din strada Biserica Amzei, cu minunata grădină[83], decât bietul Fani, pedepsit și închis în odaia lui cu „Domnul”.

La Liceul Sf. Sava am văzut în fine pe Fani fericit: scăpase de tată-său și de „Domnul”. În ochii lui speriați ardea totuși ca o candelă frica ceasului apropiat: știa că la amiază și seara trebuia să se întoarcă acasă. Degeaba am căutat de mai multe ori să-l ademenesc, la ieșire, să hoinărească cu mine străzile Bucureștiului: îmi îngâna cuvinte neînțelese — dar pe care le pricepeam prea bine și o tulea, pușcă, spre casă. Mizeria lui morală m-a întărit și mai mult în planurile mele de emancipare.

Printre capetele de tâmpiți pe care le-am întâlnit la Sf. Sava, unul singur a lăsat o dâră în memoria mea fiindcă prea era comic: era al lui Păianu Nicolae[84]. Bâlbâia, și mai poseda și o față de bou cu ochi proțăpiți care invita la palme. Dacă Dumnezeu nu l-ar fi dăruit decât cu una din aceste două însușiri, n-ar fi fost nimic; amândouă laolaltă îl duceau zilnic la catastrofă. Fiecare elev care trecea pe lângă el îi ardea câte o palmă; profesorul auzea zgomotul și căuta înspre locul de unde pornise; Păianu se scula și reclama, dar din „bă, bă-bă, bă” nu ieșea și tot el mai primea și un 3 la conduită. După bacalaureat, Păianu a plecat la Paris să facă Școala Politehnică și Minele — și pe cât l-a făcut să sufere bâlbâiala în liceu, pe atât l-a ajutat la Paris. La fiecare examen, la fiecare chestiune, începea cu un „bă, bă-bă, bă”, îi ieșeau ochii din cap și nu o putea duce mai departe. Nu e vorba, n-ar fi putut nici fără bâlbâială. În virtutea principiului „bon pour l'Orient”, examinatorii înduioșați îl opreau cu un „merci Monsieur, c'est bien”

[83] Pe locul lor și-a clădit mai târziu casa Elisa Brătianu și a ridicat biblioteca închinată amintirii lui Ionel.

[84] Fiul boierului Păianu de la Craiova. A avut două surori, din care una s-a ilustrat punând succesiv în lume, în două căsătorii, pe Gong Zissu și pe Ella Comșa, celebrități „mondene” din epoca postbelică.

— și-l treceau. Așa a ajuns Păianu inginer de mine și fiindcă a ajuns inginer de mine a fost numit la conducta de apă în construcție de la Timișești, la Iași, și fiindcă nu știa nimic s-au prăbușit lucrările sub el. Unde pot duce mânia lui Dumnezeu și prostia omului! La noi în țară la toate demnitățile și la toate posturile cu răspundere.

Cu toată hotărârea mea, nu vedeam fără emoție apropiindu-se ceasul în care trebuia să-mi pun planul de răzvrătire în aplicare. Nu mă preocupa momentul, și nu mă îngrijorau primii pași pe calea Destinului, căci ritmul lor era fixat dinainte. Mă îngrijora ziua următoare, căci chiar pentru viitorul cel mai apropiat nu-mi lămurisem încă bine ideile. Știam că Europa și lumea se vor deștepta la glasul meu, dar nu-mi dam încă bine seama de locul de unde voi lăsa să cadă cuvintele mântuirii, în nici un caz din umbra țărișoarei noastre ce abia își ridicase capul de sub călcâiul turcului. Trebuia neapărat să trec granița, dar încotro? Și unde să mă opresc? Ca filosof și socialist mă chema mai ales Germania, dar îmi cam uitasem nemțeasca și nu o mai posedam îndeajuns pentru scris și pentru efecte oratorice. În familie fusese cuvenit că îndată ce voi trece bacalaureatul voi pleca la Paris pentru desăvârșirea studiilor mele universitare, rămânând ca serviciul militar să mi-l îndeplinesc mai târziu. Renunțând la bacalaureat nu mai putea fi vorba de studii universitare și nu mai puteam conta pe sprijinul material de acasă, căci nu încăpea nici o îndoială că răzvrătirea mea mă va certa cu familia. Deși mai puțin decât Germania idealistă, mă atrăgea totuși și Franța republicană și Parisul, minunatul oraș al tuturor posibilităților, într-o călătorie pe care o făcusem în cursul verii cu tată-meu[85], descoperisem Belgia și

[85] Tată-meu construise cu Regimentul de Geniu, pe care-l comanda, linia Titu-Târgoviște. Îl pusese Brătianu în ambiție afirmând că „armata" nu va fi în stare să săvârșească o asemenea ispravă. Era a doua linie de drum de fier pe care românii încercau să o construiască fără ajutorul străinilor (cea de întâi fusese linia Ploiești-Predeal) și prima încredințată militarilor ca să o ducă la bun-sfârșit numai cu mijloacele lor proprii. Tată-meu își făcuse un punct de onoare să construiască linia cu ofițerii și cu trupa lui, mai bine și mai ieftin decât inginerii civili. Și a reușit, căci linia a ieșit mai solidă decât cea de pe Valea Prahovei și a costat numai 30.000 lei kilometrul în loc de 100.000. Ca să ajungă însă la acest rezultat, tată-meu a stat zi și noapte pe șantier, s-a hrănit prost și a dormit săptămâni pe pământul umed, în cort. Rezultatul a fost o inflamație a intestinelor, de care n-a putut să scape ani de zile.

În 1887 s-a hotărât să meargă la Karlsbad și m-a luat cu dânsul. De la Karlsbad ne-am dus pentru câteva săptămâni la Ostende, oprindu-ne în drum pe Rin, la Colonia și la Bruxelles.

Oricât m-ar fi apropiat intelectualicește speculațiile filosofice și sociale de Germania, simpatiile mele instinctive și atavice rămăseseră alături de Franța învinsă, și orgoliul provocator pe care l-am întâlnit pe marginile Rinului simbolizat mai presus de toate prin monumentul de la Niederwald, lipsit de orice măsură, n-a făcut decât să sporească aceste sentimente. Tot astfel, fastul și trufia militaristă a noului Imperiu n-au făcut decât să mă

patria lui Laveleye mă sedusese prin farmecul ei liniștit. Rămânea să mă decid pentru una din cele trei țări. Pusesem destui bani la o parte ca să fac față drumului și primelor necesități. Odată instalat și orientat, nu mă îndoiam că înaltele mele însușiri vor izbuti să-mi procure fără multă trudă cele necesare vieții.

În afară de alegerea viitoarei mele reședințe, mai aveam o nedumerire de un ordin mult mai important. Nu-mi dam încă bine seama dacă trebuia să-mi încep apostolatul prin teorie sau prin practică, adică pe calea speculațiilor filosofice sau pe a activismului social. Gravă problemă. Cu ușurința celor 16 ani pe care îi duceam pe umeri, am lăsat împrejurările să hotărască și am amânat soluția.

M-am mulțumit să rezolv problema momentului și opt zile după prima mea apariție la Liceul Sf. Sava, am tăiat firul care mă lega de învățământul secundar român și am rupt toate punțile — cel puțin așa credeam eu — cu Statul și cu statutul burghez; la începutul fiecărui an școlar, în mai toate clasele, erau elevi care se înscriau și se retrăgeau, uneori fără să prevină cancelaria, așa încât catalogul nu rămânea definitiv decât câteva săptămâni după începutul cursurilor.

Fără să mai prevină părinții, direcția liceului ștergea din matricole pe cei care nu mai răspundeau astfel la apel și anula înscrierea lor. A fost și cazul meu și așa se explică cum tată-meu și mumă-mea n-au aflat nimic despre nesăbuitul meu act de răzvrătire și m-au crezut mai departe elev cuminte și studios, pe băncile școlii.

*

Oricât de vijelioasă era setea mea de libertate, oricât de ușurat m-am simțit după ce am lepădat hamul din spinare — mi-a trebuit câtăva vreme până să mă învăț cu noua mea viață și cu lipsa unei discipline morale la care mă supusesem atâta vreme. Sufeream mult și de clandestinitatea situației mele, pe care nu o mărturisisem nimănui. După planul pe care mi-l întocmisem, nu trebuia să-mi pun părinții în cunoștință cu cele întâmplate decât după Crăciun, ca să nu mă mai poată înscrie, fie și cu sila, în vreo altă școală. Greoceanu, chemat de interesele lui la Craiova, mă părăsise, și în locul lui se instalase lângă mine un ardelean, Șuluțiu[86], băiat bun dar incapabil să-mi controleze actele, și cu atât mai mult să-mi ghicească gândurile.

întărească în convingerile mele socialiste. Rezultatul indirect al călătoriei mele din vara anului 1887 a fost o apropiere de cele două puteri înfrânte: de Franța republicană și de socialismul german.

[86] Singura amintire care mi-a rămas de la Șuluțiu, cap palid de țârcovnic, e primul vers al unui cântec unguresc pe care-l cânta dimineața și seara: Erdem eltem volno, secundat odat! Habar n-am ce vrea să zică, dacă vrea să zică ceva, dacă e sau nu ungurește — dar timp de 50 de ani mi-a cântat în ureche!

Ca să-mi înșel oamenii, am continuat să plec la ora opt fără un sfert dimineața și la două jumătate după-amiază de acasă și să mă întorc după orele douăsprezece și după cinci. Ceasuri lungi în care nu știam ce să fac și încotro să o apuc, până am descoperit Biblioteca Academiei, care m-a scăpat din încurcătură. Spirit metodic, mi-am organizat foarte frumos „ocupațiile": cât a ținut vremea bună, mi-am început ziua printr-o plimbare la Șosea, ca să-mi pun sângele în mișcare — apoi biblioteca; după ce s-a lăsat frigul și a înghețat, am început cu biblioteca și am terminat, după ora 11, cu patinajul, la Cișmigiu. Ca să nu atrag bănuiala bibliotecarilor, m-am îmbătrânit cu un an, le-am spus că îmi preparam bacalaureatul și pe lângă volumele pe care le citeam am cerut în fiecare zi și câte o carte didactică. Am profitat de aceste trei luni „de slujbă" la bibliotecă (dimineața și după-masa), pentru a citi pe Stuart Mill și pe Herbert Spencer (pe cât am putut), căci socoteam cunoașterea doctrinelor lor ca indispensabilă pentru viitoarea marea carieră internațională. Deși cei doi autori englezi erau foarte la modă, și au continuat să fie, nu m-am mai întâlnit cu ei, și paginile pe care le-am mistuit în Biblioteca Academiei[87] au fost singurele de felul lor.

Odată cu emanciparea mea școlară a pătruns și un element nou în preocupările mele zilnice: a pătruns politica, politica în înțelesul românesc al cuvântului, adică în înțelesul exclusiv al luptei pentru înscăunarea succesivă la putere. O asemenea „politică" nu era lucru nou în Principatele noastre: o practicaseră veacuri de-a rândul Voievozii în jurul Sublimei Porți și o practicaseră boierii și cinovnicii în jurul Voievozilor. În România Independentă, politica nouă consta, ca și în cea veche, tot într-un „scoală-te tu ca să șed eu!", numai că în locul pungilor pline se aruncau vorbe goale și făgăduielile, și că intrigile încetaseră să fie sângeroase, pentru a nu rămâne decât rușinoase.

Deja în clasa a VI-a începusem să citesc ziare, dar fără mult interes și excesele verbale dintre cele două tabere nu-mi tulburaseră pacea sufletească și nu mă atrăseseră în vâltoarea unor lupte ce-mi erau încă antipatice. Și deodată s-a aprins o văpaie în fața ochilor mei orbiți. Focul n-a ținut din fericire mult și n-a rămas de pe urma lui nici măcar un tăciune ascuns sub cenușă, din care să răsară flacăra din nou. Scurtă vreme după ce m-am trezit la Palatul Regal printr-un geam spart (da, da, printr-un geam spart!), „am renunțat la politică" și am revenit la sentimente mai liniștite, căci politica nu e altceva

[87] De fapt i se zicea încă Biblioteca Centrală, dar se găsea deja sub oblăduirea Academiei și pe punctul de a fi împreunată cu colecțiile de manuscrise, de documente și de cărți ale acestei instituții.

decât sentiment. Am crezut că „renunțarea“ mea era pentru viață, dar un sfert de veac mai târziu m-a pișcat din nou musca cea rea și am ajuns chiar la bătrânețe „vedetă politică“! Pentru cei care urmăresc vicleimul vieții noastre publice și care s-ar putea mira cum un om al cărui nume s-a identificat cu ideile de ordine și de autoritate a putut pătrunde în tinerețea lui în Palat printr-un geam spart cu violență, voi însăila aci în câteva cuvinte „debuturile“ mele politice.

În toamna anului 1887, „situația politică” era din cele mai încordate. Ion Brătianu guverna de 11 ani țara, cu un despotism, cu un dispreț și cu un sectarism nemaipomenite. Împărțise oamenii în două: „ai noștri“ — cărora le da tot, și ceilalți — cărora nu le da nimic. Toți cei din această din urmă categorie erau exasperați și gata la orice violență numai să pună mâna încă o dată pe blidul cu linte. Tirania și metodele lui Brătianu, de satrap, supăraseră până și din ai lui. Ca toți autoritarii, lui Brătianu îi plăcea să se slujească de oameni supuși și astfel împinsese înainte o droaie de bandiți și de lichele, în detrimentul partizanilor mai corecți și mai capabili — în tot cazul, mai încrezuți și mai puțin maleabili. Se formaseră astfel grupuri liberale disidente, cu G. Pallade, cu Al. Djuvara, cu Take Ionescu, cu Delavrancea, cu Gună Vernescu și cu atâția alții. În fruntea lor, bosumflat și anost se ridicase Dimitrie Brătianu, însuși fratele dictatorului. În 1887, toate grupările și partidele opozante (și la conservatori erau grupuri și sub-grupuri), de fapt aproape toată țara, în afară de gașca din jurul Guvernului, formaseră „Opoziția Unită“, o alianță menită să răstoarne Guvernul — fiecare element reluându-și libertatea îndată după atingerea scopului urmărit. Această „Opoziție Unită“ din 1887, care a servit apoi de model și celorlalte mișcări îndreptate împotriva Guvernelor Regelui Carol I, a fost o formațiune tipic românească: într-însa totul era negativ și nimic pozitiv — să răstoarne, bine, dar ce să pună în loc?

Or fi fost ideile și metodele lui Brătianu greșite (și sigur că au fost) dar domnii care au pus în picioare „Opoziția Unită“ nu s-au preocupat o clipă de soarta țării și de problemele de rezolvat după căderea dictaturii liberale — și nici n-ar fi putut să se înțeleagă, fiindcă câți oameni erau, tot atâtea erau și ideile și poftele.

Nu e locul să fac aci istoricul „Opoziției Unite“ și al răstunării lui Brătianu. Voi reaminti numai în treacăt că acțiunea întreprinsă de „Opoziția Unită“ a avut un imens răsunet în toată țara și în toate păturile sociale, de la orașe și până la sate. Ceea ce a dat lui Brătianu lovitura de grație au fost potlogăriile pe care le-a tolerat în ultima fază a domniei sale, și care din nenorocire pentru dânsul au

fost descoperite și date la vileag. Afacerile scandaloase săvârșite de generalul Angelescu, de frații Maican, de Radu Mihai, de Kiritzopol, de Take Anastasiu etc. l-au dat de mal. Sub toate regimurile s-au făcut afaceri și s-a furat. La noi și aiurea. Sub Cuza, fără să mai vorbim de anturajul imediat al Domnitorului care-și pricopsea prietenii pe spinarea țării, cazul lui Librecht e cunoscut de toți. S-a furat și înainte de Cuza, sub toți Domnitorii care l-au precedat în Scaunele ambelor Principate. S-a furat și după Cuza, sub Carol, dar mai cu perdea pe timpul primelor sale Ministere, pe vremea Guvernului conservator al lui Lascăr Catargiu și în primii ani ai guvernării lui Ion Brătianu. Sub toate aceste regimuri s-a furat boierește; la sfârșitul satrapiei lui Brătianu s-a furat țigănește, și asta a pierdut Guvernul și Partidul Liberal, căci matrapazlâcurile și șperțurile nu se confundau încă, ca după Războiul Mondial, cu democrația integrală.

O vremuri eroice! Generalul Angelescu a șterpelit vreo 12.000 de lei, amiralul Maican vreo 30.000, iar frate-său, colonelul, și mai puțin! Ce sunt sumele aceste pe lângă milioanele și zecile de milioane agonisite de miniștrii României Mari și întregite!

Am asistat de aproape la desfășurarea dramei fraților Dumitrescu-Maican, căci a fost o adevărată dramă. Tată-meu a fost amestecat în toate peripețiile ei și tot planul complotului „coloneilor" a fost întocmit în casa noastră. Colonelul Dumitrescu-Maican, din Artilerie, era un om rău și violent, renumit prin mitocănia lui ce disperase pe toți ofițerii în subordine. Altfel, din punct de vedere tehnic, trecea drept un specialist de mare valoare și cum mai făcea și politică liberală în Ialomița, Brătianu îl numise în capul Armamentului. Se însurase și luase nevastă cu zestre și moșie; totuși, luxul lui prea bătător la ochi detese de gândit camarazilor săi. E probabil că ciupise sume mai însemnate de la furniturile mari ale Armatei, fără nici un prejudiciu real pentru reputația lui și s-a poticnit pe o afacere de nimic. L-a denunțat un căpitan Dimancea, într-o afacere de revolvere, în care era și dânsul interesat. Dimancea și-a procurat o parte compromițătoare din corespondența lui Maican cu samsarul Broadwell (prin fiica acestuia căreia îi făcea curte) și a dus pachetul colonelului Serghie Voinescu, fire veninoasă, dar om de o cinste nebănuită. Voinescu, camarad și prieten bun cu tată-meu, a venit și s-a sfătuit cu dânsul și amândoi împreună au hotărât să supună chestia lui Brătianu, pe atunci și ministru de Război, și să îi ceară imediata dare în judecată a culpabilului. Brătianu s-a codit, a promis o anchetă, a făcut-o uitată și a vrut să lase lucrurile baltă. Voinescu și tată-meu au convocat atunci încă zece colonei, printre

cei mai vechi și reputați din Armată, și toți doisprezece au semnat un proces-verbal prin care se angajau să-și dea demisia dacă Maican nu va fi pus imediat sub urmărire. Mișcarea coloneilor a făcut o vâlvă enormă și Brătianu a fost nevoit să trimită înaintea Consiliului de Război pe șperțarul prins cu mâna în sac. Condamnarea colonelului Maican, ca și a lui frate-său amiralul (pe baza unor simple socoteli de mită găsite pe un plic) și a generalului Angelescu (Alexandru) — matrapazlâcurile nesancționate săvârșite de un Kiritzopol prefect în Teleorman, de un Take Anastasiu satrap al Moldovei de Jos, de un Radu Mihai, fost multă vreme prefect de Poliție și ajuns în cele din urmă ministru, au aruncat asupra Guvernului Brătianu mai mult discredit și l-au slăbit mai mult decât toate greșelile politice comise în timp de 12 ani. Ziarele politice, foile umoristice, pamfletele răspândite cu miile târau zilnic Guvernul în mocirlă și creaseră o stare de spirit de dispreț, de ură și de generală răzvrătire. În saloane se complota, în cluburi și în cafenele se înjura, în întruniri publice aproape zilnic se urla, se spărgeau mesele și se rupeau scaunele — se luau oamenii la bătaie cu Poliția și cu bătăușii Guvernului. Agitația a mers crescând, până în primăvarea anului 1888, când Guvernul a căzut. Îmi aduc aminte că în momentul în care a apărut demisia lui Brătianu, nimeni n-a vrut să creadă; îndată ce n-a mai fost nici o îndoială, toată furia și tot entuziasmul au căzut, ca și cum oamenii și-ar fi pierdut tot rostul, nemaiavând pe cine să înjure și în cine să dea. Boierii, însă, au început imediat să se certe între ei.

Din toamna lui 1887 și până la căderea Guvernului în martie 1888 m-am ținut scai de acțiunea „Opoziției Unite". Nu mă scăldam în apele nici uneia din grupările care pornise la atac, și în apele conservatoare mai puțin decât în oricare, dar socotisem de datoria mea de viitor socialist militant „să iau armele" împotriva Guvernului care reprezenta „ordinea stabilită". Pornit astfel dintr-o vedere pur teoretică a lucrurilor, m-am încălzit încetul cu încetul în focul luptei, până am ajuns în cele din urmă pe scările Palatului, în prima linie a frontului.

Amintirea mea „politică" cea mai vie e legată de liberarea lui Fleva de la Văcărești, unde fusese închis câtăva vreme în urma unei învălmășeli provocate într-o ședință agitată a Camerei și care se terminase prin câteva focuri de revolver. Un ușier căzuse mort — singura victimă de altminteri — și Guvernul pretinsese că focurile porniseră din partea Opoziției, și arestase pe Nicolae Fleva și pe Nicu Filipescu. Opoziția pretindea însă că focurile fuseseră trase de agenți provocatori ai Poliției, ca să justifice arestarea celor

doi agitatori care se aflau în fruntea zilnicelor mișcări de stradă, îndreptate împotriva lui Brătianu. Opinia publică s-a ridicat ca un singur om împotriva acestor arestări, pe care le socotea nedrepte și ca o ultimă batjocură a unui regim în agonie, întrunirile s-au ținut lanț, cu încercări de manifestare la Palat, încercări regulat oprite după o mai lungă sau mai scurtă încăierare cu jandarmii pedeștri și călări, și cu sergenții de oraș. În aceste ciocniri care se terminau câteodată cu capete sparte — s-a distins maiorul Fănuță, comandantul Divizionului de jandarmi și ofițer de modă veche, îmbătrânit în rele, dar devotat lui Brătianu trup și suflet. Sub presiunea opiniei publice, și puțin și a străzii, Guvernul s-a hotărât să pună în libertate pe Fleva și pe Filipescu. Scriu din memorie, fără să consult documente, și nu mai țin minte dacă au fost eliberați amândoi în aceeași zi, sau unul după altul. În tot cazul, grandioasa manifestație, *prima de asemenea proporții în București,* fusese organizată în cinstea ambilor „artiști" chiar dacă s-a desfășurat în ziua în care a părăsit numai Fleva pușcăria. Era către seară, pe o zi frumoasă, și tot Bucureștiul aștepta înfrigurat alaiul care, de la Văcărești, trebuia să meargă direct la Palat și să ceară capul lui Brătianu. M-a înțepat și pe mine ghimpele curiozității și m-am dus și eu să văd ce se întâmplă. După mai bine de 50 de ani, revăd toate amănuntele reprezentației la care am asistat, ca și cum nu m-ar despărți de dânsa decât câteva zile. Locuiam în casele Negri din strada Clemenței, și cum am auzit urlete dinspre partea Palatului am dat fuga. Ieșit în stradă mi-am dat seama că zgomotul nu venea din Piața Palatului, ci dinspre strada Academiei. Pe vremea aceea strada Boteanu nu exista; în fundul curții bisericești cu același nume, un pârleaz permitea comunicarea cu strada Academiei, printr-o fundătură spurcată (ca și curtea bisericii, plină de buruieni) ce se desprindea din colțul caselor Rioșanu. Mi-am luat picioarele la spinare, am sărit pârleazul și am căzut în strada Academiei tocmai în momentul când sosea și manifestația. Poliția barase Calea Victoriei cu armată, așa încât cortegiul de la Bulevard fusese nevoit să o ia pe strada Academiei. În frunte înainta la pas o trăsură, în care Fleva și Filipescu, în picioare, agitau pălăriile și întreținеau prin gesturile lor „focul sacru al Revoluției". În jurul lor, o droaie de derbedei, istovită de lungul drum, urla cu disperare și amenința cu ciomegele. După trăsură, rânduri-rânduri și pâlcuri-pâlcuri, aproape toată populația Bucureștiului. Larma era enormă și din concertul de răcnete nu se pricepeau decât două lozinci: „La Palat, la Palat!" și "Jos Brătianu!". Din când în când o voce

de bas mai urla și un „Trăiască Fleva!“ sau un „Trăiască «Opoziția Unită!»“. Cât se putea vedea în jos, spre strada lenei, era numai lume. Am putut afla mai târziu că coada manifestației abia pornise de la Văcărești! Așa ceva nu se mai văzuse! Actuala stradă a Vămii (de la Război, Wilson) nu fusese încă răzbită, strada Academiei se împreuna cu strada Clemenței și amândouă împreună dau printr-o singură ieșire în Calea Victoriei, în fața Palatului. De câte ori nu întâlnisem, în această cotitură, pe Ion Brătianu, cu părul lui alb și frezat sub o pălărie neagră moale, cu pardesiul lui lung în formă de anteriu și cu toiagul în mână, trecând pașnic pe jos de la Ministerul de Interne la Palat! Toată strada era acum ocupată de armată, cu baionetă la pușcă, hotărâtă să tragă, dar să nu lase pe nimeni să pătrundă în Calea Victoriei și să se apropie de Palat. Manifestația s-a oprit; Fleva, căruia nu i-au plăcut niciodată baionetele, s-a urcat pe pernele trăsurii să-l vedem cum făcea gesturi disperate, înapoi, spre mulțime. Spunea ceva, dar zgomotul era așa de mare încât nimeni nu putea să priceapă ce, iar învălmășeala oamenilor, împinși de la spate de cei care înaintau încontinuu dinspre Ministerul de Interne, creștea din clipă în clipă. Țipete de oameni striviți, urlete de „Înainte! Înainte!” și tripla linie de baionete ce acoperea din față masa trupelor grămădite spre Palat, dau gâtului de stradă dintre magazinul „Aux Quatre Saisons”, băcănia lui Colțescu și casa Rioșanu aspectul unui adevărat câmp de bătălie. Momentul devenea critic. „Ținând seamă” de somațiile autorităților, după o scurtă ezitare — *„ca să nu strice impresiunea produsă de maiestoasa manifestare”*, strategii din birje s-au hotărât să o cârmească prin strada Clemenței, lăsată liberă, pentru scurgerea mulțimii. Și după ei, s-a scurs mulțimea, timp de două ceasuri, strigând și înjurând Guvernul! Cocoțat pe o fereastră, am stat până a trecut ultimul om și nu m-am înapoiat acasă decât aproape de vremea mesei, pe întuneric. Dar se făcuse lumină în sufletul meu și din acea zi am fost nelipist la toate întrunirile Opoziției.

Mai toate se țineau în sala „Orfeu”, dispărută de mult — o sală încăpătoare dar infectă, situată în strada Câmpineanu (pe atunci încă Știrbei Vodă), aproape de colțul pe care-l făcea cu strada Sf. Ionică, spre dreapta când coborai de la Palat. Acolo se aduna „poporul” să soarbă „cuvintele oratorilor” — la fiecare două-trei zile, în momentele de paroxism ale luptei; o dată, de două ori pe săptămână în perioadele de acalmie strategică. Sala era totdeauna ticsită și mai rămâneau „cetățeni” și pe afară, mai toți profesioniști ai mahalalelor, bătăuși de prin periferia orașului, însărcinați „să apere”

sala în eventualitatea unui atac al așa-zișilor „cetățeni indignați", cum își botezase Poliția bătăușii — și să strige la ieșirea „fruntașilor", după sfârșitul întrunirii: „La Palat, la Palat!".

Mă duceam regulat cu o oră înainte de deschiderea întrunirii, ca să apuc un loc în primele rânduri, și apoi, două ceasuri bătute, ascultam în extaz cascada frazelor sforăitoare și nesfârșitele variațiuni pe aceeași temă: „mârșăvia Guvernului, despotismul lui Brătianu asasinul libertăților publice și potlogăriile oamenilor lui". Urlam cu mitocanii: „Rușine!" de câte ori oratorul destăinuia o nouă crimă, și „Să trăiască!" de câte ori se cita numele unui fruntaș al Opoziției. Când mă gândesc, după atâția ani, la starea de febrilă supraexcitare pe care o provocau în sufletul meu discursurile trăsnite ale atâtor paraponisiți și caut să mă lămuresc cum se putea împăca cu spiritul critic, excepțional de precoce, care mă mâna în preocupările mele intelectuale, nu găsesc decât o singură explicație: contagiunea unei psihoze care otrăvise tot mediul în mijlocul căruia trăiam. Gustave Lebon a analizat mai târziu cu multă finețe această boală, în cunoscuta lui lucrare *La Psychologie des foules*. Pe de altă parte, era primul meu contact cu „elocința" și lipsa mea de experiență mă făcea să confund clișeurile și meseria cu inspirația. Până noaptea târziu mă zvârcoleam în pat, fără să pot adormi, repetam în gând metaforele auzite și cu ochii beliți în beznă mă vedeam la tribună, împărtășind și eu gloria vedetelor pe care le ascultasem.

Toate aceste întruniri urmau regulile unui invariabil ritual. La deschiderea întrunirii se proclama un președinte dintre fruntașii mai bătrâni prezenți în sală. Președintele se așeza la măsuța de pe scenă, își ridica gulerul paltonului ca să nu-l tragă și — după câteva cuvinte de mulțumire „pentru cinstea care etc. etc." îngânate cu greu — da cuvântul „oratorilor înscriși". Reprezentația începea totdeauna cu doi-trei debutanți aleși printre tinerii „în talentul cărora" diversele grupuri și partide își puneau nădejdea viitorului. Veneau apoi una sau două „piese de rezistență", oameni cu situații, foști sau viitori miniștri, al căror cuvânt cădea cu greutate. Conu' Lascăr Catargiu, Titu Maiorescu, Petrache Carp, Todericță Rosetti n-au coborât niciodată „în sânul poporului". Alexandru și Iancu Lahovari, Dumitru Brătianu, Al. Marghiloman (un începător în politică) apăreau rar, dar apăreau câteodată. Cei care lătrau aproape în fiecare întrunire și încălzeau sala prin verva lor comunicativă erau Nicolae Fleva și Nicolae Blaremberg (omul cu falca zdrobită de San Marin, cumnatul lui Costică Stoicescu — ministrul). Dar cel care în această categorie ridica valuri de entuziasm, cel care trecea de cel

mai mare orator al vremurilor (cine își mai aduce aminte de dânsul?) era Nicolae Ionescu, profesorul de la Iași. Îi curgeau vorbele dintre buze ca șiroaie de miere; cu fața lui senină de bătrân cumsecade, înșira fără cea mai mică ezitare a cuvântului metaforă după metaforă și termina întotdeauna cu o perorație „sublimă". Sala, în delir, îl aclama cu frenezie, gata la orice sacrificiu pentru salvarea Patriei. După „oratorii cu greutate" se mai strecurau câțiva șmecheri, doritori „să ia poziție" și cărora președintele le acorda „câteva minute" ca să permită auditoriului să-și sufle nasul, să-și șteargă nădușelile și să-și mai potolească entuziasmul. Ședința se încheia regulat printr-un foc de artificiu, pe care două echipe erau însărcinate să-l tragă: una alcătuită din Gheorghe Pallade și Alexandru Djuvara — alta din Take Ionescu și C. C. Arion. Pallade și Djuvara erau favoriții publicului, privighetorile pe care toată lumea le asculta cu gura căscată. Mare mi-a fost decepția mai târziu, când am avut cinstea să cunosc mai de aproape pe „Dom' Paladu" imortalizat prin versurile lui Ranetti, *De inimă albastră,* și pe javra cu cioc de la Brăila, ajunsă ministru pentru rușinea țării. Mi-a fost rușine și mie, aducându-mi aminte de juvenila mea admirație și orbirea pătimașă care mă făcuseră să-i iau drept cele mai sclipitoare lumini ale firmamentului politic românesc. Take Ionescu care abia dezertase de la liberali și nu se înscrisese încă la conservatori, nu-și fixase încă bine traiectoria ambițiilor sale și se simțea cam jenat în fața „poporului", așa încât, cu tot talentul lui — incomparabil superior talentului lui Pallade și lui Djuvara — nu se clasa în favoarea „maselor" decât după acești doi lăutari. De asemenea și C. C. Arion, cu ifosele lui boierești și cu finețea dialecticii sale, n-a cunoscut nici el popularitatea tacâmului nr. 1.

Nicu Filipescu, trepăduș neobosit, era prezent la toate întrunirile, dar se prezenta rar la tribună. Vorbea greu și, pornit și fără frică la faptă, se temea de cuvânt. El organiza tot, întruniri și manifestații, era sufletul „Opoziției Unite", dar prefera tribunei lupta prin gazetă și propaganda din om în om. Întemeiase ziarul *Epoca* și făcuse dintr-însul centrul dinamic al mișcării împotriva Brătienilor și a liberalilor. Iradia o simpatie irezistibilă, dar câmpul lui de acțiune era mai mult în afară decât înăuntrul sălilor de întrunire.

Câteodată întrunirile la „Orfeu" se terminau și cu bătaie — la ieșire. Era momentul în care Nicu Filipescu înnebunea de-a binelea. Se făcea roșu ca un rac, își încleșta fălcile, își mușca mustața și pornea cu bastonul în mână la atac. Lovea în dreapta și în stânga, dar nimeni nu îndrăznea să lovească într-însul. Îmi aduc aminte de

o asemenea încăierare, dar am uitat data exactă — cine ar vrea să o caute ar găsi-o în ziarele timpului. În învălmășeală, un jandarm de ai lui Fănuță lovise mai rău peste nas un „cetățean" și câteva picături de sânge stropiseră o masă rotundă de lemn, ce ajunsese nu știu prin ce minune, din sală în mijlocul străzii. Parcă îl văd și acum pe scumpul meu Nicu Filipescu, urcând spre Calea Victoriei, prin Piața Teatrului, cu tăblia pătată a mesei, pe care o purta ca pe un trofeu. A doua zi *Epoca* publica foarte serios darea de seamă a „măcelului". Dacă nu mă înșel, unul din articole purta senzaționalul titlu: *Sângele a curs șiroaie,* și conchidea la izgonirea imediată a lui Brătianu, „care a provocat Revoluția"... Așa se făcea politica în România Mică; în luptele politice din România Mare a curs câteodată sângele cu adevărat — totul progresează.

Accelerarea ritmului este o lege a tuturor mișcărilor, prin urmare și a celor politice. După o lungă serie de întruniri, mai mult sau mai puțin pașnice, cu sau fără mici încăierări la ieșire, dar totdeauna terminate prin sfatul fruntașilor „de a ne risipi în ordine", — s-a hotărât o întrunire mare urmată de o manifestație la Palat. Era cam o lună sau câteva săptămâni înainte de demisia lui Brătianu, care a fost de altminteri grăbită prin evenimentele din acea zi. Venise lume multă, sala gemea. Poliția aflase că se plănuise ceva, dar nu prea știa ce. Cu brutalitatea ei obișnuită a decis să năvălească în sală și să dizolve cu forța întrunirea înainte de sfârșitul ei. „Orfeul" era despărțit de strada Sf. Ionică, printr-o curte strâmtă îngrădită cu ulucă, pe care dau mai multe uși din sală; îndată ce s-a simțit încercarea Poliției de a pătrunde prin fund, o bună parte din public s-a repezit pe ușile laterale, ca trecând prin curte să ia de la spate forțele polițienești. Bătăușii Poliției au pătruns și ei din stradă în curte și s-a încins o bătaie ca la ușa cortului. Am dat și am primit și eu, și m-am pomenit într-o clipă ridicat pe sus și zvârlit peste gard în strada Sf. Ionică. N-am putut niciodată să-mi dau seama cum am ajuns peste gard, ca și când o putere supranaturală m-ar fi ridicat și m-ar fi aruncat dincolo, teafăr și neatins. Un minut mai târziu gardul s-a prăbușit și un glas urmat de zece, de o sută altele, a început să strige: „La Palat, la Palat!". Se vede că Poliția nu se gândise la prăbușirea gardului, căci cordonul de trupe fusese așezat chiar la colțul străzii Sf. Ionică cu Știrbei Vodă, așa încât toată masa de lume ce trecuse peste gardul fărâmat s-a trezit în dosul soldaților. Am luat-o cu toții la fugă, în sus spre Palat. Nicu Filipescu îndreptase dinainte alte două coloane de manifestanți, una prin strada Ienei spre Piața Teatrului, alta prin Clemenței spre Calea Victoriei. Maiorul Fănuță s-a dovedit mai

prost strateg ca Nicu Filipescu, căci și-a așezat forțele pe Calea Victoriei în dreptul caselor Vanicu, ca să oprească lumea ce ar fi voit să înainteze spre Palat din Piața Teatrului — și între „Quatre Saisons“ și băcănia Colțescu ca să oprească pe cei ce se îndesau dinspre Clemenței și strada Academiei. Surprins prin puhoiul care venea în pas alergător dinspre Sf. Ionică, și care n-a întâlnit în calea lui decât câțiva sergenți de oraș zăpăciți, Fănuță și-a pierdut capul și câteva minute n-a știut ce să facă. Tocmai timpul care ne-a trebuit să ajungem în fața Palatului. Abia atunci s-a dumirit bătrânul zbir și a poruncit trupei care făcea față străzilor Clemenței și Academiei să se întoarcă împotriva noastră. Manevră de două ori nenorocită, fiindcă soldații s-au găsit luați între două atacuri din față și din spate, așa încât n-au mai putut rezista în linie și s-au încurcat, neputincioși, printre manifestanți — iar pe de altă parte mișcarea pe care au încercat-o împotriva noastră ne-a refulat în curtea Palatului, pe atunci deschisă[88], spre scara principală.

M-am găsit și aci în rândurile dintâi, fără să vreau, purtat de curentul puhoiului. Refulați dinspre stradă, oamenii apăsau asupra noastră din spate și ne-au împins vreo douăzeci, în capul treptelor cu piepturile la ușile cele mari, cu geam, ale anticamerei regale. Urlam cu toții „Jos Brătianu!“ și „Trăiască «Opoziția Unită!»“. O împinsătură mai tare și deodată geamurile s-au spart și ușa a cedat. Câți eram pe scară ne-am pomenit înăuntru, spre consternarea ofițerilor și lacheilor în livrele care nu se așteptau la vizita noastră. Dar mai mirați ca dânșii eram noi. Porniți pentru o manifestare zgomotoasă dar pașnică, ne aflam într-o situație neprevăzută și neplăcută. Nici unul din noi nu făcea „revoluție“, ci „politică“, și ne dam seama mai mult prin intuiție decât prin raționament că lucrurile merseseră prea departe. Se vede că același sentiment l-au avut și cei din afară, căci odată cu zăngănitul geamurilor sparte și cu trosnetul ușilor care cedau, a amuțit și larma din fața scării. Noi, cei dinăuntru, nu știam cum să scăpăm din încurcătură. Noroc că oamenii Palatului, mai mult din teamă decât din tact, căci erau cam păliți la față, ne-au întâmpinat cu blândețe și cu admirabilele cuvinte: „Domnilor, nu e voie!“. Ne-am întors spre ușă și am început să zbierăm: „Înapoi! Înapoi!“. Cum lumea amuțise, și cum fiecare se întreba probabil ce are să pățească (căci toate forțele armate și ale Poliției se îndreptau spre Palat), glasul nostru a fost ascultat, cei din preajma scării au început să împingă înapoi și astfel am putut părăsi anticamera

[88] Grilajul de despărțire între curtea Palatului și Calea Victoriei n-a fost ridicat decât mai târziu și ridicarea lui a fost determinată mai ales de amintirea neplăcerilor suferite de Casa Regală în 1888.

regească mai voioși de cum intrasem. Forța publică a sfârșit prin a avea ultimul cuvânt, și trupa după ce a curățit Calea Victoriei a început să se refuleze spre vale, printre dependențele Palatului, spre strada Luterană. Bineînțeles, manifestanții nu s-au supus cu una, cu două, au mai fost fluxuri și refluxuri, înjurături și lovituri schimbate, așa încât a mai trecut un ceas până să se liniștească totul. Se făcuse noapte; m-am înapoiat acasă istovit și glorios.

Învălmășeala de la Palat a făcut o vâlvă imensă în tot orașul, oamenii vorbeau de Revoluție și de ghilotină — „cercurile politice" socoteau că Regele își joacă capul, încăpățânându-se să mențină pe Brătianu și declarau ritos că „așa nu mai merge". A doua zi dimineața ziarele erau pline cu evenimentele „răscoalei" și „invazia Palatului Regal" era descrisă pe mai multe coloane. Cum printre noi, „cuceritorii", nu fusese nici o vedetă politică și cum în zăpăceala momentului domnii de la Palat nu se gândiseră să ne roage să ne înscriem, „luarea Plevnei interne" — după fericita expresie a unui gazetar, reluată și ilustrată mai târziu de Mitiță Sturdza — a rămas anonimă.

Dar după scurtă vreme Brătianu a fost silit să-și dea demisia, și odată cu demisia lui Brătianu s-a sfârșit și această primă fază a carierei mele politice. N-aveam încă, din nenorocire, vârsta legală ca să cer un minister și am lăsat pe conul Toderiță Rosetti să guverneze singur.

Politica m-a împins să o iau razna și să nesocotesc pașii vremii. Pentru depănarea amintirilor mele, trebuie să mă întorc la sfârșitul anului 1887.

Ocupațiile mele filosofico-politico-sociale, întretăiate prin timide încercări de pătrundere în plăcerile vieții și de obligațiile mele de familie, mi-au umplut cu prisosință programul fiecărei zile și fără să bag de seamă, timpul a trecut și am ajuns în preajma sărbătorilor Crăciunului. Era sorocul pe care mi-l fixasem pentru a mărturisi totul și a mă împăca sau a mă despărți de scumpii mei părinți. Această ultimă alternativă mi-ar fi fost nesuferită, căci îi iubeam și îi stimam din toate puterile inimii mele zăpăcite. Într-o după-amiază însorită — chiciura sclipea pe ramurile pomilor din grădină și priveliștea încadrată de fereastra salonașului mumă-mii mi-a rămas întipărită în ochi — într-o după-amiază însorită mi-am deschis sufletul în fața lor. Nu mai descriu aci scena; a fost lungă și dureroasă. Oameni stăpâniți de respectul ierarhiilor și regulilor de viață stabilite, nu puteau pricepe ce se petrecuse în capul meu și cum un băiat „ca mine" putuse să se strice în așa scurtă vreme și mai ales

să-și ascundă păcatele. Mumă-mea a început să plângă cu hohote și tată-meu, săracul, tăcea, fiindcă nu știa ce să spună. Dacă n-aș fi fost un dobitoc adânc convins de diferitele mele vocații și de dreptul meu de a-mi „trăi viața", ar fi trebuit să intru în pământ de rușine...

În ziua aceea n-am mers mai departe, dar în zilele următoare am reluat discuția. Buni și înțelegători, părinții mei au priceput că treceam printr-o „criză", că toate se puteau drege și m-au luat cu binele ca să mai îndrepte pentru moment ce se mai putea îndrepta. Trec. După lungi dezbateri, biruit de nespusa durere pe care o citeam în ochii mumă-mii, am ajuns la un compromis: mi-am luat angajamentul să trec în iunie următor examenul de clasa a VII-a, „ca elev particular", și tot în iunie și bacalaureatul, dar numai cu condiția să fiu lăsat în pace până atunci, să fac ce vreau. Să nu mi se dea nici un profesor; nu aveam nevoie. Să fiu lăsat să stau singur, la Breasta, de îndată ce se va deschide primăvara ca să-mi pregătesc examenele; garantam în schimb succesul lor, căci știam ce pot. Părinții mei convinși că leacul smintelii mele trebuia găsit în mine și de mine însumi, pe cale de reacțiune, au primit toate condițiile mele. Fără să mi-o mărturisesc, a fost pentru mine o decepție căci dorisem luptă, ca să mă pot bucura apoi de plăcerea unei izbânzi — atât de otrăvit îmi era sufletul prin tot ce citisem și nu mistuisem. Chestiunea cu bacalaureatul în iunie prezenta oarecare greutăți, căci examenele liceale de fine de an, pentru elevii preparați în particular, se dau la sfârșitul lui iunie, iar examenele de bacalaureat începeau la 15 ale aceleași luni. Ca să mă pot prezenta la bacalaureat trebuia să fi trecut examenul de clasa a VII-a. Tată-meu și-a luat angajamentul să aplaneze aceste greutăți.

Explicația avută cu părinții mi-a luat o piatră de pe piept! Nu mai aveam nevoie să tăinuiesc nimic: *mă simțeam un om liber în toată puterea cuvântului și nimic nu mă mai lega de trecut.* Cel puțin așa socoteam eu, în prostia mea de copil răsfățat și închipuit. În realitate ușurarea mea sufletească nu era datorată decât faptului că raporturile mele cu părinții redeveniseră sincere și cinstite și prin urmare normale.

Am continuat în ianuarie și februarie 1888, și până la jumătatea lui martie, pe față, aceeași viață pe care o dusesem până atunci, pe ascuns. Cu aceeași râvnă politică, dar cu convingeri socialiste mai potolite și cu o filosofie cu totul scăzută. Ocupările și preocupările mele pierduseră farmecul „fructului interzis", și un început de dezmeticire, ce-și făcea drum în mintea mea chinuită, îmi pusese înaintea ochilor o serie de puncte de întrebare ce așteptau răspunsuri pe care le căutam fără să le găsesc. Simțeam nelămurit, dar simțeam,

că încetasem de a fi un erou în luptă cu omenirea, și că fără să vreau reintrasem în rândurile fixate de tradițiile neamului din care făceam parte. Zorile unei noi etape, în evoluția „eului" meu, licăreau încă în negură.

Timpul pe care l-am câștigat asupra documentării filosofice și sociale l-am consacrat petrecerilor, pe care le disprețuisem până atunci. Pe cât au fost de excesive și de dezordonate frământările mele intelectuale în epoca adolescenței, pe atât au fost de șterse impulsurile mele de ordin sentimental. Simțul meu sentimentalo-sexual s-a dezvoltat târziu și n-am cunoscut decât după 18 ani plăcerile pe care camarazii le împărtășeau deja cu mult mai devreme. Cred că această curățenie a trupului a contribuit mult să-mi păstrez o curățenie sufletească. Fac aceste destăinuiri, pentru a lămuri că prin cuvântul de mai sus, de „petreceri", nu trebuiesc înțelese anumite promiscuități cu tot cortegiul lor de chefuri, de libațiuni și de compromisuri cu necuratul în care cei mai mulți de vârsta mea își istoveau puterile, în lipsa unui ideal mai sănătos de opus tentațiilor ce pândeau la fiecare colț de uliță.

Petrecerile mele, în timpul iernii din 1888, au fost petreceri de fată mare: teatru, vizite, serate și mese intime — un bilanț care, cu toată banalitatea lui, mi-a lăsat câteva amintiri destul de caracteristice, ca să intereseze pe cei ce vor cerceta vremurile din care mă încerc să evoc câteva trăsături în aceste pagini.

Teatrul nostru, între anii 1880-1890 „erau trei", cum ar zice simpaticul meu amic Dere Ioanițescu: era teatrul român propriu-zis, era teatrul străin cu vedetele și trupele lui în turneu — și era teatrul „monden", foarte prețuit în acea epocă. În timpul acestor zece ani, scena română n-a înregistrat decât patru mari evenimente, care au însemnat, și care, fiecare în felul lui, au influențat adânc evoluția artei noastre dramatice; au fost piesele lui Caragiale, au fost interpretările tragice ale lui Manolescu, a fost Iulian în „Zigeunerbaron" și a fost revista „Nazat"!

Din toate aceste nume nu a mai rămas în picioare decât al lui Caragiale, celelalte s-au cufundat în cenușa vremurilor, căci oamenii sunt ingrați și uită repede. Despre opera lui Caragiale, care a sfârșit prin a fi judecată după criterii independente de contingențele momentului și așezată la locul de cinste pe care-l merită, voi spune aci numai atât, că în momentul când au fost reprezentate pentru prima oară, *O scrisoare pierdută*, *O noapte furtunoasă*, *D-ale Carnavalului*, *Conul Leonida față cu reacțiunea*, n-au avut succesul pe care l-au dobândit mai târziu, în afară de *O scrisoare pierdută*,

care a dezlănțuit valuri de sănătoasă veselie, dar care a fost totuși considerată ca prea tri vială, celelalte piese pe care le-am enumerat mai sus, *au căzut greu* și n-au putut trece peste pragul primelor reprezentații. Desigur că au fost și oameni care și-au dat seama de tot ce însuma și reprezenta teatrul lui Caragiale și care au spus-o — dar o minoritate, oricât ar fi de influentă, nu poate răsturna opinia publică dintr-o zi pe alta. Spoiala noastră culturală era prea subțire și oamenii nu se deprinseseră încă să judece numai după capul lor și priveau arta dramatică prin ochelarii unui romantism întârziat, sau prin „jumela" unui Alexandre Dumas fils, unui Emile Augier. Când Europa „cultă" era încă prinsă în făgașul „artei burgheze", nu putea pretinde România, abia deșteptată la viața intelectuală, să se desprindă din hora mediocrității și să se încumete pe cărări nebătătorite.

Al doilea eveniment însemnat, înregistrat pe scena românească, în acele începuturi, a fost revista „Nazat". Scrisă cu o vervă îndrăcită de Iacob Negruzzi și de cumnatu-său Mitică Rosetti (mai cunoscut în literatura politică și humoristică sub pseudonimul de Max), „Nazat"!, o satiră crudă și plină de duh a despotismului brătienist, a fost prima revistă jucată în București. A văzut focul rampei la Teatrul „Dacia" și a cunoscut un succes fără precedent; s-au dat *patru* reprezentații consecutive! Aceste patru reprezentații ale unui giuvaer literar „care a făcut epocă", puse în fața sutelor de reprezentații la care ajung searbedele năzbâtii ce abia se țin în picioare pe scenele României Mari, dau măsura progresului și a sporirii populației Bucureștiului, într-un răstimp de 50 de ani și mai ales a stratului său intelectual. Lumea veche aprecia mai mult actorii decât piesele și cea mai fină comedie sau tragedie clasică se juca în fața scaunelor goale, pe când un *Rossi* sau un *Salvini*, în piese absurde ca „Morte Civile" sau „Keant" umpleau sala până la galerie.

În această concepție, datorită poate mediocrității materialului literar față de excepționalul talent al câtorva artiști dramatici din acea epocă[89], doi oameni au jucat un rol covârșitor pe scena românească: tragicul Manolescu și comicul Iulian. Au fost două talente covârșitoare, aproape două genii, care au influențat adânc nu numai evoluția artei dramatice la noi, dar chiar și simțul estetic al generației mele. Imaginea lui Manolescu în Hamlet îmi răsare și acum la bătrânețe înaintea ochilor, poate cu mai puțin prestigiu, dar cu aceeași vioiciune. În sufletul meu de copil însă, arta lui Manolescu

[89] Un fenomen analog s-a repetat mai târziu, cu prilejul dezvoltării artei cinematografice: lumea s-a simțit mai mult atrasă de vedetele ecranului decât de filmele năroade în care apăreau.

a răscolit toate noțiunile înregistrate până atunci și pe urmele Prințului Danemarcei m-am precipitat cu entuziasm în libirintul Shakespearian. Multă vreme enigmaticele personaje ale poetului englez mi s-au înfățișat sub trăsăturile marelui nostru tragedian, și orice altă interpretare mi-ar fi părut odioasă. Țin minte că la Paris interpretarea lui Hamlet de către faimosul Monnet Sully m-a făcut să fug. Dacă Manolescu s-ar fi născut aiurea și s-ar fi putut folosi de o limbă universală, și-ar fi făcut un nume mare. Osândit pe viață la scena Teatrului Național, și-a irosit puterile și a sfârșit bolnav, uitat de toți și nenorocit.

Ca și Manolescu, pe scena tragică, Iulian a fost un fenomenal talent pe cea comică. Până la dânșii, teatrul românesc nu produsese nimic și toți actorii ce se agitau în piese proaste sau prost localizate nu făceau cinci parale.

Manolescu și Iulian au fost o adevărată revelație, au ridicat dintr-o dată nivelul meseriei lor, au făcut dâră și au deschis barierele unei arte până atunci închise tineretului român. Mulțumită acestor precursori, arta noastră dramatică a putut să se înalțe până la nivelul la care a ajuns sub Davila și să copleșească Parisul cu „vedete", câteva decenii mai târziu. Iulian fusese apreciat și făcuse să râdă multă lume, încă înainte de formidabila lui creație în rolul gospodarului ungur din *Zigeunerbaron* — dar adevărata lui glorie a început și s-a sfârșit cu acest rol. În 24 de ore Iulian a fost românul cel mai popular, în cele 32 de județe ale Vechiului Regat. De la mic la mare, toți fredonau cupletele lui și într-un spațiu de vreo doi ani cred că n-a fost om în țară care să nu fi luat contact cu nepieritorul Janoș, căci *Zigeunerbaron* a poposit în toate orașele românești. După cum însuși titlul operetei o arată, rolul lui Janoș-Bacsi fusese conceput ca un rol incidental, menit să pună o notă veselă în peripețiile amoroase ale principalilor protagoniști. Din acest rol secundar nemaipomenita vervă a lui Iulian a făcut rolul principal: toată opereta nu s-a mai învârtit decât în jurul lui. A fost mai mult decât un succes teatral; un an de zile și mai bine întreaga societate românească a trăit sub zodia lui Iulian. Cine n-a trăit acele vremuri nici nu poate să priceapă nebunia care a cuprins atunci lumea. A fost o adevărată „psihoză" și în saloane, ca și în cafenele și la Cameră, cadențele și glumele lui Iulian-Janoș au servit de „leit-motiv" tuturor conversațiilor și tuturor cuvântărilor.

Am spus mai sus că în acea îndepărtată epocă a începuturilor noastre artistice teatrul românesc „erau trei". Mai erau într-adevăr turneurile străine și teatrul madamelor din înalta societate.

Reprezentațiile artiștilor străini, izolați sau în trupă se țineau lanț. În fiecare iarnă era o stagiune de operă italiană, la Teatrul Național, căci nici prin gând n-ar fi trecut cuiva să înjghebe o operă românească. Nu ne ridicasem încă până la arta lirică și îmi aduc aminte de stupefacția tuturor în fața îndrăznelii lui Gabrielescu, un tenor cu o voce splendidă dar fără școală, care s-a încumetat să cânte în „Traviata" cu Adelina Patti, cea mai celebră cântăreață din lume, venită pentru câteva reprezentații la București. Serghiadi, impresarul Operei italiene ani de-a rândul, era prieten intim cu unchiu-meu Grigore, și astfel am ajuns și eu să pun din când în când mâna pe un bilet de favoare. Și așa am făcut cunoștință cu tot repertoriul italian, de la Rossini până la Verdi. Lipsit de orice pricepere muzicală (e un simț pe care nu mi l-a putut deștepta nici măcar abuzul gramofonului și radiodifuziunii de mai târziu), mergeam la Operă ca să petrec fără să fiu în stare să reținvreo arie, și petreceam de minune, îmi reamintesc după atâția ani o reprezentație a operei „Hernani" cu Paulina Lucea, în care seducătoarea vedetă vieneză cânta pe nemțește, Hernani pe italienește și Carol Quintul pe românește, căci încurajați de succesul lui Gabrielescu[90], mai mulți cântăreți români începuseră să ridice capul și glasul. A fost o delicioasă cacofonie, care m-a încântat, căci m-am amorezat pe loc de frumoasa Paulina și n-am mai auzit și n-am mai văzut-o decât pe dânsa. A doua zi dimineața m-am înființat la hotel Bulevard, să o văd trecând, m-am luat după ea pe stradă la distanță respectuoasă — am însoțit-o, tot la distanță, la gară, când a plecat. Ce frumoase vremuri! Mulți ani mai târziu am cunoscut la Viena o băbușcă sfrijită și zbârcită ca o stafidă; nu-mi venea să cred ochilor că aveam în fața mea pe divina Dona Sol a pătimirii mele!

Societatea aleasă frecventa Opera și reprezentațiile artiștilor străini cu asiduitate, căci așa cerea moda, după cum tot moda impunea cel mai desăvârșit dispreț pentru teatrul românesc. Claymoore nu publica pomelnicul spectatoarelor decât pentru Operă și turneurile vedetelor europene, singurele spectacole admise în rubrica „șicului" și „psiit-ului". La reprezentațiile Teatrului Național nu se aventurau, dintre cuconet, decât câteva intelectuale care citiseră pe Alecsandri și pe Eminescu și „descoperiseră" pe Manolescu și pe Iulian. Naționalismul nu era încă la ordinea zilei pe nici un teren, și cu atât mai puțin pe al artei dramatice, încă în fașă.

Nu era naționalismul, dar erau deja snobismul și cabotinismul.

[90] Gabrielescu și-a încheiat cariera ca negustor de pușți de vânătoare, pe Calea Unirii, în Craiova!

„Ah! ma chere"-ele nu se mulțumeau să se ridice deasupra mitocanilor prin ciripitul lor parizian, dar mai căutau încă felurite derivative pentru pornirile simțurilor lor, în culise improvizate și în brațele vlăjganilor cu dicțiune îngrijită și cu gesturi discrete, dar cuprinzătoare. Niciodată „teatrul de salon" n-a cunoscut o epocă atât de strălucită. De-a valma, spiritualele scenete ale lui Musset și insipidele sub-producții ale „stupidului secol al XIX-lea" erau masacrate cu vervă și cu avânt pe scene improvizate în toate saloanele Belgiei Orientului. Printre atâtea gâște care fășâiau și printre atâți curcani care făceau roata erau și câteva adevărate talente care își călcaseră norocul, căci ar fi putut să stea alături de cei mai iscusiți profesioniști. Pe deasupra tuturor strălucea Tinculina Florescu și Alexandru Davila, care trebuia să facă o atât de strălucită carieră. Dacă s-ar fi consacrat teatrului, Tinculina Florescu[91] ar fi ajuns departe. Jean de Linche, Contele Diesbach (secretar al Legației franceze), Grigore Suțu (Tête de mort) și uucoane și de domnișori cărora le-am uitat până și numele își petreceau viața în repetiții, pe care le plimbau din casă în casă, trăgând după ei carul veseliei.

Reprezentații de binefacere cu plată, reprezentații „mondene" fără plată se urmau toată iama fără întrerupere și serveau de subiect de conversație tuturor, prin nesfârșitele cancanuri ce se năsteau în jurul lor. Câte căsnicii n-au fost stricate, câte reputații nu s-au prăbușit, câte certuri nu s-au iscat în aceste culise improvizate și indiscrete. Au fost și cazuri, rare ce e drept, dar au fost, în care conflictele au degenerat în păruială și au sfârșit printr-o lichidare „pe teren".

Mai pe la plimbare pe Calea Victoriei, mai pe la patinaj, mai pe la bibliotecă (din ce în ce mai puțin), mai pe la vreo întrunire politică (și pe acest capitol începusem să fiu blazat) — pe la teatru sau pe la sindrofii (începuse să-mi dea mustața), am bătut toată iarna apa în piuă fără nici un folos, și până aproape de Paști am ținut-o tot așa. Începusem totuși să mă dumiresc că o luasem pe un drum greșit, dar eram prea închipuit ca să mi-o mărturisesc. Părinții mei mă lăsaseră să-mi fac de cap, dând astfel o mare dovadă de încredere pe care o aveau în mine: nu s-au îndoit într-adevăr, o clipă, că până în cele din

[91] Nepoata generalului Florescu, soră cu Anicuța Odobescu, mama prietenilor mei. Căsătorită cu Mișu Polizu, și divorțată, Tinculina Florescu a murit în mizerie, în vârstă de peste 80 de ani. Parcă îl vad pe Odobescu tatăl (pe atunci căpitan, dar deja burtos și poreclit Plutușca), cântând cu vocea lui răgușită:

Tinculina e frumoasă!
Tinculina e grațioasă
Și așa încă îi mai frumoasă!

În realitate Tinculina era urâtă, dar plină de duh și de farmec, era neîntrecută la petreceri, ca să înveselească lumea.

urmă liniștea va reveni în mintea mea zăpăcită. Și-au dat seama că *o vindecare radicală* nu putea veni decât de la mine însumi. „Jugend muss sich austoben" zice un proverb nemțesc și mumă-mea, după ce și-a înfrânt disperarea pe care o provocase mărturisirea nebuniilor mele, s-a consolat cu ideea că de vreme ce fusesem și eu sortit să trec prin încercările tinereții, calea exceselor cerebrale era mai puțin periculoasă — din punctul ei de vedere — decât aceea a exceselor de altă natură. Întrucât privea pe tată-meu, în materie de ordin sentimental sau familial, dânsul luase de mult obiceiul să gândească ca mumă-mea.

În afară de câteva „momente" politice, printre care am schițat mai sus pe cele mai însemnate, amintirile din această năroadă epocă a vieții mele, ce din fericire nu a durat decât câteva luni, nu mi-au lăsat decât impresii șterse. Câțiva ani mai târziu, cursurile lui Maiorescu, noțiunile aprioristice, Karl Marx, Paulina Lucea, Schopenhauer, Tinculina Florescu, Lassalle, discursurile de la „Orfeu", Manolescu, Hamlet, social-democrația și metafizica, nu mai reprezentau pentru mine decât figuri și idei perimate, bune de aruncat unele peste altele în dulapul accesoriilor inutilizabile. Din toată lumea cu care m-am frecat atunci, din toate locurile pe unde am călcat, o singură figură și o singură casă mi-au rămas vii și intacte în minte: figura lui Mihalache Kogălniceanu și casa lui.

După o jumătate de veac și mai bine îl am pe conul Mihalache în fața ochilor și fiecare amănunt din jurul lui mi se desenează ca și cum l-aș fi văzut ieri.

Unchiu-meu Grigore Argetoianu[92], cu care se asemăna în viciuri, era foarte prieten cu dânsul, mergea să-l vadă de 3-4 ori pe săptămână și deseori mă lua cu el „ca să-mi aduc aminte mai târziu", căci avea o adevărată evlavie pentru sfetnicul lui Cuza Vodă. Kogălniceanu locuia în propria lui vilă, la Șosea, mai de vale de Beizadea Mitică. Era o casă scundă, cu puține odăi și fără aparență, ascunsă în frunzișul unei mari grădini aproape sălbăticite. Fără trepte, intrai de-a dreptul într-o anticameră, un „antreu", cum se zicea în limba bucureșteană, mobilat cu câteva jețuri de „pluche" roșu, șchioape și cu o masă „Louis XV" în mijloc, pe care zăceau ziare, plicuri deschise și nedeschise, și deseori cești murdare cu urme de cafea neagră. De la ușă, te lua mirosul de sobă stinsă sau de ienupere, alternativ, după zile. Lipsa unei mâini de femeie se făcea simțită de la primii pași. Spre dreapta, un salon destul de mare, servea lui conu' Mihalache de „birou". Bătrânul, buhăit, aproape impotent, își aștepta musafirii

[92] Gr. Argetoianu 1841-1928..

într-un fotei de piele, plin de pete. Mai precis decât fața buhăită, mi-au rămas întipărite în minte aceste pete ale fotelului, ca și jiletca desfăcută pe o impecabilă cămașă, și papucii de pâslă. În jurul lui, pe scaune, pe birou, pe jos — cărți, broșuri, ziare, tot felul de vechituri și de obiecte dubioase aduse de anticari și de moldoveni scăpătați pentru colecția [Cronicilor României] pe care conu' Mihalache o făcea și o desfăcea întruna.

Zidurile erau pline de cadre, și mai bune și mai rele, pe care nu eram însă în stare să le judec, mai întâi fiindcă nu pricepeam nimic la ele și apoi fiindcă eram prea intimidat: de la Beizadea Mitică nu mai avusesem prilejul să mă apropii de mărimi.

În acele vizite matinale — mergeam la dânsul între orele 11 și 12 — n-am găsit niciodată pe Kogălniceanu singur; erau întotdeauna în jurul lui câțiva prieteni sau paraziți. Conu' Mihalache perora întruna. Nu se întrerupea decât ca să strângă o mână sau să dea o bună-zi cordială, căci îi plăcea să vadă lume, *să se știe încă căutat*. Toată viața i se concentrase în ochi și în vorbă. Privirile lui erau tăioase ca cuțitul și cuvintele îi zburau dintre buze cu o vervă juvenilă. Contrastul dintre vioiciunea duhului și prăbușirea trupului era jenant, și ascultându-l, am avut de fiecare dată impresia că aud un glas de dincolo de mormânt. În acea vreme era furios împotriva lui Brătianu, îi analiza păcatele, povestea toate încurcăturile din care-l scosese și se văita de ingratitudinea lui și a Țării, care nu-i răsplătiseră serviciile după merite și-l lăsaseră să se prăpădească în sărăcie. Am aflat mai târziu că se supărase împotriva lui Brătianu, fiindcă acesta refuzase să-i cumpere încă o dată colecția de tablouri. I-o cumpărase deja de două ori, și o plătise de fiecare dată, fără să ridice însă marfa fiindcă n-avea ce face cu ea. Kogălniceanu voise să o vândă a treia oară și Vizirul spusese: destul.

Am ieșit regulat de la conul Mihalache — cred că am fost de vreo șase ori — cu inima strânsă. Fusesem crescut în admirația dezrobitorului țăranilor și a marelui diplomat care ținuse piept lui Gorceakov și lui Bismarck, îl ridicasem deja în imaginația mea de copil pe piedestalul nemuririi, și nu mă puteam împăca cu înfățișarea boierului amărât ce gâfaia într-un fotei de piele pătată, copleșit de edemuri și de griji.

Neglijat de copii[93], uitat de mulți, sărăcit, Mihail Kogălniceanu

[93] Kogălniceanu a avut trei băieți mediocri și o fată, Lucia, succesiv căsătorită cu Liteanu, cu Beldiman, cu Ghica Budești și cu Leon Bogdan. Plină de farmec, Lucia era și de o rară inteligență. Conul Mihalache spunea: „din toți copiii mei numai Lucia are minte și voință de băiat!". În cursul anilor i-am cunoscut pe toți și pe cât mi-au fost de antipatici băieții, pe atât mi-a fost de simpatică Lucia Bogdan – căci ca Bogdan am cunoscut-o.

și-a trăit ultimii ani și a murit în luptă cu greutăți de tot soiul. Mult mai târziu, pe când eram la Viena, Emil Ghica mi-a povestit o istorioară care dovedește că Kogălniceanu, conștient de anumite decăderi morale, se temea de sfârșitul pe care l-a avut și pe care, cu toată inteligența și dibăcia lui, nu l-a putut evita.

Ghica debutase în carieră la Paris, și într-o zi, conul Mihalache care îndeplinea acolo funcțiile de agent diplomatic, i-a spus: „Ascultă-mă, dragul meu, îmi ești simpatic, dă-mi voie să-ți dau un sfat: îți vorbesc din experiență. *Fii cinstit;* nu știi ce plicticoasă e viața pentru oamenii necinstiți. *Și să știi că sfârșesc toți proști*". Marele om „se încurcase" cu niște bani ai Statului, sau cu niște sume din fondurile „de dispoziținne" (existau deja pe atunci!), Ghica nu-și mai aducea bine aminte și „plictiseala" acestei încurcături îl împinsese la un act de spovedanie ca să-și ușureze sufletul. Pe când Emil Ghica povestea, răsucindu-și o țigară, mi-am adus aminte de bătrânul de la Șosea, și am priceput multe.

Mihail Kogălniceanu a avut trei patimi în viața sa: țara lui, femeile altora și obiectele de artă. Când l-am cunoscut eu, îl cam părăsiseră toate și nu-i mai rămăsese decât regretul „de a nu fi fost ceea ce ar fi vrut să fie". Numai după moartea lui, după ce s-au uitat „mărunțișurile", i-a venit popularitatea pe care o meritase, și după care a alergat în zadar toată viața. Ultima lui mare pasiune a fost Sița Grădișteanu, o toantă, dar pe care a iubit-o la nebunie. Sița îl înșela; el se certa cu dânsa, și în urmă îi cerea iertare. Despre aceste certuri și împăcări circulau tot felul de anecdote în București. Una e delicioasă: Sița o făcuse o dată mai boacănă și Kogălniceanu o rupsese definitiv cu dânsa; o săptămână mai târziu îi scrisese o scrisoare de 16 pagini, în care își vărsase tot sufletul și îi cerea iertare cu cuvinte înflăcărate — scrisoare la care madam Sița a răspuns prin lapidarele cuvinte: „Si tu veux venir — venez, si non, non"!

Printre credincioșii zilelor negre, rămăsese Radu Mihai, faimosul prefect de Poliție. Lumea îl da drept fiul lui natural, și de fapt, îi semăna mult. Îi moștenise și duhul. Radu Mihai mergea să-l vadă aproape în fiecare zi, și ca să-l distreze îi aducea tot felul de bazaconii pe care le aduna de pe la anticari și de pe unde putea. S-a întâmplat să se fure lui Emil Lahovari un foarte frumos ceasornic vechi, din secolul al XVIII-lea, cu tot felul de marafeturi. Emil Lahovari s-a dus să reclame lui Radu Mihai, care l-a bătut pe burtă și i-a spus: „Lasă, dragă, că ți-l găsesc eu!". Bineînțeles că n-a găsit nimic — dar mare a fost mirarea lui Emil Lahovari, după câteva luni, să-și vadă ceasornicul pe biroul lui Kogălniceanu la care se afla în vizită.

La întrebarea: „De unde îl ai?“ — conul Mihalache a răspuns că i-l adusese Radu Mihai. Lahovari a povestit atunci ce se întâmplase și cum aflase prefectul Poliției despre furt. „Măgarul! — a replicat bătrânul — și i l-am plătit!“. Dar a păstrat ceasornicul!

Nu l-am mai văzut pe conul Mihalache după 1888. Sfârșitul lui aparține Istoriei. E singurul din „făuritorii României moderne“ pe care l-am cunoscut, fie și numai o clipă, în halat și în papuci. Am cunoscut și pe Ion Brătianu și pe C. A. Rosetti, dar n-am călcat niciodată în casele lor. Amintirea cea mai vie ce mi-a rămas de la Ion Brătianu a fost o călătorie cu dânsul de la Golești la București.

Pe vremea aceea miniștrii nu călătoreau în vagoane speciale și înconjurați de agenți, ca să-i păzească. Nici chiar prim-miniștrii. Veneam cu tată-meu de la Breasta, adică de la Craiova și la Golești s-a urcat în compartimentul nostru Brătianu, care venea de la Florica. Tot drumul n-a făcut decât glume, povestind tot felul de snoave. M-a întrebat dacă-mi plăcea la școală (eram printr-a V-a sau printr-a VI-a, nu mai țin bine minte) și dacă mă hotărâsem pentru o carieră. „Să te faci inginer, băiete, căci viitorul e al inginerilor. Avem atât de clădit și n-avem oameni de meserie. Numai cu brațele nu putem ajunge la nimic. Trebuie și cap, cap priceput!“. Nu știu dacă a vorbit astfel sub influența băieților lui, sau dacă aceștia au îmbrățișat câteși-trei cariera inginerească sub sugestia tatălui lor. Între anii '80 și '90 a fost de altminteri o pornire generală către științele exacte și școlile de inginerie au cunoscut o căutare pe care n-au mai întâmpinat-o de atunci.

Călătoria de două ceasuri de la Golești la București e singura amintire personală pe care o am despre Ion Brătianu. Dar silueta care mi se înfățișează în minte, când mă gândesc la dânsul, e aceea a „pelerinului pasionat“ de politică, cu toiagul în mână, cu pălăria de „carbonaro“, cu mantaua lungă și neagră ca o rasă de călugăr, bătând caldarâmul de la Ministerul de Interne la Palat, un fel de drum la Canossa al revoluționarului din 1848 așa cum l-am întâlnit de nenumărate ori, în hoinărerile mele matinale. Îl uram, fiindcă așa era „corentul“, și fiindcă nu eram încă în stare să judec lucrurile cu o adevărată independență de judecată.

Trebuie să mărturisesc însă că omul era nespus de simpatic, și că cele două ceasuri pe care le-am petrecut cu dânsul în tren m-au pus pe gânduri asupra legitimității acțiunii de distrugere pornită împotriva lui. Era glumeț și plin de duh. Îmi reamintesc că tot în acea călătorie, memorabilă pentru un copil ca mine, s-a urcat în compartimentul nostru, la Găești, conul Pană Olănescu, un bătrân

mărunt și adus din umeri, cu un șal cadrilat în spinare. Conul Pană era tatăl lui Costică și a lui Grigore Olănescu, deștept și mucalit — dar pe când băieții erau conservatori „încarnați", dânsul simpatiza cu Brătianu. De la Găești și până la București, și Brătianu și conul Pană au tras focuri de artificii, și am petrecut de minune.

Pe băieții Brătianu nu i-am cunoscut în țară. Numai din vedere, și pe Ionel nici atât. Ne-am împrietenit — pe cât se putea împrieteni cineva cu o odraslă brătienistă — abia la Paris, în casa lui Văsescu, atașatul nostru militar în Franța și devotat al familiei Brătianu. Dacă aș fi rămas în București, s-ar fi putut prea bine să mă apropii de bătrânul Brătianu, căci politica stupidă a conservatorilor după martie 1888 m-ar fi dezgustat. Am plecat însă la Paris și Ion Brătianu a murit când eram încă în Franța. Nu l-am mai văzut...

*

Iarna și primele luni ale primăverii 1888 au trecut ca un vis. Un vis, și încă un vis frumos mi-a părut atunci, căci mai târziu, după ce m-am lămurit asupra adevăratelor rosturi ale vieții, mi-am dat seama cât de neîntemeiat fusese avântul juvenilelor mele porniri. E bine să citești, dar nu e bine să citești prea mult, mai ales înainte de vreme. Noțiunile noi trebuie să se aștearnă pe o temelie puternică, ca să se poată ridica în straturi rezistente spre cheia de boltă de care nici o clădire menită să adăpostească ceva nu se poate lipsi. Cele câteva luni de indisciplină intelectuală pe care mi le-am îngăduit la vârsta de 17 ani au cântărit greu în dezvoltarea ulterioară a personalității mele. De câte ori n-am avut senzația că-mi lipsește o vertebră din șira spinării mele morale, dacă pot să zic așa, și de câte ori experiența tentantă în 1887 nu m-a ademenit să schimb cărările vieții, în veșnică și zadarnică căutare a unei nemulțumiri pe care omul nu o poate găsi în afară de sine. Încurajat printr-o primă încercare ce nu m-a dus la dezastru, am fost toată viața mea un „franc-tireur", și nu m-am așezat decât la bătrânețe, nu de voie, ci de nevoie.

Cu apropierea Paștelor se împlinea și sorocul pe care-l fixasem pentru sfârșitul prelungitelor mele vacanțe. „Ein Mann, ein Wort", zice neamțul. Făgăduisem părinților mei să trec examenul de clasa a VII-a și bacalaureatul — și nu puteam să nu mă țin de cuvânt. Guvernul Brătianu căzuse, zăpada se topise, carnavalul se sfârșise — toată lumea se liniștise și nimic nu mă mai reținea la București. Singura distracție, cititul, puteam să mi-o procur și la Breasta, unde mumă-mea adunase deja o însemnată bibliotecă. Mi-am făcut bagajul, mi-am luat cărțile școlare pentru clasa a VII-a și am plecat la țară, unde am stat singur până la sfârșitul lui mai.

Ce destindere, după lunile agitate pe care le trăisem! Tânăra mea minte era obosită de atâta zbucium și nu cerea decât să se odihnească. Am lăsat la o parte toate speculațiile metafizice, toate lozincile sociale și mi-am făcut un program pe care l-am urmat cu strictețe, fiindcă nimic nu mă ademenea să mă abat de la el. Mă sculam la ora 5 dimineața, călăream un ceas-un ceas și jumătate, luam la înapoiere un duș și o cafea și petreceam apoi toată dimineața în tovărășia manualelor didactice. După o „matură chibzuire" hotărâsem să nu mă ocup decât de pregătirea examenului clasei a VII-a, pentru care trebuia să mistui materii noi pentru mine, iar pentru bacalaureat să mă mulțumesc cu ce știam și să mă prezint la noroc. Nu mă îndoiam, că atât cât știam era de ajuns ca să trec precum câinele prin apă, și n-aveam altă pretenție. În primele zile am lucrat și înainte și după dejun, dar n-am putut rezista. Luasem gustul libertății și „munca silnică" continuă m-a dezgustat. Am rezervat diminețile pentru „școală" și am închinat după-amiezile și serile explorării bibliotecilor. Călătoria mea nu a fost lungă nici pe acest teren, căci din primele zile „am descoperit" pe Balzac și m-am oprit la dânsul. La sfârșitul lunii mai, odată cu „materia clasei" am dat gata și cele 45 de volume ale neîntrecutului analist. Opera lui Balzac mi-a răscolit sufletul mai adânc încă decât filosofia germană și exegezele marxiste. Semințe noi și rodnice au căzut pe ogorul subconștientului meu rămas pârloagă după prima și slaba recoltă a pesimismului metafizic și social. Coborât pe pământ din zonele nebuloase ale speculațiilor abstracte, cu Balzac în mână și cu simțurile copleșite de seninele și nesfârșitele armonii ale naturii ce mă împresurau de toate părțile, eliberat de postulatele artificiale și otrăvitoare adunate prin colțurile mucegăite ale orașului mi s-a părut că încep o viață nouă.

Trăisem la țară ca copil, fără să-mi dau seamă de minunea pe care o aveam înaintea ochilor. Priveliștele familiare, până atunci mute, mi-au spus în fine taina lor. Cele trei luni petrecute la Breasta în primăvara anului 1888 mi-au lăsat o amintire neștearsă. Când mă plictiseam cu cititul o luam razna pe jos, prin sat și peste câmp. Mă amestecam printre oameni, dam peste botezurile, peste nunțile și peste înmormântările lor și-mi plăcea nespus să stau de vorbă cu ei. Era pentru mine o lume cu totul nouă, căci cocoțat cum era pe deal, conacul nostru părintesc ne izolase, ca copii, de sat. Trăisem până atunci fără să bănuiesc minunatul patrimoniu de conștiință obștească plămădită din aluatul credințelor, eresurilor, obiceiurilor și superstițiilor comune. Clipe senine, ce nu trebuiau să se mai șteargă din mintea mea, clipe petrecute printre bătrânii sfătoși și

tineri plini de viață și de arțag, le-am binecuvântat o viață întreagă! Căci atunci s-au închegat între sătenii mei din Breasta și mine acele raporturi de reciprocă încredere și dragoste pe care nimic n-a mai putut să le desfacă. Am aflat cu acest prilej toate eresurile acestor suflete simple, încrederea lor în leacurile bătrânești și toate obiceiurile păstrate cu sfințenie din moși-strămoși, din care unele ca pomenile, ca acatistele, ca Călușul — din cea mai veche antichitate, dinaintea Creștinizării. Printre toate aceste obiceiuri, mai mult sau mai puțin cunoscute, mi-am însemnat unul atât de *tipic păgân* încât nu rezist la tentația de a-l descrie aci, cu atât mai vârtos cu cât cred că numai cei trăiți la țară să fi auzit de dânsul. E vorba de „vărsatul apelor" în legătură cu pomenirea sufletelor celor morți. Îndată ce moare cineva, trei fete tinere neînrudite se leagă să ducă timp de 40 de zile, fiecare câte trei ulcioare de apă, la trei case, însemnând fiecare cărătură pe un răboj. Fetele se oferă voioase să facă aceste cărături, convinse că îndeplinirea ritului le va aduce noroc. În schimb, odată legate, pentru nimic în lume n-ar întrerupe cărăturile, căci „le-ar lua din iele" (expresie consacrată), cu alte cuvinte ar fi expuse la toate nenorocirile. La scosul apei, fetele aruncă câte puțin dintr-însa în patru direcții opuse ca să formeze o cruce și spun în gura mare: „Pomenește, Doamne, sufletul cutăruia sau cutăreia", și o spun de trei ori în fiecare direcție. După ce s-au împlinit 40 de zile, se duc la o apă *curgătoare,* scobesc luntrii mici în coajă de dovleac, fixează în fiecare luntricică câte o lumânare de ceară și le dau drumul pe apă, aruncând după ele răboajele frânte. Spectacolul acestei minuscule flote luminate, pornind la vale, cu femeile care se bocesc pe mal, e impresionant.

După ce au pornit corăbioarele, o femeie mai în vârstă întreabă pe fete de *trei ori*: „Ați dus apă?", iar fetele răspund de trei ori: „Am dus apă!". Și atunci bătrâna mai întreabă, tot de trei ori: „Cine v-a fost martor?" și fetele răspund din nou: „Soarele, luna și stelele!" Iată un rit mai apropiat de cultul lui Mithra decât de al lui Christos.

Seara, obosit de cutreieratul drumurilor și de răsfoitul cărților, mă așezam în amurg pe minunata terasă ce se ridică deasupra Jiului, nu mă mai gândeam la nimic și priveam și ascultam. Priveam cu nesaț verdeața fragedă a pădurilor din nou îmbrăcate, pajiștele reînflorite ce se lăsau pe coastă, zborul păsărilor și al insectelor. Ascultam devale neobositul concert al broaștelor ce acoperea scârțâitul osiilor pe șosea, câte un lătrat de câine în sat, țârâitul greierilor lângă mine în iarbă. Zgomotele și culorile se împleteau în liniștea serii ce cobora repede, ca acordurile unei simfonii universale perceptibile numai simțurilor

ascunse. Lipsa oamenilor în această feerică priveliște mă încânta; mă puteam crede singur pe lume și îmi închipuiam omenirea dispărută de pe fața pământului, cu singurele urme lăsate în cele 45 de volume miraculoase ale lui Balzac...

Timp de trei luni de zile liniștea mea n-a fost tulburată decât o singură dată, printr-o vizită neașteptată care mi-a dat câteva zile de lucru.

Un intermezzo comic binevenit în tragedia unei existențe fără griji, fără greutăți și lipsită de neprevăzut. Una din cele mai vesele scene din câte mi-a fost hărăzit să trăiesc. Într-o dimineață — tocmai ieșisem de sub duș — mi-a bătut cineva la ușă și fără să mai aștepte un răspuns, a intrat, îmbrăcată într-o tunică militară veche ce îi trecea mult de genunchi și atât de largă încât lua aspect de halat, cu o „capelă" care îi înghițea jumătate capul și îi ascundea ochii și o parte din nas — o păpușă murdară și cleioasă s-a oprit în fața mea. Am ghicit, mai mult decât am recunoscut, sub aceste țoale de împrumut, prezența camaradului meu Câmpineanu. „Ce e cu tine, mă?" și m-a podidit râsul — prea era caraghios. „Am venit să mă fac păstor, la tine!" Și bietul băiat, cu toată ținuta lui de vicleim, vorbea cu tot seriosul unei ființe disperate și sleite de puteri. I-am scos capela din cap și l-am așezat pe un scaun: „Spune, mă!" Și a început să povestească. Mărturisesc că povestirea lui m-a cam jenat: era oarecare paralelism între rebeliunea lui și a mea. Numai că eu procedasem ca un om cu judecată (!), pe bază de raționamente, pe când el o luase razna, ca un impulsiv, împins numai de patimile lui neînfrânte. Eu fugisem de la școală ca să mă inițiez la meserie de filosof și de apostol social — dânsul, ca să alerge după muieri și să joace table la Cazes. Mumăsa, care era de alt temperament ca a mea, întâlnise pe colonelul Tătărescu[94], pe atunci director al Școlii Militare din Craiova, și se înțelesese cu dânsul. Tătărescu se învoise să primească „oaia cea pierdută" în școala lui, să o tundă și să o îndrepte spre drumul cel bun. De tuns, o tunsese, dar mai mult nu putuse să facă. Cu toată teroarea pe care o inspirau glasul și figura lui de brută, mustața lui de vagmistru și degetul lui încârcelit ca o veșnică amenințare, Tătărescu nu putuse obține nimic față de o îndărătnicie de ordin patologic. Carcera, pâinea și apa, tracțiunile pe frig, exasperaseră în loc să vindece și într-o bună-dimineață Câmpineanu și-a luat câmpii. Și a venit la mine. L-am primit prietenește, i-am dat să se spele și să se primenească și i-am explicat că nu putea fi vorba de „păstorie", dar că putea sta la Breasta „cât îl vor lăsa" și că nimeni nu va trăda

[94] Viitor general, ministru de Război și fericit părinte al ilustrului Guță.

prezența sa. Trei zile a trăit cu mine ca în sânul lui Avram, dar se vede că cei de la școală i-au luat urma și a patra zi m-am pomenit cu Tătărescu. Am început prin a nega prezența fugarului, dar colonelul mi-a afirmat că știa pozitiv că venise la Breasta și că nu mai plecase. Dacă mi-ar fi vorbit de sus și m-ar fi amenințat, aș fi fost în stare să „susțin un război", dar nu l-aș fi predat. A luat-o însă cu binele. I-am explicat și eu că nu avea de-a face cu un băiat stricat, ci cu o ființă pe jumătate dementă, și am sfârșit prin a-i convinge că ce avea mai bine de făcut era să ducă băiatul înapoi la mumă-sa, ca să scape din încurcătură. Am adăugat că cazul era mult mai grav decât credea, că păscusem pe Câmpineanu ani de zile și că o sinucidere nu era exclusă dacă s-ar fi împins lucrurile prea departe. Ca toți mediocrii, Tătărescu avea oroare de bucluc, și mi-a dat cuvântul său de onoare că va duce pe răzvrătit, chiar a doua zi, la București. Să facă ai lui ce vor voi cu dânsul! Am scos atunci pe Câmpineanu din cutie și l-am predat colonelului, după ce *i-am garantat* că martiriul lui luase sfârșit. S-a supus și a plecat cu Tătărescu care s-a ținut de cuvânt. A fost ultimul contact al lui Câmpineanu cu Armata Română, căci mai târziu, la Miliție, a fost reformat[95].

La 1 iunie am sosit la București și m-am prezentat părinților, gata să înfrunt examenele.

Bietul tată-meu, care până atunci nu făcuse nici un demers, căci nu știa ce muscă mă mai putea pișca și nu voia să se căciulească

[95] Cariera ulterioară a lui Ion Câmpineanu ar fi putut servi de subiect pentru o „viață romanțată". Și-a trecut după un an sau doi bacalaureatul și apoi licența în Drept, căci ticneala lui îi lăsase intactă memoria și aparențele puterii de raționament. Datorită numelui său și relațiilor mumă-sii, a fost chiar numit în magistratură, întâi la Brăila și după aceea la București, unde a funcționat ca judecător de ocol. Maniile lui făceau bucuria avocaților, dar nu judeca prost. Nu punea mâna pe dosare decât cu mănuși, ca să nu se infecteze; proteja pe împricinați (semn de nebunie vădită, în țara românească) și ura de moarte avocații care pledau lung. Această ură a determinat chiar sfârșitul carierei sale: neputând opri într-o zi valurile de elocință ale unui apărător, s-a sculat și a pronunțat ritos: „Domnilor ridic ședința, tribunalul fiind descomplectat deoarece am demisionat!" Și a plecat și n-a mai venit. După ce a părăsit magistratura a dus o serie de procese cu mumă-sa pentru o pensie alimentară, procese cu scandal, în care a tratat pe d-na Câmpineanu de „curvă", în fața tribunalului, procese pe care le pleda singur, publicându-și apoi pledoariile în broșuri și trimițându-le tuturor cunoscuților. Războiul cu mumă-sa nu s-a terminat decât cu moartea acesteia. După ce a moștenit-o, a început să călătorească și era să piară într-un naufragiu, în Oceanul Indian, naufragiu pe care l-a descris în culori de nebun, într-o cărțulie pe care a împărțit-o târziu, prin 1915, însoțită de corespondența lui cu generalul Galbeni, guvernatorul Parisului, pe care-l luase ca arbitru în cearta sa cu portarul imobilului în care locuia la Paris. Și-a terminat zilele într-un apartament din strada Regală, pe ușa căruia o serie de pancarte determinau ordinea categoriilor de persoane pe care era hotărât să le primească în fiecare zi a săptămânii. Astfel, inofensiv, plin de omenitate și de politețe, se bucura când întâlnea un vechi camarad, dar nu frecventa pe nimeni. Își lua mesele la Capșa, cu mănuși în mâini și a murit uitat de toată lumea.

degeaba, s-a pus în mișcare. Spre norocul meu, cu noul regim venise la Ministerul Instrucțiunii Publice Maiorescu, un prieten intim. Pe baza unui certificat medical ce constata nevoia unui lung tratament medical pe timpul vacanțelor, și a „strălucitelor mele antecedente școlare" (se vede că nu se luaseră în considerație decât șase ani din șapte!), Ministerul a alcătuit o comisie ad-hoc ca să mă examineze de clasa a VII-a în zilele de 5 și 6 iunie, ca să mă pot prezenta astfel la bacalaureat în ziua de 15. Cred că faptul este unic în analele Ministerului Instrucțiunii și după cum se vede am început devreme să „mă disting". Și de fapt „m-am distins"; am fost la înălțimea excepționalei favori ce mi se făcuse și am dat un examen strălucit. Nu o spun eu, au spus-o examinatorii mei și au venit să felicite pe tată-meu și să mă plângă de starea sănătății mele — „păcat, un băiat așa de eminent!" — căci mă înfățișasem înaintea lor cu umerii aduși, tușind și cu batista la gură ca să justific afirmările certificatului medical! Eram înainte de toate un om corect, ce Dumnezeu...

Mă prezentasem la examenul de clasa a VII-a fără nici o teamă; stăpân pe materie și obișnuit de la Liceul Sf. Gheorghe cu desele interogări, eram sigur de mine. Cu bacalaureatul chestiunea era ceva mai grea. N-am avut în totul decât șase zile să-l prepar, adică să revăd unele materii din cursul liceului pe care le neglijasem până la un punct. Un moment m-am gândit că era totuși o obrăznicie să mă prezint și că era mai bine să amân încercarea până în toamnă. În cele din urmă m-am hotărât totuși să-mi încerc norocul; n-aveam nici o ambiție, îmi era indiferent să cad și ideea să-mi încarc vacanțele cu o preparațiune metodică, dar plicticoasă, mă otrăvea. M-am aruncat deci în apă, și s-a întâmplat ceva neașteptat: am ieșit *întâiul,* cu media 9,86 — cea mai mare medie obținută până atunci la examenul de bacalaureat! Nu pot să zic că nu mi-a părut bine — dar adevărata mea recompensă a fost fericirea părinților mei! Își regăsiseră copilul rătăcit și le revenise încrederea în mine! Dragii mei!

Succesul meu a determinat însă o dramă, fără să vreau. Pompiliu Eliade urmase la Sf. Sava și terminase liceul cu un an înaintea mea. Primul în clasă, tot timpul, îi mersese vestea prin toate școlile Bucureștilor și profesorii îl considerau ca un fenomen chemat la cel mai strălucit viitor. În treacăt fie zis, maturul Pompiliu n-a ținut făgăduielile necoptului Eliade. Dar în momentul bacalaureatului toate privirile erau ațintite asupra lui, în lumea școlară. Urât, pocit, murdar, antipatic și cam fonf, nu trăia decât pentru carte, o tâmpea de dimineața până seara și noaptea. N-avea altă ambiție decât „să iese" primul la toate examenele și la toate concursurile. Ca să meargă

la sigur, nu se prezentase în sesiunea din septembrie 1887 și pierduse un an tot pregătindu-se pentru marele eveniment din iunie următor, care trebuia să-l consacre vedetă fără concurent a școlilor române. Lenea mea a fost nenorocirea lui. L-am bătut *cu un punct.* La Limba latină. Am însemnat deja mai sus că neuitatul Lacroix făcuse din mine un adevărat latinist — adică tocmai contrariul: mă învățase să vorbesc latinește, dar o lăsase moale de tot cu gramatica și cu regulile ei. Bacalaureatul începea și atunci cu probe scrise, din care una era o temă latină. Examinatorul dicta textul pe românește și candidații aveau două ceasuri ca să-l traducă pe latinește. Pe când dicta, eu am scris textul direct pe latinește și nu mai pot să uit capul lui Crăciunescu[96] când m-am sculat, după ce ne-a spus: „Băieți, aveți două ceasuri ca să traduceți", și i-am adus hârtia mea. S-a uitat lung la mine și m-a întrebat ce vreau. „Am terminat" — a fost modestul meu răspuns. Nu-i venea să creadă. Nu făcusem nici o greșeală. Mi-a dat 10 cu distincție, mențiune nemaipomenită pe atunci. Pompiliu s-a tâmpit două ceasuri, săracul, cu dicționarul, și mi se pare că a avut o greșeală. În tot cazul n-a căpătat decât un 9. Încolo, toate notele noastre au fost identice, și acest singur punct de deosebire în favoarea mea l-a răpus. După examene a vrut să se ucidă, și nu i-a trecut necazul niciodată. Mulți ani mai târziu, ajunsese profesor universitar și director general al Teatrelor, și totuși, când mă întâlnea, îngălbenea. Cu câtă plăcere i-aș fi cedat o glorie cu care n-aveam ce face!

Strălucitul meu succes a umplut de mândrie întreaga familie, bunică-mea Otetelișanu mi-a dăruit un ceas de aur, un cronometru care n-a încetat să bată de 50 de ani, iar tată-meu și mumă-mea s-au împăcat definitiv cu mine și mi-au dăruit o mie de lei, sumă cu care nu mă întâlnisem până atunci, și m-au luat cu ei la băi.

Ca și în anul precedent, tată-meu s-a dus la Karlsbad și mumă-mea la Franszensbad; eu m-am dus cu tată-meu, dar o dată, de două ori pe săptămână, mumă-mea mă poftea la dejun și îmi plătea voiajul — o oră și jumătate cu trenul. Gândul meu era însă departe, era deja la Paris, unde fusese hotărât că voi fi instalat la începutul toamnei și tot felul de planuri și de proiecte îmi răscoleau mintea. Din aceste câteva săptămâni petrecute între Karlsbad și Franszensbad nu mi-au rămas decât două amintiri: Cavadia și un fericit debut (de altminteri fără urmări) în meseria de codoș.

Cavadia era un grec bogat din Brăila, bărbat frumos, dar care se credea și mai frumos decât era și se consacrase carierii de seducător.

[96] Profesor de Limba latină la Facultatea de Litere din București.

Armele lui de luptă erau o foarte puternică și frumoasă voce de bariton și o barbă impecabilă, una din cele mai celebre bărbi ale Europei, pe care o îngrijea[97] ca pe una din minunile lumii și pe care o plimba, vara și iarna prin toate localitățile la modă, de la Paris la Riviera și de la Karlsbad la Ostende. Încolo prostănac[98], dar frecat cu lumea și în total capabil să învârtească capul damelor ce nu se uitau prea de aproape. Întâmplarea voise să locuim la Karlsbad în aceeași casă cu dânsul, la „Oursana", peste drum de hotelul „Papp", în plin centru al târgului. Vrând nevrând îl vedeam de dimineața până seara. Cavadia își alesese odaia la parter, cu socoteală: plăcerea lui era să cânte cu fereastra deschisă, să adune lumea și să provoace aplauzele improvizatului auditoriu. Printre muștele care se adunau, spera să prindă și câte un Luceafăr. Luceafărul care s-a prins numaidecât a fost un Luceafăr românesc, și un Luceafăr cam ofilit. Probabil că prietenul Cavadia sperase să prindă în mreaja barcarolelor lui un vânat mai fraged, dar don Juanul de Brăila nu putea să dea cu piciorul uneia din cele mai ilustre vedete mondene ale Bucureștiului — și s-a lăsat învins. Căci sirena ce fusese ademenită de cântecul de pe uscat nu era alta decât Maria Bogdan (născută Docan) despre care toată lumea vorbea între Capșa și Șosea. Căsătorită cu un prost, știuse să adune oameni inteligenți și să facă din casa ei din București (casa Plagino, pe Calea Victoriei) și din „castelul" de la Gădinți, lângă Roman, două centre căutate de viață plăcută.

Legătura ei afișată cu Prințul Leon Ourusov, ministrul Rusiei[99] [la București] (tatăl prezumtiv al „Principelui" Dimitri Bogdan), o cam declasase în lumea aleasă, dar îi dedese o celebritate față de care oamenii de mâna a doua nu puteau rămâne insensibili. La Karlsbad venise flancată de Bogdan și de Ourusov și nu ieșeau niciodată decât câteșitrei. Bogdan purta mantalele pe braț și tăcea;

[97] Ca să nu o încurce, o băga noaptea într-un sac de mătase, iar dimineața o „alegea" fir cu fir.

[98] Georges Cavadia mai avea un frate, Manole. Pe cât era Georges de „șic" și de „homme du monde" pe atât era Manole de răpănos și de mitocănos. Suflet de vechil, Manole sta la moșie, pe lângă Viziru și punea ban pe ban. S-a căsătorit totuși mai târziu cu o fată de toată nostimada, d-ra Virginia Davidoglu, pe care a nenorocit-o. A avut cu dânsa doi copii: un băiat cam zănatec, dar foarte inteligent și o fată frumoasă Marie Cavadia care a făcut după război fericirea a 5 soți consecutivi, printre care Marcel L'Herbier, cunoscutul scriitor, și un Prinț egiptean. D-na Cavadia-Davidoglu a sfârșit prin a divorța și s-a recăsătorit cu Constantin Embiricos, nepotul celebrului milionar.

[99] Mai târziu ambasador la Roma, la Viena și la Paris. Averea lui venea de la nevastă, fiica bogătașului Abassa, cu care a avut doi băieți. Aceștia au venit la București, în vremea Neutralității, cu „metresele" lor. Una era dansatoare, Esmee, mai târziu doamna Gafencu, cealaltă — frumoasa Natașa, care s-a înapoiat după 15 ani la noi căsătorită cu ministrul Poloniei (la București), Arcijewski.

coana Maria vorbea într-una și conaș-Leon asculta cu gura căscată. Se vede însă că biata femeie se plictisise între cei doi boșorogi, căci cum a dat de Cavadia s-a și hotărât să îi puie pe amândoi la umbra acelorași coarne. Cum nu-l cunoștea însă, mi-a revenit mie cinstea să fac legătura (o întâlnisem de câteva ori în saloanele Bucureștiului) și după prezentările de rigoare, să transmit bilețelele de o parte și de alta. Am făcut-o nu numai fără nici o rușine, dar am fost chiar foarte măgulit de cinstea ce mi se făcea... Biata Maria Bogdan, am revăzut-o după câțiva ani, dar în ce hal! Deja la Karlsbad începuse să coboare povârnișul din urmă și din farmecul ei nu mai rămăsese lucru mare.

Activitatea mea de codoș nu s-a mărginit însă numai la perechea Cavadia-Bogdan. Odată ce mumă-mea plecase la Franszensbad și d-na Maria Bâscoveanu și se instalase în aceeași casă cu dânsa. D-na Bâscoveanu, divorțată de un Manu[100], era o văduvă blondă și frumoasă și căuta un al doilea bărbat. Cu prilejul uneia din vizitele mele la Franszensbad, m-a întrebat dacă văzusem în Karlsbad pe Ienăchiță Văcărescu și ce face? Și cu cine se plimbă? Și cu cine vorbește? Întâlnisem zilnic și pe conul Ienăchiță (tatăl Elenei Văcărescu), așa încât am putut să-i dau lămuririle cerute. Era pe ghimpi, se fâstâcea, în fine n-a mai putut și mi-a spus: „Știi că suntem logodiți?" — „Dar e însurat!" — „Nu face nimic, divorțează. Am să-ți dau o scrisoare pentru el; i-o dai? Îmi făgăduiești?" — „Desigur!". Mi-a venit cam rău. Nu mă simțeam nicidecum făcut pentru meseria de confident și n-aveam nici o vocație pentru cea de comisionar între două alcovuri. Dar ce era să fac? După Maria Bogdan mă vedeam menit să fac și fericirea lui Maria Bâscoveanu! Am luat scrisoarea și am remis-o destinatarului. Acesta mi-a dat una la rândul lui (remiterea trebuia să fie discretă) și naveta a mers timp de câteva săptămâni, cât m-am plimbat între Karlsbad și Franszensbad. Zeci de ani mai târziu, la Paris, în fața coanei Frosa Văcărescu, octogenară paralizată în fotelul ei, dar ageră la minte ca în floarea tinereții, mi-am adus aminte de poșta amoroasă menită să-i strice căsnicia, și de inocenta mea complicitate în „complotul" ce fusese pus la cale. Ienăchiță Văcărescu nu divorțase, dar murise; murise și Maria Bâscoveanu după ce se căsătorise cu Mitică Ollănescu (Ascanio) și-l îngropase. Și am repetat și eu în gând cu Eclesiastul:

Vanitos Vanitatum et omnia Vanitos!

De la Karlsbad m-am înapoiat cu mumă-mea la Breasta și m-am

[100] Cu care avusese un băiat, Mișu Manu, ofițer de cavalerie, mort tânăr.

cufundat în răsfoirea zilnică a unui „Guide de Paris“ (de pe vremea Imperiului), pe care-l găsisem în bibliotecă și în tot felul de proiecte de realizat în toamnă, îndată ce voi fi pus stăpânire pe capitala Lumii. Căci Parisul era al meu... și era singurul lucru despre care nu mă îndoiam! Încolo, văzând și făcând, și desigur mai mult văzând decât făcând, căci iluziile tinereții sunt nemărginite!

ANEXE

ANEXA I

(Zapis din 1 iulie 1773 relativ la plata unei rămășițe de zestre datorată de vel postelnicul Constantin Obedeanu lui ginere-său Ioniță Argetoianu.)

*

„Zapisul meu la mâna dumnealui ginere-meu Ioniță Argetoianu, precum să știe, ca fiind eu dumnealui dator taleri 300; adică trei sute, pentru care bani i-am fost pus zălog 21 suflete de țigani și moara de la Albești și deosebit mai fiindu-i dator și o rămășiță de zestre și făcând noi socoteală acum puindu-se bani acei taleri 300; cu dobânda lor, zeciuiala doi pe 2 ani fără 3 luni și prinzându-se și lipsa zestrelor peste tot taleri 120; și cu alți bani ce i-am fost mai sus de la dumnealui s-au făcut peste tot ca să-i dau taleri (x) 600; pentru care bani ne-am așezat de a noastră bună voie de i-am dat moșia Târpezița ot sud Mehedinți[101], care moșie mi-au lăsat-o dumneaei mătușa mea vorniceasa Greceanca, pentru care de acum înainte să aibă dumnealui a stăpâni această moșie cu bună pace de către mine și de către neamul meu; și i-am dat dumnealui ginere-meu și scrisorile cele vechi ale moșiei și din toate pricinele de socoteală ce am avut cu dumnealui, numai ce am rămas dator să-i mai dau un suflet de țigan din zestre, iar alt nu mai are nimic dumnealui la mine, nici eu la dumnealui. Și pentru credință am iscălit cu mâna mea mai jos ca să se crează; fiind și alți boieri martori care se vor iscăli mai jos.

Iulie 7, 1773

Constantin Obedeanu – vel postelnic
Barbu Bibescu – vel clucer martor
Ioniță Dinicul (?)

(Copie de pe originalul zapisului lui Constantin Obedeanu.)

101 Regiune alipită mai târziu de Dolj.

ANEXA II

(Scrisoarea d-nei Constanța Argetoianu adresată Gazetei Transilvaniei din Brașov, cu prilejul dizolvării Comitetului de ajutorare a răniților români, din acel oraș. Iunie 1877.)

*

„Vestea dizolvării Comitetelor din Ardeal pentru ajutorarea soldaților răniți în război a produs dincoace de Carpați o legitimă indignare. Dacă oficialitatea română angajată în război cu Turcia n-a putut protesta ca să nu învenineze și mai mult raporturile cu Monarhia Austro-Ungară, în schimb doamnele române și-au luat sarcina să răspundă ele necuviințelor presei maghiare debitate cu prilejul dizolvării comitetelor românești de ajutorare.

Doamna Constanța Argetoianu a adresat următoarea scrisoare deschisă *Gazetei Transilvaniei:*

«Domnule Redactor,

Citii în *Românul* de la 26 mai, un articol din ziarul maghiar *Kelet* (sic), care caută a explica faptul eroic al dizolvării Comitetului de femei române din Sibiu, arătând motivele pe care se bazează acea dizolvare, *nu știu dacă există o inimă română care n-a tresărit de indignare citind acele linii pline de răutate și lipsite de orice curtoazie față de națiunea română.*

Este un ce de neînțeles ca o autoritate aparținând Europei civilizate să vină în secolul al XIX-lea a se opune unei congregațiuni filantropice, dirijată de femei, și să o găsească periculoasă. Aceasta ne dă o tristă idee de puterea maghiară.

Cred oare maghiarii că prin acea dizolvare vor opri simpatiile românilor de dincolo de Carpați de a zbura spre frații lor de dincoace? Lacrămile lor de a curge pentru victoriile drapelului român?

Nu, aceasta nu se poate fiindcă nu există nici o autoritate omenească care să poată reglementa bătaia inimei. Fiindcă nici o autoritate, fie ea chiar și cea maghiară, nu poate opri pe români de a vorbi românește, de a lucra românește.

Ziarul *Kelet* numește oamenii noștri de Stat rebeli și sperjuri. Lumea cunoaște îndestul ultimele evenimente, pentru ca aceste cuvinte să nu mai aibă nevoie de calificațiune... Mai adaug ceva

despre knutul muscălesc: cei ce cunosc condițiunile de existență ale românilor din Transilvania și Ungaria pot găsi că nu tocmai maghiarii ar trebui să se indigneze de knutul muscălesc.

Mult amabilul ziar *Kelet* ne tratează de rebeli și feloni. Aceste expresiuni poartă în ele un parfum din Evul Mediu, care putea fi gustat în timpul pe când erau seniori și servi..., dar care și-a pierdut valoarea de când există națiuni inteligente și libere, a căror datorie sacră este să înainteze în civilizațiune, să meargă cu pași repezi spre lumină și libertate, zguduind orice jug și răsturnând orice stavilă ce s-ar opune progresului său.

Suntem o națiune liberă, domnitorii și strămoșii noștri au luptat secole întregi pentru această libertate; mult sânge românesc s-a vărsat pentru a opri pe turci de a-și întinde conquistele dincoace de Dunăre (și Europa ar trebui să țină cont de aceasta), niciodată România n-a fost provincie turcească, plăteam un tribut Turciei, ca să ne dea ajutorul în timp de război, dar cred că partea cea nobilă nu aparține aceluia ce-și dă armata pentru bani. În fine, momentul a sosit, când putem să scăpăm și de această formalitate devenită inutilă. Profităm de această fericită ocaziune pentru a deveni o națiune complect liberă, pe când frații noștri sub arme sunt gata, vărsându-și sângele, a susține proclamațiunea noastră de independență; *și a trebui să se găsească o inimă maghiară pentru a trata toate acestea de rebeliune și de felonie.*

Ziarul *Kelet* termină numind actul rezbel, *rezbel de bandiți.* Aci este singurul punct unde mă unesc și eu cu acel organ, căci de mai multe săptămâni hoarde de bandiți turci prădau neîncetat țăranii români.

Soții, frații, părinții și copiii noștri își expun viața pe fiecare zi căutând a apăra patria noastră de invaziunea hoardelor de bandiți care trecând Dunărea, la punctele neocupate de armată, fură vite, femei și copii (ce nu se pot apăra) și apoi fug îndărăt cu ceea ce au furat.

Dacă vreun rezbel a meritat titlul de rezbel de bandiți, apoi este acesta.

Prădări și cruzimi din partea hoardelor Semilunei se petrec zilnic și acele națiuni ce au suferit ăst jug odios, care de secole își varsă sângele pentru a-și scăpa limba și naționalitatea de cucerirea unei națiuni asiatice, acele națiuni creștine și sugrumate nu găsesc ele oare nici o coardă simpatică în inimile maghiare? Cu toate astea, maghiarii își iubesc țara lor și voiesc libertatea și mărirea pentru dânșii! Când un om își iubește țara, apoi să permită și altuia de a iubi

pe a sa; când zice cu dragoste și mândrie: «Sunt ungur», să permiteți și celuilalt a zice: «Sunt român și iubesc tot ce e român».

Termin aceste linii mulțumind din toată inima damelor române din Transilvania pentru simpatiile ce ne arătară și primească asigurarea că suntem convinși, că chiar dacă ajutoarele materiale ce voiră a trimite bravei noastre armate nu ar sosi la destinațiunea lor, aceasta nu provine din indiferență pentru noi: nu este culpa lor, dacă nu trăiesc într-o țară liberală!

Craiova, mai în 29, 1877

Constanța Argetoianu»

În suferințele morale în care trăiau doamnele române din Transilvania din cauza prigoanei maghiare, astfel de scrisori le aduceau o mare încurajare. La 4/16 iunie, cu concursul «Reuniunei de cântări și de gimnastică» a românilor din Brașov s-a organizat un concert în favoarea soldaților răniți din România. Au fost și declamații, și între ele... *Balcanul și Carpatul,* de Alecsandri.

Gazeta Transilvaniei se arată foarte mulțămită de rezultatul nu numai moral, dar și material al concertului «care din capul locului n-avea să conteze decât pe concursul publicului român».

Cu acest prilej *Gazeta Transilvaniei* face următoarea observație asupra felului de a se comporta, și în această ocaziune, al naționalităților conlocuitoare din Brașov: «Și de astă dată s-a dovedit că concetățenii noștri unguri și sași mai bucuros ar merge cu toată averea lor pentru scopuri îndreptate spre stârpirea românilor, decât ca să dea câte 1 florin pentru vindecarea rănilor și salvarea vieții lor... Apoi de *pretinșii greci* din Brașov nici n-am mai face mențiune, dacă n-am voi să accentuăm împrejurarea că nici urmă n-ar mai exista de ei dacă vitregia timpurilor nu da pe mâinile lor grasele fundațiuni românești, pe care până astăzi le exploatează în profitul lor. Se va găsi însă odată ac și de acest cojoc».

Dar toate aceste naționalități erau crescute în axioma stăpânirii maghiare, ce impunea că «orice acțiune independentă românească trebuie suprimată în germenele ei» — și ele nu se puteau comporta altfel".

(Reprodus după articolul Ardealul în 1877, publicat cu prilejul semicentenarului Independenței în ziarul Carpați, numărul din 19 iunie 1927.)

ANEXA III

(Copie de pe scrisoarea comandantului Lamy, șeful Misiunii militare franceze în Principatele Unite, adresată tatălui meu.)

*

„București 29 ianuarie 10 februarie 1862

Dragul meu locotenent,

Am primit scrisorile pe care mi le-ați trimis, dumneavoastră și domnul Greceanu (sic), pe data de 16 ianuarie. Greutățile pe care le întâmpinați în urmarea cursurilor Școlii Politehnice nu mă surprind: v-am prevenit de altfel, înainte de plecarea dumneavoastră în Franța, căci studiile pe care le-ați făcut aici sunt cu totul insuficente pentru a putea să înțelegeți anumite cursuri abstracte care se predau la Școala Politehnică din Paris.

De altfel și domnul general Coffinières[102] mi-a scris o scrisoare în legătură cu aceasta; el a dovedit față de dumneavoastră multă înțelegere și v-a dat cele mai bune indicații și sfaturi.

Proiectul pe care mi-l propune mi se pare a fi singurul care poate fi aplicat și de asemenea cel mai avantajos pentru dumneavoastră. Continuați așadar să urmați *anul acesta* cursurile școlii, așa cum veți putea, cu meditator pentru cursul de analiză, bineînțeles dacă mijloacele dumneavoastră materiale vă permit acest lucru, și fără meditator, dacă nu veți putea face altfel.

Însușiți-vă mai ales cursurile care vă vor fi cel mai de folos, acelea pe care vi le va indica domnul general Coffinières. După aceea, în luna noiembrie veți fi trimiși la Școala de Aplicații din Metz, unde veți rămâne timp de doi ani. La terminarea acestei școli, veți avea deja cunoștințele suficiente necesare pentru a fi buni ofițeri de Geniu și dacă voi reuși să obțin din partea Mareșalului, Ministrul de Război, admiterea dumneavoastră timp de un an de zile într-unul din regimentele noastre, pentru a putea să vă însușiți acolo, așa cum se cuvine, practica armelor, pregătirea dumneavoastră va putea fi considerată ca fiind aproape completă.

Pentru a vă ușura studiul și activitatea, voi cere generalului dacă nu cumva există posibilitatea de a vă înmâna, pentru anumite cursuri

[102] Directorul (comandantul) Școlii Politehnice din Paris.

indispensabile, foile litografiate de curs ale profesorilor respectivi. Dacă va fi posibil să se facă vreo excepție, atunci el o va face negreșit pentru dumneavoastră.

Programul dumneavoastră este de acum bine trasat, nu vă mai rămâne decât să continuați să mergeți pe acest drum și să vă înzeciți eforturile pentru a fi demni de bunăvoința generalului francez, dovedind în felul acesta că știți să răspundeți interesului pe care vi-l poartă persoanele cu care vă aflați în prezent în legătură.

Mai am de adăugat o singură recomandare și anume să urmați întru totul sfaturile și indicațiile pe care va binevoi să vi le dea domnul general Coffinières, cel mai în măsură să știe ceea ce vă este mai folositor și mai avantajos.

Cu această ocazie, îi scriu și lui o scrisoare care va pleca odată cu a dumneavoastră.

Faceți cunoscut conținutul acestei scrisori și domnului Greceanu, colegul dumneavoastră, căci ea vă privește în aceeași măsură pe amândoi.

Primiți vă rog, dragă domnule locotenent, expresia sentimentelor mele și a interesului plin de afecțiune pe care vi-l port.

E. Lamy
șef de escadron de Stat Major,
„șeful Misiunii Militare în România."

(Scrisoarea a fost adresată (în franceză) tatălui meu la Paris, 14 rue Soufflot, unde locuia.)

PARTEA A II-A

1888-1898

Cu plecarea „la studii“ și cu instalarea în Franța a început pentru mine o viață nouă și amintirile legate de cei opt ani petrecuți la Paris, de la 1888 până la sfârșitul lui 1896, au rămas ca o dâră vie de lumină în mintea și în sufletul meu. În binecuvântata epocă a tinereții, celulele noastre cerebrale neuzate încă prin excesele intelectuale și nealterate de boli și de vârstă sunt, într-adevăr, atât de sensibile încât nu numai că înregistrează toate senzațiile provocate până și de cele mai mărunte reacții, dar le și înregistrează cu o astfel de precizie și cu o astfel de intensitate încât nimic nu le mai poate șterge.

Prietenul meu Lorenzo Allievi mi-a expus odată la Roma o ingenioasă teorie a gustului în materie alimentară, teorie care ar fi indignat de altminteri pe un Brillat-Savarin. Allievi afirma că toți cei ce aleargă după bucate complicate și alese și după tot felul de condimente au papilele gustative prăpădite și sunt nevoiți să recurgă din această cauză la ajutorul unor excitații violente ca să provoace senzațiile pe care un „manzo bolito“, un simplu rasol de vacă, le deșteaptă pe limba adevăratului „degustător” cu papile normale. Oricât ar părea de paradoxală teoria lui Allievi, cred că formula lui s-ar putea aplica și papilelor sau celulelor cerebrale. Fapte și fenomene care de la o vârstă oarecare ne lasă indiferenți, răscolesc sufletul tineretului și impresii care abia izbutesc să se așeze o clipă în mintea obosită și îmbătrânită, se întipăresc adânc în creierul încă neatins de uzura vremii.

Dar tocmai în această intensitate a senzațiilor care ridică fapte mărunte pe planurile superioare ale conștiinței, neobișnuită încă să selecționeze, îngreunează foarte mult — după scurgere de vreme — clasarea amintirilor din tinerețe. Dificultate de alegere pentru oricine, dar mai ales pentru cei ce au simțit și resimțit cu

patimă. Într-o asemenea greutate mă aflu acum și eu, încercând să-mi descurc amintirile minunatei mele tinereți. Minunată, fiindcă așa mi s-a înfățișat de câte ori mă întorceau gândurile spre dânsa; dar iată că de-abia a început condeiul să-mi alerge pe hârtie și îmi dau seama că minunea era mai mult în mine, și că în afară de mine lucrurile nu se arătau în realitatea lor decât foarte rar sub strălucitele culori cu care le îmbrăcase imaginația mea, biciuită atât prin noutatea senzației cât și prin influențe speciale de ordin estetic sau literar, de care nici un începător nu se poate libera în momentele formării sale intelectuale.

Regăsindu-mă după 20 sau 30 de ani în contact cu aceleași lucruri, am putut să-mi dau seama de toată importanța unghiului de viziune sub care înregistrăm senzațiile, și că pe cele mai amăgitoare și pe cele mai scumpe le-am făurit de multe ori aproape numai noi înșine, în laboratorul conștient sau subconștient al închipuirilor noastre. Nu e om trecut de 50 de ani care să nu ofteze după frumusețea și bunătățile vremurilor din tinerețea lui, dar dacă ar încerca să-și precizeze mai de aproape regretele ce ar mai rămâne din ele? Fiecare din noi, când ne fură gândul și ne duce înapoi, departe, revedem sau ne închipuim că revedem lucruri minunate, dar când din întâmplare ne izbim de unele din acele lucruri minunate, întâmplător rămase neschimbate — de un monument, spre exemplu, sau de un chip zugrăvit, sau de o priveliște — ne dăm seama că minunea era în noi, în tinerețea noastră. Câți n-au crezut că între 18 și 25 de ani au cuprins o lume în brațele lor și n-au rămas mai târziu decât cu puțină spumă pe mâini!

Din lumea tinereților mele, care pentru mine a însemnat atât de mult, voi încerca să povestesc cu sfială și pe scurt câteva amintiri, căci oricât de scăzute în interes ar putea fi pentru cititorii mei, vor contribui și ele la cunoașterea generației din care fac parte și de pe urma căreia tot a rămas ceva.

Pentru a judeca importanța transpunerii unei conștiințe fragede și impresionabile dintr-un mediu ca cel din România într-unul ca cel din Paris, pe vremurile copilăriei noastre culturale, trebuie să nu uităm că nici Bucureștiul, nici Parisul de atunci, nu erau Bucureștiul și Parisul de azi[103]. Între anii 1880 și 1890, România era abia la începuturile organizării ei, ca Stat modern și de-sine-stătător. După secole de opresiune și de aproape totală excludere de la mersul omenirii înainte, poporul român care nu putuse în împrejurările vitrege ce-l copleșiseră decât să-și mențină neatinse curățenia rasei și dreptul lui la existență, poporul român abia își dobândise independența

[103] Scris în 1936.

politică și prima lui grijă nu putea să fie decât organizarea noului Stat în vederea asigurării permanenței lui. Nu tăgăduiesc că odată cu încropirea unei administrații publice moderne, că odată cu crearea instituțiilor financiare și monetare indispensabile, că odată cu reformarea și cu punerea la punct a învățământului public, a justiției și a armatei — nu ne-am încercat și noi să ne ridicăm pe terenul cultural, ca să ne apropiem de țările din Apus și ca să dăm în fine liber curs năzuințelor noastre sufletești, atât amar de vreme ținute sub obroc. Dar dacă n-a fost ușor să ne ridicăm la repezeală, fie și numai în aparență, la nivelul țărilor libere pe terenul politic și social — și dezamăgirile provocate de bine intenționata și până la un punct necesara dictatură a lui Ion Brătianu care a dezlănțuit atâtea patimi, o dovedesc — cu cât era mai greu să ne ridicăm pe terenul cultural, atât de puțin pregătit pentru o reală emancipare. Pe acest teren, legile și decretele nu pot schimba fața lucrurilor și progresele generale, strâns legate de evoluția individuală a spiritelor, cer vreme îndelungată ca să poată fi înregistrate.

Când mă gândesc la starea spiritului public, așa cum se înfățișa în capitala nou-născutului Regat, acum 50 de ani, și o compar cu cea de azi, trec fără să dau nici o importanță anumitor scăderi morale actuale, și mă simt cuprins de admirație pentru vitalitatea poporului meu. Bun sau rău, cu criterii și cu tendințe justificate sau nu, Bucureștiul a devenit în câteva decenii un focar moral și intelectual de-sine-stătător, cu determinări speciale și caracteristice care nu mai poartă decât cu totul excepțional pecetea străină. Pe vremea însă la care se urcă acest capitol al amintirilor mele, nici o flacără nu ardea pe pământul nostru și toată lumina era împrumutată, ca vai de ea, de peste graniță. Maiorescu, și școala lui, începuse o mișcare de adaptare și meritele acestui dascăl eminent nu vor fi niciodată prețuite destul, în această direcție — dar nu rămâne mai puțin adevărat că acțiunea lui a fost înainte de toate îndreptată spre o reformă a metodelor de gândire și de asimilare a bunurilor altora și că fondul nostru național n-a câștigat mult de pe urma lui. Maiorescu s-a străduit mai ales să prepare organul care trebuia să funcționeze mai târziu, și trebuie să recunoaștem că în această sarcină a reușit pe deplin.

Ivirea celui mai mare poet român, a lui Eminescu, în aceste vremuri tulburi și amorfe ale începuturilor, nu trebuie considerată ca o dezmințire a afirmărilor precedente. Geniul, mai ales geniul poetic, care-și are toate legăturile lui numai în subconștientul unui neam, nu cunoaște nici o lege și apare de multe ori tocmai în preajma marilor prefaceri sociale. Așa a apărut Dante în Italia și Shakespeare în

Anglia, ca să nu mai vorbim de Homer, din vremuri prea îndepărtate. Nivelul cultural general al societății românești era încă atât de scăzut la apariția lui Eminescu încât, în afară de o elită — și elită și precursori se găsesc în orice fază a evoluției unei societăți — nimeni nu l-a priceput și genialul poet a murit izolat și în mizerie, ajutat în ultimii ani ai tragicei lui existențe, prin înțelegerea și mila numai a câtorva.

Nici ivirea unor scriitori ca Alexandru Odobescu, Ion Ghica, Dimitrie Ollănescu (Ascanio), Duiliu Zamfirescu, Vlahuță, Barbu Ștefănescu (Delavrancea) și alții, care și-au făcut un nume și dintre care numai Odobescu și Ion Ghica au lăsat ceva în urma lor, nu a însemnat o eflorescență a unui fond național organizat, ci încercări sporadice și individuale, îndrumătoare desigur, dar desigur nu „rezultante" ale unei stări de spirit schimbate — încercări ale unor diletanți fără legături cu masele în mijlocul cărora trăiau.

Dacă, mulțumită în mare parte acțiunii „Junimei" din Iași, nivelul nostru literar se mai ridicase totuși puțin, dacă în locul bazaconiilor unui Heliade Rădulescu sau inepțiilor unui Mureșanu și unui Bolintineanu sau platitudinilor dulcege ale unui Alecsandri ne-am putut mândri cu proza unui Odobescu sau unui Ion Ghica — fără să mai vorbim de nepieritoarea operă a lui Eminescu — în toate celelalte ramuri ale gândirii omenești nivelul fondului nostru național era încă cât se poate de scăzut. Mișcare științifică nu exista; în domeniul artelor plastice nimic, afară de Mirea care învățase la Paris să plastografieze pe Carolus Duran, și de Grigorescu, fenomen sporadic și el și al cărui succes dă măsura mediului general, căci își vindea pânzele cu 500 lei bucata, de-a valma, deși era consacrat ca cel mai mare pictor român. Inginerii, juriștii, specialiștii de toate felurile, abia începuseră să se înapoieze din străinătate și căutau mai mult să-și valorifice diplomele într-o țară în care totul era de făcut, decât să se devoteze unei mișcări generale științifice la care trecerea câtorva examene și lungi ședințe în cafenelele de la Paris, nu-i pregătiseră de altminteri întru nimic. Îmi aduc aminte că Spiru Haret și David Emanuel minunaseră lumea întorcându-se de la Paris doctori în Științele matematice, că căpitanul Iacob Lahovari fusese numit cu câțiva ani înainte profesor de Analiză la Facultatea de Științe, deși militar, fiindcă își trecuse tot la Paris licența în aceleași științe matematice, că Nicolae Mandrea fusese bombardat de-a dreptul la Casație fiindcă sosise cu o diplomă de doctor în Drept, și de câți alții.

În mișcarea medicală, în domeniul Istoriei, pe ogorul tuturor

îndeletnicirilor intelectuale, abia începeau să încolțească, pe ici pe colea, câteva plante rare.

Bucureștii tinereților mele nu se încadraseră încă în mișcarea intelectuală și socială a lumii. Năzuințe erau multe, începuturile promiteau și de fapt progresele noastre pe calea asimilării unei civilizații care ne fusese până aci străină au fost uimitoare. Dar să lăsăm orice fals patriotism la o parte și să mărturisim că între anii 1880 și 1890 priveam încă din întuneric la lumina ce iradia din Apus și câteodată ne orbea.

Dacă acesta era Bucureștiul de atunci, pe care generațiile mai recente nici nu-l pot bănui — apoi și Parisul din acele vremuri era, într-un sens opus, cu totul altceva decât Parisul de azi. Dacă Franța fusese înfrântă pe câmpurile de luptă din 1870, Parisul își păstrase încă necontestată hegemonia lui printre capitalele Europei. Berlinul, deși în plină dezvoltare după făurirea Imperiului și centralizarea tuturor năzuințelor germane, era încă un oraș de numai câteva sute de mii de locuitori[104], și nu numai că nu putea pretinde să fie — ca azi — un centru de cultură universală, dar chiar pe terenul mișcării intelectuale germane, primatul său era discutat de centre ca München, Dresda sau Leipzig care nu se supuseseră încă, din acest punct de vedere, cuceririi prusace. Viena — dezaxată prin lichidarea Sfântului Imperiu, tocmai în clipele în care gândirea omenească descătușată prin străduințele enciclopediștilor și prin Revoluția Franceză, își lua avântul pe noile căi deschise omenirii — era exclusiv preocupată cu găsirea și cu experimentarea unor formule care să permită conviețuirea pașnică atâtor neamuri adunate sub sceptrul Habsburgilor și orizontul ei nu se întindea mai departe de granițele Monarhiei bicefale.

Roma, abia ieșită de sub controlul sever al Bisericii, își limita și ea pretențiile la organizarea unității italiene, mai mult din punct de vedere politic decât spiritual. Singura cetate universală, cu milioanele ei de locuitori, pe tot întinsul vechiului continent era Parisul. Nici chiar Londra, cu enorma ei populație, nu putea pretinde la această universalitate, decât pe terenul comercial și industrial, căci așezată la o parte și la distanță de marile curente sufletești care plămădiseră în ultimul veac o lume nouă, se înstrăinase aproape cu totul de năzuințele noastre a celor de pe continent, și își aștepta ceasul

[104] Deși nu sunt atât de bătrân, am apucat încă Berlinul sub înfățișarea unui oraș liniștit ce se termina la Thiergarten. Charlottenburgul era un orășel de vreo 25.000 de locuitori despărțit de Berlin, iar toate cartierele de azi cunoscute sub numele de West-End, câmpii neclădite și lăsate culturilor. Wilmersdorful era un sat, departe de oraș, iar faimosul Kurfurstendam un drum printre grădini de zarzavat.

într-o izolare morală la care egoismul național al poporului englez o osândise.

Parisul dimpotrivă, deschis de veacuri tuturor ideilor, tuturor patimilor și tuturor ambițiilor, punea la dispoziția omenirii întregi cea mai formidabilă moștenire din câte a cunoscut Istoria. Arbitră a destinelor Europei de la Richelieu înainte, Franța se așezase sub lunga domnie a lui Ludovic al XIV-lea în fruntea țărilor civilizate. Sub succesorii acestuia, cu toate scăderile lor politice, Parisul rămăsese farul luminos către care se îndreptau privirile lumii întregi și fără nici o exagerare se poate spune că în întreg decursul veacului al XVIII-lea, toate ideile noi, toate ideile generoase, toate îndrumările culturale, de ordin literar, artistic sau științific au pornit de pe malurile Senei. A fost acea epocă prestigioasă pentru gândirea și pentru limba franceză, pentru „moda" și pentru gustul Parisului în care un Frederic cel Mare al Prusiei și o Ecaterină a Rusiei vorbeau și scriau numai franțuzește — în care strălucirea enciclopediștilor lăsa în umbra feudalității, brutalității și barbariei celelalte țări ale Europei. La prestigiul eleganțelor de gândire, de expresie și de trai ale secolului al XVIII-lea francez, resimțite mai ales de elitele celorlalte popoare, Revoluția Franceză, deschizând orizonturi noi omenirii pe care a îndrumat-o pe cărările libertății individuale și colective, a adăugat admirația și simpatiile maselor de pretutindeni. Năzuințele generoase deșteptate prin proclamarea Drepturilor Omului, aspirațiile naționale care s-au cristalizat încetul cu încetul pretutindeni, emanciparea coloniilor, eliberarea națiunilor subjugate — au creat acea atmosferă de liberalism și de constituționalism care a caracterizat secolul al XIX-lea și care și-a avut polul ei magnetic în Franța, au legat omenirea tot mai strâns de capitala țării care luase inițiativa unei primeniri generale sociale și politice într-o lume adormită. Mai bine de un secol, toate privirile au fost țintuite asupra Parisului devenit „la Ville-Lumiére", în opoziție cu capitalele celelalte, în care, sub influența Vienei lui Metternich, ultimii despoți se sileau să mențină un obscurantism perimat. Această strălucire imaterială n-a făcut decât să crească în prima jumătate a secolului trecut. Ațâțată un moment prin nepieritoarea epopee napoleoniană, care a dat Europei o nouă și trainică înfățișare legală, flacăra care ardea pe malurile Senei n-a putut fi stinsă de vicisitudinile prin care a trecut Franța în timpul deceniilor care au urmat nechibzuitelor tratate din 1815. Parisul s-a zbătut, a sângerat, a suferit ca să ajungă la echilibrul celui de-al III-lea Imperiu — dar s-a zbătut, a sângerat și a suferit pentru progresul tuturor popoarelor care, în recunoștința

lor conștientă sau inconștientă, s-au legat tot mai strâns de acest regulator al zbuciumului omenesc. Mai mult ca oricând pulsul omenirii a bătut la Paris.

Catastrofa din 1870 însemnează o dată importantă în evoluția Europei nu atât prin prăbușirea lui Napoleon al III-lea și a hegemoniei Franței, cât prin faptul că ea a marcat începutul unei faze noi în dezvoltarea omenirii prin ivirea unor noi factori de înrâurire universală, alături de Franța care deținuse până la acea dată, singură, sceptrul civilizației. Cu începere de la acea dată, a pornit acel formidabil „Aufschwung", acea minunată ridicare a Germaniei unificate și organizate prin geniul lui Bismarck. Cam la acea dată, Italia redevenită stăpână pe destinele întregului ei popor, a început și ea să-și reînvie însușirile strămoșești și să-și întindă influența dincolo de limitele peninsulei, peste ținuturile cucerite deja odată de geniul latin. De la 1870 înainte, Franța a încetat să domine singură sufletul omenirii. Roata lumii nu-și schimbă însă ritmul așa de ușor, și între anii 1880 și 1890, noile puncte de cristalizare ale spiritului omenesc nu-și câștigaseră încă toată puterea lor de atracție. Franța, politicește prăbușită, își vindeca rănile; Parisul însă, neatins în prestigiul lui, continua să ridice deasupra celor cinci continente făclia civilizației pe care noile metropole se pregăteau abia să și-o dispute.

După aproape cinci decenii care au trecut de la anul plecării mele la studii până în ziua în care scriu aceste rânduri, lucrurile s-au schimbat cu totul. Pentru noi, cei inițiați la minunile lui, Parisul e tot Parisul lui Ludovic al XIV-lea, al Revoluției și al lui Napoleon I, orașul Arcului de Triumf și al pieței Concordiei, cu toată transformarea ritmului său de viață, datorită invaziei străinilor și mecanizării care a pus frenezia în locul măsurii și armoniei și a răscolit, pe pământ și sub pământ vechile cartiere și așezări care purtau cu atâta farmec pecetea nobilelor tradiții de altădată. Oricât ar fi fost aceste nobile tradiții tulburate prin agitația și lipsa de respect care domnesc astăzi, ele mai există încă, însă generațiile noi, îndrumate spre realizările practice și mai mult spre cultura fizică decât spre a minții, nu mai sunt în stare să le cerceteze tainele. Trecutul nu mai atrage, într-o lume în care toate năzuințele sunt îndreptate spre folosința momentului și spre viitor. Tinerii noștri nu mai merg la Paris — câți mai merg — cum am mers noi, spre o adevărată Meccă a gândirii omenești. Se duc, unii ca să-și perfecționeze o specialitate, cum s-ar duce la Leipzig, la Brimingham sau la New York, alții ca să petreacă, căci din acest punct de vedere Parisul și-a păstrat supremația intactă. Și nu mai pornesc, ca noi, din bezna Orientului apropiat, ci din Bucureștiul devenit și

el o capitală mare, cu intensă viață intelectuală și socială. Noi am pornit într-o lume a cărei existență nu o bănuisem decât din cărțile pe care le citiserăm cu înfrigurare — dânșii se duc deja familiarizați cu ritmul vieții noi și cu tainele unei discipline morale și intelectuale pe care au practicat-o deja înainte de pelcare. Astăzi se poate învăța tot la București, și exodul tinerilor de valoare, indispensabil acum 50 de ani pentru formarea unei conștiințe, a devenit un rit inutil, dacă nu chiar periculos.

Rog pe cititori să-mi ierte această lungă digresiune prin care am încercat să conturez starea de spirit din care am fost smuls dintre cărțile moarte și din neantul unei vieți fără vlagă și aruncat la vârsta de 17 ani în cel mai intens focar al lumii, în vastul laborator în care se ciocneau atunci toate ideile și toate patimile omenirii, în locul ales de Dumnezeu pentru desfășurarea celor mai determinante și glorioase evenimente ale Istoriei, în ultimele zece veacuri.

Am sosit la Paris în toamna anului 1888 împreună cu mumă-mea, care aștepta de multă vreme prilejul să petreacă o iarnă departe de grijile familiale. Fire vibrantă și de o rară sensibilitate intelectuală, mumă-mea trecuse de mai multe ori prin Paris fără ca împrejurările să îi îngăduie să se oprească mai mult timp, așa încât perspectiva câtorva luni de libertate, cu toate resursele metropolei lumii la îndemână, a fost pentru dânsa aproape realizarea unui vis, la care s-a mai adăugat și satisfacția sufletească de a sprijini pe fiul ei unic în primii lui pași în afară de casa părintească.

Deși plecat „la studii", prima mea preocupare, odată sosit la Paris, n-a fost școala. Deja în ultimii ani ai liceului, școala a încetat a fi pentru mine un scop prin ea însăși, ci numai un mijloc ca oricare altul, mai întâi pentru lărgirea cunoștințelor generale și numai subsidiar pentru dobândirea celor speciale, indispensabile unei meserii. Plecasem din țară cu convingerea justificată că cunoștințele speciale nu fac cinci parale dacă nu se pot încadra în diferitele planuri ale celor generale. Înainte de a mă îngrădi în disciplina unei meserii eram hotărât să iau contact cu lumea și ca navigatorul pierdut pe mări „să-mi fac punctul" și să-mi stabilesc poziția în mediul în care eram chemat să trăiesc anii cei mai covârșitori ai vieții, anii formării intelectuale și ai plămădirii morale. În frica de a păși cu stângul, am preferat să pornesc cu amândouă picioarele deodată și am sărit în necunoscut, cu emoția omului care s-ar arunca în apă fără să-și dea seama dacă știe să înoate sau nu. Pentru orientarea mea generală Parisul cu clădirile lui seculare, cu monumentele lui, cu ulițele lui, cu oamenii care mișună de-a lungul lor, cu tainele trecutului lui înscrise

pe fiecare piatră — mi-a părut o școală mai profitabilă decât toate facultățile și toate institutele menite mai mult să complecteze și să coordoneze cunoștințele decât să deștepte simțul vieții și să deschidă într-adevăr sufletul cuiva.

Această hotărâre neșovăitoare, dar nemărturisită alor mei, de a așeza preocupările mele școlare pe un plan relativ secundar, a avut o înrâurire capitală asupra contingențelor vieții mele la Paris. În loc să mă îndrept de la gară spre republica studenților, spre „Cartierul Latin", m-am instalat mai întâi cu mumă-mea în plin centru al vieții pariziene și apoi, după ce am rămas singur, în cartierul fantomelor trecutului, în așa-zisul „Faubourg St. Germain". În tot timpul cât am stat la Paris, am căutat să pătrund și să mă amestec în toate cercurile, numai în lumea studenților nu, așa încât pot să zic că n-am cunoscut viața studențească. Această îndepărtare de Cartierul Latin, de studenți și de profesori (întrucât privește raporturile sociale cu ei) n-a fost câtuși de puțin rezultatul unui raționament sau cum zice francezul unui „parti-pris", ci efectul unei antipatii subconștiente, unei nepriceperi a vieții atât de limitate — în afară de preocupările școlarității — ce se desfășura în jurul Sorbonei și al Panteonului. La cursuri, mergeam și eu — cât trebuia și cât nu găseam un interes mai mare aiurea — și singura deosebire era că puneam un sfert de ceas mai mult decât locuitorii Cartierului Latin ca să ajung la amfiteatre. Aceste 15 minute erau însă departe de a fi pierdute, căci nici un minut petrecut pe vreuna din ulițele Parisului nu e pierdut. Absent am fost însă, de la tot ce se petreca în afară de școală și în jurul școlilor. Aci nu știu dacă am pierdut ceva, dar nu cred. Pe vremea mea viața studențească era cu totul alta decât ce a ajuns mai târziu. Viața studențească colectivă aproape nu exista. Se întemeiase cu câțiva ani înainte o „Association Générale des Étudiants", în care studenții francezi se înscriau de formă, dar de care nu se ocupaseră și pe care n-o frecventau decât foarte puțini, pe care îi puteai număra pe degete fiindcă purtau un fel de beret, basc de catifea, cu panglici diferite după facultăți, și care se recrutau mai ales dintre studenții guralivi sau proști, veniți de prin provincie. Politica nu intrase încă în studențime, care-și vedea de treabă sau de petreceri și deși manifestații colective, de obicei pe școli, se iveau din când în când, ele nu aveau niciodată o semnificație politică și erau puse la cale numai ca protestare, fie împotriva unei hotărâri școlare, fie împotriva unui profesor antipatic, și simpatia și antipatia studenților față de profesorii lor era mai totdeauna motivată de severitatea acestora din urmă la

examene. Aceste manifestări, cu huidueli, cu fluierături, cu defilări în monom pe Bulevardul Saint-Michel, câteodată cu devastări în cafenelele care nu făceau destul credit, cu împiedicări de ținere de cursuri — erau foarte zgomotoase, dar erau conduse fără patimă și fără nici o răutate, mai mult de petrecere, și se potoleau repede. Asemenea manifestări erau de altminteri aproape exclusiv apanajul facultăților de Medicină și de Drept, mai întâi fiindcă mai toți derbedeii ce se luptau inutil cu examenele erau înscriși în aceste două școli, apoi fiindcă studenții în Drept și în Medicină constituiau mase compacte de mai multe mii de capete în care identificarea culpabililor era cu totul imposibilă așa încât nu exista nici o teamă de sancțiuni personale.

Spiritul colectiv al studențimii mai ieșea la iveală în anumite împrejurări, după școli, prin ieșiri zgomotoase și prin defilări cunoscute sub numele de „monoame“ fiindcă manifestanții defilau unul după altul, ținându-se de mână și formând astfel un singur „număr“. Cele mai zgomotoase din aceste manifestări erau ale studenților de la Belle-Arte, după sfârșitul concursului de proiecte, și al studenților în Medicină după încheierea concursurilor de internat și de externat. Monoamele se desfășurau pe bulevardele și pe străzile Cartierului Latin, și rareori și cu sfială „treceau apa“ și se aventurau o clipă și în cartierele învecinate de pe malul drept al Senei, dar se înapoiau repede pe malul stâng, căci pe cât era de pasivă și de îngăduitoare cu ele Poliția în Cartierul Latin, pe atât era de brutală și de intolerantă în afară de limitele acestuia. Mai cu glume, mai cu japca, manifestanții atrăgeau în hora lor pe trecătorii ce se lăsau prinși, de frică sau de bucurie, să ia parte la veselia tineretului — iar prin tot felul de șerpuituri și de manevre, monomul încurca toată circulația și toată lumea petrecea de minune. Unele din aceste manifestații erau însoțite și de acte de violență, dar numai împotriva lucrurilor și niciodată împotriva oamenilor. Astfel monomul studenților în Medicină pornea regulat de la ospiciul Salpêtrièrei și de-a lungul bulevardelor exterioare până la Bulevardul Saint-Michel spărgea cu bastoanele toate reverberele și din când în când oprea câte un omnibus, da jos lumea, deshăma caii și răsturna în mijlocul străzii enorma hurlubaie. Poliția privea și nu zicea nimic, era o tradiție, toată lumea o respecta și a doua zi municipalitatea Parisului înlocuia geamurile sparte.

Viața studențească era simplă și nici o preocupare de soarta țării, de a omenirii sau, mai simplu, de a viitorului fiecăruia în parte, nu

venea să o complice. Opinia publică în Franța fiind încă în marea ei majoritate sub influența luptelor politice de pe timpul Imperiului, curentul general printre studențime era de stânga, dar această tendință nu se manifesta prin nimic colectiv. Fiecare avea părerile și convingerile lui personale, dar le păstra pentru dânsul. Antisemitism, rasism, naționalism, erau noțiuni necunoscute pe vremea aceea printre tineretul francez și cu atât mai mult printre cel cosmopolit. O mână de tineri, foarte puțini la număr, catolici practicanți și monarhiști, urmau cursurile Universității Catolice, condusă de Monseigneur d'Hulst — dar această mișcare era încă la începuturile ei și situată în afară de Cartierul Latin[105] nu avea nici o legătură, de nici un fel, cu el. Politica a pătruns pentru prima dată în Cartierul Latin sub forma „boulangismului". Boulangismul a fost, nu încape îndoială, mai mult o primă și inconștientă reacție a maselor împotriva erorii democratice, mai mult o întrupare de năzuințI imprecise de eliberare din ghearele teoriilor și utopiilor sociale, decât o mișcare cu scop determinat. Nici chiar generalul Boulanger n-a urmărit un scop determinat — dovadă toată evoluția aventurii lui — și totuși între generalul Boulanger și „boulangisme" a fost o prăpastie, pe care cei care au trăit și urmărit evenimentele de aproape, ca mine, au putut să o constate. Dar asupra boulangismului voi reveni mai departe. Vreau numai să constat aici că politica a pătruns pentru prima dată în lumea studențească din Cartierul Latin, pe aripile mitului faimosului general. Cea mai mare parte a studențimii s-a declarat pentru Boulanger, dar tineretul nu era încă pregătit și politica n-a prins în Cartier, care odată cu prăbușirea legendei și generalului și-a reluat aspectul său obișnuit.

Studențimea era împrăștiată în două, sau mai bine-zis erau studenți de două feluri. Erau studenți care lucrau și studenți care tăiau câinilor frunze. Pe cei dintâi îi întâlneai numai la cursuri, și pe mediciniști prin spitale; în afară de ocupațiile lor școlare citeau acasă sau prin biblioteci. Ceilalți veneau pe la cursuri când n-aveau altceva mai bun de făcut și mai ales ca să facă gălăgie, dar mai tot timpul și-l petreceau prin cafenele, făcând și acolo gălăgie, de-a valma cu toate femeile Cartierului. Se sculau târziu fiindcă se culcau târziu căci toată noaptea se perindau prin diversele localuri de pe Bulevardul Saint-Michele și din preajma lui, „à la Source", la „café de la Sorbonne", la café „Souflot", la café „Vachette", la café „de Cluny", etc. etc. și în serile când era deschis (de 3-4 ori pe săptămână) la „balul Bulier". La începutul lunii, când primeau mensualitatea, prindeau curaj și

[105] În rue de Vaugirard, pe lângă rue de Reunes.

treceau Sena cu câteva nimfe culese pe malul stâng, cu care urcau până la Montmartre și le învârteau cu veselie și cu gălăgie pe la „Moulin-Rouge“, sau pe unde apucau.

În acele vremuri preistorice, orizontul tineretului din Cartierul Latin era mărginit, pentru fiecare după temperament și voință, prin tocitul cărților, prin băutura de aperitive și de digestive și prin experiențe de cultură „in anima vili“ a gonococului și a tovarășului său, spirochetul lui Schaudin. Viață sportivă era tot atât de puțină ca și politica, iar adepții culturii fizice, răspândiți în 3-4 săli de gimnastică și tot atâtea săli de arme, constituiau o infimă minoritate care se sfia aproape să mărturisească îndeletniciri socotite anormale. Până la cultura fizică, majoritatea studenților neglijau chiar curățenia fizică și cea mai mare parte erau murdari și miroseau.

PARTEA A III-A

1898-1913

Deși ne aflam în mijlocul lui decembrie, am coborât la Pireu sub arșița unui soare de vară. Portul Pireului nu e mare, și nici frumos. Minunata priveliște a coastei și a munților din jurul Acropolei — atât de încântătoare din largul mării, cade dintr-o dată ca un decor de teatru, cum intri în port; călătorul nu mai are în fața ochilor decât clădiri hodorogite pe mal și vase hodorogite și ele, sub mal. Vaporul nostru înaintează ca un prinț printre milogi și după o lungă manevră izbutește să se alinieze la cheu, cu toată strâmtoarea locului.

Orașul se întinde la nord și la est de la bazinul principal și pare și mai râios decât orașele turcești pe care le-am cunoscut până acum[106]. Maghernițe lângă maghernițe, printre care se ridică ferindu-se cu dispreț de orice contact cu vecinătatea, câteva clădiri oficiale cu pretenții europene și cu amintiri arhitecturale clasice. Stăpânul locului este însă praful, un praf alb și ușor ce se ridică la fiecare călcătură de om, sau de vită, ce plutește indefinit și-ți spurcă buzele... Primii noștri pași... pe pământul Eladei ne-au fost o decepție. Și decepție după decepție, până la Atena... Drumul ne-a dus prin așa-zisa pădure sacră a Colonului — o măslinărie jerpelită cu arbori ofticoși, împrăștiați printre pietre și pângăriți de colbul ridicat pe drumuri de către catârii șoldiți încărcați cu tot felul de poveri...

Intrarea în Atena e sordidă, printr-o mahala lipsită de orice farmec. Dacă călătorul nu se mai uită în jurul lui și ridică capul, o priveliște încântătoare-l răsplătește pentru tot praful pe care l-a înghițit și pentru toată hoităria drumului: Acropola încununată cu ruinele Partenonului și încadrată de Munții Licabetului și Himetului se profilează pe cerul albastru, într-o neîntrecută armonie de linii...

Acest contrast supărător între măreția cadrului și tot ce a

[106] Impresie din 1898, pe când Pireul era un orășel de 15-20.000 locuitori și nu exporta decât țâri și măsline. În partea acestor „Amintiri" referitoare la călătoria în Egipt (1935) autorul revine asupra acestor impresii...

supraviețuit din vechime pe de o parte — și urâțenia, mizeria și murdăria pe de alta, mi-a otrăvit cele câteva zile pe care le-am petrecut în Atena. De altminteri nu eram câtuși de puțin pregătit sufletește pentru această călătorie, pusă la cale în câteva zile prin neașteptata mea mutare la Roma. Oprirea mea în Atena și în Grecia n-a fost decât un scurt popas pe drumul ce mă mâna spre Italia. Scriu din memorie și nu voi însăila aci decât câteva amintiri ce mi s-au întipărit în minte. Călător încă nefamiliarizat cu lumea veche în tainele căreia n-am pătruns decât mai târziu, la Roma, mă voi abține să descriu și eu ceea ce a fost atât de bine zugrăvit de alții.

Prima noastră surprindere plăcută, surprindere ce nu avea de altminteri nici o legătură cu arta sau cu antichitatea, a fost hotelul „de Grande Bretagne" peste care am dat cum am ieșit din mahalaua împuțită ce se întindea până aproape de centrul orașului.

Așezat pe latura septentrională a pieții din fața Palatului Regal, hotelul „de Grande Bretagne" nu era în 1899 nici pe jumătate din cât l-am regăsit în 1935, dar — singur de felul lui în toată Atena — reprezenta o oază de civilizație occidentală în deșertul oriental al traiului confortabil. Curat, elegant, mobilat după gustul englezesc, cu un restaurant în stilul parizian — acest centru de întâlnire al puținilor străini ce trăiau sau treceau în acele vremuri prin Atena, își ridica cele 4 etaje ale sale pe piață și nu se întindea încă, ca mai târziu și pe bulevardul ce ducea spre muzee pornind din colțul pieței, bulevard al cărui nume l-am uitat[107]. Lângă odaia noastră, luminoasă și spațioasă, un cabinet de toaletă cu baie și cu apă caldă la discreție ne-a permis să ne spălăm de praf și să ne scăpăm de mirosul de untură de oaie — și de alte mirosuri — ce ne umpluseră nările în Pireu și în mahalaua Capitalei.

Piața era mărginită spre răsărit — și așa a rămas — de Palatul Regal, o namilă informă, dar impunătoare, așezată pe un fel de terasă mai înaltă, și ferit astfel de eventuale manifestări ale „boborului". Tot mijlocul pieței fusese transformat în grădină (piperi, mimoze, palmieri) cu un havuz la centru și alături un pavilion pentru muzica militară. Nu mai îmi aduc aminte despre celelalte construcții care mărgineau piața spre apus și spre miază-zi. Dar priveliștea Acropolei și a muntelui Himet pe deasupra acoperișurilor mi-a rămas neștearsă, așa cum mi s-a întipărit în minte atunci, de la fereastră...

A doua zi după sosirea noastră în Atena am urcat coasta Acropolei — în trăsură până la poalele Propileelor și de acolo pe jos, printre pietre prăvălite, pe trepte croite pentru alți pași decât ai noștri. Au

[107] În 1935, am găsit intrarea hotelului devenit un mare „palace", pe acest bulevard.

trecut aproape 50 de ani de atunci și totuși fiecare amănunt al acelei vizite sacre se proiectează pe pânza memoriei mele cu o intensitate de neînchipuit; aș putea reface în gând fiecare pas. Desigur că n-am putut pătrunde dintr-o dată în tot farmecul lumii vechi și în misterele esteticii eterne, căci îmi lipsea pentru aceasta inițierea necesară — dar chiar pentru un neofit ca mine a fost o revelație a perfecțiunii în arta omenească. Un adevărat șoc moral de care m-am resimțit o viață întreagă...

Admirabilele proporții ale Propileelor și avântata siluetă a templului Victoriei gata să-și ia zborul din stânga lor, m-au înșfăcat de ceafă și m-au îngenunchiat în fața Partenonului a cărui divină armonie nu am priceput-o însă pe deplin decât mult mai târziu.

PARTEA A IV-A

1913-1916

Părăsesc cariera diplomatică • Maiorescu • Înapoierea în țară • Campania din Bulgaria • Trec Dunărea • Vrața, Orhanie și holera • Lipsa de organizare a armatei române • Pacea de la București.

După vizita protocolară făcută lui Maiorescu pentru a-l ruga să-mi primească demisia din Diplomație, am mai zăbovit câteva zile în București și i-am făcut o a doua vizită, politică de astă-dată, pentru a-l ruga să mă primească în rândurile Partidului Conservator. Maiorescu a primit cererea mea cu multă mulțumire, mulțumire ce părea sinceră (Partidul Conservator urmărea atunci o întinerire și o reînnoire a cadrelor sale) și mi-a mărturisit că nu se opusese mai îndărătnic — ca ministru de Externe — la demisia mea din cariera diplomatică, tocmai în așteptarea acestei a doua vizite și a hotărârii mele de a intra în politică. M-a lăudat cu finețe, cum știa el să laude, și mi-a dat câteva sfaturi părintești care se învârteau mai toate în jurul temei lui favorite în politică ca și în viața zilnică: disciplina morală și suplețea intelectuală.

Fizicul lui Maiorescu nu era atrăgător, fără să fie antipatic. Banalitatea siluetei lui se topea îndată ce începea să vorbească. Claritatea gândirii elegant conturată în preciziunea expresiei punea imediat stăpânire pe mintea interlocutorului, dar nu izbutea să cucerească, de la început, și sufletul. Între ce spunea și ce simțea în realitate el, nu era o concordanță perfectă. Și această disonanță, pe care cu toată meșteșugita lui dialectică nu parvenea să o ascundă, crea în jurul lui o atmosferă de nedumerire, și până la un punct de neîncredere, care se limpezea numai încetul cu încetul. Fără să fie vulgar, nu avea nimic subțire în înfățișare: cu țăcălia americană potrivită și tunsă la zi și cu mustățile atârnate de ea, amintea capul lui Phileas Fog din primele ediții ilustrate ale lui Jules Verne — iar trupul lui era un trup oarecare, neînsemnat, nici prea mare, nici prea mic, nici prea gras și nici prea slab. Îmbrăcat fără îngrijire, dar și fără neglijență în haine de culoare închisă cu jiletcă albă (mai totdeauna

o jachetă neagră și pantaloni cenușii), încălțat pe moda veche cu carâmbi scurți la ghete, cravatat ieftin și fără gust, cu mănuși de ață, cu o pălărie fără pretenții pe cap și mai totdeauna cu o umbreală de ploaie sau de soare în mână. Maiorescu se confunda pe stradă cu toți trecătorii. În casă însă, la biroul său, totul se schimba. Banala siluetă de pe stradă se estompa pe când vorbea și, încetul cu încetul, cel care sta în fața lui nu mai vedea decât o frunte, o frunte boltită și nesfârșită care cotropea tot creștetul pleșuv al capului, și se prindea din ce în ce în farmecul unui verb măsurat și armonios, în vraja unor cuvinte cumpănite cu o neîntrecută artă și însoțite de gesturile cele mai sugestive. Maiorescu exprima prin gesturi jumătate din gândirea lui: un „înțelegi d-ta" însoțit de o serie de semne tăiate în aer, un „ei, Filipescu..." urmat de o spirală desenată cu degetul arătător, în sus sau în jos după împrejurări, exprimau — însoțite și de anumite intonațiuni și pauze — mai mult decât fraze întregi. Gestul lui Maiorescu nu era gestul exuberanței unui impulsiv (impulsiv nu s-a arătat în viața lui decât față de femei), era gestul studiat și măsurat al omului stăpân pe dânsul, care recurgea la acest mijloc de comunicare fiindcă îi oferea o gamă mai subtilă de nuanțe și îi permitea să spună „in expressis verbis" tot ce voia să se știe fără să o fi zis.

Maiorescu nu a fost desigur un om de geniu și poate chiar nici un om de talent. A fost însă în România omul cel mai inteligent și cel mai înțelegător din generația lui și din cele care l-au precedat. Ajunsese în 1913 la o plenitudine de dezvoltare intelectuală și morală care îl așeza foarte sus în ierarhia noastră socială. Anul acesta trebuia într-adevăr să-l consacre ca șef al Partidului Conservator, ca prim-ministru și ca arbitru al destinelor popoarelor balcanice la Pacea de la București. Părea că o rodnică carieră politică sta încă în fața lui; soarta și el însuși au voit-o altfel, așa încât anul 1913 a înregistrat pentru Maiorescu și apogeul activității sale omenești, și cântecul său de lebădă.

Printre sfaturile pe care mi le-a dat Maiorescu n-a lipsit nici acela de a nu ieși niciodată din vorba Regelui, pe care-l socotea omul cel mai bine informat din Europa. „El duce singur politica noastră externă, și conjuncturile externe, orice s-ar zice, au mare influență asupra determinărilor noastre interne". E probabil că Maiorescu vorbea astfel mai mult mânat de vechea disciplină politică care dominase viața noastră publică în ultimele decenii, căci nu e posibil ca un spirit atât de pătrunzător ca al său să nu-și dea seama că „sistemul" se clatină, că atitudinea pe care Guvernul nostru fusese silit să o ia, împins de opinia publică, în Războiul Balcanic nu se mai suprapunea

cu strictețe executării instrucțiunilor de la Berlin și Viena, de la litera cărora Regele Carol nu se abătuse până aci. Conflictul nostru cu Bulgaria pe chestiunea Silistrei și a Cadrilaterului, acțiunea noastră militară care trebuia să se declanșeze în vara anului 1913 erau prefața unei totale schimbări, nu numai de orientare în politica noastră externă, dar și în metoda de conducere a acestei politici. Anul 1914 urma să înregistreze sfârșitul domniei bătrânului nostru Rege, care nu fu scutit de amărăciunea de a-și vedea prăbușit, înainte de moarte, sistemul de guvernare în care credea și care, ce e drept, detese trei decenii de liniște țării.

Maiorescu, mai mult prin gesturi și prin pauze decât prin vorbe — căci nu-i plăcea să se strice cu nimeni, îmi dete să înțeleg că n-ar fi bine să mă țin după Filipescu, fire prea impulsivă și nesocotită. Mă sfătuia să mă apropii cât mai mult de Marghiloman, cu care se afla în cei mai buni și amicali termeni, de când se despărțise de Carp. Cu o intuiție care îi face cinste (căci pe atunci se vorbea de orice, numai despre stările noastre sociale nu), Maiorescu îmi vorbi despre problema agrară și despre chestiunea votului universal „care se vor pune în curând". Îmi mărturisi că era foarte puțin în curent cu problema agrară, și că astfel fiind, nu vedea clar o soluție, și mă sfătui „ca mare proprietar" să mă gândesc la aceste chestiuni, să le studiez și să prepar material pentru hotărârile ulterioare ale partidului.

După o vizită la Marghiloman, cu care eram de altminteri în foarte buni termeni, m-am dus la Nicu Filipescu, alături de care, cu toate sfaturile lui Maiorescu, eram hotărât să rămân, și m-am înțeles cu el asupra programului meu politic. I-am arătat că aveam nevoie de câteva luni pentru afacerile mele de familie, pentru mutarea mea din străinătate în țară și că nu puteam intra în acțiune imediat. Am convenit împreună să mă bag la ham numai în toamna următoare.

Am plecat la Paris să-mi lichidez situația oficială, ceea ce s-a făcut fără durere, căci eram hotărât să-mi închiriez un mic apartament pe malurile Senei și să petrec acolo vacanțele mele politice. Mi-am și lăsat lucrurile în mai multe cufere la Legație, și câteva valori într-un safe la Credit Lyonnais. Am părăsit Parisul pe la începutul lui iunie și dacă cineva mi-ar fi spus că zece ani plini nu mă voi mai înapoia, aș fi zâmbit. Cine putea să prevadă drama în ajunul căreia se afla omenirea? Am plecat prin urmare fără multă părere de rău, ca pentru o scurtă despărțire, și m-am dus la Viena, de unde mi-am luat soția și fetița și le-am instalat la Edlach, lângă Reichenan, la picioarele Muntelui Rax, într-o regiune ideală pentru sezonul de vară.

Hotărâsem să rămân și eu la Edlach până la sfârșitul lui iulie,

căutând o igienică destindere după o viață destul de încordată. Citeam liniștit pe Kautsky (nu uitasem sfatul lui Maiorescu și problema agrară) și gândul meu era departe de frământările noastre politice și naționale. Urmăream cu un interes relativ (știam din experiență că nu prea duc la lucru mare) schimburile noastre de „note" în *Neue Freie Presse* și nu mă așteptam la nimic senzațional, deși scrisorile din țară îmi aduceau din când în când vești neliniștitoare.

Într-o bună zi, la începutul lui iulie (20 iunie, stil vechi) citesc că România a mobilizat și că trecem Dunărea „pentru a restabili ordinea în Balcani". În realitate, voiam (și aveam dreptate) să ciupim ceva. Bulgarii continuau să ne facă mizerii cu Silistra, și să nu se învoiască nici la minimalele noastre cereri, iar, pe de altă parte, războiul lor cu sârbii și cu grecii era pe sfârșite și ne găseam amenințați ca pacea să se facă fără participarea noastră. Bulgarii erau bătuți; noi trimiseserăm în Serbia, după cererea Belgradului, pe colonelul (de atunci general) Christescu ca specialist de Stat Major, care se înapoiase la București și se lăuda că sfaturile și planul lui dăduseră sârbilor victoria. Adevărul era mai simplu: prazul bulgăresc nu mai vrea să se bată cu ceapa sârbească, și planurile de Stat Major nu aveau ce căuta în defecțiunea bulgărească datorată unei adevărate psihoze colective, cum trebuia să o constatăm și noi după ce am trecut Dunărea. E de neînțeles pentru ce soldatul bulgar, care s-a bătut cu atâta dârzenie în 1912, nu mai voia să se bată după un an abia de război. Nu-i mai putea ține nimeni pe front; voiau să se întoarcă acasă, fie ce o fi, și altceva nimic. După ce au trecut Dunărea între Rahova și Orhanie veneau pâlcuri-pâlcuri, fără arme, foarte bine îmbrăcați și încălțați, cu merinde (nu se plângeau de aprovizionare) și se predau. Nu mai voiau să audă de război și nimic pe lumea nu i-ar fi putut readuce pe front.

Același lucru se întâmpla și spre liniile sârbești și grecești. Sârbii și grecii, mai ales sârbii, deși obosiți, țineau — dar erau foarte dornici și ei de sfârșitul războiului.

În asemenea împrejurări, cu forțele noastre intacte ne puteam prezenta cu ifose de Mare Putere extrabalcanică să rezolvăm conflictul balcanic, fără mare risc și cu un bun profit; în loc de Silistra cu mahalaua ei, întregul Cadrilater și mai ales o însemnată sporire de prestigiu în acest sud-est al Europei.

Intrarea noastră în acțiune a fost deci cu totul justificată. Ea a fost totuși pentru noi o mare nenorocire, fiindcă sarcina de îndeplinit a fost prea ușoară și ne-a întărit în obiceiurile noastre de a trata toate lucrurile cu ușurință.

Dacă n-ar fi fost holera, Campania noastră din 1913 ar fi fost

o simplă plimbare, căci n-am avut prilejul să dăm o singură luptă. Holera ne-a secerat multă lume și ne-a dovedit că serviciile noastre sanitare erau nule. Am rămas însă cu iluzia că aveam o armată. Câteva lupte ne-ar fi dovedit că și armata era în halul serviciului sanitar. Dar fiindcă această dovadă nu s-a făcut și fiindcă ușurateci și lăudăroși cum suntem ne-am fălit peste orice măsură cu imaginare succese militare, am rămas după Campania din Bulgaria cu credința că avem o armată bine înzestrată, bine organizată și bine condusă. Această încredere ne-a cam închis ochii, și în cei trei ani disponibili până la intrarea noastră în Războiul Mondial nu am făcut ce trebuia pentru a ne pune la înălțimea circumstanțelor și a celorlalte armate beligerante.

Dacă din acest punct de vedere intervenția noastră a fost o nenorocire, fiindcă ne-a adormit în greșelile noastre, ea a avut și o parte bună. A fost o primă încercare, pe o scară limitată, de *eliberare față de Puterile Centrale.* Este știut că Berlinul, dar mai ales Viena au făcut tot ce au putut pentru a ne împiedica să trecem Dunărea și să dăm lovitura de grație Bulgariei. Cei care ne-au încurajat și ne-au împins în acțiunea noastră au fost rușii. După o vreme de strictă nepărtinire în Războiul Balcanic, rușii luaseră partea sârbilor pe față în urma refuzului bulgarilor de a primi arbitrajul Țarului în diferendul granițelor macedonene. Regele Carol a rezistat injoncțiunilor germane, cu tot tratatul care ne lega și a pregătit astfel, fără să își dea seama, atmosfera și politica de ruptură față de Puterile Centrale, care au dus un an mai târziu, în momentul izbucnirii Marelui Război, la neutralitatea noastră, mai întâi, la participarea noastră în război alături de Aliați, mai apoi. Singura concesie pe care Regele Carol a făcut-o Puterilor Centrale în 1913 a fost oprirea trupelor noastre de a intra în Sofia.

Am plecat spre țară îndată ce am avut prin Legația de la Viena confirmarea oficială a mobilizării noastre, adică chiar în seara zilei de 20 iunie. Călătoria a fost normală până la Vârciorova, unde trenul nostru a fost oprit, nu se știe pentru ce, fiindcă linia era liberă și am fi putut ușor ajunge — și fără nicio întârziere — cel puțin până la Craiova, unde voiam să ajung. După mai multe ceasuri de așteptare, rugându-mă frumos împreună cu dl și d-na Goguleț Vârvoreanu de șeful gării, am obținut învoirea să plecăm cu un tren de marfă accelerat care ne-a dus în cinci-șase ceasuri la Craiova.

Părăsind cariera diplomatică pierdusem din vedere că în calitate de funcționar al Ministerului Afacerilor Străine, în serviciul exterior eram scutit de concentrare și de mobilizare și că prin urmare nu

figuram nicăieri în ordinea de bătaie. Era și greu să mă gândesc la acest lucru într-un moment când nimeni nu vorbea de o eventuală intrare a noastră în acțiune. M-am pus imediat în legătură cu bunul nostru prieten generalul Gogu Văleanu, secretar general al Ministerului de Război, iar tată-meu care se afla la Breasta, a scris generalului Hârjeu[108], un cirac de-al lui, și numai mulțumită lor am putut obține în zece zile reintegrarea în drepturile mele, căci „biurourile" mă socoteau de prisos. Am fost numit medic (aveam gradul de căpitan încă din 1898) la ambulanța Diviziei a II-a de Infanterie. Această Divizie, comandată de generalul Tănăsescu, pe care-l cunoscusem în 1889 la Fontainebleau, făcea parte din Corpul I de Armată comandat de generalul Cottescu și-și avea reședința în Craiova. Ordinul de mobilizare mi-a sosit în dimineața zilei de 2 iulie. Era o marți.

Până să-mi vie ordinul de mobilizare, toate formațiunile Diviziei a II-a părăsesc deja Craiova, îndreptându-se spre Bechet, unde trebuiau să treacă Dunărea. Era a 12-a zi a mobilizării, și în afară de ocuparea Silistrei, care avusese loc la 28 iunie, niciun picior de român nu trecuse încă Dunărea (la Corabia a început trecerea în aceeași zi ca la Bechet). Această întârziere mi-a fost utilă, căci mi-a permis să-mi fac la repezeală două ținute de campanie și tot echipamentul. Tată-meu mi-a dat sabia și revolverul lui, restul l-am adunat cum am putut, pe la furnizorii din Craiova.

Astfel pregătit, am putut pleca din Breasta chiar în ziua de 2 iulie, îndată ce am avut ordinul în mână. Am încercat să răzbesc spre Bechet cu automobilul meu, dar n-am putut trece de Malul Mic, la câțiva kilometri de Craiova — dezordinea convoaielor astupase literalmente drumul. Eram zorit, îmi era frică să nu-mi treacă formația Dunărea fără mine. M-am înapoiat la Craiova și prin Segarcea, Padea, Comoșteni am putut ajunge la ora 7 seara în Bechet. Am găsit acolo o lume în fierbere. Din sus de Bechet până la malul Dunării, doi kilometri departe de sat, mișuna o puzderie de soldați și de civili. În dreapta șoselei spre port parcau artileria și cavaleria, cu caii la conovăț, cu tunuri și chesoane aliniate rânduri-rânduri.

Pe stânga, prin sat și în jurul satului se împrăștiaseră trupele de infanterie. Șoseaua, drumurile, piața din fața debarcaderului erau pline de automobile, de căruțe, de tot felul de vehicule. În automobile, familiile ofițerilor, căci cucoanele veniseră până la Bechet să vadă trecerea Dunării și să-și îmbrățișeze încă o dată soțul, prietenul sau

[108] Ministrul de Război.

fratele. Dezordinea era mare, și nimeni nu știa nimic. Trecerea se făcea încet, începuse deja din ajun și nu trecuse încă toată Divizia I de la Severin (generalul Gărdescu). Trupele erau îmbarcate pe șlepuri mari, de flancul cărora se legase câte un remorcher însărcinat să treacă șlepul de la malul românesc la malul bulgăresc. Manevra nu era ușoară, căci remorcherele erau mici și șlepurile mari, iar pe ambele maluri nu era decât o singură punte pentru îmbarcare și debarcare.

Mi-am găsit formațiunea cu greu. La întrebările mele, ofițerii, gradații și soldații răspundeau dând din umeri; nimeni nu-mi putea da o informație, nici dacă ambulanța mea trecuse sau nu Dunărea, nici cui să mă adresez ca să-i aflu urma. Am ajuns, cu chiu cu vai, până la port, unde am aflat în fine că niciun element al Diviziei a II-a nu trecuse încă în Bulgaria. Am luat-o înapoi spre Bechet, am căutat nenorocita mea ambulanță un ceas întreg și, tocmai când disperam să o mai găsesc, am dat de doctorul Laugier, care m-a dus la nord de sat, într-o grădină din dosul unor case părăsite, unde se afla ascunsă formațiunea noastră compusă din vreo zece ambulanțe trase de cai, din căruțe încărcate cu material, bagaje și provizii și dintr-o companie sanitară. Formațiunea era pusă sub comanda unui medic militar activ, maiorul Constantinescu, și pe lângă trei farmaciști (locotenentul Constantinescu, sublocotenenții Molnar și Pagoni) și doi pesmeți (locotenentul Mărculescu — dovedit escroc în cursul campaniei — și sublocotenentul Panaitescu), era alcătuită numai din medicii civili mobilizați ca ofițeri de rezervă, d-rii Schina și Laugier cu gradul de maior — d-rii Mețulescu, Cruțescu, Trăilescu, Perițeanu, Athanasiu și eu cu gradul de căpitan. Mai era și d-rul Maier, ajutorul lui Laugier ca voluntar fără grad. Niciunul din noi nu mai fusese concentrat, și slabele noastre amintiri din anul deja îndepărtat de serviciu militar erau cu totul insuficiente pentru atribuțiile noastre extra-medicale. Din primul moment, camaraderia noastră, a civililor, a fost perfectă și nu s-a dezmințit tot timpul campaniei; ne cunoșteam toți, unii eram chiar colegi de clasă, și am trăit cu toții laolaltă ca frații. Dar tot din primul moment s-a afirmat antipatia și dușmănia noastră față de șeful nostru cazon. Acest Constantinescu era un brăilean prost, tot atât de străin de medicină ca de bunul-simț. A luat-o de sus cu noi, fiindcă cunoștea regulamentele și noi nu, dar și-a dat repede seama că eram, cel puțin unii din noi, oameni cu protecție și și-a pus botul pe labe.

Sosisem târziu de tot la ambulanță, și cum nu putea să ne vie rândul să trecem Dunărea decât a doua zi, mi-am luat dispozițiunile

de noapte. Mi-am trimis automobilul înapoi la Breasta, am împărțit cu camarazii — mai aveau și ei — merindele aduse cu mine și m-am culcat îmbrăcat în ambulanța ce ne fusese încredințată lui Laugier și mie. Și astfel am petrecut prima noapte de război într-o grădină uitată din Bechet.

Am dormit cam prost și puțin, nu atât din cauza patului (o banchetă a furgonului-ambulanță), cât din cauza enervării contagioase care ne cuprinsese pe toți în momentul de a păși în necunoscut. M-am sculat odată cu ziua și am căutat să mă familiarizez cu lucrurile pe care în ajun, la lumina lunii, nu le putusem judeca cu preciziune. Așteptam să se scoale și tovarășul meu Laugier ca să facem inventarul materialului ce ni se încredințase. Pansamentele și antisepticele trebuiau să fie în coșurile de răchită așezate sub băncile ambulanței: partea din fund a acesteia și locurile special amenajate sub tavan și pe margini pentru colete erau pline de cârje și de proteze îmbâcsite unele în altele. Dintr-o ochire, ieșind din ambulanță dimineața îmi dădusem seama că protezele erau inutilizabile — iar cârjele inutile. Eram foarte curios să văd ce era în coșuri. Îndată ce s-a deșteptat Laugier, am pus să le scoată afară, manipulare ce s-a efectuat cu cea mai mare ușurință: coșurile erau goale!

Cazonul nostru maior nu avea preocupări de asemenea natură. Se agita și țipa să-și adune oamenii companiei sanitare, să facă *mușt*ră cu ei! Dacă n-aș fi văzut, n-aș fi crezut. Șeful unei formațiuni sanitare, în momentul de a intra în campanie, în loc să se ocupe de lipsurile lui de material și să caute să mai obție ceva, în loc să-și instruiască sanitarii în mânuirea brancardelor (că asta aveau de făcut), nu se gândea decât la mânuirea armelor și la instrucția militară a oamenilor lui. Își așezase compania pe trei rânduri cam egale: primul rând format din elementele active cu uniformă complectă și cu pușți, rândul al doilea din rezerviști cu tunică, dar fără pantaloni militari, nici cizme, nici pușți, iar rândul al treilea din rezerviști mai puchinoși, fără tunică, fără pantaloni de uniformă și fără cizme și bineînțeles fără pușți. Celor fără pușți li se încredințase o stinghie de brancardă sau o cârjă cu care executau mișcările comandate de maiorul Constantinescu, într-o ploaie de cruci și de Dumnezei. Era o viziune comică care reamintea revistele regilor africani, reproduse prin ilustrate. Maiorul, mic și uscat la trup, cum era și la suflet și la cap, a răcnit toată dimineața, silindu-se să puie, fără niciun folos de acord, pașii și mișcările fenomenelor ce constituiau compania noastră sanitară. L-am lăsat la treabă și împreună cu Laugier am plecat spre port, după știri.

În dimineața zilei de 3 iulie, Divizia a II-a a început să treacă și cum trupelor sanitare le venea rândul după cele combatante, ceasul nostru nu putea să sune decât în cursul nopții următoare. Aveam înaintea mea toată ziua de hoinărit, căci nu mă gândeam un minut să fac mușstră cu soldații, fie și numai fiindcă nu mă pricepeam să o fac. Rahova și împrejurimile ei, în fața Bechetului, erau pustii, așa încât nici un pericol nu ne amenința de pe malul opus, deja ocupat de trupele noastre. Lipsa oricărei griji da malului românesc o înfățișare de chermesă; vremea era splendidă și soarele nu ardea prea tare: învălmășeala de soldați, de civili, de chesoane, de cai, de automobile pline cu cucoane îmbrăcate de vară și cu umbreluțe albe își împingea și-și despica talazurile într-o atmosferă de veselie, de euforie și de flecărie ce nu avea nimic comun cu emoțiunile și cu reculegerea unui început de război. Vânzători de acadele, de plăcinte, de băuturi gazoase și reci se strecurau cu dibăcie printre oameni și vehicule, oferindu-și marfa. Nu lipseau decât vânzători de programe și lăutari. Cucoanele ciripeau, de la o mașină la alta sau, coborându-se, mergeau însoțite de câte un ofițer familiar să mângâie un cal sau să-și bage nasul în gaura unui tun. Multe voiau să treacă la Rahova, dar nu știu pentru ce această inocentă fantezie nu le-a fost îngăduită.

Colonelul Gaicu, șeful de Stat Major al Diviziei a II-a, călare pe un murg, da târcoale, în lung și în larg; caracola printre automobilele doamnelor, făcea pe grozavul, da ordine pe care nimeni nu le asculta, fiindcă nimeni nu le auzea (afară de cucoanele din automobile) și încerca să-și ia revanșa față de nevastă-sa și de cumnatele lui — care până atunci îl ținuseră drept un prost — făcându-le să creadă că toată soarta țării era în mâna lui. Între timp, agale-agale, în nepăsare și veselie, șlep după șlep, trupele se scurgeau spre malul drept al Dunării.

Încercai, pe la amiază, să întreb pe Gaicu când ne va veni rândul să trecem; nerecunoscându-mă în ținuta mea militară îmi urlă în obraz: „Dar ce știu eu, domnule, nu vezi că înnebunesc!“. Eram lângă automobilul cucoanelor lui, care mai bine informate mă preveniră cu un surâs că nu voi trece înainte de a doua zi dimineața — și mă poftiră să împart cu ele merindele unui excelent dejun.

În momentul în care serbarea se mai potolise, „entrainul“ fu redeșteptat prin câteva semnale și o muzică militară care atacă Imnul regal. Soldații rectificară poziția și civilii se repeziră spre mal. Venea Regele! Într-adevăr, după ce trecuse cu automobilul peste podul de la Corabia, Majestatea Sa, cu Prințul Ferdinand și cu suitele, se urcase pe o canonieră și se îndreptase spre Bechet să vadă cum trec trupele

pe șlepuri. Regele nu se opri; canoniera desenă o elegantă curbă, după ce trecuse de-a lungul malului nostru și se îndreptă din nou spre Corabia, în uralele trupelor de pe o parte și de alta a Dunării și de pe șlepuri. Aveam impresia de jenă a omului plecat cu emoție în război și care de la primul pas, în loc de pericol și greutăți, dă de petrecere și de gălăgia unui triumf nedobândit prin luptă și prin urmare nemeritat. Îmi era cu neputință să împărtășesc pe deplin bucuria tuturor, mi se strângea inima, nu știam pentru ce și simțeam instinctiv că vom avea de plătit scump această intrare în campanie sub formă de zaiafet.

Spre apusul soarelui, lucrurile se mai liniștiră. Coconetul părăsi încetul cu încetul locul, înapoindu-se cu automobilele la Craiova. Cea mai mare parte a trupelor trecuse în Bulgaria, și malul românesc se golise. Cei rămași erau obosiți. Dacă n-ar fi fost încărcarea și plecarea șlepurilor, nici n-ar mai fi tulburat tăcerea nopții care se întinsese peste toți și peste toate. Până să le vie rândul, oamenii se întinseseră pe loc să tragă un somn, iar caii somnolau de-a-npicioarele. O ușoară abureală se ridica de pe Dunăre; luna — era lună plină — învelea cu o lumină albăstrie „teatrul operațiunilor" și privea, dacă nu cu ironie, cel puțin cu indiferență tribulațiunile unui pumn de oameni care își închipuiau că mișcările lor interesau lumea întreagă.

În ziua de joi, 4 iulie, la ora 5:30 dimineața, ne-am îmbarcat și noi pe două șlepuri și la ora 6:45 am pornit spre Rahova. Pe când treceam Dunărea cu atâta ușurință mă gândeam la prima noastră trecere, în 1877, atât de anevoioasă și de emoționantă, și măsurăm drumul făcut de poporul nostru în scurtul răstimp de 36 de ani. Pornisem atunci cu sfiala unor copii care se amestecă în treburile oamenilor mari, aliați smeriți, chemați în ajutor de un uriaș care cu toate umilințele suferite nu-și părăsea ifosul de atotputernic protector — pășeam acum din propria noastră hotărâre, împotriva celor mari și, conștienți de drepturile și de forțele noastre, puneam piciorul pe malul Dunării, atâtea veacuri necălcate de noi, ca arbitri ai Destinului. Adânc emoționat, mulțumeam lui Dumnezeu că mi-a dat să trăiesc acea clipă înălțătoare, care răzbuna atâta umilință din trecut și nu-mi închipuiam atunci că Dumnezeu, în bunătatea Lui, mă va învrednici să asist cinci ani mai târziu la intrarea triumfală de data asta bine-meritată a trupelor noastre în Capitala eliberată a României întregite.

La ora 7 și 10 minute am debarcat la Rahova și am pornit în sus spre vechea redută turcească, luată pe vremuri cu asalt de trupele noastre, în Războiul Independenței. Aproape toți locuitorii părăsesc

orașul; pe ici, pe colo se arăta la o ușă sau la o fereastră câte un bătrân sau câte o babă, rămași acasă fiindcă probabil nu putuseră pleca. Erau sfioși și se ascundeau îndată ce ne apropiam de ei să le vorbim. Coasta era grea și drumul fără hal, așa încât coloana urca greu. Nu aveam nici o știre — noi cei mici — asupra situației inamicului și nu cunoșteam nici dispozițiile comandamentului nostru, așa că ne întrebam, suind, către ce mergem. Nu ne părea posibil ca bulgarii să se retragă tot mereu, și eram încredințați că cel mult peste o zi-două vom da de rezistență.

Primisem ordin să bivuacăm lângă reduta turcească, dar abia ajunși acolo ne-a venit porunca să mergem mai departe și să așteptăm noi dispoziții lângă satul Selanovice, unde am și ajuns după două ore de mers, pe la amiază. La Selanovice am întâlnit primul convoi de prizonieri bulgari. Veneau dinspre sud, dar n-am putut afla unde se predaseră și ce luptă fusese. Escorta română îi luase în primire la câțiva kilometri de Rahova. Am aflat pe urmă că se predaseră coloanei de cavalerie a generalului Mustață, care opera înspre Ferdinandovo.

Printre ofițeri se răspândise zvonul că forțele bulgărești se retrăseseră spre Lom Palanca și că puteau să ne cadă în flanc. Temere nefondată, după cum s-a dovedit. În aceste prime zile ale marșului nostru prin Bulgaria nu prea știam ce aveam să întâlnim. Lipsiți cum eram de știri, ne întrebam cu toții dacă bulgarii ni se vor opune sau nu. Zvonurile care circulau printre trupe, în prima și a doua zi a înaintării, acreditau versiunea unor lupte grele în care s-ar fi angajat corpurile trecute înaintea noastră. Ba, mai pretindeau chiar că auzeau tunul bubuind în depărtare. Atmosfera de veselie și de sărbătoare rămăsese la Bechet și un sentiment de îngrijorare începuse să cuprindă pe ofițeri, sentimentul oamenilor care mergeau spre necunoscut. Nimeni însă în acel moment, de la general până la simplu soldat, nu bănuia că lupta grea ce eram sortiți să ducem era să fie împotriva holerei. Despre holeră nimeni nu vorbea, nimeni nu știa nimic. Înaltul nostru Comandament nu era informat despre prezența ei în Bulgaria, așa încât nicio măsură nu se luase, nicio instrucțiune nu se dăduse trupelor cu privire la periculoasa molimă.

Sentimentul nostru de închietudine — emoțiune naturală care însoțește pe om în orice debut — se accentuă în momentul în care, abia instalați la Selanovice, primirăm ordinul să plecăm în marș forțat la Altemir, distanță de vreo 50 de kilometri. Coloana noastră s-a pus în mișcare pe la ora 6 seara; noi mergeam când pe jos, când în ambulanță și formațiunea noastră a fost încolonată după Regimentul

3 Olt. Am mers așa toată noaptea, pe o vreme senină, la lumina lunii. Despre șosele, nici vorbă. Dar se vede că o luasem în linie dreaptă spre Altemir, ca să câștigăm timp, căci înaintam mai mult prin câmp, peste livezi și peste arături decât pe drumuri. Unitate pierdută în masa atâtor mii de oameni, pășeam fără să știm cum și încotro, cuprinși de un singur sentiment: *sentimentul de admirație pentru cei care ne duceau cu atâta siguranță (n-a fost în acea noapte un moment de șovăire sau de oprire) pe drumuri străine și necunoscute.* Numai cei care au făcut un asemenea marș de noapte pot să-și dea seama cât de copleșitor este acest sentiment. De-a lungul nesfârșitei coloane nu se auzea o vorbă, nu se vedea un foc — după cum se pomenise. Numai cadența regulată a pașilor și zgomotul mai puțin disciplinat al roților tulburau tăcerea nopții răcoroase și țârâitul greierilor. Pe la ceasurile 4, când crăpa de zi, am ajuns la Altemir, sat alcătuit din câte un rând de case de o parte și de alta a unui mic și întortochiat râuleț fără scurgere care semăna mai mult a baltă. Priveliștea ce mi se arăta de pe mica culme pe care o coboram spre sat m-a lăsat tâmpit. Eram obosit mort, deși făcusem două treimi din drum în ambulanță, și-mi închipuiam soldații sosiți la popas, după un marș atât de lung, cu ranițele și armamentul în spinare, căzuți la pământ și istoviți. Mă gândeam chiar la ajutoarele ce noi, sanitarii, trebuia să le dăm. În loc de tristul spectacol pe care îl așteptam, o priveliște de o nespusă veselie mi s-a înfățișat ochilor. La pământ, de-a lungul bălții, erau numai ranițele și armele; pâlcuri-pâlcuri, soldații se adunaseră în jurul câte unui camarad care cânta din fluier și îi trăgeau o sârbă îndrăcită! Alții se despuiaseră de haine și de rufe și se scăldau în baltă, cu chiote și glume și se stropeau unii pe alții! Câțiva alergau după un cârd de gâște, să le prindă și să le transforme în friptură! Nu-mi venea să cred ochilor: deodată mi se făcu lumină în suflet și față de această nemaipomenită dovadă de rezistență a poporului nostru, îndoielile care mă munciseră toată noaptea făcură loc unei nemărginite încrederi.

Îndată ce am ajuns și noi în preajma improvizatei petreceri, am început controlul trupelor care formau coloana. În afară de un regiment de artilerie, erau regimentele de infanterie din Olt și din Romanați. Din 6.000 de oameni, după un marș de 50 și mai bine de kilometri (numai de la Rahova la Selanovice sunt 10-12) *nu rămăsese în urmă niciun traănard.* Nu știu dacă sunt multe armate în lume care să se poată făli cu astfel de performanțe, lăsând chiar dantul final la o parte. Rezistența trupelor noastre se datorește faptului că mai toți soldații sunt rurali, țărani obișnuiți să stea în picioare și să „meargă

de dimineață până seara. Din punctul de vedere al rezistenței, deosebirea între contingentele rurale și urbane e enormă. Am avut prilejul să o constat ulterior, într-un marș mult mai scurt pe care l-am făcut între Vrața și Orhanie, alături de Regimentul 26 Rovine, recrutat mai tot printre haimanalele din Craiova: din 3 batalioane, unul întreg a rămas pe drum!

Isprava oltenilor mei m-a legat foarte strâns de regimentele Olt și Romanați și mi s-a rupt inima când, după câteva zile, holera s-a declarat întâi și întâi în mândrul Regiment 3 Olt!

Popasul la Altemir a fost vesel, a fost prima și ultima noastră zi fără griji. Satul era aproape părăsit, era lucru vădit că bulgarii nu voiau să se bată cu noi și că în această parte a țării nu aveau trupe, iar holera nu apăruse încă și nimeni nu se gândea la dânsa. Oamenii noștri, lăsați în voia lor după efortul ce li se ceruse în cursul nopții, hoinăreau după de-ale mâncării și se aruncau în baltă mai mult ca să prindă gâște decât să se scalde, căci gâștele, rațele și găinile fuseseră lăsate pe loc de populația fugară. Gluma prinsului de orătănii îngroșându-se, și față de bocetele celor câteva bătrâne rămase în sat, Comandamentul a dat ordine severe, interzicând sub aspră pedeapsă însușirea bunului străin. Câteva exemple restabiliră ordinea. Mare fu mirarea mea întâlnind după câteva ore pe un vagmistru de artilerie cu un purcel de lapte în brațe, care guița de umplea văzduhul. Am oprit pe dl vagmistru și am început să-i fac morală: cum tocmai el, un gradat, să dea exemplu nesupunerii și abuzului? — „Să trăiți, domnule căpitan, nu l-am furat, l-am cumpărat. Am dat 50 de bani pe dânsul!“ Era în regulă, dar abia făcusem câțiva pași, un alt artilerist, un țigan, veni să-mi șoptească la ureche: „Minte, domnule căpitan, mi-a dat mie 50 de bani să-l prind!“ Am pufnit de râs, apreciind cum se cuvenea umorul d-lui vagmistru.

Mai cu una, mai cu alta, am petrecut destul de bine ziua și ne-am culcat cu conștiința împăcată seara în corturile noastre, necăjiți numai de lipsa de știri.

A doua zi, vremea a început să se strice. Pe la ora 4 după-amiază am primit ordine de plecare spre Vrața, unde am ajuns noaptea de duminică spre luni, 8 iulie, târziu, pe la ora 2:30, după două nopți petrecute, cea dintâi la Borovan — pe ploaie mare — cea de a doua la Banița. În comparație cu marșul forțat din prima noapte, etapele dintre Altemir și Vrața au fost pentru trupele noastre simple plimbări de petrecere, cu atât mai mult că ploaia s-a oprit înainte de plecarea noastră din Borovan. Soldații mergeau de voie, de-a valma, cu busuiocul la ureche, cântând și chiotind. Dacă între Rahova și

Altemir mi-a fost dat să admir rezistența ostașului nostru, pe drum spre Vrața am avut prilejul să constat cât de dezvoltate sunt anumite simțuri la țăranul român. Era, dacă nu mă înșel, între Borovan și Banița; coloana înainta fără grijă și fără grabă, când deodată văd unul, doi, trei, zece soldați rupând-o la fugă prin câmp spre stânga drumului, parcă i-ar fi împins dracul sau altă spaimă din dreapta. Într-o clipă, jumătate trupă o luase la goană ca gonită cu biciul sau de gloanțe. Nu pricepeam nimic, căci nimic nu ne amenința din dreapta. Ce se întâmplase? Se întâmplase că mirosiseră toți deodată, la o distanță de peste un kilometru în dosul unei brize de pământ care ascundea tot ochilor, o tarla cu ceapă verde — și se repeziseră să o culeagă. Flăcăii noștri nu aveau însă numai nas de copoi — aveau și ochi de erete. Ghiceau fântânile la distanțe și prin ascunzișuri la care ochii noștri obosiți nu distingeau nimic. Și se repezeau după apă cum se repeziseră după ceapă.

Asemenea mici diversiuni — odată o companie întreagă o luă la goană după un iepure și-l prinse — mai înveseleau monotonia drumului care se întindea tot drept înainte printre câmpii arse de secetă și pustii ca un bărăgan. Nu vedeai o casă, nu vedeai o pădure sau măcar un pâlc de arbori. Miriștele îmbălărite, pășunile pline de burianã, drumurile lăsate în voia Domnului și lipsa oricărei clădiri sau sădiri dovedeau că, în cursul veacurilor, mâna omului nu îmbunătățise nimic pe aceste locuri, dar stricase tot ce putuse.

Satele prin care treceam n-aveau nici ele un aspect mai simpatic. De-a-lungul drumurilor nu numai neîmpietrite, dar nici măcar nivelate, printre mlaștine și șanțuri pline cu un lichid verzui și fetid, în care se bălăceau câte un bivol sau câte un cârd de rațe, uitați de fugari în pripa lor — se înșirau case scunde și proaste, cu ferestre mici, cu acoperișul de paie sau ici pe colea de țiglă sau de tablă. Curțile erau toate de o nespusă murdărie; grajduri nu erau, căci după câte am aflat, vitele mari stau în arșiță și în ploaie, în curte, iar viteii dorm cu oamenii în casă. Nicio plantație nu venea să înveselească sălbăticia locului și începusem să duc dorul salcâmului care înveselește satele noastre într-o manta de verdeață. Populația, foare redusă care mai rămăsese, dându-și seama că trupele noastre nu-i făceau niciun rău, începuse să se apropie de noi, de noi, medicii, mai ales pe care ne recunoșteau după brasardul cu cruce roșie pe care-l purtam la mânecă. În fiecare sat în care ne opream veneau copii sau câte o babă și luându-ne de braț ne duceau prin casele unde găseam întinși soldați bulgari răniți. Am putut astfel da îngrijiri sumare câtorva sute de răniți, cu pansamentele neschimbate de opt și zece zile. Rănile

nu erau grave, dar murdăria caselor în care zăceau amenința pe toți acești nenorociți cu infecția. Ceea ce da satelor un aspect pustiu era, mai mult decât lipsa oamenilor, lipsa câinilor. Nimic mai sinistru decât aspectul acestor sate mizerabile și murdare în care nu te primea nici măcar lătratul câinilor, plecați și ei odată cu stăpânii lor.

Cu aspectul de sălbăticie contrasta izbitor, în fiecare sat, clădirea nouă și modernă a școlii. Nu era sat fără școală model. Și mă întrebam la ce servise atâta cheltuială, privind la rezultatele de prin prejur. Școala bulgărească! Cât ne-au pisat democrații și manualiștii noștri cu școala bulgărească din fiecare sat, cu progresele luptei împotriva analfabetismului din păturile rurale, ce se da peste Dunăre de către vecinii noștri. Niciodată nu mi-am dat seama mai bine că nu școala civilizează pe oameni, ci conștiința unui trai mai confortabil și râvna după el. Cine nu mănâncă, nu se spală, nu se încalță — cine trăiește în murdărie, istovit de boli și mâncat de paraziți n-are ce face cu cititul și cu scrisul. Întâi spitale, întâi băi, întâi căi de comunicație și numai apoi școala. Omul trebuie să simtă nevoia de carte, nu să fie osândit la ea și prins cu arcanul, ca o vietate sălbatică, și dus la școală. Cine nu mă crede să meargă în satele bulgărești să vadă rezultatele ofensivei școlare[109].

În aceste prime zile de marș am putut să-mi dau seama cât de dezagreabil este să faci parte din trupele pe jos, față de trupele călări! Îmi aduc aminte cum ne opreau pe drum (mergeam cu infanteria) ceasuri întregi, pe margini ca să permitem artileriei, cavaleriei și convoaielor lor să treacă. Într-o zi furăm opriți ca să dăm drumul Prințului Ferdinand; spre marea noastră decepție, în locul Prințului trecu într-un automobil Alexandru Davila cu trei haimanale, și nu avu nici măcar obrazul, măgarul, să se oprească un minut să ne dea ceva știri, căci muream toți după știri!

Pe cât fusese de neplăcut, noaptea petrecută la Borovan, unde cu toată impermeabilitatea corturilor ne pătrunsese ploaie și ne spurcase viața nămolul, pe atât de agreabilă a fost bivuacarea la Banița, unde am fost lăsați în pace până a doua zi la ora 4 după-amiază. Pentru prima dată de când pusesem piciorul pe pământul bulgăresc am putut să ne primenim, să ne spălăm ca lumea și să ne radem. La Banița am dat și de Stat-Majorul Diviziei noastre și am reînnoit cunoștința cu generalul Tănăsescu, pe care-l cunoscusem la Școala de la Fontainebleau, pe când îmi preparam examenele de Drept, în 1888. Prin el și prin ofițerii lui aflarăm, în fine, câteva vești despre cele ce se petreceau în lume și mai ales la București. Aflarăm astfel că

[109] Notat 1913.

sârbii și grecii mergeau înainte împotriva bulgarilor, mână în mână cu noi, că colonelul Christescu era șef de Stat Major la sârbi[110], că Ministerul bulgar se reconstituise sub Radoslavov, fără Danev și Malinov, dar cu Toncev, că Regele Ferdinand ar fi telegrafiat Regelui Carol, cerându-i să oprească ostilitățile, că acum Guvernul bulgar se declara gata să primească propunerile noastre relative la Silistra și la rectificarea graniței Cadrilaterului sau să meargă la arbitraj la Petersburg, că în fine trei miniștri bulgari plecaseră la București ca să negocieze cu Guvernul nostru. Ca știri militare aflăm tot în Banița că Corpurile II, III și IV converg pe drumuri diferite spre Sofia și că Divizia de Cavalerie a generalului Mustață e la 35 de kilometri de capitala Bulgariei.

În această Campanie din Bulgaria care s-a redus la urma urmei la o luptă cu holera și care a fost atât de lipsită de fapte de arme și de glorie militară, generalul Mustață a știut să-și creeze o legendă sau mai exact i-au creat-o alții, căci nici de atât nu era capabil. Cât îi plătea pielea s-a putut vedea mai târziu, în 1916, când și-a speculat nevasta pentru a câștiga favorurile lui Mișu Ferechide și când, fără rușine, lăsat în București, ca prefect de Poliție, a iscălit o ordonanță infamă în ajunul ocupării orașului de către inamic. Dar în 1913 își da încă ifose de erou. În realitate nu era nimic de capul lui. Înalt cât o namilă, cu un cap de rândaș, în fiecare împrejurare a vieții nu știa decât una și nu se abătea pentru nimic în lume din drumul său. Își făcuse o reputație din câteva butade care înveseliseră pe vremuri clientela aperitivelor. Una dintre ele nu e lipsită de haz: Pe când comanda nu știu care Regiment de Roșiori, locotenentul Anton Roznovanu se dusese să-i ceară, conform regulamentelor militare, autorizație să se însoare cu văduva maiorului Albu, faimoasa Mița Bursan, care-și bătuse joc cât putuse de defunctul ei soț. Mustață întâmpină pe Roznovanu cu cuvintele: „Da bine, bre, nu știi câte a făcut cu Albu?" — „Ba da, d-le colonel, dar am dat cu buretele peste trecutul ei" — „Bine, băiete, dar să păstrezi buretele!". În Campania din Bulgaria o luase razna cu Divizia lui de Cavalerie, ca un prost. Neîntâlnind aproape nicio rezistență, ajunsese până în preajma Sofiei, în care ar fi intrat dacă n-ar fi fost oprit în mod drastic, prin ordinele ce i s-au trimis. Pusese să taie, nu se știe pentru ce, toate podurile în urma lui, „fiindcă așa scria la carte", încurcând și îngreuind astfel degeaba înapoierea convoiurilor sale. Repedea lui înaintare înspre Sofia și anecdota cu Prințul Ferdinand au făcut din Mustață, pentru câtva timp, un simili-erou național în genul

[110] Reproduc aci știrile așa cum ne-au fost date atunci.

nemuritorului Murat. Pe cât de lipsită de bun-simț a fost strategia lui în Bulgaria, pe atât de plin de duh a fost răspunsul pe care l-a dat Prințului Ferdinand, la o întrebare indiscretă. Prințul, care-l ajunsese din urmă cu automobilul, întrebându-l unde este instalat cartierul general, Mustață îi răspunse: „Aici, Alteță Regală" și arătă, cu degetul, Alteței un șanț lângă drum. „Cum, aici? Unde petreci noaptea?" — „Alteță Regală, tăie scurt generalul, eu în război mă culc pe burtă și mă acopăr cu c...!"

Să-l lăsăm să odihnească în pace pe generalul Mustață. De numele căruia va fi totuși legat, fie și prin prisma legendei, singurul moment mai avântat din Campania anului 1913. Mulțumită ofițerilor de Stat-Major ai Diviziei ne-am putut face și noi o idee mai precisă despre mersul operațiunilor. Bulgarii — am spus-o deja — părăseau liniștiți toate liniile frontului: nu mai voiau război și gata. Pâlcuri-pâlcuri se întorceau la vetrele lor. La Banița văzusem și noi câteva dintre aceste pâlcuri; veneau oameni câte patru-cinci și se predau. Erau foarte bine îmbrăcați în uniforme aproape noi și bine încălțați. N-aveau arme, dar purtau în spinare desagi plini cu provizii și nu păreau câtuși de puțin istoviți fie de oboseală, fie de nemâncare. Erau încântați să se întoarcă acasă, găseau că se bătuseră destul. Plecaseră cu avânt împotriva turcilor și provocaseră în anul precedent admirația lumii prin disciplina, rezistența și curajul pe care le dovediseră. Încordarea lor nu ținuse însă nici un an de zile, deși ostilitățile propriu-zise nu duraseră mai mult de trei-patru luni, deși toate perfecționările infernale ale războiului — ca bombardările aeriene, gazele nimicitoare, asalturile cu tancuri — nu fuseseră aplicate încă. Războiul cu creștinii, cu noi, cu grecii, dar mai ales cu sârbii nu era, ce e drept, deloc popular, lipsa de entuziasm însă nu putea justifica extraordinara defecțiune a unei întregi armate și a unui întreg popor. Oamenii plecau de pe fronturi ca vrăjiți, și această ciudată molimă sufletească rămâne încă de explicat.

Tot la Banița aflăm că un ofițer și 5 oameni din Regimentul 2 Roșiori fuseseră uciși la Vrața de populație și că 15 locuitori fuseseră împușcați ca represalii. De fapt, după cum am putut-o constata de la Vrața înainte, populația care rămăsese pe loc ne era foarte ostilă și unul din aspectele cele mai paradoxale ale acestei campanii a fost că ne-am bucurat din partea bulgarilor de prietenia soldaților și de vrăjmășia neîmpăcată a civililor.

În ziua de 7 iulie am plecat de la Banița spre Vrața, pe la ora 8 seara, într-o stare de spirit vecină cu euforia. Cele câte le aflasem la Banița dau un aspect cu totul nou acțiunii noastre. Războiul

era câștigat înainte de a începe, pacea — o pace mai mult decât mulțumitoare pentru noi — era pe punctul să fie încheiată, și toată campania noastră se reducea la o plimbare militară într-o țară pentru cei mai mulți din noi necunoscută și interesantă. Am plecat deci voioși spre Vrața și singura noastră teamă era că nu vom fi lăsați să pătrundem până în Balcani și să ajungem la Sofia, pe care am fi dorit toți să o vizităm, mai ales în alaiul unui marș militar.

Euforia noastră a fost însă de scurtă durată, căci la Vrața trebuia să ne întâlnim cu un vrăjmaș pe care nu-l prevăzusem, cu holera. Distanța de la Banița la Vrața nu e prea mare și șoseaua, deși prost întreținută, era totuși o șosea împietruită. De la Rahova și până la Banița, așa-zisa șosea națională exista numai pe hartă — pe teren, traseul era indicat prin câțiva bolovani de o parte și de alta a drumului care nu văzuse un car de pietriș de când fusese croit. Se schimbase și priveliștea. În locul aridității asiatice, un peisaj mai omenesc îmblânzit prin desișuri de arbori, prin case și ferme presărate de-a lungul drumului. Cu cât ne apropiam de Vrața, cu atât simțeam mai lămurit pulsul vieții, deși înnoptase de-a binelea. Am sosit la Vrața după miezul nopții și formațiunea noastră și-a ridicat bivuacul înainte de intrarea în oraș, pe stânga șoselei.

Vrața e un orășel, un târg cum s-ar zice la noi, ca toate orășelele trudite din ținuturile odinioară supuse Imperiului Otoman, de la Sarajevo până la Balcic, Vama și Burgas și din Peloponez până la Hotin. În afară de câteva geamii și minarete care se mai pot vedea și astăzi în unele din aceste orășele, arta arabă sau turcească n-au însuflețit sau influențat întru nimic searbedele și căznitele construcții menite să adăpostească viața și să satisfacă nevoile unei populațiuni veșnic jefuită și împresurată, în continuă luptă cu stăpânirea și cu sărăcia. Caracterul specific otoman care nu e nici turcesc, nici arab — dă orașelor din sud-estul Europei un aspect „sui-generis“ greu de lămurit prin analiză, datorat mai mult imponderabilelor decât unor elemente concrete variabile la infinit. Acest caracter al orașelor e simetric cu deformațiunea morală suferită de raialele întinsului Imperiu, care mai poartă și astăzi, după atâtea decenii de la libertate, pecetea otomană. Grecii, albanezii și slavii de toate vițele de pe întinsul fostului Imperiu se dezvoltă încă și azi pe un substrat moral comun și caută ca și orașele lor să se ridice dintr-un mediu care nu mai e compatibil cu aspirațiile unei populațiuni emancipate.

Acest efort îl face Vrața ca și celelalte orașe bulgărești.

Din aglomerația de bujde, de hanuri și de prăvălii aliniate fără suprastructură, de case dărăpănate zidite în paiante — se ridică un

liceu, o prefectură, câteva școli primare și câteva case de funcționari construite după planuri moderne și din material solid. Centrul orașului îl ocupă o piață pe care dă Primăria — o casă veche și prost întreținută, cafeneaua principală și frizeria. În mijlocul pieței se ridică monumentul lui Hristo Botev, poet revoluționar omorât în 1876, care privește cu resemnare între patru capete de turci și de bronz, puse în proțap.

Pe străzile care pornesc din piață, case mici șubrede și urâte. Printre ele și prin grădini domnește salcâmul și pe ici, pe colo se găsește câte un smochin sau câte un platan, sămânță depărtată adusă pe vremuri de vântul Bosforului. Caldarâmul de bolovani e dureros pentru picioare, iar murdăria străzilor nu lasă nimic de dorit. Despre canalizare nici vorbă; în schimb, Vrața are apă bună adusă din Balcani; la poalele cărora zace orașul — prevăzut și cu lumină electrică.

La Vrața am dat de știri mai proaspete. A doua zi după sosirea noastră s-a coborât din cer cu un aeroplan Ionel Arion, care venea direct de la Corabia. Ne povestește că pacea bate la ușă, că va fi semnată peste câteva zile, că România și Serbia sunt deja înțelese cu Bulgaria, că numai cu Grecia nu e totul terminat. Grecii se ceartă pe Kavalla, pare însă că ar fi suferit mari pierderi în ultimele zile (se vorbește de 15.000 de morți și răniți!) și se crede că vor fi acum mai înțelegători și mai acomodați. Tot prin el aflăm (noi, cei de la fața locului nu știam nimic) că Divizia I (general Gărdescu) a trecut defileul în jos pe Orhanie, făcând pe colonelul Stanciov prizonier, împreună cu toate trupele lui. Bulgarii negociază pe capete la București, foarte zoriți să încheie pace (le e frică de o revoluție); au primit tot ce le-am cerut. Ei ne-au cerut 4 zile de armistițiu, pe care noi le-am refuzat.

Bucuria a fost mare printre noi la auzul acestor minunate vești care ne fură confirmate și de anturajul Prințului Ferdinand, care a trecut prin Vrața împreună cu Prințul Carol și s-a oprit un ceas la Cartierul generalului Cottescu. Hotărârăm să serbăm pacea „care bătea la ușă“ printr-un mare chef la popota Spitalului Mobil al Corpului de Armată, bine prevăzută cu de ale mâncării și băuturii. Printre camarazii pe care i-am găsit acolo erau dr. Gerota, distinsul chirurg, și dr. Poenaru, de la Craiova, băiat simpatic de care se agățase din nenorocire nevastă-sa, fata lui Culcer de la Târgu-Jiu, femeie pe atât de inteligentă pe cât era de urâtă. Se amesteca în toate, era pretutindeni, nu puteai scăpa de ea o clipă. Băieții din formațiune erau furioși, nu puteau să se pișe în liniște, nici să spuie o porcărie

sau să tragă o ușurătoare înjurătură fără ca doamna Poenaru să nu țâșnească ca din pământ în spatele lor. Prin ea s-a menifestat la noi pentru prima dată, alături de holeră, flagelul feminismului cotropitor.

Nu știu prin ce minune Spitalul Mobil își procurase trei răniți români. Erau ușor răniți, așa încât am putut să-i luăm cu noi la masă și să bem în sănătatea eroilor noștri. Această masă a fost ultima notă de netulburată bucurie în această campanie care începuse atât de bine și care, după câte le aflasem, trebuia să se termine repede și tot atât de bine.

Trebuia, dar nu prevăzusem un oaspete nepoftit: bătea pacea la ușile noastre, dar bătea și holera. Primul caz de holeră l-am întâlnit la Vrața, două ceasuri după ce prânzuisem la Spitalul Mobil apropiata și glorioasa pace. Mă înapoiam la bivuacul nostru, împreună cu Laugier, ajunsesem pe șosea la câțiva pași de corturile ambulanței, când o fetiță care ne pândea ne chemă într-o casă mică, peste drum, în fundul unei curți mari în care soldații Regimentului 3 Olt, bivuacați alături, își spălau rufele la fântână. Intrarăm într-un locaș de mizerie; în fundul unicei și întunecoasei încăperi zăcea pe o laviță o femeie bătrână. Ne apropiarăm de ea și Laugier începu să o examineze; după câteva minute se uită lung la mine și-mi spuse un singur cuvânt: holeră! Nu văzusem în viața mea un caz de holeră, dar aveam o desăvârșită încredere în diagnoza lui Laugier, care, ca medic primar al județului, făcuse cu doi ani înainte o campanie întreagă împotriva holerei în sudul Doljului, unde molima izbucnise la Sadova și se întinsese în satele dimprejur. Izbutise, împreună cu energicul prefect Gârlești eanu, să juguleze epidemia pe loc și făcuse cu acest prilej școală bună. Rămăsei ca trăsnit, și în înțelegere cu Laugier alergai la ambulanță să chem și pe alți colegi. Găsii vreo patru; veniră cu toți și toți confirmară diagnoza lui Laugier.

Nu era timp de pierdut, constatasem cazul în mijlocul trupelor, și pericolul ne păru mare. Cruțescu și cu mine plecarăm să vestim Comandamentul, pe când colegii noștri luau pe loc măsurile de izolare a casei contaminate. Ne-am dus direct la șeful de Stat Major al Diviziei, unde am găsit întâmplător și pe generalul Tănăsescu. Acesta păru impresionat, dar nu i-a venit să creadă, informațiunile oficiale precizând că *nu există holeră în Bulgaria.* Nu a vrut să ia nici o dispoziținne și ne-a trimis la colonelul dr. Potârcă (ajuns mai târziu general și inspector general al Serviciului Sanitar Militar) *pentru confirmarea cazului!* Fugirăm la colonelul dr. Potârcă, care nu se emoționă nici el, și mă întrebă: „Ești sigur, doctore?". Drept răspuns îl pofti să vie să vadă bolnava. Plecă cu noi și când sosirăm la fața

locului aproape toți medicii de la diferitele formațiuni din Vrața erau acolo, căci se răspândise știrea descoperirii noastre din om în om. Mai toți confirmaseră diagnoza lui Laugier, câțiva se mai îndoiau încă și voiau să mai aștepte înainte de a se pronunța. De părerea acestora fu și dr. Potârcă. Laugier, care nu avea nicio îndoială, ceru să se ia imediat măsuri profilactice la trupe, îndepărtându-se unitățile care fuseseră așezate în jurul casei și curții contaminate, în special Regimentele 3 Olt și 14 Artilerie. Potârcă plecă dând din cap.

Spre marea noastră mirare și consternare, nicio măsură nu se luă până seara; cu slaba noastră autoritate de medici nu puturăm nici măcar împiedica soldații să-și spele mai departe rufele în curtea bolnavei. Indignat îmi dete în gând să mă adresez lt. colonelului Grigore Berindei, sub-șef de Stat Major al Corpului de Armată, un prieten din copilărie, îi explicai că chiar dacă cumva diagnoza de holeră nu s-ar confirma, măsurile profilactice n-ar strica nimic — iar dacă diagnoza se confirmă, lipsa măsurilor luate la timp ar fi fatală și criminală. Avui darul să-l conving; la rândul lui convinse pe colonelul Mărdărescu (viitorul general de la Budapesta), șeful de Stat Major, și în fine noaptea târziu cele două regimente fură mutate, măsuri severe fură ordonate tuturor unităților pentru întrebuințarea apei și alimentelor, iar casa și curtea contaminate fură condamnate și puse sub pază. Starea bolnavei se înrăutăți spre seară, și după miezul nopții femeia muri. Potârcă nu se dete învins: neputându-se face examenul bacteriologic la Vrața, dr. Gerota fu trimis, cu viscerele defunctei într-o cutie de tinichea, la Craiova, pentru analizele necesare. După câteva zile, înainte ca Gerota să se înapoieze cu rezultatul, primele cazuri de holeră izbucniră în Regimentul 3 Olt, frumosul regiment cu care făcusem marșul forțat din prima noapte a campaniei. Toată Divizia sosise la Orhanie, care deveni cunoscutul calvar al atâtor flăcăi nevinovați.

De la Vrața la Orhanie am pus două zile. Am plecat din Vrața în dimineața zilei de 11 iulie, pe ploaie. În ajun, formațiunea noastră se despărțise în două: o secțiune, sub comanda lui Laugier, plecase cu Brigada a III-a comandată de colonelul Christu, spre Mesora și Orhanie. Pe același drum am pornit și noi a doua zi, cu restul Diviziei. Formațiunea noastră fusese încolonată de astă-dată după Regimentul 26 Rovine din Craiova.

Poate că ne-a influențat și vremea rece și ploioasă, faptul este că am plecat din Vrața fără niciun chef, cu inima strânsă. Campania lua o turnură cât se poate de îngrijorătoare. Plecasem la război și în loc de o acțiune militară iată că eram în preajma unei acțiuni sanitare

pentru care nu eram câtuși de puțin pregătiți. În coșurile noastre aveam numai chinină și sare amară, alături de câteva specialități de te cruceai gândindu-te la mentalitatea — sau la necesitatea, căci era probabil chestiunea de șperț — celor care făcuseră aprivizionarea. Am găsit astfel, alături de chinină și sare amară, cantități destul de însemnate de digitală, parcă am fi avut de făcut răzoiul cu cardiaci, și de hydrastis canadensis întrebuințat numai la femei pentru oprirea hemoragiilor uterine. Împotriva holerei *eram total dezarmați,* nu aveam nici măcar un antiseptic să ne spălăm mâinile după o atingere suspectă. Poate că o acțiune militară nu ne-ar fi găsit nici ea mai bine pregătiți, dar consecințele nu le-am fi avut de suferit noi, medicii, și în război fiecare se gândește la sine. O pregătire tehnică mai slabă, în caz de acțiune militară, ar fi fost de altă parte compensată prin starea de istovire în care se găsea vrăjmașul și prin lipsurile lui proprii, pe când noi aveam de combătut un adversar neobosit și fără niciun fel de lipsuri în arsenalul lui.

Pe drum spre Mesora, ne gândeam la câte ne așteptau și ne pătrundea ploaia până la oase. Mergeam de vreo trei ceasuri, când iată că se ivi Gârdereanu într-un automobil, din urma noastră. Era trimis să oprească Divizia I și Divizia de Cavalerie, iar dacă cumva Divizia I trecuse de defileuri, la sud de Orhanie, să o întoarcă înapoi. Interpretarăm toți acest ordin ca un semn de apropiată pace și ne bucurarăm, dar știam bine că nici imediata încheiere a păcii nu ne putea scăpa de holeră dacă izbucnea, căci trupele nu puteau fi dislocate într-o clipă. Se mai putea pune întrebarea dacă era nimerit să aducem odată cu trupele holera în țară.

La Mesora, trecurăm peste o mizerabilă linie de cale ferată care avea aspectul unei linii vicinale: era linia principală bulgărească ce lega Sofia cu șesul Dunării, cu Rusciukul și prin Rusciuk cu Varna. Deși ploaia torențială se oprise, drumurile erau atât de stricate în defileul în care intrarăm de la Mesora în sus, încât abia seara pe la ora 11 și jumătate sosirăm la Novacene, unde trebuia să petrecem noaptea. Marșul de la Vrața la Novacene a fost un marș posomorât, căci, în afară de ploaie, oamenii mergeau fără vlagă: știind că merg la calea întoarsă — și se mai răspândise și printre ei frica de holeră. Din trei batalioane ale Regimentului 26 Infanterie, pe urma căruia umblam, un batalion, adică aproape 1.000 de oameni, rămase pe drum și nu ajunse la Novacene și la Orhanie decât cu mari greutăți.

Munții Balcani, cel puțin cât am văzut noi, până la Orhanie și mai departe până la monumentul lui Gurko pe drumul Sofiei, sunt munți fără niciun farmec. Toată întinderea lor e goală ca palma; nici

pe muchii, nici pe poale, nici prin văi nu se vede un arbore. Pe unde nu iese stânca se întinde un covor de iarbă sărăcăcioasă și mărunță, ce servește de pășune oilor. Pe fundul văilor printre bolovanii mari aduși de puhoaie nu curge apă decât pe vreme de ploaie; pretutindeni o senzație de secetă și de ariditate permanentă. Aerul e bun, și cu cât de urci, mai viu; în noaptea pe care am petrecut-o la Novacene, sub cort, am tremurat cu toții de frig.

În ziua de 12 iulie am sosit pe la ora 2 după-amiază la Orhanie, ultima și tragica noastră etapă. Orhanie e ca Vrața, și Vrața e ca Orhanie, numai că Orhanie e mai regulat clădită, pe uliție care se taie paralele. Ca și la Vrața, principalele edificii, singurele confortabile sunt școlile. Pe șosea, în afară de oraș spre Sofia, se afla chiar o școală de fete foarte elegantă, cu paturi frumoase și curate și cu băi. Era o Școală Normală și o luaseră în posesie ofițerii din Divizia I. Alături de această școală s-a instalat pe o pajiște popota Corpului de Armată, al cărui cartier general sosi și el la Orhanie o zi după noi.

Nu voi pierde vremea să descriu jalea de la Orhanie. Spectacolul a fost descris de atâtea ori și atât s-a povestit despre cele întâmplate acolo, încât nu voi mai întrista și eu pe cititorii mei cu toate cele trăite și văzute în acel colț de iad. Chiar a doua zi după sosirea noastră — zi nenorocită de 13 — au început să vie veștile de holeră de pe la trupele cantonate și bivuacate în jurul Orhaniei, și chiar de la cele din Divizia I, care se contaminaseră probabil și ele în Vrața și în Orhanie. Se cereau medici pretutindeni, dar medicii erau neputincioși. Ar fi putut face mult prin măsuri profilactice și igienice, dar nu erau ascultați. Îmi aduc aminte că, fiind semnalate câteva cazuri într-un Regiment de Călărași la vreo 10 kilometri de Orhanie, un medic trimis în grabă constată că izvorul de contaminare era o fântână din mijlocul bivuacului și decise să nu se ia apă din ea. Colonelul, un ignorant curajos, luă în zeflemea pe doctor și ca să dea bunul exemplu bău un pahar de apă din fântâna cu pricina. Trei zile după aceea era mort. Toți ofițerii și toți gradații n-au fost la înălțimea acestui umorist, dar rămâne totuși stabilit că foarte puțini s-au supus prescripțiunilor profilactice medicale. Cei care au ascultat de ele — foarte puțini la număr — au putut să-și ferească până la sfârșit oamenii de molimă.

Dacă din punct de vedere profilactic mai puteam face ceva, *din punct de vedere curativ nu puteam face absolut nimic.* Ne petreceam ziua prin școlile din oraș, transformate toate în spitale pentru holerici. Stăm în sălița de intrare (toate școlile erau croite pe același plan), unde examinam repede bolnavii și, despărțindu-i, trimiteam

în sala din dreapta pe cei recunoscuți atinși și în sala din stânga pe cei suspecți. Și de aci încolo zile întregi, până a sosit dr. Cantacuzino cu seruri antiholerice — în voia Domnului! Mureau oamenii ca muștele, și seara se înșirau câteva camionete la poarta fiecărui spital, ca să ia și să îngroape morții din timpul nopții. Îi încărcau cum se găseau și, punându-i unii peste alții îi duceau la gropi mari comune pline cu var, unde îi îngropau fără sicriu și fără Dumnezeu. Se povestea că într-o noapte — camioneta încărca până dimineața și nu pornea decât în zorii zilei — se povestea că într-o noapte, zic, se încărcase din greșeală și un mort care nu era mort, ci numai leșinat. Trepidațiile camionetei îl deșteptară pe drum spre groapă, îngrozit omul sări din camionetă și încercă să fugă. Însoțitorul camionetei se luă după el: primise atâția morți și trebuia să predea tot atâția morți. Emoția, fuga și lupta istoviseră pe delicvent și îl omorâră definitiv, așa încât însoțitorul putu preda numărul complect de cadavre ce-i fusese încredințat...

Pentru a da o idee de nepăsarea și de prostia care domneau în primele zile ale epidemiei, voi mai povesti una. Luam masa de amiază la mai sus pomenita popotă a Corpului de Armată, când iată că se ivește pe șoseaua vecină un lung șir de care și din ele ieșeau numai vaiete. Generalul mă trimite să văd ce e. Erau bolnavi de holeră de la Divizia I trimiși la spital la Orhanie și îndesați *în carele destinate să aducă pâine* de la Orhanie la trupe. „Să nu meargă carele goale", fu explicația care mi se dete! Dacă n-am fi văzut noi întâmplător convoiul, pâinea oamenilor era să fie transportată în care spurcate prin dejecțiile holericilor! Și se mai întrebau unii pentru ce molima se întinsese cu iuțeală într-adevăr uimitoare!

Aproape opt zile ne-am chinuit în neputință, fără să avem nici măcar mijloacele să alinăm puțin suferințele celor osândiți la moarte. În fine, într-o bună dimineață sosi doctorul Cantacuzino cu provizia necesară de ser antiholeric, însoțit de ciracii lui și de soru-sa, Constanța Cantacuzino. Harnica echipă se puse pe lucru, și lucrul începu prin spălarea capului celor care duceau răspunderea dezastrului. Printr-o aberațiune a organizației noastre sanitare (aberațiune din cauza căreia am avut mult de suferit și în războiul din 1916), profesorul Cantacuzino avea numai gradul de locotenent, grad în care fusese mobilizat, și era de o savuroasă contrazicere cu principiile disciplinei militare să auzi pe locotenentul Cantacuzino tratând de dobitoc pe generalul dr. Călinescu sau pe colonelul dr. Potârcă. Amândoi erau „băieți buni" și chiar chirurgi experimentați, dar absolut inapți pentru posturile ce ocupau și blegăria lor ne

exasperase într-atât încât ni se umflau inimile în fața publicei înjosiri pe care au suferit-o smeriți, ca o meritată pedeapsă.

Cât timp nu s-a știut în țară adevărata situație de la Orhanie, ne veneau tot felul de musafiri pe care un zăngănit de automobile îi aduceau și îi lua înapoi, cum puneau nasul în holeră. Coloana noastră era cea mai înaintată, avanposturile noastre trecuseră de Balcani spre Sofia, și toți sfredelușii cartierelor generale țineau numaidecât să fi fost, fie și numai o clipă, până la vârful suliței înfipte în trupul țării inamice. Prea puțini dintr-înșii ajungeau însă până la monumentul lui Gurko, scopul „excursiunii" lor, căci îi oprea în Orhanie mirosul morții, și Muta Secerătoare, cu o labă peste bot, îi zvârlea îndărăt spre o mocirlă mai puțin fatală prețioaselor lor existențe.

La Orhanie am văzut pentru prima oară în viața mea pe profesorul Nicolae Iorga, pe care nu avusesem plăcerea să-l întâlnesc (în 1897, singurul an pe care l-am petrecut în București, îmi făceam serviciul militar ca medic) de la 1888 și până la 1913. Ni-l adusese într-o dimineață un automobil și-a luat masa cu noi la popotă; era îmbrăcat într-o uniformă *sui-generis,* evident de campanie, compusă din elementele culese de la unul și de la altul, așa încât tunica i se închidea cu greu, iar pantalonii, prea scurți, îi scăpau întruna din carâmbii cizmelor stinghere cu care o soartă nemiloasă nu-i lăsa să se împreune. Pe ambele mâneci sclipeau frumoase galoane de sergent și îi turuia gura întruna ca omului care nu voia să se lase ademenit de altul. „Altul", în cazul de față, era duhul viu al molimei pe care n-o bănuise în momentul când primise misiunea ce i se încredințase. Fusese trimis să vorbească oamenilor, ca să-i îmbărbăteze. Nu știu însă contra cărui dușman trebuia să-i îmbărbăteze. Văzu numaidecât că în infernul de la Orhanie nu puteai lecui lumea cu vorbe și s-a făcut repede nevăzut.

Au mai trecut pe la masa noastră: G. Bibescu, Prințul sosit cu automobilul său nr. 0 (Bibescu introdusese primul automobil în România și pretinsese, în copilăreasca lui vanitate, Nr. 1 pentru mașina lui — acest număr fiind însă rezervat, ca și cele 10 sau 20 următoare, Casei Regale, Prefectura Poliției, „bon enfant", îi detese numărul zero), Alexandru J. Ghica, zis Rapineau (alt Prinț) și Nonei Arion — care nu era prinț — toți trimiși să oprească trupele, care săracele de ele se opriseră de mult și abia-și trăgeau sufletul. Devenise o adevărată manie a unora să spună că fuseseră trimiși „să oprească trupele". În alte războaie s-au trimis ștafete să ceară comandanților să înainteze; în această campanie toate erau pe dos și oamenii se acopereau de glorie „oprind" trupele. Au mai venit și

alții, fără pretențiunea de a opri nimic, nici măcar holera — așa a fost doctorul Mezincescu, directorul general al Serviciului Sanitar Civil, Tzigara Samurcaș, Pisani și câți alții, un vicleim întreg. Dar cum veneau, așa plecau; căci drept vorbind, nu era de stat. Numai protipendadele politicii nu ne-au cinstit cu vizitele lor: erau oameni mai bine informați ca alții și știau că Orhanie nu era loc de chef.

Dacă holera a izbucnit întâi la Orhanie și în Corpul I, ea nu s-a mărginit aci și a cotropit repede toată regiunea Dunării, afară de Cadrilater; singur Corpul III, care ocupase Silistra, aproape n-a avut de suferit de molimă.

La 28 iulie s-a semnat pacea. Holera care a încheiat campania nu a fost un simplu incident sau accident în calea trupelor noastre. Ea trebuie considerată ca o simbolică încununare a ultimelor decenii de ușurință, de neglijență și de incapacitate în guvernarea țării. Dând țara pe mâna a două partide, pentru comoditatea lui personală, Regele Carol I a osândit-o la cea mai cumplită înfrângere la prima încercare mai serioasă a forțelor ei. Rotativa asigurând puterea fiecărui partid, fiecare din ele s-a istovit în lupta personală și în loc să se preocupe numai de interesele oștești, a ridicat pe primul plan interesele particulare. Ambițiile conducătorilor și procopsirea celor conduși, rivalitățile de la om la om și de la partid la partid au absorbit, sleindu-le toate puterile succesivelor noastre Guverne. Slăbiciunea conducerii și turpitudinile de pe diversele planuri politice, neputând fi mărturisite, au fost acoperite cu florile minciunilor demagogice. Fiecare partid promitea marea cu sarea când era în opoziție, criticând cu asprime, cu violență și cu dreptate activitatea de guvern a concurentului. Fiecare partid, odată la putere, își uita toate angajamentele luate în opoziție și continua, cu alți oameni, greșelile Guvernului pe care îl înlocuia. Prințul de Bulow citează în *Memoriile* sale o butadă a lui Gună Vernescu, care îi spusese că există o mare deosebire între părerile unui om, după cum este sau nu este ministru. Mărturisirea lui Vernescu ar putea să și-o însușească toți miniștrii noștri, între 1877 și 1913. Grație acestei continuități în cele rele, nu am putut realiza în patru decenii decât *aparențele* unui Stat organizat. În momentul marilor prefaceri ale Europei și ale lumii, ne prezentăm cu vitala noastră problemă agrară nerezolvată, cu o armată de fațadă, cu aparență de administrație, de justiție și de educație națională și numai cu finanțele în destul de bună stare mulțumită bogățiilor noastre naturale, care, deși deplorabil administrate și exploatate fără rost, puteau fi bine valorificate în conjuncturile economice internaționale din acele vremuri binecuvântate.

În ajunul mobilizării, nimeni, dar absolut nimeni nu s-a preocupat de armamentul și de echipamentul nostru; nimeni nu și-a pus întrebarea dacă armata noastră va fi în stare să facă față unui adversar serios; nimeni nu s-a preocupat despre stările sanitare din Bulgaria, despre posibilitatea unei molipsiri a trupelor și despre combaterea ei. Toată lumea politică se ocupa numai de combinațiuni ministeriale. Citiți *Însemnările* lui Marghiloman; nu veți găsi o singură dată grija operațiunilor proiectate peste Dunăre, dar la fiecare rând preocuparea despre ce gândește Take Ionescu, despre ce vrea Nicu Filipescu sau cere Ionel Brătianu. Se va face sau nu un Guvern național? Câte portofolii s-ar putea da liberalilor? Fi-va Maiorescu mai mult influențat de Take sau de Marghiloman? Rezista-va Regelui?

Iată marile probleme care preocupau nu numai guvernanții, dar și opoziția și lumea întreagă. De ce urma să se întâmple peste Dunăre nu se sinchisea nimeni.

Am avut norocul să dăm peste bulgari *istoviți printr-un prea lung război* — prea lung pentru puterile lor — și după experiența noastră putem să o spunem, *prin holeră* (pe care au tăinuit-o cât au putut), *căci altfel înregistram Turtucaia deja în 1913*. În loc de Turtucaia ne-am ales cu Orhania, care ne-a costat atâția oameni. Dar am scăpat de rușine. Încă înainte de sosirea noastră la Orhanie se deșteptase cronica mea boală, enterocolită, de care suferam din 1895, fără să fi putut scăpa de ea cu toate curele de la Karlsbad și Marienbad. Regimul la care am fost supus, dar mai ales persistenta umezeală sub cort, îmi întreținea boala în așa mod încât pe la 25 iulie am fost silit să cer un concediu de zece zile spre a mă întrema puțin în condițiuni de viață mai normală. Profitând de un automobil condus de Marius Guintescu la Rahova, am ajuns destul de repede la Dunăre, iar la Bechet am avut norocul să găsesc altă mașină care m-a dus până la Craiova. Cu acest prilej am putut constata, înaintea lui Einstein, cât de adevărat era principiul relativității. Zburând pe șoseaua Bechet-Craiova plantată de o parte și de alta cu salcâmi bătrâni, trecând prin bogatele noastre sate doljene, ajungând pe înserate la Craiova iluminată (mi se părea „a giorno", după beznăria din Orhanie) și pavată cu trotuare curate, cu prăvălii luxoase — mi se părea că trecusem din sălbăticie în civilizație, și aveam exact aceeași impresie ca mai înainte, când urcându-mă în tren la Craiova coboram la Paris. Mi-am dat seama o dată mai mult că nimic nu este „absolut" pe această lume, și că totul este „relativ". Adevăr prea bine exprimat prin cunoscuta zicătoare românească: „Ferește-mă, Doamne, de mai rău! ".

Înainte de a părăsi Orhanie, unde nu trebuia să mă mai întorc, și de a depăna mai departe firul acestor *amintiri,* trebuie să aduc un emoționant omagiu generalului Cottescu, comandantul Corpului nostru. Ni s-a înfățișat de la primul până la ultimul moment ca tipul desăvârșit al șefului. Om de mare autoritate și de deciziune repede era plin de tact și de bunătate. Ne inspirase la toți o încredere oarbă, încredere justificată, căci ne-a condus cu mare pricepere, și dacă n-a putut evita dezastrul holerei, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a combate flagelul. Fără teamă a trăit în mijlocul holericilor, îmbărbătând pe toți subalternii săi. Corpul medical a avut într-însul un colaborator inteligent, ceea ce nu se poate spune pentru mulți alți comandanți. E printre rarii comandanți de unități mari care n-au făcut teatru pe când lucrurile mergeau bine, nici defetism când au început să se strice.

Câtă deosebire între ținuta morală de la Orhanie și cea de la Plevna, unde înțepenise Cartierul generalului Crăiniceanu, comandantul Corpului II de Armată!

Deși mai aproape de bază, deși holera izbucnise mai târziu ca la noi și cu mai puțină violență, din spusele martorilor oculari mizeria și suferințele oamenilor au fost acolo mai mari. Crăiniceanu era un fel de smintit. Ca ministru de Război (numit după Averescu) detese ordine foarte severe ca la popotele ofițerilor să nu se servească decât două feluri și un desert — iar când ofițerii erau chemați să petreacă ziua la câmp, trebuiau să se mulțumească ca mâncare cu tablete de ciocolată. Generalul G. Mânu, pe atunci căpitan, mi-a povestit în legătură cu aceste ordine două anecdote nostime: făcând o inspecție amănunțită la un regiment din Târgoviște, Crăniceanu a întrebat pe bucătar câte feluri a gătit pentru ofițeri, iar acesta, un țigan, ca să se laude, a răspuns: 20! — ceea ce a avut drept rezultat pedepsirea tuturor ofițeilor regimentului! A doua istorioară e în legătură cu manevrele prezidate de Prințul Ferdinand în nu mai știu ce an. Prințul poftise la masă pe generalii și pe ofițerii superiori prezenți, printre care și Crăiniceanu. Masă simplă, dar bună. Lui Crăiniceanu însă, Prințul a dat ordin să nu i se servească decât o bucată de ciocolată! Despre acest Crăiniceanu, sifilitic, necurarisit, se mai povestește că-și închidea copiii în carcera unui regiment din comandamentul său când nu învățau bine sau se purtau rău! Acesta era omul căruia i se încredințase soarta atâtor mii de soldați! Noroc că nu i-a ieșit inamicul în cale, căci nu mai rămânea nimic din Corpul lui! Generalul Crăiniceanu nu se ocupa decât de ferirea lui personală, de molimă și de căpitanul Ionel Brătianu, care fusese

atașat Statului său Major. Zile întregi a imobilizat serviciul său de Geniu pentru construirea unor privăți pentru uzul său, cucuțate pe piloni ca clădirile din Veneția, ca să nu-l ajungă microbii. De trupele contaminate sau numai bănuite se ferea ca de dracul și nu ieșea din Cartierul său. Detestat de toată lumea, lăsase să se stingă orice vlagă si să cadă orice avânt.

În afară de sănătatea sa, principala lui grijă era să-și facă un loc în inima căpitanului Ionel Brătianu, pe care-l așeza la masă la locul de onoare, înaintea coloneilor și generalilor care se uitau chiorâș la țivilul cu ifose de strateg și-și rumegau în tăcere umilința. Crăniceanu, care fusese ministru de Război în Guvernul lui Brătianu din 1909, căuta să-și asigure portofoliul și în viitorul Guvern liberal. Luase și pe I.G. Duca ca secretar și transformaseră Cartierul Corpului II într-un adevărat club politic și de partid și mai ales într-un cuib de intrigi.

Căpitanul de rezervă Ionel Brătianu venise la cartierul lui Crăniceanu fără chef. Era supărat mai întâi fiindcă Guvernul îi pusese bețe în roate la mobilizare și-l detașase la un simplu Corp de Armată pe când pe Filipescu, căpitan de rezervă și el, dar din cavalerie, îl atașase pe lângă Marele Stat Major, într-o situație mai „en vue" și îi permisese să intre călare în Silistra, alături de generalul Culcer. Era supărat însă mai ales fiindcă nu se făcuse Guvern național, excluzându-se, astfel, Partidul Liberal „care făurise România modernă" de la gloria Tratatului de pace de la București. Părăsise chiar Bucureștii, spunând prietenilor că demisionează din șefia partidului; șantaj îndreptat și contra Regelui, și contra prietenilor săi.

Pe când căpitanii noștri politici se jucau astfel de-a războiul, Marele Căpitan se plimba într-o vedetă pe Dunăre, cu un deget la chipiu, iar Prințul Ferdinand, „o țigară între două urechi", cum l-a zugrăvit mai târziu atât de plastic secătura de Cocea, își gonea automobilul pe toate drumurile desfundate ale Bulgariei, „en touriste", fără să vadă însă nimic — și mai ales fără să dreagă nimic. Singurul care-și făcea datoria la post era generalul Averescu, șeful Marelui Stat Major, care făcea ce putea cu materialul pe care-l avea la îndemână.

Ni se spusese, pe când eram încă la Orhanie, că marșul nostru asupra Sofiei fusese oprit în urma unei scrisori disperate adresate de Regele Ferdinand al Bulgariei Regelui Carol și până să nu izbucnească holera; ofițerimea blama această slăbiciune sentimentală a bătrânului nostru Rege. După înapoierea mea în țară, am aflat cum au decurs lucrurile și mi-am dat și eu seama că n-a fost chestiune de slăbiciune. După atâtea decenii de politică supusă Marilor Puteri,

pornisem peste Dunăre fără asentimentul Puterilor Centrale cu care aveam un tratat de alianță, iar Rusia ne încurajase cu reticențe, mai mult împinsă printr-un sentiment de „manavaise humeur" împotriva rezistenței bulgarilor față de politica Petersburgului și refuzul lor de a primi arbitrajul Țarului, ceea ce fusese judecat de marea Putere Pravoslavnică ca o obrăznicie. Era evident însă că Rusia nu va lăsa până la sfârșit Bulgaria să fie strivită; pe de altă parte obținusem prin acțiunea noastră tot ce voiam să obținem. Era imprudent să întindem coarda prea mult, și a fost chibzuială bună să nu așteptăm să ni se impună de alții ceea ce în momentul oportun am putut pune în seama unei generozități sentimentale, păstrând resorturile voinței noastre intacte. Procedând cum a procedat, Regele Carol a dat dovadă de un profund sens politic. De altminteri, acesta nu i-a lipist decât o singură dată, în ajunul morții sale, în 1914.

Nu am nimic personal de relatat cu privire la negocierea și la încheierea Păcii de la București. Plecat bolnav de la Orhanie, am zăcut două săptămâni la Breasta. Pacea semnându-se între timp, am fost demobilizat și expediat la Karlsbad, să-mi dreg intestinele. Ajunsesem de o slăbiciune atât de mare, încât abia mă mai țineam în picioare. Am plecat direct din Craiova, fără să mai dau prin București, așa încât părtaș la cele rele — nu am fost părtaș și la cele bune. Am aflat și eu despre câte s-au petrecut din citite și auzite. Pacea de la București, încununând opera norocului care ne dusese de mână un an de zile, a reprezentat momentul culminant al politicii noastre înainte de Marele Război. Pe scara națiunilor, poporul român a suit deodată zeci de trepte, înfățișându-se Europei — mai ales Europei — ca arbitrul popoarelor balcanice. E păcat că procedura n-a fost mai sinceră și mai simplă, dar se vede că Bucureștii sunt prea aproape de Bizanț. Fantoșele care țineau primele noastre roluri, în afară de Maiorescu, singurul la înălțime, s-au dedat la toate excesele. Ne jucasem de-a războiul dincolo de Dunăre — la București ne-am jucat de-a Congresul de la Viena. Numai că duhoarea cepei și mirosul de mastică și de țuică înlocuiseră parfumul Johannisbergului. În lipsa lui Talleyrand, principe autentic, superficialul și sclivisitul Marghiloman, tip al parvenitului „tenait les dés de la conservation" cum zice francezul, iar Take Ionescu, Fouche modern, opera în fondurile secrete pentru procopsirea partizanilor. Generalul Coandă, om pașnic și de o desciperantă banalitate, și colonelul Christescu, fiu de țăran ajuns la mărimi numai prin munca lui, dar otrăvit de sifilis — s-au înfățișat ca niște obseuri premergători ai spurcatei bresle a experților, pacostea vremurilor noi, și au tăiat fire de păr în

patru pentru stabilirea unei granițe care, după multă tocmeală, a ieșit proastă. Trebuie citite și recitite *Notițele* lui Marghiloman din iulie 1913 pentru a se vedea cum se pot înjosi clipele cele mai solemne.

Oricum, Pacea de la București din 1913 a fost un mare succes pentru România și ar fi trebuit să fie un mare succes pentru Guvernul Maiorescu și să-l întărească. Guvernul Maiorescu avea însă moartea în leagăn, și antagonismul dintre Marghiloman și Take Ionescu sau, mai larg vorbind, dintre conservatori și takiști, pe de o parte — antipatia dintre Nicu Filipescu și Marghiloman în însuși lagărul conservator nu puteau duce decât la desfacerea unui Minister pe care nici măcar voința încordată a șefului său nu-l mai susținea. Maiorescu prefera să părăsească puterea în lumina de apoteoză și, scârbit de tot ce văzuse în preajma lui, nu era deloc dispus să se amestece în luptele și în intrigile pe care le prevedea în partid în jurul șefiei rămase vacante prin demisiunea lui Petre Carp.

Dacă aș fi cunoscut atunci toate câte le-am aflat în urmă, poate că aș fi renunțat de la început, cu tot imboldul unei datorii de îndeplinit, să mai fac politică sau poate că m-aș fi angajat în ea într-alt fel. Dar departe de baltă nu auzeam răcănitul broaștelor — și plin de iluzii am plecat să-mi întăresc puterile pentru lupta la care mă simțeam chemat.

Intru în politică • Elementele problemei noastre agrare • Reformele propuse de liberali în toamna anului 1913 • Fazele prin care a trecut Ionel Brătianu • Constantin Stere • Reintrarea lui Ionel în scenă • Cum s-a ajuns la expropriere • Înainte de a mă înscrie în Partidul Conservator public o lucrare asupra incompatibilității exproprierii cu regimul nostru agrar • Succesul broșurii mele • Indiferența mea față de reforma electorală • Prim contact cu politica • Alegerea lui Maiorescu și demisia sa din șefie • Programul Partidului — Personalitatea lui Marghiloman.

Când nu voi mai fi, când vor amuți clevetirile turmei căreia i-am tulburat mersul, când proștii și escrocii pe care i-am urât și combătut din toate puterile mele nu vor mai avea interes să mă mânjească cu balele lor, când presa vândută și șperțarii ei care nu se pot împăca cu oamenii hotărâți și cinstiți nu vor mai avea interes să arunce umbră și suspiciune asupra mea — mi se va face, în fine, dreptate. Se va recunoaște atunci că în vremurile de mari prefaceri ale României am luptat din răsputeri cu toate armele pe care le-am avut la dispoziție pentru salvarea economiei noastre rurale mai întâi, pentru refacerea ei apoi, după ce măsurile nesăbuite ale altora o ruinaseră. Oamenii de rea-credință m-au acuzat de inconsecvență în politică, fiindcă am căutat să mă servesc de toate partidele ca să-mi ajung scopul. Nu numai că n-am fost inconsecvent, dar dimpotrivă, am fost în politică de o rară consecvență. Mi-am tras de la început o linie dreaptă și nu m-am abătut un moment de la ea. Am socotit de când am deschis ochii în viață și până i-am închis că singura forță reală în țara noastră este pătura rurală, în complexul tuturor straturilor ei, iar nu mărginită numai la țărănime — că singura temelie pe care se poate ridica Statul român este agricultura.

Îndată ce mi-am dat seama că această forță și această temelie sunt amenințate prin curentele demagogice care căutau să pună stăpânire pe opinia publică, am intrat cu hotărâre în luptă. Întreaga mea carieră politică s-a desfășurat în jurul acestor capitale străduințe: salvarea proprietății rurale, între 1913 și 1921 — refacerea ei, de la 1921 înainte.

Începuturile luptei au avut pentru mine un caracter aproape mistic, am avut impresia că mă supun unei chemări, că aud glasul strămoșilor mei și că, apărându-mi moșia, îmi apăram ca și dânșii țara. Am trecut în cariera mea drept un mare sforar în politică, când adevărul este că „politica" nu m-a interesat niciodată (dacă m-ar fi interesat n-aș fi așteptat vârsta de 42 de ani ca să mă amestec într-însa) și că toate abilitățile mele au constat într-o absolută sinceritate și într-o exclusivă practicare a liniei drepte. N-am fost niciodată, nici o singură clipă, om de partid. Concepția de partid m-a dezgustat totdeauna. Dar într-o țară fără opinie publică luminată, cu mase covârșitoare și gregare am crezut că nu mă pot lipsi de puterea partidelor și în folosul ideii mele m-am servit de toate sau cel puțin am încercat să mă servesc de toate. Cu niciun partid n-am putut să mă înțeleg, nici chiar cu cele pe care le-am creat, fiindcă interese de ordin secundar le-au îndepărtat constant de la crezul pe care-l slujeam eu. Era natural să mă îndrept mai întâi către Partidul Conservator, pe care-l credeam în stare prin compunerea și prin tradiția lui să apere comoara noastră rurală. A fost prima mea decepțiune.

Intrat în luptă ca să apăr proprietatea rurală, și prin urmare agricultura noastră, n-am putut să o scap. Am contribuit cât am putut la îndulcirea loviturilor, dar mărturisesc că am fost învins în lupta aprigă pe care am dus-o aproape singur împotriva modului cum s-a realizat reforma noastră agrară. Am avut satisfacția, ce e drept, să aud câțiva ani mai târziu glasuri autorizate din rândurile celor care săvârșiseră greșeala, dându-mi dreptate — era însă numai o satisfacție platonică; din lupta începută în 1913 am ieșit înfrânt.

Am avut, în schimb, mulțumirea să văd încoronată de succes acțiunea mea în favoarea dezrobirii agriculturii, acțiune începută în 1931 prin Legea Conversiunii prezentată de mine Parlamentului, ca ministru de Finanțe, dar pregătită încă din 1922, și mai ales în anii următori prin campaniile mele monetare și valutare, prin cuvântările și conferințele care au contribuit într-o largă măsură la crearea unei atmosfere prielnice loviturii din 1931.

Dacă am reușit în 1931 și n-am reușit în 1913, cauza a fost numai conjunctura care a fost pe atât de neprielnică în 1913, pe

cât a fost de prielnică în 1931. Debutant în politică și necunoscut în 1913 (deși lucrarea mea inițială asupra exproprierii a făcut mare vâlvă), nu am putut determina în straturile noastre conducătoare un contraconcurent, în cele câteva luni care s-au scurs între publicarea programului liberal și hotărârile Constituantei. A venit apoi Războiul, cu schimbările lui de optică și de orientare, cu formidabila îndrumare spre stânga și spre demagogie — care i-a urmat. Am fost pe deasupra trădat, după cum voi arăta în cursul acestor *amintiri,* de omul în care-mi pusesem toată încrederea, de Constantin Garoflid, care s-a purtat ca un laș și pe care-l pusesem *eu* la postul de încredere. În 1931, situația se schimbase. Eram oțelit printr-o lungă experiență, am putut să-mi iau răgazul necesar, n-am mai avut războiul în coaste, nici pe Garoflid. Eram în fine ministru atotputernic. Mișcarea provocată de mine nu s-a mai oprit. Am avut astfel mulțumirea sufletească să-mi răzbun înfrângerea din 1913, prin incontestatul succes din 1931. Hulitul reacționar din vremea reformelor, „călăul țăranilor", „cel care a votat contra exproprierii la Iași" (parcă aș fi fost singurul!), a devenit peste noapte „părintele plugarilor" și „salvatorul țărănimii!".

M-am întins cam mult, pentru o carte de amintiri, asupra unor considerațiuni de ordin abstract, dar a trebuit să o fac, pentru a lămuri puțin atmosfera în care s-au petrecut cele ce voi povesti mai la vale. Pentru aceleași motive, și pentru a dispensa pe cititori să recurgă la lucrări de specialitate (și ar trebui să citească multe, căci nu prea există lucrări de ansamblu în această materie), voi schița cât se poate mai pe scurt elementele problemei noastre agrare, problemă la rezolvarea căreia a pășit — cu stângul — Partidul Liberal, a doua zi după Pacea de la București din 1913.

Toate țările din Europa, toate țările din lume au avut sau mai au o problemă agrară de rezolvat. Pentru unele dintre ele, această problemă a fost sau este o problemă esențială, direct și strâns legată de însăși existența Statului. Printre aceste țări este și România. Poate chiar că pentru nicio țară din lume — afară de Bulgaria — problema agrară nu este atât de importantă ca pentru România. La noi, de organizarea și de propășirea producției agricole depinde întreaga soartă a neamului. Toate celelalte probleme sunt secundare, căci 85% din populația noastră este rurală și agricolă. Legătura dintre român și pământ este indiscutabilă; prin oricât de grele încercări au trecut și vor mai trece însă plugarii noștri, nimic nu a tulburat și nimic nu va tulbura această legătură. Deși muncește fără spor, înglodându-se în datorii și lipsindu-se până și de cele necesare unui trai cât de modest, agricultorul român,

cu o răbdare și cu o încăpățânare de furnică, ară și seamănă în fiecare toamnă în așteptarea unor zile mai bune care nu mai vin.

Problema noastră agrară a avut de la început, de când au început preocupările și străduințele noastre de organizare, două fețe: una socială și alta economică. Două fețe antagoniste, cerând soluții de cele mai multe ori opuse. Datoria Statului, datoria Guvernelor și legiuitorilor era să împace cele două curente opuse, căci numai dintr-o armonizare complectă între interesele sociale și cele economice putea să rezulte o soluție definitivă și utilă a problemei noastre agrare. Cea mai mare greșeală a Guvernelor care s-au succedat de la 1864 și până în zilele în care trăim a fost ignorarea acestei necesități de armonizare. Statul s-a ocupat la noi numai de latura socială a problemei agrare; nu numai că n-a încercat să soluționeze latura economică și tehnică, *dar n-a ținut nici măcar seama de această latură, în încercările lui de soluționare a celei sociale.* Legiuitorii noștri au transformat problema agrară dintr-o problemă social-economică într-o problemă juridică.

Până în 1913, încercările parțiale de soluționare nu compromiseseră încă definitiv situația. Prin Legea de împroprietărire din 1864, prin distribuirea ulterioară a unei însemnate părți din disponibilitățile Statului (însurățeii, Legea din 1889), o bună parte din pământul nostru cultivabil trecuse din mâna latifundiarilor în mâna muncitorilor manuali. Pornite din generosul imbold al curentelor de stânga, aceste mutațiuni de proprietate agricolă au fost desăvârșite fără niciun criteriu economic. Loturile țărănești, mici de la început, fărâmițate la extrem prin moștenire după două decenii, n-au contribuit în mod sensibil la îmbunătățirea sorții plugarilor, dar masa totală de pământ, ruptă de la cultura mare și lăsată în voia Domnului și a foștilor clăcași, a coborât foarte mult potențialul de producție a țării. Insuficiența împroprietăririi și complecta neglijare a laturii ei tehnice au lăsat pe muncitori la discreția proprietății mari încă preponderentă și puternică mai ales prin organizația ei economică. O serie de legi și de măsuri administrative pentru reglementarea muncilor și tocmelilor agricole au fost rezultatul acestei stări de lucruri. Timp de trei decenii, un curent reacționar de dreapta a luat locul generosului curent de stânga din 1864 și a stabilit raporturile dintre muncitori și proprietarii mari de pământ. E paradoxal, dar logic de constatat că acest curent reacționar s-a manifestat cu mai multă tărie în rândurile Partidului Liberal decât în rândurile Partidului Conservator: prin lunga lor guvernare, liberalii se îmbogățiseră și cumpăraseră moșii pe capete, moșii din care acești noi îmbogățiți voiau să scoată maximum de randament.

Lipsa oricărei organizări a micii proprietăți, starea de neoiobăgie creată prin succesivele legi privitoare la tocmelile agricole, abuzurile multora dintre proprietarii mari, mai ales ale arendașilor, și totala lor lipsă de înțelegere a situației și a propriilor interese ne-au dus din nemulțumire în nemulțumire în sânul maselor la răscoalele din 1907.

Dar nici acest drastic avertisment nu a deschis într-ajuns ochii celor care nu voiau sau nu știau să vadă. O lege antieconomică și proastă a islazurilor comunale, modificări la Legea contractelor agricole, câteva îngrădiri la abuzurile arendășiei și un consilier agricol de județ — lefegiu inutil — nu puteau schimba fața lucrurilor. Și nici nu le-a schimbat, așa încât evenimentele din 1913 ne-au găsit cu problema agrară tot nerezolvată. De jos, lozinca „vrem pământ" devenea tot mai amenințătoare și începea să îngrijoreze cercurile de sus. Formula „trebuie făcut ceva pentru țărani" flutura pe buze din ce în ce mai numeroase, la Capșa, pe Calea Victoriei și prin cluburi. Oamenii cu scaun la cap își dădeau seama că trebuie făcut nu „ceva", ci „mult". Nu era însă lucru ușor. Paleativele, jumătățile de măsuri, nu-și mai aveau rost. Întreg regimul nostru agrar, prin urmare întreg regimul nostru economic trebuia schimbat. Schimbarea trebuia însă făcută fără o prea mare zguduire, fără compromiterea capitalului moral și material câștigat în ultimele decenii. Nu era de ajuns să distribui pământ țăranilor, trebuia să-i pui în stare să se folosească rațional de acest pământ și să nu compromită prin anarhia lor agricolă prosperitatea țării întregi. Din nenorocire, printre cei care aveau să hotărască, mai nimeni nu cunoștea datele problemei, și se uitau toți la zidul ce le închidea viitorul, ca vițelul la poarta nouă. Nimeni nu și-a dat seama că în această materie, ca și în oricare alta, rețete miraculoase nu sunt și că cea mai rea metodă este aceea care începe prin a distruge ce este, fără a ști ce se poate pune în loc.

Și acum să ne întoarcem la toamna anului 1913. Guvernul Maiorescu își limitase toată activitatea lui la rezolvarea problemei balcanice și își socotea misiunea îndeplinită și încununată prin Pacea din București. Partidul Conservator, obosit printr-o agitată guvernare și prin intrigile și luptele sale intestine, nu mai putea da alt Guvern. O schimbare de regim devenise inevitabilă. Partidul Liberal se pregătea să preia puterea — augurii fixaseră și data — sfârșitul lui decembrie. Partidului Conservator îi revenea sarcina să rezolve criza externă. Partidul Liberal nu voia să rezolve cu mai puțin succes pe cea internă.

S-a spus, și mai toată lumea a crezut, că Partidul Liberal a venit în toamna lui 1913 cu exproprierea și cu colegiul unic din cauza

Campaniei din Bugaria. Că pe de o parte cele văzute peste Dunăre ar fi hotărât pe Brătianu și pe Duca să păsească la lichidarea proprietății mari, iar, pe de alta, că, inconsolabil de a nu fi participat la strălucita Pace din București (care sporise prestigiul (!) Partidului Conservator), Partidul Liberal se vedea nevoit să-și consolideze situația printr-o mare lovitură internă. Nimic mai inexact. Exproprierea și colegiul unic n-au fost măsuri de expedient. Partidul Liberal ceruse sufragiul univesal deja prin anii '70 și-l introdusese chiar în faimosul program de la Mazar-Pașa. Exproprierea, cel puțin principiul ei, o ceruse Take Ionescu după ce se rupsese din Partidul Conservator și o preconizaseră deja — fără multă insistență, ce e drept — liberalii. O lungă gestațiune pregătise prin urmare pasturiția din 1913. Se poate ca evenimentele din vara acelui an să fi accelerat mișcarea, nu au fost însă ele determinante. Realizarea celor două reforme a fost datorită, pe lângă imponderabilelor momentului, influenței aproape exclusive a șefului partidului, influenței lui Ionel Brătianu.

Ionel Brătianu a trecut în viața lui prin trei faze, cu totul deosebite. Într-o primă fază, activitatea lui politică nu se semnalează decât prin mișcări de ordin secundar, prin cuceriri de pozițiuni pregătitoare în vederea unei situații ce știa bine că îi va reveni de la sine într-o zi sau într-alta. În toată această fază a personalității sale, Brătianu a fost în politică feciorul de bani gata, fiul lui tată-său și moștenitorul legal al acestei mari forțe în Partidul Liberal, *brătienismul.* Nefiind încă pe primul plan, el se mai lasă dus în aceste începuturi ale carierei sale de pornirile lui nemărturisite, fără a se abate totuși prea mult de la formele exterioare ale brătienismului, mistică specială pe care și-o însușea prin raționament, nu prin temperament, ca frații săi Dinu și Vintilă și ca toate surorile lor. Fire lenește, dar deschisă, inteligență vie și plină de farmec, pasionat de lucruri frumoase, de femei și de cărți rare, inginer submediocru, dar cărturar pornit să afle toate, mai ales în domeniul istoriei — Ionel nu era deloc convins, ca frații lui, că lumea se mărginește la cercul familiei Brătianu și la orizontul de la Florica. Am cunoscut bine pe câteșitrei frații, în tinerețea noastră, și pot aduce aci o mărturie sinceră și exactă pentru conturarea siluetelor acestor trei oameni, care au jucat, pe trepte diferite, roluri atât de însemnate în politica țării noastre. Precum cocoșul care cade în catalepsie când îl pui pe o masă cu ciocul pe o linie dreaptă trasă cu creta, și nu mai vede decât această linie, Vintilă și Dinu au trecut prin viață fără să vadă nici într-o parte, nici în alta, ci numai înaintea ciocului, linia dreaptă, linie pe care fără nicio clipă de șovăire o credeau că duce la toate fericirile, linie alcătuită din împletirea

următoarelor trei principii esențiale: democrația, naționalismul, brătienismul. Cele două noțiuni dintâi erau forme și vorbe goale, cea de-a treia, mult mai complicată, era formă și vorbă plină; plină de înțeles și de înțelesuri. Ionel singur nu se prea sinchisea de linie. Câteșitrei frații urmăreu același scop, dar pe când Dinu și Vintilă, hipnotizați de linie, pierdeau deseori din vedere ținta, Ionel își ținea ochii ațintiți numai asupra ei, deși o urmărea în zigzaguri pe toate drumurile vieții.

Dacă în această primă fază a vieții lui, în care nu s-a dat în lături de la nicio aventură, încurcându-se și descurcându-se cu aceeași ușurință, Ionel Brătianu a trăit mai mult sub influența femeilor, în a doua care începe cu proclamarea lui ca șef al Partidului Liberal, în 1909, predomină influența covârșitoare a lui Constantin Stere. Chemat mai repede decât credea la postul de răspundere prin carența bătrânului Sturdza, Ionel Brătianu și-a dat seama cu agera lui minte că nu numai șefia, dar și partidul, uzat și înțepenit în vechile lui formule, trebuia întinerit. Instrument al organizării și al înălțării burghezimii românești, Partidul Liberal își îndeplinise misiunea și risca să nu mai fie în mâna șefului unealta de cucerire a puterii, unicul scop urmărit nu numai de Brătieni, dar și mai ales de amicul nostru Ionel. Dintre cele două partide existente, Partidul Liberal fiind cel de stânga, o întinerire a lui nu se putea concepe decât mai departe spre stânga, pe calea reformelor radicale. Pe această cale, impusă de soartă, Ionel Brătianu nu se simțea în largul lui. Autoritar și sceptic, instruit prin experiența istoriei pe care o răsfoia din ce în ce mai mult și mai cu drag, tradiționalist în fundul sufletului ca orice fire aleasă, el nu prea credea în puterea reformatoare a silogismelor și a deducțiilor teoretice și nici nu era prea la curent cu noile doctrine sociale și economice. Constantin Stere sosi și se instală în viața lui la momentul oportun.

Cerebral până în măduva oaselor, un cap interesant cu părul vâlvoi, aprins de toate patimile unei tinereți zbuciumate și unei maturități persecutate, Constantin Stere, basarabean de baștină și de viță bună, numit de curând profesor la Universitatea din Iași, venea din Rusia cu sufletul deformat prin mistica marxismului slav, dar cu mintea încărcată cu teoriile și statisticile doctrinarilor germani și cu o plăpândă floricică de naționalism, neofilită încă în fundul inimii lui. Cu fața și cu graiul său de profet, cu însuflețirea și cu desăvârșitul lui altruism de apostol, cu tenacitatea lui de sectar, Stere impresiona adânc pe interlocutorii săi. Universalitatea cunoștințelor sale și puterea raționalismului impuneau cerșetorilor intelectuali care alcătuiau pe acele vremuri majoritatea partidelor noastre politice.

Din nenorocire pentru toată cariera lui, Stere n-a trăit decât în sfera închisă a raționamentelor și n-a pus niciodată picioarele pe pământ. Deși Ionel Brătianu a fost unul dintre cei care au rezistat mai bine vrajei acestei pregnante inteligenți, Stere a avut o covârșitoare influență asupra evoluției lui politice în răstimpul celor șase ani care au separat Răscoalele țărănești de Campania din Bulgaria.

În Constantin Stere, Partidul Liberal, prin șeful său, și-a găsit îndrumătorul, documentat și hotărât, pentru împrospătarea programului. Reformele propuse în toamna anului 1913 și supuse Parlamentului în 1914 sunt opera lui Constantin Stere.

Resorturile care au împins acțiunea lui Brătianu în 1913 n-ar fi complect lămurite dacă n-aș indica aci cu anticipație și ultima fază a personalității lui, determinată prin izbucnirea Războiului Mondial. Brătianu a afirmat mai târziu că prevăzuse războiul și că tocmai în vederea lui voise să realizeze faimoasele sale reforme. E o afirmație *post factum* și cea mai bună probă că nu prevăzuse războiul e tocmai că se angajase în reforme care cereau un lung timp de pace pentru a fi aplicate și mistuite, și pe care a și trebuit să le oprească în drum. Războiul l-a surprins nepregătit, mână în mână cu Stere și călare pe himera fericirilor sociale. Una din cauzele — nu singura — care a împiedicat pe Brătianu în lunga noastră neutralitate a fost necesitatea lui de a se orienta într-o carieră nouă și de a trece din laboratorul experiențelor sociale în arsenalul luptelor naționale. Printr-o intuiție sigură, el și-a dat seama că în vasta tragedie care se juca pe scena lumii, inteligența și dibăcia vor putea trage foloase cu atât mai însemnate, cu cât intervenția lor va fi mai puțin vădită. Sforile intrigii îl găseau mult mai bine pregătit decât utopiile sociale; hotărârile destinului îi dau un neașteptat prilej de a pune în practică metodele vechilor condotieri italieni — minus asasinatele — și posibilitatea să-și asigure o permanentă dictatură în locul periodicei guvernări de partid pe care o urmăreau planurile lui de reformator social. Toată ideologia lui Stere fu aruncată la coș și deschizând cartea lui Cesare Borgia, Ionel Brătianu își închipui fără greutate că messer Machiavelli scrisese *Il Principe* pentru el. Va veni rândul să ne ocupăm și de modul cum și-a îndeplinit el misiunea de Cavour al întregirii neamului românesc. Această ultimă fază a personalității lui Brătianu, nebănuită încă în 1913, nu poate fi totuși nesocotită de oricine încearcă să lămurească imboldurile adânci în care subconștientul împletindu-se cu conștientul au împins conducătorul unui partid cu imediată succesiune la Guvern asigurată să ia o atitudine atât de îndrăzneață și aproape revoluționară.

Admirația lui Bratianu pentru Cesare Borgia era fără margini. Citise tot ce se scrisese despre condotierele fără scrupule. Într-o zi, în 1926, pe când tratam fără succes cu el o posibilă revenire a Prințului Carol, îmi spuse: „Știi cine este după mine cel mai mare geniu politic din toate timpurile? Cesare Borgia". I.G. Duca mi-a împărtășit, în 1928, că aceeași afirmație i-o făcuse și lui.

După Pacea de la București, care a fost regizată de cei interesați ca o apoteoză a Partidului Conservator, Ionel Brătianu și-a pregătit reintrarea în scenă prin reașezarea Partidului Liberal pe primul plan al acțiunii publice. De fapt, această reintrare în scenă, Ionel Brătianu și-o pregătea încă dinainte de semnarea Păcii de la București. Demisia sa din șefia Partidului Liberal, demisie dată în ziua de 17 iulie (demisie ținută câtva timp în suspensie și apoi retrasă), a fost pasul pregătitor pentru cele două mari reforme, reforma agrară și reforma electorală, cu care era hotărât să buimăcească lumea după încheierea Păcii. Ionel avusese o mare decepție cu intrarea noastră în război: Take Ionescu se angajase față de dânsul să formeze în momentul pasului definitiv un Guvern național și să-și dea demisia în cazul în care n-ar fi reușit să înduplece pe Rege și pe Maiorescu în favoarea unei asemenea formule.

Take Ionescu a încercat pe toate căile să obțină un Guvern național; Maiorescu, care nu era omul răspunderilor mari, fusese aproape convins, dar Regele Carol a pus un veto hotărât intrării Partidului Liberal în Guvern. Regele Carol, în dorința lui de a consolida sistemul său de guvernare prin alternarea celor două partide la putere, a socotit că Partidul Conservator, slăbit prin intrigăriile personale din sânul său și prin lipsa unui șef cu destulă autoritate ca să-și impună voința — trebuia întărit ca să poată susține concurența cu Partidul Liberal. Și cum era convins că se va termina Campania Balcanică printr-un mare succes pentru noi, a vrut ca acest succes să fie înregistrat de Partidul Conservator, în afară de orice contribuție a Partidului Liberal. Take Ionescu nu și-a dat demisia, și s-a scuzat față de Brătianu prin argumentul că demisia lui n-ar fi schimbat lucrurile, Regele fiind hotărât să meargă mai departe cu Maiorescu, oricare ar fi fost defecțiunile în Cabinetul lui.

Brătianu s-a găsit însă într-o situație neplăcută față de partizanii săi, cărora le garantase că România nu va intra în război decât sub un Guvern național pus sub hegemonia Partidului Liberal, fără de care niciun mare eveniment politic nu se putea săvârși. Era primul mare eșec înregistrat de partidul obișnuit să domnească în Țara Românească și să supună până și pe Rege voinței sale. Cloncanii

mai în vârstă ai partidului au început să mârâie, să vorbească de inexperiența șefilor prea tineri și să se ridice împotriva proiectatelor reforme, care nu mai erau un secret pentru nimeni. Bătrânii liberali nu s-au sfiit să declare că partidul *a fost trădat,* prin lipsa de dibăcie a șefului, și că influența lui Stere și a „tinerilor generoși" era pe cale să-l ducă la alte catastrofe. În loc să se disculpe, Ionel Brătianu a trântit bătrânilor demisia în obraz.

Mișu Ferechide, care voia numai să dea „tânărului" peste nas, fără să se gândească o clipă la răsturnarea dinastiei Brătianu, s-a făcut luntre-punte ca să împace lucrurile. Supărat, șeful și-a îmbrăcat uniforma de căpitan și a plecat la război. Bun de suflet, a iertat repede pe răzvrătiți, s-a înțeles cu ei asupra *unui minimum* de reforme și după încheierea păcii a dat drumul, în ziua de 7 septembrie (1913), unei Scrisori publicate în *Viitorul*, prin care, după o searbădă enumerare a meritelor poporului român[111], a definit în modul următor reformele pe care le socotea indispensabile și pe care Partidul Liberal era chemat să le înfăptuiască: „Desăvârșirea reformelor agrare printr-o *intervenție a Statului,* cu drept de expropriere *unde e nevoie* pentru creșterea proprietății țărănești, stabilirea colegiului electoral unic, grabnica înmulțire a tuturor mijloacelor de instrucțiune și de educație, îndreptarea și dezvoltarea a tot ce trebuie să înrâurească buna stare morală, fizică și economică a clasei muncitoare... — și întărirea organizării noastre militare, de a cărei grabnică necesitate nu se poate nimeni îndoi".

Cu câtă prudență, cu câtă reținere vorbește Brătianu în Scrisoarea sa despre expropriere, ca să nu sperie pe bătrânii și pe moșierii partidului[112]! „*Intervențiune* a Statului cu drept de expropriere *unde e nevoie*", adică excepțional, pe ici, pe colo sau nicărieri! Odată hapul înghițit și formula lansată, va fi timp pentru toate dezvoltările deja

---

[111] Cu toată inteligența lui, Brătianu n-a fost în stare să se desfacă de clișeele mincinoase ale politicianismului român, de altminteri atât de încuibate în conștiința contemporanilor, încât un preambul ca cel ce urmează nu a provocat scârba nimănui: „Prin graba voioasă (!) cu care secerătorii își părăseau holdele netăiate, prin avântul (!) oștenilor care păşeau peste Dunăre în urale nesfârșite, prin răbdarea bărbătească a ofițerilor (!... parcă-l aud: să punem ceva și pentru ofițeri) și a soldaților care, în noroaiele Balcanilor vedeau noaptea venind înainte pâine (!), prin eroismul senin (!) al celor care, murind, într-o supremă sforțare își întorceau fața către țară, prin devotamentul sublim al mulțimii anonime (!), prin rezistența ei, prin energia ei, a strălucit înaintea lumii întregi (!) adevărata situație a României (?), de care toți ne mândrim. Și hotărârea războiului și purtarea lui au adus astfel strălucită lumină (!), covârșitoarea înrâurire a maselor asupra destinelor Statului (!) și, punând în valoare însușirile poporului nostru, au făcut proba neînlăturabilei noastre datorii de a proceda cu bărbăție și fără întârziere la tot ce e menit să dea puteri nouă... etc., etc., etc.!".

[112] În moțiunea Congresului ce se va ține, se va înscrie și „o dreaptă despăguire", care știm ce a devenit...

hotărâte în capul promotorilor ideii, zic „promotorilor“, iar nu al lui Brătianu, căci Brătianu, în convingerile sale de om de dreapta, a fost târât de Stere&Co. — pe terenul exproprierii marii proprietăți, care în fond îi repugna, după cum a dovedit-o în 1917 la Iași, când s-a dezolat că șeful Partidului Conservator (!) Take Ionescu, nu-i limita mai strict numărul de hectare „boierești“ aruncate pradă demagogiei și pierdute pentru toată lumea. Căci, pe lângă toate absurdițățile politicii românești, am mai trăit să vedem și pe aceasta: pe Take Ionescu, cu convingerile lui radicale de stânga și regele demagogilor, în fruntea Partidului Conservator, iar pe Ionel Brătianu, om de dreapta, pasionat crescător și latifundiar prin vocație, în capul Partidului Liberal — care pe acea vreme a jucat rolul partidelor socialiste din alte țări! Și cu sufragiul universal, Ionel Brătianu a luat-o binișor și în etape: n-a îndrăznit să vorbească nici în Scrisoarea sa din 7 septembrie 1913, nici în moțiunea Congresului din 20 octombrie, nici în lucrările pregătitoare ale noii Constituții decât despre „colegiul unic“ al tuturor știutorilor de carte. Tot conservatorul Take Ionescu e acela care a aruncat pe Brătianu la Iași în sufragiul universal!

Cum e lesne de înțeles, Scrisoarea lui Ionel Brătianu a făcut o vâlvă de nedescris în toate straturile poporului. Întreaga noastră viață socială era întemeiată pe principiul proprietății intangibile. „Moșia“ era scutul și garanția existenței celor care din tată în fiu, de generații, trăiseră numai din rodul pământului — și mai era, în Țara Românească, scopul suprem și final către care tindeau toți cei care începuseră viața în sărăcie sau în mediocritate, toți cei care se ridicaseră din rândurile cele mai dezmoștenite ale mulțimii. Și de fapt marea proprietate românească nu mai era decât cel mult pentru o treime în mâinile foștilor proprietari boieri, și pentru două treimi în mâinile parveniților a căror majoritate, după ce cucerise titluri academice prin Universități, se îmbogățise în sânul Partidului Liberal. Toți acești proprietari noi nu aveau nicio sentimentală cu proprietățile lor considerate numai ca plasamente sigure a unor bani ușor câștigați — și astfel se explică că au reacționat atât de slab pentru apărarea bunului lor. Oameni de afaceri, acești noi îmbogățiți au considerat exproprierea ca o lovitură de „ghinion” — dar partidul dăduse, partidul putea să ia. Cu atât mai mult că tot partidul urma să despăgubească pagubele suferite... Acești noi proprietari, a căror clasă s-a mărit cu începere de la anii ’80, odată cu efloresceța Partidului Liberal, nu numai că n-au făcut nimic ca să apere marea proprietate agrară de nimicirea ei, dar au mai contribuit prin atitudinea lor, în deceniile care au precedat reforma, la învrăjbirea satelor și justificarea

unor măsuri radicale, ca exproprierea. Avocați, medici, politicieni, gheșeftari, bancheri și întemeietori de industrii — toți acești oameni n-aveau nicio legătură cu „viața la țară" și nicio aplecare către dânsa când proveneau din păturile orășene, iar când se ridicaseră din cele rurale, fugeau de sate cu toată ura parvenitului pentru un trecut odios. Take Ionescu, fiul lui Ghiță Ioan, zis și Șapte-Pantaloni, se lăuda *că nu fusese niciodată în viața lui la țară!* Fără să împingă lucrurile până unde le împinsese Take Ionescu, toți acești proprietari „liber-profesioniști", pentru care moșia, în cele mai multe cazuri arendată, nu era decât un plasament, nu se preocupaseră niciun moment de soarta sutelor de țărani, muncitori ai pământului lor și îi lăsaseră în seama vechililor și arendașilor, care i-au exploatat la sânge. Așa s-a ajuns la Răscoalele din 1907 și la expropriere...

Din nenorocire, răul făcut nu mai putea fi dres și, după cum spune francezul că „un clou chase l'autre", exproprierea a venit să înlocuiască nerușinata exploatare a țăranului român, dar n-a îmbunătățit soarta acestuia, ci a determinat prăbușirea agriculturii noastre.

Vâlva în jurul proiectelor liberale — concretizate în moțiunea Congresului din 20 octombrie 1913 — a fost mare; a fost atât de mare, încât, lucru de necrezut, toată toamna nimeni nu s-a mai preocupat de „politică" în înțelesul românesc al cuvântului, adică sub forma preocupării despre cei „ce pleacă" și cei „ce vin". Toată lumea a priceput că, odată zăgazurile rupte, puhoiul se va revărsa, *oricine va fi la Guvern.* Și mai toată lumea dorea pe liberali la Guvern, fiindcă fiecare se temea mai mult de ei în opoziție, situație în care nicio teamă de răspunderi nu i-ar fi oprit din drum.

Pe când Brătianu și Partidul Liberal își pregăteau astfel venirea la putere, prin începerea unei campanii care să-i ducă înăuntru la succese populare menite să compenseze și chiar să întărească succesele Partidului Conservator în afară, eu mă pregăteam să debutez în cariera politică la o vârstă la care alții erau deja trecuți de jumătatea drumului lor (42 de ani).

Angajamentele mele cu Nicu Filipescu și până la un punct cu Maiorescu îmi fixaseră calea mea politică și mă înțelesesem cu Filipescu, după cum am mai spus-o, fiindcă, pe de o parte, tradițiunile și simpatiile mele mă apropiau de conservatori, cu care eram legat lumește înainte de a fi legat politicienește — și, pe de alta, fiindcă nimic nu mă atrăgea spre liberali. Dar chiar dacă n-aș fi fost împins de aceste considerațiuni de ordin personal și de ordin general — războiul pe care Ionel Brătianu și liberalii l-au declarat marii proprietăți tocmai în momentul în care urma să fac pasul

decisiv ar fi fost pentru mine determinant. Eram atât de convins că în țara noastră economia generală se confundă cu economia rurală și că aceasta nu putea găsi căi de propășire decât pe terenul marii culturi, eram atât de convins că, și din punct devedere social și politic, România nu putea merge înainte decât printr-o îmbunătățire a stărilor materiale în straturile de jos, îmbunătățire incompatibilă cu fărâmițarea proprietății rurale și strâns legată în schimb de o mare proprietate *organizată*, încât gestul lui Ionel Brătianu din 7 septembrie 1913 m-ar fi înregimentat și fără alte considerații printre adversarii liberalilor.

Cum nu făcusem încă nici un act politic și nu aveam încă nicio situație în Partidul Conservator (nici nu mă înscrisesem măcar formal în rândurile lui), m-am gândit că putea fi util și interesant să aduc viitorilor mei tovarăși de luptă argumente teoretice și material documentar într-o problemă ce nu fusese destul și mai ales destul de obiectiv cercetată până atunci. M-am hotărât astfel să-mi aștern pe hârtie ideile asupra exproprierii și să le public. Starea sănătății mele, adânc zdruncinată prin Campania din Bulgaria, cerea după o cură la Karlsbad un repaus fizic complect de câteva săptămâni. M-am dus din nou la Edlach, de unde mă smulsese mobilizarea din iunie și până la 15 octombrie am scris *Marea Proprietate și Exproprierea*, o lucrare despre care nu-și mai aduce nimeni aminte, dar care a făcut o vâlvă enormă când a apărut pe la sfârșitul lui noiembrie.

Am tipărit-o în grabă la Craiova — oprindu-mă la Breasta timpul necesar pentru corecturi — și am sosit la București cu ea în ghiozdan, în două săptămâni am devenit omul zilei: pentru conservatori — cel mai calificat doctrinar al partidului, iar pentru liberali — inamicul nr. 1.

Lucrarea mea avea înainte de toate două calități: era precisă și concisă și se putea citi repede. În acest scop evitasem digresiunile și, bineînțeles, polemicile personale. Teza susținută de mine era că regimul marii culturi extensive sau al micii culturi intensive era impus unei țări după cum era exportatoare sau importatoare de cereale. Țările exportatoare urmând să scadă din prețul produselor, determinat de țările importatoare, spezele de tansport, de manipulare, de comision și (în cele mai multe cazuri) de vamă erau silite să producă mult mai ieftin decât țările importatoare care găseau pentru produsele lor desfacere pe loc și cu prețuri maximale neștirbite prin spezele mai sus enumerate. Ca să producă ieftin, țările exportatoare erau condamnate la folosirea mașinilor pentru arătură, pentru secerat și recoltat, pentru treierat și transportat. De notat că pe vreme aceea nu

existau „tractore automobile“ pentru întorsul brazdelor, care se făcea în ordinea mecanică exclusiv „prin pluguri cu aburi“. Or, folosirea mașinismului cerea, ca să fie rentabilă, întinderi mari[113]. Folosirea mașinilor cerea însă întinderi mari de suprafață. Am dovedit cu cifre că în condițiile noastre de desfacere a produselor, o exploatare mică, de câteva pogoane, nu-și putea echilibra bilanțul decât înscriind într-însul munca acelui cultivator cu zero lei zero centime. Despărțind cele două noțiuni de *proprietate mare* și de *cultură mare*, ajungeam la concluzia (rezum aci pe cât pot o lucrare care și-a pierdut interesul de actualitate) că proprietatea mare nu trebuie desființată în România decât pe măsură ce se putea realiza cultura mare, prin asociația proprietarilor mici. Prin urmare, nu trebuie început prin expropriere, ci prin întemeierea asociațiilor de cultură în care țărănimea să-și găsească rostul de existență fără să jignească rostul inductabilelor legi economice cărora agricultura noastră era supusă. Dată fiind greutatea organizării acestor asociații care ar cere o lungă educație și a înzestrării lor, moșiile disponibile oferite liber spre vânzare în fiecare an ar fi fost larg suficiente pentru transformarea succesivă a economiei noastre rurale. La rigoare, printr-o reformă judicioasă, Casa Rurală adormită, putea fi modernizată și servi la accelerarea acestei transformări...

Numai cei care au cunoscut deprimarea ce domnea printre marii proprietari și în sânul Partidului Conservator au putut să-și dea seama de entuziasmul cu care au fost primite formulele mele. Partidul Conservator nu avea într-adevăr niciun argument *viu* de opus propunerilor liberale de reformă agrară, și se ascundea în dosul principiului adormit al intangibilității dreptului de proprietate, consacrat prin Constituție — argument slab, căci liberalii propuneau tocmai modificarea Constituției și „declasarea“ acestui principiu. Formulele mele puteau fi opuse propunerilor liberale în numele științei economice, fără invocarea unor principii pe care grupările politice de stânga le respingeau ca reacționare. Nicu Filipescu era încântat, Mișu Seulescu făcea propagandă cu cărțulia mea în mână. Proprietarii conservatori, siderați la început prin ideologia care, de la modesta formulă „trebuie să facem ceva pentru țărani“, ajunsese la confiscarea bunurilor rurale, speriați de efectul electoral al unei combateri a exproprierii fără nicio rezervă, au început să prindă curaj și să ridice capul. Adoptate de toți, pozițiile mele doctrinare au redat viață unui partid mort: primul meu pas în politică a fost astfel un pas

[113] Kautsky, cunoscutul teoretician socialist, calculase că pentru rentabilizarea unui plug cu aburi, 5.000 hectare erau necesare.

triumfal și câteva săptămâni după înscrierea mea, am și fost cooptat în Comitetul Executiv al partidului și numit secretar al Comitetului Consultativ (comitetul restrâns) — iar după alegerea mea în Senat, în ianuarie 1914, am fost ales și președinte al Cercului de Studii al partidului, redeșteptat după o lungă adormire.

Bineînțeles, pe cât de mare a fost succesul meu în partidul și în lumea conservatoare, pe atât de acră a fost impresia în Partidul Liberal. Foile liberale m-au luat în primire, m-au tratat de infam reacționar, de inamic al neamului românesc și m-au înjurat ca la ușa cortului. Toate aceste ieșiri nesăbuite m-au încântat: neobișnuit cu publicitatea, vedeam cu plăcere numele meu prin gazete și, împăcat în conștiința mea, mă preocupam cu atât mai puțin de trivialitățile adversarilor mei, cu cât *niciunul, nici chiar subtilul Stere, n-a putut opune un argument — argumentelor mele.* O mai bună dovadă că argumentele mele nu erau de zdruncinat e că nimeni n-a încercat să le zdruncine. S-au mulțumit oamenii să mă înjure: *autant en emporte le vent!*

Dar puțin le păsa liberalilor să convingă: ei nu făceau reforme, ci făceau demagogie! Erau siguri de putere, căci băgaseră frica în Regele Carol și, odată la putere, nu le trebuiau argumente, ci voturi, și pe acelea știau să le strângă când dispuneau de Ministerul de Interne!

Dacă am fost în aceste zece luni până a izbucnit Războiul Mondial protagonistul Partidului Conservator în problema reformei agrare, nu m-am ocupat în schimb aproape deloc de cealaltă reformă propusă de Brătianu prin Scrisoarea sa — de reforma electorală. Nu mă interesa. Convingerea mea era că toate regimurile și sistemele electorale erau proaste. Prost mi se înfățișa plănuitul colegiu unic, dar prost era și sistemul existent al celor trei colegii. Iar sufragiul universal îmi apărea ca și mai prost. Prost, dar inevitabil. De vreme ce aproape toată Europa ajunsese la dânsul, nu puteam să nu ajungem și noi la el. Am lăsat pe alții să-l combată, iar eu nu m-am ridicat împotriva lui — și împotriva colegiului unic — decât incidental.

Sunt 30 de ani de atunci[114], dar îmi aduc aminte ca ieri de începutul meu în politică! Nu mai țin bine minte ziua, era în noiembrie (1913), dar văd toate amănuntele scenei. Fusesem convocat pentru ora 4 la un comitet al Clubului, în casele Vanciu din Calea Victoriei, colț cu Strada Regală. Obișnuit din străinătate cu exactitatea, la ora 4 fix am sunat la ușa principală din Calea Victoriei, pe care am găsit-o închisă. Am sunat, am sunat, dar n-a venit nimeni să-mi deschidă. Ca să nu

[114] Scris în noiembrie 1943.

mă întorc acasă, am ocolit prin Strada Regală și am căutat să intru pe din dos, prin curte. Curte sordidă, plină de murdării; miasmele sale simbolice au fost o demnă prefață la lunga carieră ce începea în acea clipă! Urcând o scară de lemn cu treptele șubrede, am ajuns într-un geamlâc, unde m-a întâmpinat un individ în cămașă soioasă și m-a întrebat ce vreau. I-am spus: omul care se sculase din somn și se freca încă la ochi s-a uitat lung la mine și m-a pus în curent cu obiceiurile locului: convocați la ora 4, „boierii" nu veneau decât pe la ora 5:30... Am intrat într-un salon infect, cu mobile oribile și zdrențuroase și am așteptat într-o atmosferă fetidă de fum de tutun răsuflat care impregnase tot — și mobilă, și perdele, și covoare... Cel dintâi a sosit la 5:45 Barbu Delavrancea și a cerut o cafea neagră. Apoi unii câte unii au sosit și ceilalți... A urmat ședința: a fost prima mea decepție dintr-un șir nesfârșit.

Din toamna anului 1913, care a fost o toamnă de așteptare, nu-mi reamintesc în ce privește politica decât de trei evenimente: proclamarea lui Maiorescu ca șef al partidului, alcătuirea programului conservator și luarea mea de contact cu organizația din Dolj.

De la demisia lui Carp, din anul precedent, șefia partidului rămăsese vacantă, în speranța că va reveni Carp asupra hotărârii sale și o comisie de patru (Maiorescu, Marghiloman, Filipescu și Iancu Lahovari) ținuse locul șefului. De fapt, în cercurile conducătoare ale partidului, nimeni nu mai voia pe Carp, și nu-l mai vrea nici Regele. Oamenii noștri erau împărțiți în două, unii voiau pe Marghiloman, alții pe Filipescu, dar toată lumea își da seama că, în lupta aprigă ce sta să înceapă, partidul nu mai putea să meargă fără șef. După ce eventualitatea unei reveniri a lui Carp a fost definitiv înlăturată, numele lui Maiorescu s-a impus de la sine: era prim-ministru, nu avea adversari și se știa că nu va primi demnitatea decât provizoriu, până se va lămuri situația în partid între Marghiloman și Filipescu. Marghiloman avea mult mai multe șanse ca Filipescu, în acel moment, dar n-a vrut să dea lupta ca să nu rupă partidul în două părți, fie și inegale, și a primit șefia lui Maiorescu cu atât mai bucuros, cu cât știa că acesta era hotărât să pregătească pe a lui și să-i dea mână liberă în organizare și conducere. Filipescu, dându-și seama că ziua lui nu sosise încă, a primit și el fără nicio reticență candidatura lui Maiorescu. În ziua de 14 noiembrie 1913, Comitetul Executiv a proclamat pe Maiorescu șef în indiferența generală. Maiorescu nu era om să provoace entuziasmul și atitudinea sa față de Carp, prietenul de o viață, tovarășul și conducătorul său, într-o luptă de patru decenii și mai bine — dezgustase pe toți conservatorii

cinstiți, și erau mulți. Fără să protesteze, Nicu Filipescu s-a abținut de la ședința Comitetului Executiv[115], unde lumea era să adoarmă dacă Virgil Arion n-ar fi ridicat chestiunea colaborării cu takiștii (care făceau încă parte din Guvern) și n-ar fi cerut ca alegerea lui Maiorescu să însemne și o lepădare de satana. Incidentul, fără proporții, de altminteri, a fost potolit printr-o cuvântare a lui C.C. Arion și mai ales prin declarațiile formale ale lui Marghiloman, care și-a dat cu atât mai ușor aere de vice-șef cu cât Filipescu era absent — declarații prin care s-a stabilit că colaborarea cu takiștii nu trebuia să dureze decât până la sfârșitul guvernării, care urma să coincidă cu sfârșitul anului. După scurte cuvântări ale dl Pangrati, Em. Antonescu, Mehedinți și D. Greceanu, ședința s-a terminat în liniște, era să zic în plictiseală...

Maiorescu a primit de altminteri coroana de spini fără nicio bucurie, și n-a ținut-o mult pe cap: a demisionat după ce a părăsit Guvernul și s-a retras din politică.

Motivele demisiei lui Maiorescu din șefie și a retragerii sale din politică au fost multiple. Maiorescu își da seama că pe chestiunea colegiului unic și mai ales pe chestiunea exproprierii o luptă aprigă urma să se dea între cele două partide și el nu mai era — dacă o fi fost vreodată — omul luptelor aprige. De când semnase Pacea de la București se socotea pe el însuși ca un fel de super-român și nu voia să-și piardă nicio foaie din coroana de lauri pe care i-o împletiseră evenimentele, amestecându-se în competiții electorale vulgare și în controverse în care loviturile nu-și aleg întotdeauna victimele și nimeresc de multe ori unde nu trebuie. Maiorescu socotea mai departe ca o demnă încoronare a carierei sale să plece cu prestigiul intact al șefului de Guvern care mărise țara și o așezase în fruntea Statelor din sud-estul Europei. Pe lângă aceste considerațiuni de ordin politic, mai era încă una de ordin personal sau familial, cea mai determinantă din toate: sănătatea soției sale. Femeie de o inteligență excepțională, doamna Maiorescu, născută Aneta Rosetti, intrase pe la începutul anilor '80 în viața lui Maiorescu. La început tovarășă intelectuală, discipolă nelipsită de la prelegerile universitare pregătite cu ajutorul ei, promovată repede la funcțiile de confidentă sentimentală, Aneta Rosetti a izbutit să ia în câțiva ani locul primei soții a profesorului, expediată la neamurile ei în Germania. Aproape 30 de ani, comunitatea de sentimente, de convingeri și de năzuințe între Maiorescu și Aneta Rosetti nu s-a dezmințit o clipă. Dumnezeu

---

[115] Supărat de colaborarea cu takiștii, Filipescu se retrăsese sub cort și declarase că nu mai face politică!

a sfârșit însă prin a pedepsi această pereche, care își clădise fericirea pe nenorocirea unei femei gonite fără vină, căci prostia nu e o vină. Un cancer nemilos s-a abătut asupra soției vinovate și, odată cu sfârșitul anului 1913, a început agonia doamnei Aneta Maiorescu. Înnebunit la ideea de a *rămâne singur,* Maiorescu și-a consacrat din acel moment zilele căutării unei sănătăți care-i era mai prețioasă decât orice în viață... A lăsat tot și a plecat cu scumpa și osândită lui tovarășă în străinătate să încerce imposibilul ca s-o scape. Doamna Maiorescu a murit în toamna anului 1914, la Heidelberg...[116]

După proclamarea lui Maiorescu ca șef, Marghiloman a fost însărcinat cu redactarea noului program al partidului, de opus programului liberal, dându-i-se colaboratori pe C.C. Arion, D. Nenițescu și pe mine. Marghiloman m-a chemat și m-a rugat să colaborez mai de aproape cu dânsul la alcătuirea acestei lucrări. Am primit și am propus studierea unui program în care fiecare problemă să fie analizată în amănuntul ei, precizându-se soluțiile practice pe care ne-am obliga să le aplicăm în caz de chemare la Guvern. Programul ar fi fost astfel o însăilare a proiectelor de legi pe care ne-am fi angajat să le depunem pe birourile Parlamentului și care n-ar fi avut decât să dezvolte și să desăvârșească soluțiile formulate în program. Cu alte cuvinte, am propus lui Marghiloman să ieșim din tradiția searbedelor programe de partid care înșirau vorbe goale fără să spuie nimic. Un program *concret, amănunțit și precis* îmi părea cu atât mai necesar, cu cât liberalii, prin cele două tăioase reforme pe care le propuneau, părăsiseră deja terenul marturbațiunilor oratorice și-și înfipseră picioarele în realități. „E tocmai greșeala pe care au facut-o! — a întâmpinat Marghiloman. Și-ai să vezi că au să-și rupă gâtul!“ Cu toate aparențele lui de om civilizat, Marghiloman era cel mai rutinat politician din câți am văzut. În Partidul Conservator era reprezentantul metodelor de pe vremea politicii de la Mazar-Pașa. Pentru dânsul totul era decor și, din neorocire, decor prost. Viața lui interioară era nulă. Sclivist, tuns, ras, îmbrăcat și încălțat după formule vechi de 20 de ani, Marghiloman rămăsese la etica și la estetica din 1890, epoca primelor sale mari succese. E păcat că a fost dărâmată[117] casa lui; ar fi trebuit să fie păstrată ca un specimen al ororilor la care se putea ajunge lăsând arhitecții și tapițerii sfârșitului acelui „stupid al XIX-lea secol“ (cum l-a botezat Leon Daudet) să facă după capul lor și după punga clientului. Marghiloman s-a încredințat

[116] Soră mai mică a doamnelor Iacob Negruzzi și Zoe Bengescu (dama de onoare a Reginei Elisabeta) și a lui Mitică Rosetti, cunoscut în literatură sub pseudonimul de Max.
[117] Pe locul pe care se ridica casa Marghiloman s-a clădit blocul „Aro“.

ilustrei firme Krieger de la Paris, nu a dat nicio idee fiindcă nu avea niciuna și s-a mulțumit să-și deschidă punga, pe care o avea plină. Draperii complicate de mătase și de catifea, cu cordoane și cu ciucuri ascundeau fiecare ușă și fiecare fereastră; covoare de lux, dar fără valoare artistică, pe jos, ca și tablourile franțuzești, submediocre, alături de inevitabilii boi bălani ai lui Grigorescu pe ziduri, nu înveseleau câtuși de puțin aspectul unui mobilier „de stil" confortabil și searbăd *cu care nu te puteai familiariza.* De câte ori intram la Marghiloman nu știam pe ce să-mi așez posteriorul și pe ce să-mi pun ochii. Bineînțeles că în această casă „model" nu lipseau, pe lângă „hall", nici „salonul cel mare" (care era mic și întunecat), nici „sera", nici „galeria", nici „salonul cel mic!" Ce să mai vorbesc de „biroul" *patronului* cu o bibliotecă în care nu era nicio carte răsfoită!

Marghiloman nu citea niciodată nimic; la început, necunoscându-l încă bine, i-am făcut câteva memorii, în gândul meu ca să-l pun în curent cu principalele probleme economice și sociale pe care constatasem că nu le prea cunoștea. Regulat îmi vorbea despre memoriul primit cu câteva zile înainte, dar se învârtea cu multă abilitate în jurul subiectului, fără să pătrundă niciodată în miezul lui. Mă miram de ce — până într-o zi când mi-a lămurit Alexandru Papacostea enigma — deslușindu-mi că „patronul" nu citea decât titlul memoriilor pe care le primea! Marghiloman nu citea niciodată, nici memoriu, nici carte, nici revistă, dar avea darul să prindă din aer tot ce se vorbea despre lucrurile scrise. Pentru acest cuvânt îi plăcea să stea de vorbă cu cât mai multă lume: usa lui nu era niciodată închisă.

Cu foarte multă delicateță, Marghiloman a respins propunerile mele: nu era încă momentul să precizăm soluțiile noastre; nu trebuia să ne angajăm la lucruri precise. Trebuia să lăsăm pe liberali să fiarbă în zeama lor, și câte și câte prostii. În programul nostru, trebuia numai *să conturăm* probleme sociale, să nu jignim niciuna din clasele noastre sociale, să apărăm pe proprietari, dar „să propunem ceva" (formulă cunoscută!) și pentru țărani! Desigur că dânsul nu putea fi decât contra exproprierii, dar din cele două reforme propuse de liberali se temea mai mult de cea electorală căci odată sufragiul universal admis, alunecarea totală spre stânga devenea inevitabilă...

Nimic din ce mi-a spus nu se potrivea cu ideile mele, așa încât ar fi fost natural să declin colaborarea cerută și să-mi caut alt culcuș politic. N-am vrut să apar însă de la primul meu pas în politică ca un om cu caracter greu și să las căruța să se răstoarne la primul hop. Mi-am zis că graba strică treaba și că o ocazie pierdută se putea regăsi.

Într-un program *elastic,* cum îl dorea Marghiloman, ideile mele se puteau încadra perfect și la urma urmelor nu programele fac omul, ci omul face programele.

M-am supus. Și două săptămâni de-a rândul am lucrat de la ora 10 la ora 12 cu „conu' Alecu", am dejunat la dânsul și am mai lucrat și de la ora 3 la ora 5 după-amiază, bineînțeles afară de zilele, puține la număr, în care eram poftit altundeva. Dejunările lui Marghiloman mi-au rămas mult mai bine întipărite în minte ca „orele de chin și de muncă" așa cum numea el redactarea peltelei menite să revoluționeze opinia publică românească. Masa lui Marghiloman și vinurile sale erau vestite. Pe vremea Congresului păcii de la București, conu' Alecu, deși nu era ministru al Afacerilor Străine, jucase un rol de Talleyrand sau, mai bine-zis, încercase să-l joace, un rol de Talleyrand *„au petit pied"*, pe măsura micilor puteri chemate să-și spele rufele sub privegherea celor mari. În lipsa palatelor princiare, a perucilor pudrate, a zorzoanelor și a mătăsurilor fâșâitoare ce redeșteptaseră la Viena, în timpul Congresului din 1815 — pentru o clipă — eleganțele secolului al XVIII-lea, Marghiloman s-a mărginit să ofere reprezentanților țărilor străine dejunuri aproape zilnice, dejunuri la care poftea pe rând oamenii „chemați să se înțeleagă". Pentru aceste dejunuri, Parisul, cu toate bunătățile lui, fusese pus la contribuție, și un serviciu special al Orient-Expresului le era consacrat. Numai vinurile care s-au băut cu acest prilej au încărcat bugetul „patronului"[118] pe mai mulți ani — fără să mai vorbim de „șef", de „subșef", de Theophile („le maître d'hotel"), toți francezi, plătiți cu lefuri de prefecți — Bucureștiul a povestit ani de zile despre aceste mese și anecdota cu Shebeko și cu bulgarul, un Toncev oarecare, ajunsese din gură în gură până în fundul mahalalelor[119]. Cum nu trecuseră nici trei luni de la aceste fastuoase clipe, cum Marghiloman, dacă nu se mai considera Talleyrand, se încerca să joace încă rolul lui Fouche — tradiția meselor somptuoase se menținuse încă. Pentru noi, musafirii, mai ales pentru cei care ca mine făceau cinste bucatelor alese, era o adevărată desfătare. Eram totdeauna 8 până la 10, câți trebuie pentru ca o masă să fie plăcută, ca serviciul să se facă cum trebuie și ca bucătarul să-și poată dovedi mai bine știința. Masa în 3 sau 4 are cusurul că dă loc la discuții

[118] Așa îl desemnau pe Marghiloman ciracii lui.

[119] La un dejun pe care Marghiloman îl prezida în față cu ministrul Rusiei, Shebeko, acesta, cunoscător, se extazia asupra calităților unui Haut-Brion, vin de care stăpânul casei era foarte mândru. „Votre Haut-Brion est meilleur que jamais!" — a exclamat Shebeko, plin de admirație... Ca să spună și el o politețe, bulgarul, după ce și-a golit păhărelul, a întrebat: „C'est un cru du pays?", spre marea indignare a celorlalți rafinați din jurul mesei!

prea amănunțite și interesante în dauna atenției ce trebuie să se fixeze pe farfurie; masa prea numeroasă e și mai neprielnică unei delicate degustațiuni prin banalizarea operațiunilor pe care trebuie să le săvârșească atât consumatorul, sus — cât și bucătarul, jos, în laboratorul său; opt până la zece tăcâmuri e tocmai bine, e tocmai cum trebuie — și așa era la Marghiloman. Cum ne așezam la masă, conu' Alecu lua meniul în mână, își punea ochelarii pe nas și citea lista bucatelor, însoțind citirea cu două cuvinte de introducere, ca de pildă: „Voyons le programme de la petite fête" sau „lisons le bulletin anticipé de la victoire" sau „que nous reservé aujourd'hui la fantaisie du maître-queux" — și altele, dar niciodată aceleași. Apoi se așeza.

Ne așezam toți. Și desfătarea celui mai delicat dintre simțurile noastre începea...

Pentru aceste neprețuite mese am înghițit aproape cu plăcere searbădele paragrafe ale programului în care am încercat să bag tot ce am putut din ideile mele: au rămas multe pe dinafară, dar tot am băgat ceva. De fapt, programul l-am redactat eu și Marghiloman, eu cu pusul, el cu ștersul! Nici Arion, nici Nenițescu nu s-au prea obosit cu munca. Într-o după-amiază au venit și au expus fiecare câteva idei, de care nu s-a ținut seamă și au mai venit o dată la sfârșit și au aprobat cu totală dezinteresare, de altminteri, proiectul nostru.

Supus șefului, Comitetului Consultativ și Comitetului Executiv, programul nostru (adică al meu, Doamne, iartă-mă!) a fost aprobat în ședința acestuia din 14 decembrie și a fost pus în circulație. Pe baza lui am făcut alegerile din 1914, dar nu cred să-l fi citit multă lume, și cei ce nu l-au citit n-au pierdut nimic!

Invidiile din jurul meu • Cobor la Dolj • G. Știrbei • Iau contact cu alegătorii • Guvernul Brătianu • Alegerile • Debutul meu în Senat • Conjunctura politică după alegeri • Plecarea lui Maiorescu • Obțin de la Filipescu proclamarea lui Marghiloman ca șef al Partidului Conservator • Cercul de Studii • Duelul Filipescu-Florescu • Alegerile comunale • Regretabila lipsă de note asupra momentului.

Situația pe care o dobândisem atât de repede în partid îmi crease mulți adversari, căci în politică invidia și gelozia sunt factori mai puternici ca în orice altă carieră. Am spus mai sus că după câteva săptămâni fusesem cooptat în Comitetul Executiv, în care nu se pătrundea de obicei decât după un lung stagiu. Ceea ce n-am spus însă e că pentru a fi cooptat *s-au modificat statutele partidului!* Într-adevăr, după statute nu puteau figura în Comitetul Executiv, afară de șefii de organizațiuni, decât foștii miniștri, foștii președinți și vicepreședinți ai Corpurilor Legiuitoare. Cum nu ocupasem niciuna din aceste demnități, s-a introdus un articol pe baza căruia Comitetul Consultativ putea numi în Comitetul Executiv și 10 membri desemnați de dânsul în afară de orice categorie. Odată articolul adoptat, am fost primul desemnat pe baza lui. Această favoare, ca și numirea mea de secretar al Comitetului Consultativ[120], dar mai ales chemarea mea pentru redactarea programului, amărâseră o sumă de băieți cumsecade care se trudeau de ani îndelungați să ajungă și care mă vedeau luând-o înaintea lor, pe neașteptate. Mai ales că Filipescu și Marghiloman mă indicau cui voia să audă ca viitor ministru. Mi-am dat seama că în asemenea condiții nu puteam să mă bizui pe alții ca să intru în Parlament, unde trebuia să pătrund cu orice preț, tocmai fiind în opoziție, și că trebuia să-mi creez undeva o situație electorală personală. La munca mea de la centru, care deja nu mă

[120] Pe lângă care mai funcționau, în aceeași calitate, Paul Greceanu și Barbu Catargiu, amândoi deputați.

încânta peste măsură, a trebuit să adaug un supliment de preocupări și de activitate care mă plictiseau și mai mult. Dar nu era nimic de făcut; săpun cumpărasem, săpun trebuia să mănânc...

M-am hotărât pentru Dolj. Tată-meu fusese șeful iubit și respectat al Partidului Conservator doljean și demisionase odată cu Carp, retrăgându-se și din politică după ce instalase în locul lui pe Gheorghe Știrbei, fratele Prințului Barbu.

Gheorghe Știrbei era un tânăr simpatic, inteligent, greoi la raționament, stăruitor la faptă, cu două degete lipite — și fără niciun lipici. Foarte bogat, cu un nume mare, care în Dolj reprezenta un întreg program, căci și tatăl său, Alexandru Știrbei, și frate-său, Barbu (înainte de a fi îmbrățișat cariera de armăsar), fuseseră ani îndelungați în fruntea mișcării conservatoare locale — Gheorghe Știrbei fusese primit ca șef fără entuziasm, dar și fără nicio opoziție. Tată-meu plecat, nu era altul. La vestea coborârii mele în Craiova au ciulit toți urechile. Lui Gheorghe Știrbei, băiat tăcut, dar ambițios, i-a fost teamă că vreau să-i iau locul și la Craiova, cum i-l luasem la București, unde nu-i mai rămăsese decât protecția lui Marghiloman. Alți fruntași craioveni, ca Nae Coandă, Mișu Popp, Iancu Pessiacov, Nicu Murgoșanu au văzut în mine un concurent mai mult la locurile din Parlament, și dacă nu, un șef mai mult, cel puțin un interpus între ei și șef. Ca să-i împac pe toți, am declarat solemn că nu urmăresc șefia județului (și eram cât se poate de sincer în această declarație, căci am avut totdeauna oroare de asemenea situații) și că mă mulțumesc cu ultimul loc pe listele de candidatură... Rece am fost primit numai de fruntașii care se credeau concurenții mei[121], căci masa partidului, legată încă de tatăl și de numele meu, m-a primit cu o deosebită căldură. Această răceală a colegilor mei de luptă din Craiova m-a însoțit până după a doua alegerea a mea în 1914. Dublul meu succes, făcând din mine o vedetă electorală, a mai topit gheața și, încetul cu încetul, am ajuns la situația pe care o meritam și în județul meu natal. Lucruri de interes secundar, asupra cărora voi reveni totuși.

Prezentarea mea comitetelor conservatoare doljene a avut loc în ziua de duminică, 3 noiembrie. A fost debutul meu oratoric în politică!

Se vede că n-a fost prost, căci prietenul meu Mișu Seulescu, care venise dinadins din București, a fost mulțumit. În cuvântarea mea am rezumat argumentele contra exproprierii conținute în cărțulia care făcuse atâta vâlvă în București. Deși tipărită la Craiova, craiovenii

---

121 Concurenții mei! Bietul Gheorghe Știrbei a murit de tifos la București în 1917, pe când eram în pribegie la Iași. Ceilalți n-au putut să se ridice peste nivelul provinciei lor...

nu o citiseră, fiindcă nu citesc niciodată nimic, așa încât argumentele repetate de mine au fost pentru ei o noutate. La Clubul tinerimii, la Jockey-Club, la cafeneaua Minerva, cuvântarea mea a fost comentată opt zile, ceea ce pentru Craiova era un record. Gheorghe Știrbei m-a salutat ca „fiu al lui tată-meu", Nae Coandă ca un „distins diplomat", iar eu le-am mulțumit cu modestia mulțumită a omului sigur pe terenul pe care călca.

La 31 decembrie 1913, Guvernul Maiorescu a demisionat și Guvernul Brătianu, menit să înfăptuiască reformele, Guvernul Brătianu care n-a înfăptuit reformele, dar care a făcut războiul, Guvernul Brătianu cu care trebuia să plecăm în brațe la Iași în 1916 — s-a constituit. Și numaidecât au venit alegerile.

Dacă am fi avut o opinie publică serioasă, conștientă și curajoasă, aceste alegeri ar fi putut fi pentru Partidul Conservator un adevărat triumf. Ele s-au făcut într-adevăr pe baza votului restrâns al celor 3 colegii pe care reformele liberalilor le amenințau în existența lor. În Colegiul I, mai ales la Senat, proprietarii rurali formau majoritatea; în celelalte două colegii, dreptul de vot alcătuia pentru titularii lui nu numai un privilegiu de clasă, dar și un mijloc de trai: tirania vechilor alegători asupra aleșilor lor a fost una din pacostele regimului electoral cenzitar. Din sondările făcute, ne-am dat seama că nu ne putem bizui pe un curent de opinie; dar nu fiindcă un sentiment de abnegațiune și de sacrificiu al propriilor lor interese ar fi însuflețit pe alegători, ci pur și simplu fiindcă erau niște blegi, care nu pricepeau nimic, ascultau de stăpânire și se supuneau ei. Cea mai desăvârșită dovadă a tâmpeniei alegătorilor cenzitari, tâmpenie care în lipsa altor argumente putea justifica (fără a îndreptăți sufragiul universal!) suprimarea colegiilor, am înregistrat-o cu prilejul dublei mele alegeri din 1914. Candidam pentru cele două locuri ale Colegiului I de Senat din Dolj — colegiul cel mai simandicos, compus numai din mari proprietari și din intelectuali — Iancu Pleșia și cu mine. Pleșia pe lista liberală, iar eu pe cea conservatoare. Ei bine, în loc să aleagă doi conservatori sau doi liberali, după plac, colegiul ne-a ales pe mine și pe Pleșia — adică, pe unul *contra* și pe altul *pentru* expropriere și sufragiul universal! Și ca să nu se zică că a fost eroare, a repetat votul după trei luni. Pentru toți acești oameni, problemele politice n-aveau nicio valoare; dau cu toții votul după porunca Guvernului, dacă aveau un interes de satisfăcut — după criterii pur personale, dacă erau independenți. Eu îi tratez aci de blegi și de tâmpiți, dar poate că la urma urmelor erau ei mai deștepți și mai filosofi și că aveau dreptate, și că proștii eram noi, care îi tratam pe ei de proști! Nu

s-a spus oare de atâtea ori că regimul parlamentar nu era acceptabil decât cu desăvârșita supușenie a alegătorilor și a aleșilor față de puterea executivă?

Oricum ar fi, prostie sau genialiate, alegerile se prezentau ca foarte grele pentru partidul nostru. Mai întâi pentru că liberalii trebuiau să le câștige (așa cereau „rotativa" și planurile Regelui Carol) și erau hotărâți *să facă tot* ca să le câștige. Apoi fiindcă pe lângă contingentul electoral liberal și aparatul administrativ, mai aveam împotriva noastră și pe takiști, dușmanii noștri ascunși din ajun, deveniți dușmanii noștri pe față de când încheiaseră cartel electoral cu Guvernul și puteau astfel folosi tot potențialul lor electoral, destul de însemnat.

În fața acestei puternice coaliții, noi, conservatorii, ne prezentam cu un șef, ca să zic așa, onorar, și cu zâzania între noi, căci eram deja tăiați fără să o mărturisim în filipescani și marghilomaniști. Partidul Conservator era uzat prin trei ani de guvernare, care fuseseră trei ani de certuri în sânul său și perspectiva unei lungi opoziții nu era nici ea făcută să ne atragă voturile. Pentru mine, greutatea era și mai mare, căci mă prezentam pentru prima oară în fața urnelor, și dacă toți alegătorii îmi cunoșteau numele, personal eram un necunoscut pentru majoritatea lor. Ca să nu fiu pus pe listă după Știrbei, mai tânăr ca mine, am cerut să candidez la Senat, unde am fost împerecheat, la Colegiul I, cu I.K. Pessiacov, zis „Șoșoancă", fost primar al Craiovei sub Guvernul Carp și devotat tatălui meu. Șoșoancă era ceea ce francezii numesc „un brave homme", dar cam greoi la trup ca și la minte, nu era un candidat de nădejde, așa încât lupta la Senat — cel puțin la Colegiul I — a rămas pe seama mea.

Aceste alegeri din 1914 au fost pentru mine, ca orice lucru nou, pline de interes. Nu m-am plictisit o secundă, deși am tras în greu. Nu e așa de mult de când s-a sfârșit cu sufragiul restrâns, dar cine-și mai aduce aminte de el? Alegerile sub acest regim nu erau o sinecură, mai ales iarna și pentru candidații din opoziție care nu se puteau bizui pe concursul prefecților, ci dimpotrivă, trebuiau să dejoace toate intrigăriile, toate matrapazlâcurile și toate samavolniciile lor. Campania electorală nu se făcea față de mase, ci individual, căutându-se să se câștige fiecare alegător în parte. Colegiile cele mai mari nu întreceau decât cu puțin mia de oameni, de obicei erau câteva sute și la Senat, în județele mai mici chiar numai câteva zeci. Era și din punctul acesta de vedere o mare nedreptate; la Dolj, de pildă, la Colegiul I de Senat trebuia să ajungi la 600 de voturi ca să te alegi, numărul total al alegătorilor colegiului fiind de peste 1.200,

pe când la Huși erau de ajuns 24 de voturi! Emanoil Porumbaru, zis Porumbiță, inefabilul ministru de Externe din anii Neutralității, deși originar din Mehedinți și instalat la București, alesese Hușul ca fief electoral, fără să aibă nicio legătură cu acel județ, numai ca să se aleagă și în opoziție: 15 voturi îi aduceau partidul și 10 le cumpăra el, și treaba era gata!

Principala, aproape exclusiva preocupare a candidatului erau vizitele, căci în colegiile restrânse fiecare alegător trebuia să fie vizitat și convins. Pro forma, fiecare partid ținea și câte o întrunire publică, în cursul campaniei, dar era mai mult ca să distreze populația orașului și să alimenteze „cu doctrina" fițuica ce apărea și ea vremelnic în fiecare tabără, mai rar sau mai des, după mijloacele candidaților. Mai rău ca întrunirea publică, aceste fițuici erau o jale. Redactate de câte un gazetar famelic, localnic sau adus din București (Știrbei aducea din București și încă doi!), nu le citea lumea decât pentru înjurăturile adversarilor, ce veneau să învioreze periodic viața noastră de provincie. Întrunirile și gazetele nu aveau însă nicio înrâurire asupra rezultatului scrutinului: voturile se câștigau și se pierdeau între patru ochi. Pentru cei ce aveau — ca la Huși sau la Fălticeni — 40-50 de vizite de făcut, campania electorală era floare la ureche. Pentru candidații de la colegiile numeroase, afacerea era mai serioasă, și două sau trei săptămâni erau necesare *pentru un singur tur* (de dorit era ca vizita să se repete). La Dolj, la Colegiul I de Senat, căzuserăm rău, căci aveam după cum am spus-o circa 1.200 de alegători. Din aceștia, vreo 200 și ceva locuiau pe la țară, unde, în primele alegeri din ianuarie, dată fiind cantitatea de nămeți, nu putea fi vorba să ajungem. Rămâneau aproape 1.000 de vizite de săvârșit în Craiova și la Calafat, unde se putea ajunge cu trenul. Exista pentru aceste vizite o tradiție, era să zic un protocol, de la care niciun candidat nu se abătea. Odată cu carta de candidat, care îndrituia la intrarea în sala de vot (căci nu era decât o secție de vot), clubul respectiv încredința candidatului și un carnet în care erau însemnate, pe străzi și pe numere, numele tuturor alegătorilor. Câte un agent însoțea pe candidați, dându-le lămuriri asupra raporturilor de familie, asupra prieteniilor politice și asupra chestiunilor speciale care puteau interesa pe fiecare alegător. Acești agenți nu erau în slujba cluburilor, ci în slujba personală a candidatului; de multe ori agenții se încăierau între ei și candidatul trebuia să plătească oalele sparte! Toamna și primăvara, vizitele electorale mai mergeau, vara pe căldură (dar alegeri în toiul verii nu se prea făceau) și iarna mai ales, pe ger, erau un supliciu. Intrai într-o casă încălzită la 30 de grade

și în cea următoare erai primit într-o încăpere neîncălzită. Treceai așa toată ziua din cuptorul iatacului intim în ghețăria huselor și oglinzilor diferitelor „saloane". Ce să mai spui de cafelele negre, de paharul amar de pelin, de diferitele „șerbeturi" ce se urmau fără nicio ordine, pe care nu le puteai refuza sub pedeapsă de pierdere a votului și care pedepseau stomacurile și intestinele neobișnuite cu asemenea amestecături! O campanie electorală iarna, sub regimul cenzitar, era un examen de sănătate și de rezistență pe care foarte puțini puteau să-l treacă nevătămați. Pentru norocul meu, aveam o sănătate de fier și suportam orice. Am trecut examenul campaniei din ianuarie 1914 cu nota 10 și rezultatul alegerii a fost în concordanță cu examenul!

O bună parte din vizite le-am făcut cu Gheorghe Știrbei, unele le-am făcut cu Șoșoancă, altele singur. Am petrecut minunat și cu Știrbei, și cu Pessiacov, și singur! Pe Știrbei l-am abandonat după câtva timp, fiindcă mă compromitea în fața alegătorilor! Abia se așeza pe scaun, scotea din buzunar carnetul și un creion și ștergea cu satisfacție numele cetățeanului vizitat! Această mică operație urmărită din ochi de cel vizitat îl indispunea, fiindcă nimănui nu-i place să fie trecut ca o unitate pe un catastif! Eu ștergeam numele pe carnetul meu *înainte* de a intra în casa omului, *nu după,* căci mi-era teamă că se uită după mine pe fereastră. L-am rugat pe Știrbei să procedeze ca mine, a fost însă în zadar. „Dar de ce?", mă întreba el cu un aer naiv... și nu pricepea de ce alegătorii se uitau strâmb la el! Apoi mai și tăcea, nu întreba de copii și de nevastă și refuza de patru ori din cinci consumația. Era cât pe aci să cadă în alegeri dacă nu l-ar fi chemat Știrbei, căci l-au votat mai toți care l-au votat de dragul lui Barbu, frate-său, și al lui Alexandru, tată-său. Și dacă n-ar fi lucrat alții pentru el, tot n-ar fi ieșit. Eu prinsesem mișcarea: carnetul în fundul buzunarului, surâsul pe buze și dă-i cu nene, cu dragă și cu frate. Nu intram la niciunul fără să știu numele cucoanei și numărul copiilor și sorbeam cu delicii cafea după țuică și țuică după dulceață! Cu toată bunăvoința, nu ajungeam să-i găsesc pe toți acasă și mai scapău astfel și alegători nevizitați, dar vizita avea pentru dânșii o importanță atât de mare încât cei scăpați cu vederea îmi trimiteau vorbă „că m-ar vota dacă le-aș da o *atenție!*" Eram pentru ei „boierul de la Beasta" și mă voiau toți, fie și pentru o clipă, în casa lor! Luam o birjă și mă repezeam la ei...

Pessiacov era mai experimentat ca Știrbei în ritualul vizitelor și cunoștea foarte mulți alegători. Fie că mergeam cu el, fie că mergeam cu Știrbei, fie că mergeam singur, alegătorii mă primeau în special pe mine cu mare simpatie: aveam pentru ei atracția noutății sau cine știe ce farmec. Pessiacov profita și el de simpatia de care

mă bucuram eu, dar credea că surâsurile erau pentru dânsul și că eu eram parazitul popularității sale. Pe drum îmi spunea continuu: „Merge bine, merge foarte bine, sunt sigur de alegerea mea și o să ai și d-ta foarte multe voturi...!" Săracul Șoșoancă! Dar ce să mai zic de Șoșoancă, când s-a înșelat și Nicu Economu[122], un meșter neîntrecut în materie electorală, care, întâlnit în sala „pașilor pierduți" de la Palatul Justiției, unde se ținea bursa politică a Craiovei, mi-a spus: „Domnule Argetoianu, dacă mergi tot așa, *ai să devii* un concurent periculos și chiar de data asta vei întruni multe voturi..." Capul lui Nicu Economu, după ce am fost ales bătându-l cu sute de voturi! Era așa de respectuos față de succesele electorale încât a abandonat pe loc aerele sale protectoare și s-a înfățișat dinaintea mea ca un supus...

Câteva luni mai târziu, la a doua alegere, după strigările constituționale, invincibilul Economu a fost din nou împerecheat cu Pleșia la Senat și de data asta înarmat cu tot ce trebuia ca să mă trântească. O căldură nesuferită m-a silit în ziua alegerii să părăsesc sala de vot și să mă odihnesc la hotelul Minerva, unde aveam o odaie. Ațipisem când deodată am fost trezit din somn prin zgomot în stradă. M-am repezit la fereastră și am văzut vreo 20-30 de derbedei care alergau și în fruntea lor fiul lui Economu, Petrică, care țipa în gura mare, ca prins din iele: „Cade tata, cade tata!" Am aflat astfel că ieșisem și a doua oară și după un sfert de ceas au venit prietenii să-mi spună că bătusem pe Nicu Economu cu 200 de voturi! Nenorocitul meu concurent era de data asta așa sigur pe izbândă încât comandase masă mare acasă, butoaie cu vin în curte și muzica militară pentru manifestația pe stradă! Această dublă înfrângere, prima în cariera sa electorală, l-a atins atât de crunt încât a căzut bolnav și nu s-a mai întremat până a murit. În fața corpului electoral nu s-a mai prezentat — prăbușirea a fost complectă.

Nimeni nu-și închipuia că puteam să fiu ales; în analele Craiovei nu se mai întâmplase ca să iasă cineva în opoziție fără să fi fost mai întâi ales la Guvern și apropiat astfel de alegători sau fără să fi ocupat funcții înalte la centru sau cel puțin de prefect în localitate. Toți erau convinși *că voi face* carieră, dar niciunul nu credea că o făcusem deja. Eu însă eram sigur de succesul meu, dar tăceam. Eram sigur, fiindcă la aproape fiecare vizită pe care o făceam, alegătorul îmi susura la ureche: „Vă votez pe dvs. și pe dl Pleșia!". Ca să nu indispun lumea și să nu-mi pierd voturile, mă abțineam să lămuresc alegătorilor cât erau de absurzi hotărându-se pentru două voturi contradictorii și le strângeam mâna în tăcere...

[122] Candidat pe lista Guvernului, ca fruntaș takist.

Alegerea mea din februarie a fost nu numai un succes local, ci încă unul pe toată țara[123] și mi-a dat și la centru o autoritate pe care nu mi-o putuseră da numai favorurile cu care mă copleșise Direcția partidului. Alegerea din februarie 1914, a făcut din mine, dintr-un „om al viitorului", un „om al prezentului". Când vrea Dumnezeu...

Sub regimul cenzitar, centrul mișcării politice nu era la Cameră, ca sub regimul sufragiului universal, ci la Senat. Colegiul I de Senat fiind, prin alcătuirea lui, cel mai independent, opoziția pătrundea mai ales în maturul Corp, pe când în Cameră nu putea strecura decât doi-trei deputați. Cu toate condițiile grele pe care le-am amintit mai sus, Partidul Conservator a izbutit să trimită în alegerile din 1914 un mare număr de reprezentanți în Parlament, grație voturilor pe care ni le-a adus teama de expropriere și de sufragiul universal. Nu ne-a adus câte ar fi trebuit să ne aducă, totuși ne-a adus destule ca să ne numărăm vreo 35, în ambele adunări — un număr însemnat pentru Parlamentul României Mici. Și Marghiloman, și Filipescu au fost aleși la Senat, iar la Cameră, dacă nu mă înșel, singurul în stare să ție piept Guvernului a fost Barbu Delavrancea.

Debutul meu parlamentar l-am făcut cu prilejul discuției Adresei; a fost o zi de mare emoție pentru mine. Nu cunoscusem până atunci timiditatea: trecusem 177 examene universitare jucându-mă și mă înfățișasem în cariera mea diplomatică celor mai puternici Suverani ai Europei fără să mă tulbur. Ideea de a mă urca la tribuna Senatului mi-a întors însă inima pe dos. După vâlva pledoariei mele în favoarea marii proprietăți, după succesul meu electoral, prietenii ca și adversarii mă pândeau la tribună; simțeam că și unii, și alții sperau să mă vadă dând greș, în teama lor să nu mă ridic prea repede. Nădejdile sufletelor bune s-au năruit însă și de data asta. Sobrietatea cuvântului meu, lipsa oricărei figuri retorice, obiectivitatea raționamentului și logica deducțiilor au sedus pe cei de față și până și majoritatea m-a ascultat cu atenție și cu plăcere. Take Ionescu, care venise să mă asculte deși adversar, m-a felicitat cu cuvintele: „Ai un foarte frumos talent...". Din partea lui Take Gură de Aur, acest elogiu m-a măgulit, oricare ar fi fost sentimentele mele față de dânsul. Debutul meu în Senat mi-a consacrat definitiv situația politică: alături de T. Maiorescu, de Marghiloman, de N. Filipescu, de I. Lahovari am fost așezat pe banca de onoare a opoziției în fața președintelui Senatului. Aceste începuturi ale carierei mele politice au fost zile luminoase și frumoase pe care le-am plătit — vai! — scump în anii care au urmat și care m-au făcut să blestem

[123] G. Știrbei n-a fost ales decât după un balotaj.

ceasul în care am părăsit serviciul diplomatic. Dar în primele luni ale anului 1914 toate îmi surâdeau și izbânda îmi părea sigură pe toate terenurile. Lupta la care mă înhămasem împotriva exproprierii mergea ca pe șleau; nu numai că toată opinia publică mai cultivată fusese convinsă de argumentele mele și-și da seama că exproprierea nu era o necesitate pentru împroprietărirea *adevăraților* cultivatori rurali lipsiți de pământ, ci mai mult *o unealtă politică,* dar până și în Guvern ajunsesem să conving. Trei miniștri mi-au mărturisit[124] că n-au priceput problema agrară decât după ce au citit lucrarea mea și Porumbaru mi-a spus că Ionel Brătianu se servește de dânsa pentru a combate cu argumentele mele pe cei din jurul său care cer marea cu sarea. Impresia că se mersese cam departe cu reformele domina pretutindeni, și mulți subliniau faptul că în Mesajul de deschidere a Parlamentului nu se aflau nici cuvântul de „expropriere", nici cele de „colegiu unic" și că în schimb un paragraf întreg era consacrat „armoniei straturilor sociale". Regele, citind Mesajul, apăsase în mod special asupra acestui alineat. Bineînțeles, că nu putea fi vorba din partea Guvernului să renunțe la reformele sale, dar mai putea vărsa apă în vin și, în optimismul meu, îl vedeam deja la tocmeală cu noi și renunțând la măsura exproprierii atât de dăunătoare economiei noastre generale.

După iureșul electoral, odată cu deschiderea Parlamentului, Partidul Conservator, remontat prin succesele sale electorale și sub impulsul unei noi îndrumări, și-a galvanizat puterile și a intrat fără șovăire în luptă împotriva celor două reforme, astfel cum erau concepute, prin urmare împotriva Guvernului și a Partidului Liberal. În acea perioadă de câteva luni, care a ținut până la declanșarea Războiului Mondial, Partidul Conservator a constituit singur întreaga opoziție. Partidul takist, bine reprezentat mai ales în Cameră, unde Take Ionescu și prietenii săi se aleseseră pe listele Guvernului[125], nu putea face opoziție. Partid miluit, deși înțelegerea sa cu cel liberal luase sfârșit odată cu alegerile, faptul că aprobase și exproprierea, și colegiul unic îl punea într-o situație delicată, căci toată lupta contra Guvernului Brătianu se ducea tocmai pe aceste două teme. Simțind pe umerii săi toată răspunderea situației, Partidul Conservator și-a uitat o clipă certurile intestine, și-a mobilizat toate forțele și a dat năvală. Înainte de a intra în acțiune, două evenimente importante au modificat adânc situația din partid și au contribuit mult la ridicarea potențialului său de combativitate. Aceste două

[124] Dr. Angelescu, Victor Antonescu și Alecu Constantinescu-Porcu.

[125] Noi izbutiserăm să alegem în Cameră, pe lângă Delavrancea, pe P.P. Carp și pe alți câțiva (M. Cantacuzino, D. Greceanu, Pascal Toncescu etc.).

evenimente au fost reintrarea lui Nicu Filipescu în politica militantă și înlocuirea lui Maiorescu la șefia partidului, întâi printr-un comitet de trei, apoi prin Marghiloman.

Filipescu declarase la sfârșitul Guvernului Maiorescu, pe care îl părăsise de mai multe luni, că nu mai face politică. În realitate nu făcea decât asta, dar nu o mai făcea în public, mulțumindu-se să-și roadă frâul în casă, să fiarbă și să explodeze zilnic numai în fața intimilor săi. Nicu Filipescu era inconsolabil de darea lui Carp peste cap, în 1912, și mai ales de a fi intrat în Guvernul Maiorescu alături de Take Ionescu. Într-o întrunire publică ținută la Iași în 20 februarie 1910, Nicu Filipescu schițase despre Take Ionescu următorul portret, ce merită să fie pus sub ochii celor de mâine ce vor cerceta evenimentele pe care le-am trăit și le trăim noi:

Pentru caracterizarea vremurilor noastre, dați-mi voie să fixez figura acestui Șloim cu aere de Cesar.

Priviți-l: o încovrigare semitică a nasului, o clipeală de ochi de pehlivan, o voce de Ițic, o familiaritate afectată și ipocrită, o paliditate măslinie a omului care nu roșește decât de frică, o lașitate uleioasă răspândită peste întreaga lui făptură.

În figura ca și în viața lui nu afli o singură linie dreaptă; numai linii curbe, trăsături sinuoase, apucături insinuante — care dau pielii lui, întotdeauna rece și umedă, ceva reptilian.

El are însă un dar pe care nerozii și necinstiți-l socotesc virtute: acela de a vorbi. El vorbește și amețește... Dar vorba lui nu e expresia convingerii sau a sentimentului care îi lipsesc: la dânsul vorba e o virtuozitate — el cântă! Nu e vultur, e un pitpalac!

Nu vreau să-l micșorez. Recunosc că el joacă un rol istoric, dar infam. Da, atât de infam, încât va fi istoric!

El scrie o pagină de rușine în istoria noastră. Alăturea de pierderea Basarabiei și de compensațiunile din ticăloșie de partid; alături de prăbușirea finanțelor delapidate de favoriții Guvernului, alături de răzmerița satelor, se cuvenea corupției prezentului și o pagină pentru takism!

E lesne de priceput în ce stare de nervi s-a găsit Filipescu, cu sufletul său curat, așezându-se pe aceeași bancă ministerială cu omul pe care-l zugrăvise cu aceste fulgerătoare trăsături! Nu e vorbă, era să se mai împace o dată cu dânsul după izbucnirea Războiului, și de data asta definitiv, și să moară în 1916 împăcat cu dânsul, dar în septembrie 1914, soarta țării depindea de această împăcare, pe când în septembrie 1912, nu depindea nimic de ea.

Ministerul Maiorescu s-ar fi putut constitui și Pacea de la București s-ar fi putut încheia și fără Nicu Filipescu.

Cu toată slăbiciunea lui din octombrie 1912, la sfârșitul anului 1913, în ajunul intrării Partidului Conservator în opoziție, Nicu Filipescu își revenise în fire și era obsedat de „pericolul takist" și, supărat, continua să rumege. Dovadă biletul următor pe care l-am primit la Viena, unde mă dusesem să petrec Anul Nou cu ai mei, instalați acolo:

30 décembre 1913

Mon cher Monsieur Argetoianu,

Je suis désolé des circonstances qui vous retiennent encore à l'étranger[126]. *Vous n'arriverez pas trop tard pour la réunion des propriétaires, mais trop tard pour la politique.*

Le parti conservateur va aiguiller ou dans un sens ou dans l'autre. (Je crois que ce sera du mauvais côté). Et c'est ces jours-ci que l'on prendra un parti.

Tout ce que j'avais appris, tout ce que l'on vous avait dit est contredit par les faits[127].

Plus que jamais au va vers la takisme — sauf peut-être Marghiloman, et l'on ne s'applique qu'â écarter les obstacles qui pourraient entraver cette marche vers la honte.

Vous en avez une preuve à Craiova d'où l'on a extirpé Gârleșteanu pour l'enterrer au Conseil Superieur de l'Agriculture.

A binetôt tout de même, tout à vous, și La mulți ani!

N. Filipescu

Impulsivitatea lui Filipescu se înșela o dată mai mult. Nici Maiorescu, nici Marghiloman, nici Take Ionescu nu se gândeau să prelungească o agonie. Dar așa era Filipescu: când îi tulbura ceva sau cineva sufletul, vedea pete negre peste tot!

Demisia Guvernului și cartelul lui Take cu Brătianu l-au liniștit, așa că s-a lăsat repede convins să iasă din izolarea sa și să se pună în fruntea campaniei electorale. Prezența lui Filipescu la postul de conducere a dat partidului „nervul" ce-i lipsea și pe care Marghiloman și cu atât mai puțin Maiorescu n-ar fi fost în stare să i-l dea.

[126] Scrisoarea era scrisă în 30 decembrie stil nou, două săptămâni înainte de demisia Guvernului. Scrisesem lui Filipescu, care mă chemase telegrafic, că starea sănătății soției mele mă împiedică să mă înapoiez îndată la București. Un pretext că să-mi lungesc vacanțele...

[127] Raportasem lui Filipescu o lungă convorbire cu Marghiloman, din care reieșea hotărârea sa și a lui Maiorescu de a se retrage, fără a mai încerca o nouă înțelegere cu Take Ionescu. Erau însă conservatori ahtiați de putere, care împingeau nu numai la o înțelegere, dar și la o fuziune cu Take Ionescu, pentru înfăptuirea exproprierii și colegiului unic, în locul liberalilor!

Ideea demisiei era probabil încolțită în mintea lui Maiorescu încă din momentul când i s-a impus șefia. Primise această demnitate, zicea el, fiindcă ceasul lui Marghiloman — pe care-l dorea — nu sunase încă, și fiindcă socotea că, primind o demnitate după care nu alergase, își slujea partidul prin liniștirea spiritelor ce începuseră să se agite. Dar sănătatea soției sale se înrăutățea din săptămână în săptămână, și Maiorescu își băgase în cap că s-ar mai putea găsi mântuirea pe lângă medicii din străinătate. Pe de altă parte, lupta împotriva Partidului Liberal se anunța după alegeri prea aprigă pentru temperamentul și vârsta lui și l-a hotărât și ea să plece. Însă lucrurile nefiind încă pregătite pentru șefia lui Marghiloman, a încredințat demisia sa scrisă acestuia, *fără să o dea în vileag*. Pentru cei neinițiați, a plecat într-un lung concediu, lăsând conducerea partidului, în timpul lipsei sale, unui comitet de trei compus din Marghiloman, Nicu Filipescu și Iancu Lahovari.

Acesta din urmă, mai mult cu numele și ca să împace pe ceilalți doi, în cazul că s-ar certa, ceea ce nu era exclus deloc. Maiorescu a fost șef atât de șters, încât plecarea lui din fruntea partidului nici n-a fost observată. Dar cu „triumviratul" a mers și mai prost, după cum s-a adeverit chiar din primele săptămâni. Marghiloman umbla cu Filipescu ca cu o bubă coaptă, căci știa că șefia sa depindea în mare parte de bunăvoința impulsivului din strada Scaune și dânsul voia să ajungă șef, iar nu să rupă partidul în două. Pe de o parte era hotărât să menajeze pe Filipescu, dar, pe de alta, voia să obișnuiască partidul cu ideea șefiei sale, și în acest scop nu neglija niciun prilej ca să ia frâiele Direcției în mână. Filipescu știa bine că ceasul lui nu sunase încă și că Marghiloman avea mai multe șanse decât el. Fără să se opună pe față șefiei rivalului său, pe care nu-l putea suferi, amâna cât putea deznodământul și lua hotărâri în județele lui și ale prietenilor săi personali fără să consulte pe nimeni. Iancu Lahovari se mulțumea să gâgâie, să prindă pe interlocutorii săi de un nasture și să-i copleșească sub raționamente juridice ca să le dovedească că reformele lui Brătianu erau lipsite de temeiuri constituționale. Noi, cei care trăgeam greul în partid, ne dam pe fiecare zi mai mult seama că așa nu mai putea merge, dar ne temeam și noi de mai rău și nu îndrăzneam să provocăm precipitarea evenimentelor.

În fine, într-o bună zi, Marghiloman a luat taurul de coarne și l-a luat prin mâinile mele. Între cele două alegeri din februarie și din mai, pot zice că partidul n-a încetat un moment campania electorală. La noi, Guvernele se uzează repede; succesele dobândite în primele alegeri aduseseră iarăși apă la moara noastră, iar apriga opoziție pe

care o duceam în Senat trezise oarecum opinia publică, așa încât speram să ne sporim considerabil numărul mandatelor în alegerile ce trebuiau să urmeze după strigările constituționale (formulă consacrată). În acest scop, întruniri publice erau organizate în toată țara, duminicile și sărbătorile, pentru mobilizarea conștiințelor. Aproape la fiecare din aceste întruniri erau trimiși și fruntași de la centru, cu misiunea să întrețină flacăra entuziasmului. Pe la sfârșitul lunii mai am fost însărcinat să însoțesc pe Marghiloman la Râmnicu-Vâlcea și la Craiova, unde s-a ținut în cele două zile consecutive de sărbătoare câte o întrunire. După ce am dat gata la Râmnic Banca Națională, ca să fac plăcere lui Nicu Filipescu (deși, om matur, nu mă eliberasem încă de eresurile începătorilor) — am pornit cu Marghiloman, într-un automobil, spre Craiova. Eram singuri și, pe drum, Marghiloman m-a lămurit că partidul nu mai putea merge fără o unitate de conducere (o știam) și că era hotărât să ceară pentru dânsul șefia. Nu putea sau în tot cazul nu vrea să o facă fără asentimentul lui Filipescu și adăugă că *singurul om care putea obține consimțământul lui Filipescu eram eu.* M-a rugat, prin urmare, să mă pun în mișcare și să obțin *cât de repede,* acest consimțământ. Cunoșteam sentimentele lui Filipescu, dar soarta partidului și a întregii noastre acțiuni politice fiind în joc, deși surprins, nu m-am dat înapoi și am făgăduit lui Marghiloman că voi încerca. „*Nu e vorba să încerci, trebuie să reușești...* ". „ *Voi reuși* — am replicat eu — *dar cu o condiție: nu mai amesteca pe nimeni în treabă, ar încurca...*" — „*Promis...*" — *Și convoacă Comitetul Executiv pentru săptămâna viitoare, să zicem miercuri (il faut battre le fer tant qu'il est chaud), până miercuri chestiunea va fi la punct... Dacă cumva nu va fi, vom discuta în comitet alte probleme și pentru șefie vom vedea. Dar, încă o dată, sunt aproape sigur că voi reuși...*"

O zi la Craiova, o zi la Breasta — și, înapoiat la București, m-am pus pe lucru. Filipescu ținea foarte mult la prietenia mea și aveam desigur o mare înrâurire asupra lui. Avea o mare încredere în mine și, la rândul meu, n-am trădat niciodată această încredere. Am început prin a-i convinge că șefia însemna bucătărie, că nu făcea de el să-și piardă timpul cu daraverile organizațiilor, că dânsul era înainte de toate om de acțiune, menit să se pună în fruntea batalioanelor noastre de atac, și că acțiunea nu-i lăsa destulă liniște de spirit ca să împace caprele cu verzele din provincie. Pentru asemenea activitate gospodărească era cum nu se putea mai nimerit Marghiloman, cu suplețea și cu tactul lui... Filipescu m-a ascultat în liniște, a recunoscut că partidul avea nevoie de un șef, că Marghiloman avea calități, dar...

nu avea încredere în el! „*E în stare să ne tragă chiulul când ne va fi lumea mai dragă — on ne peut pas compter sur lui, lasă-mă să mă mai gândesc... Te-a însărcinat el să-mi vorbești?* " — „*Doamne ferește! Știi că, orice s-ar întâmpla, merg alături de d-ta, dar am ajuns la convingerea că ne trebuie un șef și că trebuie în tot cazul să trecem prin Marghiloman ca să ajungem la d-ta!*" — „*Cred că ai dreptate, a încheiat Filipescu, dar mai lasă-mă să mă gândesc!* " — „*Bine, dar te rog, deocamdată să rămăie chestiunea între noi...*". — „*Promis!*"

A doua zi, și Giani, și Many, și Mișu Deșliu, și Grigoraș, fiu-său, erau la curent cu cele ce vorbisem între patru ochi! Așa era Filipescu, trebuia luat cum era! Bineînțeles că toată anticamera lui s-a ridicat împotriva lui Marghiloman și a trebuit o săptămână de-a rândul să-l conving în fiecare zi pe Nicu al meu că soarta noastră politică depinde de șefia lui Marghiloman, și că o opunere a sa la alegerea lui ar fi putut duce la o ruptură în partid. „Vrei să pierdem odată cu partidul și partida?" — au fost cuvintele care au avut în cele din urmă darul să-l convingă. A fost o săptămână plină de emoții; de dimineața până seara nu l-am mai lăsat pe Filipescu din mână. La 30 de ani distanță nu-mi mai aduc aminte amănuntul ceasurilor, dar știu că au fost unele grele de tot; lucrat de toate licheluțele din jurul lui, au fost momente când mi-a scăpat din frâu și era să o ia razna... Ca să fiu mai sigur de dânsul, am sfârșit prin a-i cere *să proclame dânsul pe Marghiloman șef* arătându-i că rolul de a face șefi era mult mai glorios decât acela de a fi șef... Cu greu l-am convins în ajunul ședinței Comitetului Executiv, dar l-am convins.

Când m-am dus la Marghiloman să-i comunic acest ultim rezultat, nu i-a venit să mă creadă, și m-a strâns în brațe cu recunoștință. De altminteri, în toată această săptămână în care Filipescu a făcut pe nebunul, Marghiloman s-a purtat cu o discreție și cu un tact desăvârșite. Nu numai că s-a ținut de cuvânt și n-a trimis pe nimeni să negocieze cu Filipescu pe deasupra capului meu, dar încă tuturor partizanilor care veneau la dânsul după știri le-a răspuns că partidul avea nevoie de un șef, dar că acest șef nu putea fi desemnat decât de unanimitatea partidului și că „colegii săi în Comitetul de Direcție", Filipescu și Lahovari, aveau cei dintâi cuvântul...

Toate fiind astfel întocmite pentru cea mai bună soluție, erau să se spargă toate în pragul ședinței convocate pentru ora 10 dimineața în ziua de 4 iunie. Când am sosit în acea dimineață la Filipescu, l-am găsit deambulând în cabinetul său de lucru, ca un leu în cușcă, bufnind și răbufind... „Dragă, iartă-mă, dar nu se poate! M-am gândit toată noaptea. *Nous faisons un faux pas!* Faceți-l șef, dar nu-l proclam eu!

Nici nu vin la ședință! Nu mă opun, dar îmi spăl mâinile!" Îl lucrase intrigantul de Grigoraș și trepădușii din jurul lui! Mi-a venit rău... Din prudență, venisem la Filipescu înainte de ora 9, ca să-l „feresc" de influențe nefaste. Din acest punct de vedere sosisem prea târziu, dar am avut totuși un ceas înaintea mea ca să-l întorc sau cel puțin să încerc să-l întorc. A fost greu și n-am reușit decât pe jumătate. N-a mai fost chip să-l aduc să proclame *el* pe Marghiloman, dar l-am convins să însărcineze pe Mișu Dește, *omul lui,* să facă gestul, iar el, Nicu Filipescu, să fie de față și să spună *după alegere* câteva cuvinte. Am stat cu Filipescu până s-a îmbrăcat, m-am dus cu el la Club și acolo am pus pe Marghiloman în curent cu schimbarea de program...

Și astfel Marghiloman a fost proclamat șef de Mișu Dește, în aplauzele Comitetului, cu aprobarea lui Nicu Filipescu „qui a fait bonne figure a mauvais jeu"... Și-au strâns amândoi mâinile, Delavrancea a proclamat că partidul avea în fine nu numai un șef „imperativ" (?) și, „reprezentativ", dar și „rezumativ". Ce-o fi vrut să înțeleagă prin acestea, nu l-a întrebat nimeni. Au mai vorbit câțiva și ședința s-a ridicat în mijlocul însuflețirii tuturor celor de față. Înțelegerea dintre cei doi conducători ai Partidului Conservator n-a durat însă decât câteva luni — căci a venit Războiul...

Alegerea lui Marghiloman a fost opera mea. Puțini au știut-o. Marghiloman n-a uitat-o până la sfârșitul vieții sale și mi-a arătat-o cu fiecare prilej... Fără mine e probabil că partidul s-ar fi rupt încă din 1914, cum s-a rupt în 1915. În 1915 s-a rupt cel puțin pe o chestiune de principiu, în 1914 s-ar fi rupt pe o chestiune personală și ar fi fost urât.

Înainte de alegerea lui Marghiloman, Filipescu a avut ideea să reînvie Cercul de Studii al partidului, care, fără să se desființeze niciodată, intrase de mulți ani în adormire. Primul Cerc de Studii în România fusese întemeiat de dânsul, și Vintilă Brătianu înființând pe al Partidului Liberal nu făcuse decât să imite pe Filipescu și pe conservatori. Numai că Vintilă a pus în organizarea Cercului său o stăruință de care Filipescu nu era capabil și a găsit în tineretul partidului său o supunere și o emulare ce nu se puteau cere coconașilor independenți din tagma boierilor, boiernașilor și codițelor lor. Condus de Vintilă Brătianu, Cercul de Studii liberal jucase un rol important în pregătirea legilor și reformelor propuse de Guvernul Brătianu. Cu drept cuvânt, Filipescu a socotit că Cercului de Studii liberal trebuia opus unul conservator. Dânsul m-a însărcinat pe mine să adun tineretul partidului, să-i pun în vedere dorințele sale și să-l rog să repună mașina în mișcare. Filipescu nemaiavând nici

timpul, nici cheful să se ocupe cu „studii", a renunțat irevocabil la președinția Cercului și a cerut să fie înlocuit prin unul din noi, cei cu eticheta de „tineri". Dorința lui ar fi fost să iau eu președinția Cercului. Am declinat-o însă categoric, nesimțindu-mi nicio vocațiune didactică, și am propus pe Petre P. Negulescu, a cărui vază ca profesor universitar era în creștere. Filipescu, care aprecia foarte mult cultura și inteligența lui Negulescu, nu l-a primit, socotindu-l prea preocupat de sănătatea sa și lipsit de nervul politic indispensabil pentru conducerea cu autoritate a unui roi de tineri mai mult sau mai puțin nedisciplinați. „Să lăsăm tineretul să-și aleagă pe cine vrea din sânul lui, dacă d-ta nu primești" — a fost concluzia la care s-a oprit întemeietorul Cercului de Studii. Brâncoveanu (prințul) ales și el deputat la Romanați, și ros de ambiție, cum a aflat despre reînvierea Cercului și despre renunțarea lui Nicu Filipescu la președinția ce i-ar fi revenit de drept, a solicitat el această demnitate. Brâncoveanu avea parale, și nu era prost, dar era cam hahaleră și nu putea fi omul care să strângă lume în jurul său. Ca să scape de dânsul, Filipescu l-a pus în curent cu hotărârea „partidului" de a lăsa tineretul liber să-și aleagă conducătorul. Atât i-a trebuit lui Brâncoveanu ca să se pună în mișcare. A luat inițiativa convocării celor tineri la el acasă[128], pentru reconstituirea Cercului și alegerea președintelui, și s-a pus pe lucru, ca la alegeri, ca să fie desemnat el. Spre marea lui surprindere (toată viața lui a mers din surprindere în surprindere până s-a ruinat), toți cei prezenți, din care mulți îi promiseseră votul lor, m-au aclamat pe mine, în unanimitate. Față de această unanimitate, m-a rugat și Brâncoveanu să primesc. Brâncoveanu avea cusururile lui, dar era un luptător leal și se supunea totdeauna sorții, fără să murmure. Învestit cu încrederea șefilor partidului și cu a tineretului, îmi era greu să dau înapoi. Refuzasem pe Filipescu, mai ales fiindcă nu voiam *să fiu impus* prin simpatia lui în fruntea unor oameni care poate că nu m-ar fi vrut pe mine; votul neinfluențat prin care fusesem ales schimba însă fața lucrurilor. Am primit prin urmare această nouă sarcină și nu m-am făcut de rușine.

Ca să împac și pe Marghiloman, care nu prea fusese consultat pentru reînvierea Cercului, am ales pentru cele patru posturi de secretari pe Dinu Arion, pe Grigore Carp, pe Vasiliu-Barnoschi și pe Alexandru Papacostea, toți marghilomaniști notorii, trecând peste mârâielile lui Filipescu. Cercul de Studii conservator reînviat a durat până aproape de intrarea noastră în război, cu o activitate mai

[128] Stătea pe strada Scaune, într-o casă aproape de Batiște, cumpărată mai târziu de avocatul Orănescu.

redusă după ruperea partidului în două. Am avut în primăvara anului 1915 mult de furcă cu secretarii Cercului, care m-au părăsit pe rând, trecuți fiind de partea lui Marghiloman. Dl Barnoschi, pângăritorul de mai târziu al străduințelor noastre din Moldova și trădătorul de neam, mi-a scris chiar o scrisoare obraznică, pe care purtarea mea față de dânsul n-ar fi meritat-o. Dar în fine, să-l ierte Dumnezeu cum l-am iertat și eu!

Am organizat cât de repede am putut Cercul de Studii care a primit statute reînnoite. Comisiuni speciale au fost însărcinate cu studiul problemelor la ordinea zilei, un program de conferințe a fost alcătuit și un „Buletin" al Cercului a fost scos. Izbucnirea ostilităților a tăiat însă avântul nostru, mutând interesul opiniei publice pe alt plan. De la august 1914, nimeni nu s-a mai gândit la expropriere și la colegiul unic: toată lumea nu s-a mai preocupat decât de intrarea sau de neintrarea noastră în război. În toamna târzie a anului 1914 și în iarna care a urmat, Cercul de Studii a mai fost o clipă la ordinea zilei prin sforțările pe care le-a făcut pentru menținerea coeziunii partidului, gata să se rupă. Voi spune o vorbă mai la vale despre aceste străduinți, care au izbutit să amâne un moment criza desfacerii partidului nostru. Bubuitul tunurilor ne-a închis gura în 1916 și de data asta pentru vecii vecilor...

În ziua de 20 aprilie era să pierdem pe Filipescu. Era..., dar duelurile la noi s-au terminat foarte rar cu deznodăminte tragice — din fericire! În ajunul acelei zile am primit la Senat un bilețel de la Nicu Filipescu, prin care mă ruga să trec pe la dânsul după închiderea ședinței, având ceva foarte urgent să-mi spună. În politică domnea relativă liniște, dejunasem cu două zile înainte cu dânsul la Marghiloman și putuserăm constata că cei doi poli ai partidului se învârteau pe aceeași axă...; mă întrebam ce putea să fie, la toate mă gândeam, numai la un duel, nu. N-am lămurit enigma decât în strada Scaune...

Alexandru Florescu, zis Flo-Flo de pe vremea când juca cu mult talent piese franțuzești prin saloanele românești și conducea cotilioanele împreună cu prima sa soție, Olga Costescu-Comănescu, zisă „Flofeta"[129] și frumușică foc — Alexandru Florescu, mai zis și „Lilico", devenise un domn serios de când se căsătorise pentru a doua oară cu d-ra Alexandrina Petrovici-Armis, multimilionară. Maiorescu îl numise secretar general la Externe și Berindei îi construise o casă „Louis XVI" în strada Cosma (viitoarea Victor Emmanuel), care făcea

[129] Căsătorită cu C. Vernescu după ce a lăsat pe Florescu și mai târziu văduvă consolată de generalul Gogu Văleanu...

admirație bucureștenilor, ce în materie de arhitectură și mai ales de „Louis XVI" s-au mulțumit totdeauna cu puțin. Exoflisit de la Externe odată cu demisia lui Maiorescu[130], Florescu a intrat ca tot românul în politică și ca tot boierul în Partidul Conservator. Pe chestiunea exproprierii însă, Florescu s-a pronunțat pentru; s-a pronunțat timid, dar s-a pronunțat. Cum a aflat Filipescu această „trădare" a intrat în furii. „Auzi, domnule, ginerele lui Petrovici-Armis, soțul dotal ce se joacă cu milioanele să-și permită să batjocurească proprietatea românească!" Și numaidecât a chemat pe Florescu la telefon și l-a întrebat dacă „ceea ce i se spusese" era adevărat. Și cum Florescu i-a confirmat trădarea, Nicu Filipescu i-a tras un „să te duci în p.... mă-tii" și a închis telefonul! Bineînțeles, Florescu a trimis martori și Filipescu mi-a cerut să fiu împreună cu Many martorul lui. Filipescu era foarte plictisit, fiindcă a doua zi trebuia să plece, la ora 8, la Brăila, unde o întrunire publică era anunțată pentru ora 12. Împreună cu martorii lui Florescu am reglementat duelul — 2 gloanțe la 25 de pași — pentru a doua zi dimineață, la ora 7, ca să nu scăpăm trenul în caz de supraviețuire! La ora 7 am fost cu toții la locul convenit, pe Șoseaua Ploiștilor, dincolo de Băneasa. Pe vremea aceea nu erau acolo toate construcțiile ce s-au clădit de atunci — era câmpul liber. Am aliniat pe cei doi matadori și, unu, doi, trei, foc! Spre bucuria noastră, ambii adversari au rămas în picioare...

Când m-am dus să-l iau de acasă, am găsit pe Nicu Filipescu foarte emoționat, ceea ce m-a mirat, căci îl știam foarte curajos. Cu ochii plini de lacrimi lipea un plic destul de umflat prin conținutul său; mi l-a întins cu cuvintele: „Dacă nu mă mai întorc, te rog să-l dai doamnei Prezan..." Am priceput.

De la Băneasa am plecat de-a dreptul la gară, căci fusesem și eu înscris în programul de la Brăila. Am restituit plicul lui Filipescu și ne-am urcat în tren. La Brăila ne-a întâmpinat tot orașul; a fost un triumf!...

Înainte de începerea duelului am făcut o gafă. Primul martor al lui Filipescu m-a întrebat: „Îi împăcăm?" Am priceput că voia împăcarea în loc de duel și am refuzat, cunoscând în această privință sentimentele clientului meu. Colegul meu înțelesese însă să-i împăcăm *după* duel și nu pricepusem! Mi-a părut rău, și Florescu a rămas certat din pricina mea cu Filipescu, deși acesta regretase înjurătura transmisă prin telefon iar, înjuratul o uitase.

[130] Maiorescu îi dăduse și gradul de ministru plenipotențiar, ceea ce i-a permis să fie trimis după Război în fruntea Legației noastre la Varșovia. La Varșovia, Florescu, a cărui inteligență n-a fost niciodată contestată de nimeni, și-a făcut o bună situație și ne-a adus servicii.

În martie au avut loc alegeri comunale și Partidul Conservator a intrat în luptă cu toată violența, mai ales în București. Atât în convorbirile mele cu Filipescu și cu Marghiloman, cât și în Comitetul Executiv, am fost împotriva participării noastre la aceste alegeri. Algerile comunale nu aveau nimic de-a face cu reformele, mai ales cu exproprierea rurală, calul nostru de bătaie pe care-l încălecam ca să adunăm voturile. Lupta se da pe terenul exclusiv de gașcă de partid, și pe acest teren victoria Guvernului era neîndoioasă, oricât de numeroase ar fi fost cetele noastre de partizani. O înfrângere a partidului, fie și numai în alegeri comunale, s-ar fi repercutat însă defavorabil pentru noi asupra alegerilor legislative pentru Constituantă, care băteau la ușă. Marghiloman s-a arătat mai înțelegător și, fără furiile lui Filipescu, cred că am fi evitat o înfrângere sigură. Dar cine se putea apropia de Filipescu! Pentru dânsul orice luptă era bună, numai luptă să fie. În calitatea sa de conducător al Capitalei era în contact zilnic cu șefii noștri de Culori și toți acești trepăduși care-i scoteau oameni la întruniri aveau mare trecere la dânsul. Mai ales Poenaru Bordea, șeful Culorii de Negru. Șefii de Culori l-au înnebunit, asigurându-l că vor câștiga bătălia — numai ca să se găsească în treabă. Și astfel s-a hotărât să dăm lupta. Odată lupta hotărâtă, am dat-o din toate puterile noastre, și a fost crâncenă.

Fără matrapazlâcurile Guvernului, fără votul morților, fără anularea cărților de alegător destinate multora dintre partizanii noștri și fără furarea altora — e probabil că am fi ieșit noi. Dar cu toate câte Guvernul a avut la îndemână a ieșit el. Au fost bătăi la sânge în mai multe secții. Filipescu era furios și încântat. Adora lupta și, cu cât era mai violentă, cu atât îi plăcea mai bine. Cum zornăia telefonul ca să-l vestească că o bătălie s-a încins undeva, sărea în automobil sau în birjă și alerga la fața locului, unde se repezea printre bătăuși ca un tânăr de 20 de ani! L-am însoțit de câteva ori, între altele la Cuibul cu Barză, unde am eliberat cu greu pe namila de Alexandru Otetelișanu, încuiat într-o privată, de frică. Cu cât îi strigam mai tare: „Deschide, suntem noi, Nicu Filipescu și Argetoianu!“, cu atât făcea mai neclintit pe mortul înăuntru! Nu ne recunoscuse vocile și se temuse să nu fie înșelat. Crezându-l mort de-a binelea, Filipescu a pus să se spargă ușa... Spre bucuria noastră, am dat de Otetelișanu viu, afanisit pe tron și galben ca ceara de frică! Filipescu l-a tratat cum merita și din acea clipă Otetelișanu, care fusese până atunci „omul meu“, a trecut *in peto* cu Marghiloman, fără să îndrăznească să o facă pe față. Dar sămânța trădării a încolțit în el, s-a dezvoltat, a crescut și și-a dat roadele câțiva ani mai târziu, sub Averescu...

Cu toată înfrângerea în alegerile comunale, ne-am prezentat în alegerile pentru Constituantă plini de încredere și de nădejde. Agitasem bine opinia publică, deslușisem pe înțelesul tuturor sensul adânc al celor două reforme și ținând seama și de uzura normală a Guvernului, am socotit că numărul aleșilor noștri se va îndoi pe puțin și că vom constitui o opoziție în stare să zădărnicească proiectele Guvernului. Socotelile noastre au dat însă greș. Blegii noștri de alegători n-au ținut *nici pentru ultimul lor vot* seama de programe și au preferat să se încurce ca totdeauna în compromisurile dictate de cele mai meschine interese.

Dacă nu ne-am ales în acest al doilea rând de alegeri din 1914 câți speram, ne-am ales totuși mulți, ceva mai mulți ca prima dată. La Dolj, Gheorghe Știrbei n-a mai căzut în balotaj și s-a ales la primul scrutin. De data asta n-am mai fost considerat de nimeni ca „ucenicul cu viitor": succesul meu din februarie și activitatea mea parlamentară în sesiunea dintre cele două alegeri îmi dăduseră o notorietate pe care nimeni nu se mai gândea să o conteste. M-am plimbat prin tot județul ca banul în două chisele și am încercat să cuceresc și marea cu sarea, alegând pe prietenul și fostul meu profesor în materie electorală, Șoșoancă, dar n-a fost cu putință!

În acești primi ani ai carierii mele politice (1913-1916) m-am simțit atât de năpădit de noutatea îndeletnicirilor mele și atât de prins în rețeaua faptelor încât nu m-am gândit să iau note despre câte-mi treceau sub ochi. Mă văd astfel silit să scriu numai din memorie și mă voi mărgini să însemn aci numai cele despre care-mi aduc bine aminte. Mai bine un pumn de fapte exacte decât un sac de informații greșite. E păcat că nimeni n-a ținut un jurnal precis despre cele întâmplate la noi în cursul acestor aproape trei ani de viață politică extrem de intensă, care a început cu lupta din jurul reformelor și s-a sfârșit prin intrarea României în război. Marghiloman a redactat câteva note sau mai bine-zis a pus pe Alex. Papacostea să le redacteze, dar aceste *Note Politice* sunt atât de descusute, atât de incomplecte și mai ales atât de inexacte, încât nu pot da o icoană a agitației în care am trăit aceste vremuri de înfrigurate așteptări. *Notele* lui Marghiloman nu tind decât să justifice cele mai discutate atitudini ale lui și în acest scop autorul lor nu s-a jenat să rectifice evenimentele și să falsifice atitudinile. Fapte importante, determinante în politica noastră, au fost lăsate la o parte, iar cele mai suspecte havadișuri înregistrate cu lux de amănunte de câte ori puteau contribui la o punere în lumină a celui ce nici măcar nu le scrisese și se mulțumise să le inspire sau să le sugestioneze.

În afară de Marghiloman nu știu decât pe I.G. Duca printre oamenii *în curent cu evenimentele,* care să fi scris ceva, și încă, după câte mi s-a spus, notele lui Duca merg numai de la intrarea noastră în Război până la încheierea Păcii. Nimic n-a fost publicat încă din aceste mărturisiri, dar mă tem să nu fie și ele un fel de pledoarie pentu Guvernul atât de încărcat cu păcate din care făcea parte. Amintirile care au ieșit la lumină pe ici, pe colo au înainte de toate cusurul de a fi fost scrise de oameni care *n-au fost* în mijlocul faptelor întâmplate și nu le-au cunoscut decât din auzite; din două-trei publicații de acest soi, am putut constata că conținutul lor nu corespundea cu nimic realităților[131].

Această lipsă de documente informative precise asupra stărilor noastre sufletești în perioada de gestațiune a României Mari e regretabilă; în capitolele care urmează voi căuta să-mi aduc aminte cât voi putea din cele întâmplate și cu oarecare însemnătate în care am fost amestecat sau pe care le-am cunoscut așa cum într-adevăr au fost. Însemnările mele n-au însă pretenția să servească de fir și să călăuzească pe cei ce vor să reclădească o epocă. Aceștia vor găsi cel mult în rândurile mele o confirmare sau o infirmare a celor raportate de alții.

[131] De pildă, *Amintirile* lui N. Polizu Micșunești, intim la Filipescu, dar numai în anticameră.

Consfătuirea parlamentarilor conservatori și hotărârile lor • Trădarea lui Marghiloman • Cu toată situația internațională tulbure, plec în străinătate • Declarația războiului mă prinde la Karlsbad • Călătoria de la Karlsbad la Viena și de la Viena în țară • Consiliul de Coroană și vicleimul de la Sinaia • Filipescu și Marghiloman • Politica de oportunitate • Regele Carol mă însărcinează să vorbesc lui Filipescu • Moartea Regelui Carol • Situația după moartea lui • Atitudinea lui Brătianu, Marghiloman, Take Ionescu și Filipescu după moartea Regelui Carol.

Cu scurta sesiune care a urmat alegerilor din iunie 1914 s-a încheiat pentru moment agitația provocată de reforme: până în 1917, la Iași, reformele erau într-adevăr să fie scoase de la ordinea zilei; Războiul Mondial și repercusiunile lui asupra țării noastre și a viitorului ei au lăsat în întuneric orice altă preocupare. Înainte de deschiderea Camerelor, Marghiloman ne-a convocat pe toți alegii conservatori la dânsul acasă, unde trei zile de-a rândul s-au ținut ședințe consultative pentru fixarea unei atitudini definitive a partidului față de reforme. Eram atât de numeroși, cât nu se văzuse vreodată în opoziție în România, așa că salonul cel mare al lui Marghiloman fusese transformat într-un mic Parlament, cu șiruri de jețuri, cu tribună, cu pupitru prezidențial: lipseau numai stenografii. Iar galeria cu geamlâc din jurul salonului servea de sală a „pașilor pierduți". Lipseau stenografii, dar nu lipsea bufetul și era chiar excelent. În sufrageria „patronului", Théophile întinsese o masă încărcată cu bunătăți și cu băuturi de tot felul, de la limonada înghețată până la vinul de Cotnari...

Principala problemă pusă în discuție a fost o problemă tactică: împotriva căreia din cele două reforme urma să ne ridicăm cu mai multă intransigență, căci din nenorocire cei mai mulți dintre noi, *cu Marghiloman în frunte,* se arătau dispuși să intre pe calea

compromisurilor. Marghiloman avusese mai multe întâlniri cu Brătianu, înainte și după alegeri, și nu ne spusese nici ce vorbise cu el, cu atât mai puțin dacă se înțelesese sau nu cu dânsul asupra anumitor puncte. În aceste consfătuiri, Filipescu și cu mine am reprezentat punctul de vedere intransigent: nicio concesiune, nici față de reforma agrară, nici față de cea electorală. Marghiloman a fost de părere că era mai bine să ne tocmim și dacă se putea să obținem ceva (am avut impresia că se tocmise deja); prin numărul nostru nu eram în măsură — zicea el — să împiedicăm votul reformelor, și decât nimic, tot e mai bine să obținem ceva. Și stimabilul șef al Partidului Conservator socotea că era mai bine *să o lăsăm mai moale cu exproprierea (!)* și să fim intransigenți pe chestiunea electorală, sufragiul universal fiind un mai mare pericol după părerea lui decât reforma agrară, fiindcă exproprierea propusă se făcea o dată pentru totdeauna, pe când o Cameră ieșită din sufragiul univesal ar proceda, desigur, la o serie de exproprieri, chiar dacă am fi obținut ca exproprierea actualmente proiectată să fie înlăturată...

Filipescu și cu mine am demonstrat zădărnicia acestui raționament, susținând că exproprierea trebuie combătută înainte de toate, fiindcă era o măsură revoluționară, un prim atac la dreptul de proprietate și că prima lovitură dată, celelalte nu puteau decât să urmeze până la prăbușirea dreptului însuși pe temelia căruia era clădită întreaga noastră societate. Dacă sufragiul universal putea deveni un pericol permanent pentru așezările noastre sociale și constituționale, sufragiul restrâns se dovedise ca o pavăză foarte șubredă pentru aceste așezări. Pe de altă parte, sufragiul universal nu mai reprezenta de mult un principiu revoluționar și fusese introdus pe rând în mai toate țările Europei, fără să provoace nicio catastrofă. Ne-am pronunțat, ca încheiere, și Filipescu, și eu împotriva ambelor reforme, dar am adăugat că în cazul în care s-ar hotărî o atitudine mai puțin dârză față de una din ele, apoi aceasta n-ar putea fi decât reforma electorală. Față de expropriere însă nicio concesiune și niciun compromis...

S-a vorbit mult. Aproape fiecare din colegii noștri și-a dat părerea și la sfârșit s-a votat și s-a adoptat cu mare majoritate punctul nostru de vedere, al lui Filipescu și al meu. Marghiloman a rezumat la sfârșit dezbaterile și, foarte corect, a dat lozinca: intransigență față de ambele reforme și înainte de toate față de expropriere... În sensul acesta, am luat cu toții obligația să vorbim în Parlament și așa am vorbit cu toți la discuția Adresei, căci reformele însele n-au fost luate în discuție[132].

[132] S-au constituit numai Comisiile care trebuiau să lucreze în cursul verii și s-au ales raportorii... discuția modificării Constituției urmând să înceapă în toamnă. În toamnă au venit alte chestiuni la ordinea zilei...

Mare ne-a fost mirarea, ascultând în Parlament după câteva zile pe Marghiloman, care a vorbit *cel din urmă,* să-l auzim abandonând exproprierea, asupra căreia se putea sta de vorbă zicea el — dar ridicându-se cu cea mai dârză intransigență împotriva sufragiului universal, asupra căruia Partidul Conservator — tot după dânsul — nu admitea nicio discuție!

Alexandru Callimachi și cu mine, care încadram pe Filipescu în bancă, l-am oprit aproape cu forța să nu sară și să urle! Ar fi fost un scandal care numai partidului n-ar fi folosit! Filipescu s-a sculat și a plecat, iar noi ne-am luat după el. Ce a fost afară, pe drum până acasă și acasă, Maică-Doamne! Din cruci și din dumnezei nu l-a mai scos pe Marghiloman, și n-a mai vrut să audă de el! La Senat n-a mai venit și a sfârșit prin a pleca în străinătate, la băi. Criza europeană începuse să se deseneze: atentatul de la Sarajevo avusese loc, și atenția lui Filipescu era acum atinsă mai mult asupra evenimentelor externe decât asupra celor interne. De unde până atunci Filipescu rezervase violențele sale ședințelor Parlamentului[133], evenimentele trebuiau să îndrumeze impulsivitatea sa pe planuri cu totul noi, spre liniștea incintei Senatului. De schimbarea conjuncturii politice a beneficiat până la un punct și Marghiloman, dar chiar dacă n-ar fi venit Războiul care a despărțit definitiv pe Filipescu de șeful Partidului Conservator, atitudinea acestuia față de reforme ar fi dus și ea până în toamnă la o inevitabilă ruptură. Între Filipescu și Marghiloman, deja din iunie 1914, nicio colaborare nu mai era posibilă...

A doua zi după discursul său din Senat, m-am dus la Marghiloman să mă lămuresc. Căci nu puteam pricepe. În loc să-mi lămurească schimbarea sa de atitudine, căci toate se pot lămuri pe lume, a încercat să mă înșele sau să-și bată joc de mine. „Comment mon cher, Filipescu, s'est faché, et vous aussi? Dar nu mai pricep nimic... N-a fost înțeles între noi să o lăsăm mai moale cu exproprierea și să combatem colegiul unic cu înverșunare? Je me suis conformé aux désirs de tout lé monde... Nu văd ce-mi reproșați..." Nici usturoi nu mâncase, nici gura nu-i putea. M-am lămurit totuși. Pentru prima dată am simțit tot ce mă despărțea de Marghiloman și mă apropia de Filipescu. Avea Filipescu năbădăile lui, dar era incapabil de o asemenea fățărnicie și de o asemenea josnicie morală.

---

[133] Într-o ședință a Senatului a aruncat pe banca ministerială, în capul lui Morțun, o tichie de ocnaș, „în așteptarea complectării costumului". A fost un scandal nemaipomenit, cu bătaie. Nu era zi în Senat în care Filipescu să nu provoace o ceartă. De câte ori se îndrepta, amenințător, câte un mameluc din majoritate spre dânsul, Filipescu, impasibil în banca sa, chema cu glas tare: „Callimachi!" și Alexandru Callimachi se scula și, fără să zică un cuvânt, înșfăca pe atacant și, cu puterea lui de atlet, îl punea „la rezon"...

Am plecat de la Marghiloman dezgustat, amânând și răfuiala mea cu dânsul pentru toamnă, când trebuiau să înceapă cu adevărat discuțiile *serioase* în jurul celor două reforme.

Nemaifiind nimic important la ordinea zilei am plecat la Breasta, unde m-a surprins vestea asasinării arhiducelui Franz-Ferdinand și a soției sale, Sofia de Hochenberg. Deși mi-am dat seama că atmosfera se tulbura în Europa, nu am crezut o clipă că se va ajunge la război. Aveam adânca convingere că *nimeni* nu va avea curajul să declare Războiul, răspunderea era prea mare și socoteam că se va merge *până la marginea* prăpastiei, dar că nu se va aluneca în prăpastie. Am râs de cei care au judecat vizita Țarului Nicolae la Constanța ca un prodrom al învălmășelii ce se pregătea. Credeam a ști că sub această vizită politică se ascundea dorința unei încuscriri de amândouă părțile. Era vorba de logodirea fiicei mai mari a împăratului cu Prințul Carol și o primă întâlnire de familie fusese astfel pusă la cale. Înainte de toate, împăratul Nicolae era fericit să se regăsească, fie și numai două zile, cu iubita lui verișoară Maria, pentru care hrănea o admirație fără margini, un fel de amor „refulat" (după formula lui Freud) semnalat deja în aceste *Amintiri*, cu prilejul povestirii celor câteva luni petrecute la Petersbug în 1907-1908[134]. Cu toată electricitatea din aer, eram convins că la Constanța, bătrânul Rege Carol și necoptul împărat Nicolae vorbiseră mai mult de pace decât de război, pe care nimeni nu-l voia.

Judecând, astfel, situația ca tulbure, dar nu periculoasă, deși, încordarea relațiilor dintre Austria și Serbia creștea pe fiecare zi ce trecea, m-am hotărât să fac o călătorie de vacanță cu automobilul, ceea ce nu mi se întâmplase până atunci. Mă aflam fericitul posesor al unui 90 H.P. Mercedes, cu caroserie deschisă, pe care-l adusesem de la Viena împreună cu șoferul lui, Froschl. Și cum eram singur, am luat cu mine și pe feciorul meu, un italian, Giuseppe de Sanctis (Peppino), un nepot (zicea el) al lui Gabriele d'Annunzio, pripășit prin București ca chelner și care intrase de curând în serviciul meu. Inspirație fericită, căci m-a prins războiul la Karlsbad și n-am mai putut scoate mașina din Austria: a trebuit să o las la Viena, unde, lucru de necrezut, am găsit-o neatinsă după încheierea Păcii, așa cum o așezasem în garajul lui Halphen. Era un automobil de toată frumusețea și de o putere neobișnuită; mă întreb ce s-ar fi întâmplat dacă un neamț spre pildă ar fi lăsat o asemenea mașină într-un garaj din București numai o lună? Mă întreb, dar las pe fiecare cititor să răspundă...

---

[134] Despre vizita imperială la Constanța nu însemnez nimic în spovedaniile mele, deoarece nu am avut niciun amestec în acest eveniment de care am rămas cu totul străin.

Nu e în căderea mea, nici în cadrul acestor *Amintiri* să fac istoricul intrării în război din vara anului 1914. Mă voi mărgini să povestesc cum mi-a căzut mie în cap și să notez câteva reacțiuni pe care le-am constatat. Eram pe sfârșitele curei mele la Karlsbad, când nenorocirea s-a întâmplat. Petrecusem aproape 3 săptămâni din cele mai plăcute, bând apă caldă, luând băi de acid carbonic și plimbându-mă prin minunatele păduri de pe Valea Teplului. Îmi vine apa la gură, aducându-mi aminte în zilele noastre de fericirea „cartelistă"[135], despre formidabila porție de șuncă ce-mi însoțea cafeaua cu lapte, dimineața la Kaiserpark; despre „forelele" (păstrăvii) *au bleu* și despre suculentele „Rehsicken" cu „Preiselbeer" cu care mă delectam de amiezi, la Pupp sau la Savoy. Îmi aduc aminte de ceasurile petrecute cu gura căscată în admirația jocului lui Wilding (campionul mondial) la Tennis-Club, de excursiile cu automobilul, cu bunul meu automobil care mi-a permis să plimb cucoanele frumoase din Karlsbad prin împrejurimi, până la Marienbad și la Eger — de vizitele dese pe care le făceam către seară mumă-mi la Franzensbad și de toate aceste ultime clipe de euforie ale vieții dinainte de 1914, clipe de felul cărora omenirea nu va mai întâlni altele — dacă va întâlni — înainte de sute de ani!

În mijlocul acestei liniști sufletești abia tulburată prin citirea câte unei gazete sau prin zvonurile care circulau, *dar care nu impresionau pe nimeni,* fiindcă nimeni nu credea în „posibilitatea" războiului, ne-au trezit deodată la realitatea lucrurilor ultimatele Kaiserului Wilhelm! La Karlsbad, după un moment de stupoare, însuflețirea poporului și-a luat avânt. Toți erau încântați, toți socoteau că războiul va fi foarte scurt — tehnica războiului modern neîngăduind un război prelungit — și toți erau siguri de victoria germană. În seara zilei de 1 august s-a iluminat și strada avea aspect de chermesă... Voioșia populației a ținut așa până în ziua de 4 august, când a sosit vestea intrării Angliei în război. Aspectul străzii, cafenelelor, restaurantelor, prăvăliilor s-a schimbat deodată: în locul fețelor vesele, numai fețe posomorâte și încruntate. Această „schimbare la față" a tuturor acestor oameni atât de îndepărtați de speculațiile intelectuale, atât de străini de tainele diplomatice și de ale echilibrului de forțe — m-a impresionat adânc. Fetele și chelnerii care mă serveau la masă și care în ajun îmi schimbau talerele cu surâsuri însorite îmi făceau acum mutre de un cot. Printr-o remarcabilă intuiție, poporul german a avut la 4 august și în zilele următoare viziunea dezastrului final, și din acele momente nu s-a mai auzit decât o lozincă: „Gott

[135] Scris în noiembrie 1943, în plin timp de război și de privațiuni.

strafe, England!" Propaganda a început bineînțeles să ciocănească capetele de a doua zi, dar poporul nu și-a mai recâștigat încrederea și entuziasmul de care dăduse dovadă înainte de intrarea Angliei în scenă. De unde până atunci toată lumea credea că războiul va fi scurt, dintr-un ceas într-altul a intrat în capetele oamenilor convingerea că va fi lung, foarte lung...

Pe noi, românii din Karlsbad, ne preocupa soarta țării noastre și a noastră personală. Făceam parte din Tripla Alianță, dar tratatul nostru nu ne obliga să sărim în ajutorul Puterilor Centrale decât în cazul în care ar fi fost atacate. Or, ultimatumul fusese dat de Germania. Nu eram obligați, dar cu Regele Carol și cu Brătianu cine putea ști? Din momentul proclamării stării de război nu am mai putut primi nicio știre din România și a trebuit să ne mulțumim cu ce sta scris prin ziare, adică cu foarte puțin. Ca și Italia, România nu se pronunța; în tot cazul nu intra deocamdată în război — și tot era ceva.

Natural, primul meu gând a fost să mă întorc numaidecât în țară. Aveam însă pe mumă-mea la Franzensbad și nu puteam să o las acolo singură. Trebuia să o iau cu mine. Cu automobilul, nu era de gândit. Autoritățile din Karlsbad m-au prevenit că puteam să am neplăceri[136] în drum, ca străin, și că-mi va fi foate greu să-mi procur benzină fără autorizații speciale, care nu se puteau căpăta decât la Viena. Am expediat pe Froschl singur cu mașina. Froschl era austriac și mașina avea un număr vienez, așa încât nu li se putea întâmpla nimic neplăcut pe drum. Călătoria s-a și efectuat fără niciun bucluc și l-am regăsit pe Froschl al meu după opt zile la Viena, cu mașina garată la Halphen, reprezentantul firmei Mercedes. Am așteptat zadarnic câteva zile să se restabilească trenurile pentru Viena, toate suprimate. În Austria, organizația era mai slabă ca în Germania, unde câte un tren de persoane circula în fiecare zi pe orice linie. Lucrurile mergând tot mai prost, am plecat cu Peppino și cu bagajele mele (3 valize) la Franzensbad să iau pe mumă-mea și pe nevastă-mea (care venise și dânsa acolo împreună cu fetița și cu o bonă), și cu ele, să încerc să ajung la Viena pe o cale ocolită, prin Germania. Îndată ce au aflat cele câteva cucoane române că sunt hotărât să ajung la Viena și de acolo în țară, m-au rugat să le iau cu mine, și astfel m-am văzut încărcat și cu d-na Elisa Christescu (soția generalului), cu d-na Rășcanu (mama Letiției Ghica, Joyensete), pe vremea aceea căsătorită cu Emil Cerkez, sau încă cu contele Metternich, nu mai

[136] Am și avut în ziua de 2 august, mergând de la Marlsbad la Franzensbad: am fost oprit la Falkenan și nu mi s-a dat drumul decât după două ceasuri, după ce am putut să mă legitimez ca „diplomat" (aveam un „laisser-passer" diplomatic).

țin minte — cu d-na Răşcanu însoțită de o delicioasă cameristă și cu d-ra Anicuța Dumba, intima prietenă a mumei mele. Când am văzut înșirate la gară 34 de geamantane mi-a venit rău. Noroc că aveam pe Peppino, cel mai îndemânatic om, un adevărat „Figaro", care rezolva toate greutățile, dacă nu dansând cel puțin fluierând. Treizeci și patru de valize, bez bagajele mari — fără de care cucoanele nu pot călători, era ceva. Pentru Peppino n-a fost nimic, și au ajuns toate la destinație!

De la Franzensbad, un tren ne-a dus o zi întreagă prin Eger la Regensburg, unde am ajuns seara și am petrecut noaptea într-un hotel foarte bun. A doua zi dimineața un alt tren ne-a dus la Passau. Înainte de a pleca, mumă-mea și d-ra Dumba erau să fie arestate: imprudente, vorbiseră franțuzește pe stradă și un „Schutzmann" le înhățase ca spioane. Noroc că mă găseam cu dânsele și cu documentele în buzunar, prin care am putut dovedi că delicventele erau romance. Românii aveau încă o foarte bună presă în Germania: toată lumea spera în iminenta noastră intrare în război, ca aliați — așa încât, îndată ce ne-am legitimat ca români, n-am mai avut nicio plictiseală de suferit. Ba chiar, comisarul Poliției ne-a dat un agent cu însărcinarea să ne rezerve un compartiment mare în tren...

La Passau am ajus pe la amiază și am aflat cu întristare că trenul austriac care circulase până în acea zi nu mai funcționa. Ni s-a recomandat însă vaporul, care pleca în fiecare zi la ora 8 dimineața și mergea până la Linz. Am mai petrecut o noapte la hotel, în Passau, și a doua zi dimineață ne-am îmbarcat. Cu 40 de colete[137], fără a număra cucoanele, toate aceste descărcări și încărcări nu erau o glumă. Fără „Peppino-si, Peppino-là" nu știu ce aș fi făcut. Mulțumită lui, n-am avut nicio bătaie de cap și toate *coletele* mele au ajuns nevătămate la destinație!

Călătoria de la Passau la Linz, pe un vaporaș mai mic, dar încă foarte confortabil și cu masă excelentă, a fost o încântare. După ce se împreună cu In-ul, chiar la Passau, Dunărea ia deja aspecte de fluviu impunător și șerpuiește alene printre dealuri înalte și împădurite. Dintre arbori ies castele încolțurate, vile vesele împodobite cu verdeață cățărată până pe acoperișuri, sate și cătune în jurul câte unei biserici smerite. Roșul țiglelor și olanelor înviorează întreaga priveliște, trezind ochii pe care monotonia pădurilor și a apei ar avea tendința să-i adoarmă. Viața se mută când pe un mal, când pe celălalt, și fiecare cotitură înfățișează călătorului aspecte noi.

Am ajuns seara la Linz ca să aflăm că nici de acolo nu pleca

[137] La cele 34 gemantane se mai adăugaseră 6 cufere.

vreun tren de persoane spre Viena, dar că — noroc — a doua zi dimineața pleca alt vapor. La principalul hotel de pe chei — i-am uitat numele — n-am găsit camere destule pentru întreaga noastră bandă: cu d-nele Christescu și Dumba, am petrecut noaptea într-un hotel mai mediocru, unde, ca să ne distreze, au venit și ploșnițele să ne ție tovărășie... Ziua următoare am continuat călătoria pe Dunăre. Vapor confortabil și luxos, de două ori mai mare decât cel de la Passau. Drumul pe Dunăre, de la Linz la Viena — cu excepția porțiunii de la Melk în jos cunoscută sub numele de *Wachau* — e mai puțin romantic decât de la Passau la Linz, dar piveliștile sunt atât de variate încât ochii nu se plictisesc o clipă. Bucuria vieții se oglindește pe pereții fiecărei case de-a lungul cărărilor, umbrite, pe poalele și pe crestele dealurilor. Deasupra liniștitului Marbach, pe malul stâng, țâșnesc în depărtare din păduri vârfurile turnurilor unei mănăstiri, unde ni se spune că au fost îngropate rămășițele Arhiducelui Franz-Ferdinand și ale soției sale, credincioasă până la moarte...

În căldura soarelui de după-amiază, și cu un ceas înainte de a ajunge la poalele ei, ne-a apărut majestuoasa clădire a benedictinilor de la Melk, întemeiată în secolul al XI-lea, complect refăcută în al XVIII-lea. Așezată pe malul drept al Dunării, în punctul în care apele cotesc spre nord, impunătoarea construcție, ce seamănă mai mult a palat regesc decât a mănăstire, deschide de pe dealul său valea și orizontul călătorului ce coboară Dunărea. Dar ajuns la picioarele Melk-ului, călătorului i se deschide spre stânga și spre nord surâzătoarea perspectivă a acelui colț de rai cunoscut sub numele de Wachau. Albia Wachau-lui trebuie văzută primăvara, când toți pomii sunt în flori și înveselesc cu pete albe ariditatea stâncilor și monotonia pădurilor. Dar și sub soarele de august, pornit spre scăpătat, filmul ce se desfășoară de o parte și de alta a râului e o bucurie chiar și pentru cel mai blazat spectator. Am trecut între Mănăstirea Emmersdorf pe malul stâng și Castelul Schoenbicht la dreapta, printre burgul Spitz pe stânga și Rossatz așezat în față și am dat peste Durrenstein, clasica ruină populată prin cărți poștale. De la Krems înainte malul stâng al Dunării coboară în șes, pe când de-a lungul malului drept vaporul nostru trece pe lângă ultimele ramificații ale Wienerwald-ului. În negura crepusculului mi s-a mai conturat cupola Mănăstirii Klortemenburg și după o jumătate de ceas luminile Vienei ne-au tălmăcit că sosiserăm la destinație.

De la Viena la Predeal, după câteva zile de inutilă învârteală în capitala Austriei, a trebuit să renunțăm la orice nădejde să pornim cu trenul. Ne-am urcat iarăși în vapor, până la Budapesta — călătorie de

o zi întreagă, cam lungă, dată fiind banalitatea priveliștilor. Interesul călătorului se deșteaptă puțin la Presburg (Bratislava), la Komaron (Komoron) și la Gran, și bineînțeles la Budapesta la sosire...

La Budapesta nu ajunseseră încă tulburările războiului în toată intensitatea lor. În oraș viața era normală și în fine am putut găsi un tren care să ne ducă direct la Predeal. Când am ajuns la granița noastră am răsuflat, dar tot ne mai așteptau și acolo plictiseli. A trebuit să mai așteptăm 4 ceasuri până să plece un tren spre București și era să mă bat pe peronul gării cu Dumitreascu-Câmpina, care se obrăznicise. Nu avusesem cinstea să-l cunosc până atunci și figura mea nu era încă încadrată în aureola notorietății. Peștele de la *Universul* sosise și dânsul cu baba lui din străinătate cu același tren ca și noi. Pe când așteptam trenul de București, și-a permis să bruscheze pe una din cucoanele mele, ca să-și așeze mai bine boarfele. Observația politicoasă neobținând drept răspuns decât o mojicie, l-am trimis prompt unde trebuia și am ridicat bastonul — dar n-a fost nevoie să-l las să cadă, căci țiganul a făcut stânga împrejur și a șters-o. Am dat de dânsul un an mai târziu, la Take Ionescu, dar s-a făcut că nu mă mai văzuse, iar eu nu aveam niciun motiv să insist asupra primei noastre întâlniri.

La Predeal venise tată-meu în întâmpinarea mumă-mi și generalul Christescu în a soției sale. Le-am încredințat direcția caravanei până la București, iar eu m-am oprit la Sinaia, unde se afla strânsă toată lumea noastră politică, afară de Nicu Filipescu, pe care războiul îl prinsese în Germania, la Baden-Baden sau la Weisbaden, nu mai țin bine minte, și care nu se înapoiase încă în țară.

Regele convocase un Consiliu de Coroană, îndată după declarația Războiului, pentru clarificarea situației țării noastre. Că aveam un tratat cu Tripla Alianță, o știa mai toată lumea, dar foarte puțini erau aceia care cunoșteau clauzele acestui instrument diplomatic — iar cei care-l văzuseră și îl citiseră se numărau pe degete. Temându-se de reacțiunea opiniei noastre publice și de țigănia presei românești, „Karl der Weise“ ținuse secret tratatul și preschimbările lui, precum și convențiile militare semnate cu Austria, convenții ce urmau să fie aplicate în caz că... Clandestinitatea acestor încheieri și-a arătat cusurul în momentul precis în care a sosit și sorocul punerii lor în vigoare. S-a văzut atunci că Regele Carol n-a mai avut în fața lui decât niște petece de hârtie moarte și că alianța cu Puterile Centrale nu fusese pregătită prin legături vii între poporul nostru și popoarele aliate.

Despre Consiliul de Coroană care s-a ținut în ziua de 3 august[138] în sala de muzică a Castelului Peleș, înainte de sosirea mea în

[138] Stil nou. Toate datele citate în acest capitol, ca și în cel precedent, sunt pe stil nou.

Sinaia, nu voi reaminti decât rezultatele lui, care au servit de bază politicii noastre până la intrarea României în război în august 1916. Importanța lui, anunțată din ajun prin istoricele cuvinte repetate toată seara de Victor Antonescu[139] în hall-ul Palace-Hotelului: „E lată rău, e lată rău!", ca răspuns la întrebările ce i se făceau — importanța lui a fost covârșitoare, nu numai fiindcă a determinat poziția noastră față de Puterile beligerante, dar și fiindcă a dat lovitura de grație Regelui întemeietor, care, în treacăt fie zis, n-a întemeiat nimic, căci găsise în floare între Dunăre, Prut și Carpați, până și lichelismul a cărui dezvoltare a fost pe nedrept atribuită numai sistemului rotativei celor două partide, menit să ușureze sarcinile ce ar fi trebuit să constituie cea mai prețioasă prerogativă a Majestății Sale.

La Consiliul de Coroană au luat parte afară de Guvern, președinții Corpurilor Legiuitoare (Vasile Missir și Mișu Ferechide), foștii președinți de Consiliu — Theodor Rosetti și Petre Carp (Maiorescu nu era în țară și alții nu mai erau) și câte 3 reprezentanți ai celor 2 partide din opoziție: Marghiloman, Iancu Lahovari și Ionaș Grădișteanu[140] pentu Partidul Conservator, iar Take Ionescu, C. Cantacuzino-Pețcanu și C. Dissescu pentru Partidul Conservator Democrat. A fost primul Consiliu de Coroană întrunit în România și s-a creat astfel precedentul protocolar după care s-au întrunit cele câteva Consilii de Coroană convocate sub Regele Ferdinand — căci aceste Consilii nu aveau niciun caracter legal și constituirea ca și convocarea lor nu erau prevăzute prin niciun text scris, fie și numai în Decret Regal.

Se știe că în acest Consiliu de Coroană, toată lumea, afară de Carp și de Rege, a fost pentru *păstrarea neutralității,* prin interpretarea strictă a tratatului nostru care prevedea intrarea României în acțiune numai în ipoteza în care Puterile Centrale ar fi fost atacate, ceea ce nu fusese cazul. Se știe de asemenea despre Carp că a rămas intransigent până la sfârșit, învinuind pe „politicienii" de față că „au trădat pe Rege" — pe când Regele Carol s-a raliat „la mort dans l'ame" majorității (care era aproape o unanimitate) și a aprobat deocamdată Neutralitatea, în nădejdea că va putea totuși să ajungă la o colaborare cu Puterile Centrale, după primele victorii germane. Deși simțise că „imponderabilele" lucrau împotriva lui, Regele sperase o solidarizare a tuturor politicienilor săi cu dânsul și faptul că Consiliul întreg (mai puțin Carp) îl abandonase l-a impresionat adânc — iar telegramele de mustrare pe care le-a primit a doua zi de la împărații Wilhelm și Franz Iosef i-au dat ultima lovitură: două luni mai târziu a și murit...

[139] Ministrul de Justiție.

[140] În lipsa lui Nicu Filipescu pe care Marghiloman l-a chemat zadarnic telegrafic, căci n-a avut timp să sosească.

Mă așteptam să găsesc la Sinaia oameni smeriți și pătrunși de măreția vremurilor în care se juca soarta țării noastre ca și a lumii întregi, dar am căzut în mijlocul unui adevărat vicleim în care cele mai scârboase ambiții căutau să-și facă jocul la adăpostul declamațiilor patriotice. N-am găsit decât trei oameni sinceri și nepreocupați de interesele lor personale: pe Carp, pe Iancu Lahovari și pe doctorul Cantacuzino. Carp era convins că o victorie rusească ar fi însemnat pieirea României și că numai Germania putea menține ordine și civilizație în acest Orient al Europei bătut de valurile barbariei. Și cum mai era și sigur de victoria germană, cerea intrarea noastră imediată în război alături de Puterile Centrale, ca să putem valorifica drepturile asupra Basarabiei. Lahovari și Cantacuzino — mai ales Cantacuzino — voiau și ei intrarea imediată în război, dar o voiau de partea opusă, și-o voiau numai de dragul Franței, care nu putea fi lăsată să piară, ca și cum soarta ei ar fi stat în puterea noastră! În sinceritatea lor aproape nici nu pomeneau de Ardeal, de întregirea neamului și de Mihai Viteazul — abandonând toate argumentele de ordin național care ne împingeau pe mai toți împotriva Puterilor Centrale, ca să ceară intrarea în război „pour voler au secours de la France!"

Corciturile levantine amestecate cu sânge țigănesc, ce constituiau societatea noastră aleasă, forfoteau toată ziua pe aleea centrală a parcului în fața Palatului, unde constituiseră un fel de bursă politică pentru specularea valorilor personale. Fără să-și dea seama că acești oameni nu erau sensibili argumentelor de ordin abstract, Lahovari își petrecea ceasuri în mijlocul lor, îi prindea pe rând de nasturii hainelor și le demonstra că Franța nu putea fi abandonată orice s-ar întâmpla. Și fiindcă vorbind „gî-gî-gî", mai împroșca lumea și cu stropi de scuipat, fugeau toți de el ca de dracul, și preferau să se declare germanofili! Iancu Cantacuzino venea mai rar pe la Sinaia, dar când venea, era și mai categoric ca Lahovari. Cu rozeta Legiunii de Onoare la butonieră explica valahilor că fiecare om avea două patrii: a sa și Franța. Și pentru orice român civilizat, adică adăpat la știință, la literatură, la artă — într-un cuvânt la cultura franceză, Franța trebuia să treacă înaintea României. Piară România dacă această pieire putea servi la salvarea Franței! Dacă auditorii lui ar fi fost români neaoși, poate că i-ar fi convins, dar nu erau români neaoși, ci simple corcituri levantine, și s-au mulțumit să dea din umeri și să caute alt chilipir.

În afară de aceștia trei, mințile erau încurcate, ca și interesele oamenilor. Cine vrea să aibă o idee despre „încurcătura limbilor"

în tot timpul Neutralității, dar mai ales în primele luni după declanșarea Războiului din 1914 să citească *Notele Politice* lăsate de Marghiloman. Deși aceste *Note* au fost „aranjate" în vederea reabilitării autorului lor și pentru justificarea politicii sale, așa încât sunt foarte des neexacte — totuși, din contextul lor reiese babilonia ce domnea în acea nelămurită epocă în mințile oamenilor, *și mai ales în ale conducătorilor.* Marghiloman, el însuși, mi s-a arătat când germanofil, când francofil, când neutrofil — dacă pot întrebuința un asemenea barbarism. Nu m-am lămurit asupra mentalității lui decât pe drumul Ploieștilor, pe la începutul lui septembrie. Plecasem din Sinaia cu automobilul lui și numai singur cu dânsul; o plesnitură de cauciuc ne-a dat prilejul să facem câțiva pași în marginea Ploieștilor, și vorbind despre eterna chestiune, Marghiloman mi-a mărturisit: „Vezi, Argetoianu, noi trebuie să facem diametral opusul de ce face Brătianu. Dacă Brătianu face politică germanofilă, noi trebuie să facem politică francofilă, și viceversa. Numai așa putem fi siguri să-i succedăm la putere..." Sunt sigur că cititorii mei mă vor bănui și vor crede că invent. Jur pe capul fetei mele și pe memoria slăvită a mamei că nu invent nimic și că aceste cuvinte au fost nu numai spuse, dar și gândite de Marghiloman în septembrie 1914!

Pe când Marghiloman juca pe tabloul opus lui Brătianu, Take Ionescu — alt conducător de partid care trebuia după câteva luni să ceară cu atâta dârzenie intrarea în război alături de Aliați — Take Ionescu deci juca pe tabloul neutralității și ziarul său oficios *La Roumanie* publica în ziua de 4 august un comunicat prin care declara că patronul său era pentru o *neutralitate definitivă și lealã!*

Șovăieli am putut să constat după înapoierea lui până și la Nicu Filipescu, convins de necesitatea de a merge împotriva Austro-Ungariei pentru dezrobirea Ardealului, dar adânc impresionat de ce văzuse în Germania, unde trăise zilele mobilizării. Îmi aduc aminte că venind într-o zi cu dânsul de la București la Sinaia (era înainte de Marna și eram singur cu el în compartiment), a aruncat o carte pe care o citea (era o carte a generalului Foch) și mi-a spus: „Francezii ăștia nu sunt buni decât să facă teorie! Iată o carte excelentă, dar ce face autorul ei pe câmpul de luptă? Dacă o merge tot așa trebuie să ne schimbăm politica; dacă nu putem lua Ardealul, să luăm cel puțin Basarabia!". Dacă într-un suflet sincer putea fi atâta nedumerire, ce putea fi în capetele netrebnicilor care în această nemaipomenită frământare a omenirii nu vedeau decât un prilej pentru gheliruri!

Ceea ce mă impresionase adânc, după sosirea mea în țară, era *că toată lumea făcea politică europeană și nimeni politică românească*

— vreau să spun prin aceasta că toată lumea se preocupa de soarta Europei și nimeni de a României. Românii se împărțeau în francofili și în germanofili și cereau intrarea noastră imediată în război, după cum simpatiile lor se îndreptau spre unii sau spre alții din beligeranți — fără să se preocupe de interesele specific românești. Această psihoză a corciturilor cuprinsese până și pe adevărații români; nu mai simțea nimeni românește... Mi-am tălmăcit nedumerirea și întristarea față de această stare de lucruri prin următorul articol intitulat *Să fim români,* publicat în *Epoca* din 22 august:

Am pribegit 12 zile prin țări străine, lipsit de orice știre de acasă, străduindu-mă zi cu zi să ajung la granița românească.

Am călătorit cu inima strânsă printre pâlcurile de soldați gata să plece poate spre a nu se mai întoarce, prin orașe amuțite unde măreția momentului se zugrăvea pe față și în atitudinea reculeasă a fiecăruia.

Ordinea cea mai deplină domnea pretutindeni; pretutindeni părea că voințele individuale se împreunau și se închegau într-o supremă și totală sforțare, pe tăcute, către un singur scop.

Așteptam cu emoțiune să pun piciorul pe pământul românesc și mă întrebam: cum o fi pe la noi?

Pe la noi!

La toate mă așteptam, dar la ce am găsit de la Predeal încoace, nu!

Am găsit dezordine prin gări, gălăgie pe stradă, confuzie în capetele oamenilor! Am găsit strategi care demonstrau cu competență planurile de învăluire proiectate de armata germană sau desfășurarea în cinci direcții a armatelor rusești; am găsit tehnicieni iscusiți care descriau cu dublu decimetru în mână tunul de 42 de la Liege sau torpila zburătoare cu fluier în coadă; am găsit panglicari păcătoși care chiar în aceste clipe solemne urmăreau numai ținte meschine de ordin personal!

Cu un cuvânt, am găsit francezi, am găsit nemți — am găsit Fanarul — n-am găsit însă români!

Și mă întreb acuma iarăși: înnebunit-am cu toții?

Ce vânt de trufie ne îmbată ca să ne ocupăm numai de Europa în flăcări și să nu ne gândim zi și noapte numai la mica, foarte mica noastră țară. Când armate de milioane, de trei ori mai mari decât populația noastră întreagă, stau față în față, ne putem noi închipui că sfârcul nostru de spadă poate cântări ceva în balanța națiunilor sub arme?

Să ne revenim în fire și să ne dăm în fine seama că datoria noastră, singura noastră datorie către țară și neam este să păstrăm intactă moștenirea zilei de ieri și să pregătim dacă se poate posibilitatea pentru mâine a unei zile tot atât de mănoasă.

Să lăsăm la o parte sentimentalitatea frumoasă și respectabilă, dar periculoasă.

Să nu alunecăm în domeniul fanteziei, târâți de patimă, ci să ne menținem din toate puterile pe tărâmul de multe ori aspru al realităților.

Să fim răbdători; clădirea mare se zidește piatră cu piatră și opera veacurilor nu se face într-o zi.

Să înăbușim în fundul inimii, fiecare, sentimentele noastre personale și să privim cu sânge rece desfășurarea dramei gigantice din care va ieși o Europă nouă.

Să fim români!

Să fim uniți!

Și să așteptăm cu încredere ziua în care soarta noastră ne va chema să luăm o hotărâre.

În acea zi nu trebuie să fie vorba nici de Franța, nici de Austria, nici de Rusia, nici de Germania, ci numai de România!

Acest articol — care-mi pare atât de banal la 30 de ani de distanță — a avut mare succes și răsunet. Oamenii de treabă pe care-i întâlneam mi-l semnalau, neștiind că era al meu! Încă ucenic politic, numele meu nu avea destulă notorietate și autoritate ca să impună prin el însuși o opinie, așa încât nu am iscălit articolul decât cu inițialele C.A. și toată lumea a crezut că era... Costică Arion! Auzeam în jurul meu: „Ai citit articolul lui Costică Arion în *Epoca?* Excelent!“ Eram încântat, căci singura mea ambiție era ca articolul „să poarte“, indiferent de autorul lui...

Și iată cum Costică Arion a avut să suporte înjurăturile lui Iancu Lahovari, ale lui Cantacuzino și ale lui Carp!

Până la înapoierea lui Nicu Filipescu, furtuna nu trecuse de limitele parcului din Sinaia și nu se manifestase decât prin excesele verbale din jurul cafenelei Capșa[141] transformată în larvă ovreiască. O liniște relativă a domnit și câtăva vreme după înapoierea lui Filipescu, până și-a revenit omul în fire și s-a orientat în băltoaca politicienilor noștri. Am spus „până și-a revenit omul în fire“. Într-adevăr, cu gândul tot la cucerirea Ardealului, Nicu Filipescu a venit din Germania foarte abătut de tot ce văzuse. Sub pretext de îndeplinire a diferitelor formalități, fostul ministru de Război român fusese plimbat prin toată Germania, de la Baden-Baden la Berlin și de la Berlin la Viena, ca să vadă cum se făcea mobilizarea nemțească și să ia contact cu armata Kaizerului. Între patru ochi, câteva ceasuri după sosirea lui în Sinaia, Filipescu îmi spunea:

[141] Capșa din București.

„Mi-e frică de un nou '70; armata asta nu poate fi bătută... Ce ne facem?". Scăpat de sub sugestia cizmelor germane ce băteau pasul într-o impecabilă cadență, Nicu Filipescu și-a revenit totuși în fire — i-a fost de ajuns să vadă pe Marghiloman făcând pe prudentul, ca din antipatie să adopte atitudinea cea mai imprudentă. În primele zile a aprobat fără nicio rezervă atitudinea de neutralitate hotărâtă de Consiliul de Coroană, dar influențat de Iancu Lahovari și de doctorul Cantacuzino, care aveau cu atât mai multă trecere la dânsul cu cât nu-i socotea ca rivali în realizarea ambițiilor sale politice, a trecut pe nesimțite de partea minorității „intervenționiste". L-a docănit și Mișu Cantacuzino, pe care-l capacitase parizianul Pascal Toncescu, procurator de fete și tovarăș de băutură angajat cu anul de moștenitorul Nababului. Eu unul nu vedeam altă soluție rațională pentru țara noastră decât o expectativă neutrală ca să vedem de ce parte erau să cadă sorții și să zburăm în ajutorul învingătorilor. Nu era de nasul nostru să ne băgăm de la început în inima conflictului, a cărui soartă nu puteam s-o influențăm cu o armată inexistentă precum cea pe care o experimentaserăm în Bulgaria cu un an înainte. Era foarte probabil ca războiul să fie lung; trebuia înainte de toate să folosim răgazul ce ne da ca să ne înarmăm — și mai târziu, cu o armată ca lumea, puteam poate spune și cuvântul nostru, chiar față de beligeranți puternici, dar pe trei sferturi istoviți. Toate coardele sufletului meu vibrau pentru alipirea Ardealului, dar dacă soarta nenorocoasă și care, încă o dată, nu sta în mâna noastră, ar fi hotărât altfel, nu m-aș fi dat înlături față și numai de o sporire a patrimoniului nostru cu Basarabia... Am încercat să influențez cât am putut pe Nicu Filipescu și să-l mențin pe calea prudenței politice — dar n-am izbutit. De acord cu mine asupra fondului, la început, s-a despărțit de părerile mele chiar de la început, asupra formelor. Da, zicea el, să păstrăm deocamdată neutralitatea, dar drepturile noastre asupra Ardealului trebuie aduse la cunoștința lumii întregi *și trebuie să menținem și vlaga în poporul nostru.*

În același sens a evoluat în cursul lunii august și Take Ionescu, care, pe măsură ce Marghiloman se apropia de Brătianu pe terenul Neutralității[142], se depărta și el de această neutralitate pe care o voise *definitivă și leală.* După un moment de siderare, în care politicienii noștri s-au mărginit să facă în pantaloni, politica de partid și de ambiție personală și-a reluat toate drepturile. Take Ionescu se declarase neutru „definitiv și leal", în convingerea că Brătianu și

[142] Marghiloman era de acord cu Brătianu asupra Neutralității și hotărât să se despartă de dânsul numai pe chestiunea ieșirii din neutralitate, ca să reprezinte teza opusă celei susținute de primul ministru liberal!

Marghiloman se vor pronunța pentru o imediată intrare în război alături de nemți. De vreme ce însă Brătianu și Marghiloman adoptaseră o neutralitate și mai definitivă și mai leală ca a lui, nu-i mai rămânea domnului Șapte Pantaloni decât să îmbrace un al optulea și din neutrist să devină intervenționist. Pentru a câștiga opinia publică, un intervenționism nu putea fi însă îndreptat decât împotriva Puterilor Centrale și cu lozinca populară „Vrem Ardealul". Dar Take Ionescu nu era în politică îndrăznețul marilor hotărâri; cu toată popularitatea sa electorală (opera agenților săi) nu era nici omul maselor și al curentelor irezistibile: îi trebuia un asociat, un făcător de opinie, o fire hotărâtă și puternică care să tragă brazda în care el, Take, să semene. A găsit aceste însușiri — ce-i lipseau — în Nicu Filipescu și uitând portretul zugrăvit de mână de maestru pe care l-am reprodus mai sus — după cum uitase prietenia cu Kiderlen-Waechter și angajamentele luate în anii precedenți la Berlin — s-a îndreptat spre dânsul. Nicu Filipescu, care nu avea niciodată înaintea ochilor decât *scopul momentului* , care uita nu numai insultele aduse de dânsul altuia, dar și cele aduse lui — Nicu Filipescu, care, ca și Take, nu putea suferi pe Marghiloman și pe Brătianu și care — el — nu primise Neutralitatea decât ca un „pis-aller" provizoriu, a consimțit într-o zi să strângă mâna pe care i-a întins-o „Șloimul cu aere de Cesar!"[143] Cu reticențe mai întâi, cu un „laisser-aller" din ce în ce mai accentuat pe fiecare zi, în mai puțin de o săptămână s-a încheiat acea alianță care a ținut până la moartea lui Nicu Filipescu, ca și cum trecutul n-ar fi existat. Am avut „par la suite" impresia că acest trecut Filipescu îl uitase de tot, dar că Take își mai aducea din când în când aminte de portretul de la Iași...

Noi, cei din jurul lui Filipescu, eram împărțiți de politica externă, dar mai ales pe cea internă. În materie de politică externă deosebirea era numai o nuanță: eram toți pentru intrarea în război împotriva Puterilor Centrale și pentru dezrobirea Ardealului, dar unii voiau intrarea imediată în război, pe când o minoritate — din care făceam parte și eu — voia să mai așteptăm și să ne alegem momentul. În materie de politică internă, majoritatea era cu mine împotriva oricărei colaborări cu Take Ionescu, care susținuse exproprierea și pe care nu-l puteam suferi.

Pentru o apropiere cu Take era numai urdurosul de Grigoraș, fiul tatii, și câțiva oameni de casă ai lui Filipescu, mai mult țucaliști decât tovarăși politici. Unii trăgeau la dreapta și alții trăgeau la stânga, și

[143] Împăcarea a făcut-o Costinescu, la el acasă, unde s-au întâlnit cei doi adversari, până atunci ireductibili.

am tras așa toată luna lui august... Pe lângă aceste plăceri de ordin special, eu am mai avut la Sinaia și pe aceea de a servi de comisionar („Du-te și spune-i!“) și de împăciuitor între Marghiloman și Filipescu. De vreo două ori am crezut că nu voi mai izbuti să-i împac... De obicei, după ce lămuream situația, fixam o oră precisă până la minut, la care Marghiloman pleca de la Palace-Hotel, unde locuia, și luând-o prin parc spre Bulevardul Ghica, se întâlnea cu Filipescu pe care — caracterul lui fiind mai refractar — îl coboram eu de la vila lui, prin strada Lascăr Catargiu, spre bulevard și parc! Întâlnirea era astfel calculată la jumătatea drumului. Bineînțeles, asistam și eu la întrevedere, eram luat ca martor când de unul, când de altul și-i potoleam când prin accente prea expansive atrăgeau atenția trecătorilor!

Și au mers lucrurile așa, dintr-o ceartă în alta, dintr-o împăcare în alta, din întrevederi în întrevederi, ba cu Costinescu, ba cu Poklevski, ba cu Czernin, până în ziua de 14 septembrie, când Filipescu ne-a făcut o boacănă și a dat pe față ceea ce până atunci rezervase numai augurilor lui: hotărârea sa de a sparge geamurile! În acea zi — eram mai toți la Sinaia — Filipescu urma să meargă la București pentru treburi. Treburile erau în realitate un pretext — căci cu știința lui, dar fără a noastră, a prietenilor săi din Sinaia, o mare manifestație se pusese la cale în Capitală. Deja la trecerea trenului prin gara Ploiești, mai multe sute de oameni invadaseră peronul strigând „Vrem Ardealul!“ și „Jos Neutralitatea!“. Filipescu se arătase la fereastra vagonului și adresase poporului câteva cuvinte patriotice și antibrătieniste...

În București, la Gara de Nord, a fost însă „lată rău“, vorba lui Victor Antonescu. Filipescu a fost primit cu surle și cu urlete de o mulțime delirantă, care umpluse toată piața gării. De la gară, s-a pornit în cortegiu spre statuia lui Mihai Viteazul, pe bulevard, și acolo s-a ținut o adevărată întrunire publică cu discursuri înflăcărate prin care se cerea intrarea în război și cucerirea Ardealului. Și așa a început lupta pe față, lupta care a ținut doi ani, cât și Neutralitatea, până la intrarea României în acțiune — luptă care a dus între altele și la sfâșierea și la distrugerea Partidului Conservator... Ce a fost mai nostim a fost că în această primă manifestare publică împotriva Puterilor Centrale, cel care țipa mai tare, călare pe capota mașinii ce ducea pe Filipescu la coada calului lui Mihai Viteazul, a fost Griguță Cantacuzino, același Griguță Cantacuzino[144], care două luni mai târziu și-a vândut pe bani buni gazeta *(Minerva)* nemților!...

[144] Al doilea fiu al Nababului, soțul viitoarei Didina Cantacuzino!

Neutralitatea! Oribilă epocă a istoriei noastre, în care ne-am dat arama pe față. În loc să muncim zi și noapte și să ne făurim instrumentul întregirii neamului, ne-am certat *doi ani de zile,* în demni moștenitori ai Bizanțului și ai Fanarului! Am făcut politică și afaceri, în loc să facem treabă! Până și oamenii cei mai curați în intențiile lor, ca Nicu Filipescu, s-au pus în fruntea „Acțiunii Naționale" ca să agite strada, când o adevărată *acțiune națională* ar fi cerut numai încordarea spiritelor pentru înzestrarea armatei. Dar cine s-a ocupat de armată? Cine, din cei care urlau „vrem intrarea imediată în acțiune" s-a preocupat dacă avem *cu ce* să facem război? Această epocă a Neutralității, cu nebuniile și cu rușinile ei (mă gândesc la „contractul britanic" — (stocarea grâului) — și la toate furniturile Statului, și la permisele de export, ar fi meritat să fie descrisă în amănuntele ei, pentru pedeapsa generației noastre și pentru edificarea celor viitoare. Din nenorocire, n-a scris-o și n-o scrie nimeni, și e păcat! Eu nu pot să mă întind aci asupra ei, căci ar fi să mai prelungesc cu două volume aceste *Amintiri* deja prea lungi. În mărturiile mele din aceste caiete pot numai să însăilez evenimentele în care nu am fost amestecat direct.

Adevăratele toane nu l-au apucat pe Filipescu decât după ocuparea Lembergului de către ruși. Până atunci lucrurile au mai mers cum au mai mers, și antagonismul dintre dânsul și Marghiloman era mai mult o chestiune de temperament și de antipatie personală decât de determinare în politica externă, căci și unul, și altul erau pentru neutralitate, deși privirile lor erau îndreptate în direcții opuse. În ședințele Comitetului Consultativ al partidului, care s-au ținut șir de la septembrie înainte, Filipescu s-a arătat până după Lemberg foarte pașnic și foarte cuminte. În ședința care a avut loc a doua zi după manifestarea de la Mihai Viteazul, contra așteptării tuturor, ne-a explicat că fusese „antrenat" de alții, că nu fusese în gândul lui să provoce incidente cu cineva, că voise numai să dea o nădejde Ardealului, care suferă, și că era de perfect acord cu cei care socoteau că România nu putea ieși pentru moment din neutralitate. Și la sfârșitul ședinței a plecat prietenește cu Marghiloman. După câte mi aduc aminte, a fost și pentru ultima dată!

Dar înainte să vorbesc despre duelul politic dintre Filipescu și Marghiloman, în care am fost amestecat până în gât, două vorbe despre Regele Carol — pentru o destăinuire interesantă, care va putea servi la conturarea siluetei acestui Suveran, în ultimele zile ale domniei lui. În prima jumătate a lunii lui septembrie, pe când eram încă la Sinaia, și înainte să ne ajungă preciziuni asupra bătăliei de la

Marna[145], m-am pomenit poftit la dejun de Majestatea Sa. Invitația m-a mirat, căci nu jucam încă rol de personaj politic de mâna întâi, și nu eram nici printre intimii Palatului. Mă întrebam, urcând spre Peleș, ce-o fi vrând Regele cu un simplu sentor din opoziție, care nici măcar nu se înscrisese în registrele sale. Am aflat-o după dejun, după un dejun anemic, cu bucate fără gust la care, în afără de apa Peleșului care țâșnea dintr-o farfurie așezată în mijlocul mesei (o fantezie romantică a Reginei Carmen-Silva), n-a mai țâșnit nimic în atmosfera de plictiseală pe care o întreținea duhul colonelului Baranga și al doctorului Mamulea, cocoși isteți printre cei câțiva claponi familiari înșirați în jurul mesei. După masă, Regele m-a luat într-un colț și am priceput rostul invitației. Mi-a spus că victoria Germaniei era asigurată și că va veni repede; dânsul cunoștea întregul plan și hotărârile împăratului Wilhelm, plan și hotărâri adoptate de altminteri și de Marele Stat Major german și de Guvernul din Berlin. El putea să-mi spună ziua precisă în care armatele Reich-ului vor intra în Paris și cunoștea dinainte și condițiile păcii: nu erau rele pentru Franța, căreia, de data asta, nu i se va mai cere niciun sacrificu teritorial! Încât ne privea pe noi, *ar fi o crimă* (au fost propriile cuvinte ale Regelui) dacă n-am ieși măriți din acest război. *Măriți, nu puteam însă ieși decât aliniindu-ne alături de Germania* , și repede, căci victoria ei era asigurată și nu mai era decât o afacere de câteva luni, poate de câteva săptămâni... Efortul ce ni se va cere nu va fi mare, ridicol de mic față de răsplata care ne așteaptă... „Eu nu pot însă declara război Puterilor Antantei, fără asentimentul opiniei noastre publice" — a continuat Regele — „și acest asentiment nu-l pot avea fără concursul lui Nicu Filipescu... Cunosc (de unde?) influența d-tale asupra lui Filipescu; numai dumneata poți să-l determini la un gest pe care (și m-a apucat de haine, el, atât de sobru în gesturi și atât de depărtat de cele familiare...) *de altminteri conștiința strămoșilor săi,* dacă nu interesele superioare ale țării, i-l cere!" Se lămurise totul, încăpățânatul bătrân, care voia să moară cu steagul mult iubitei și adevăratei sale patrii în brațe, mă chemase pentru o ultimă tentativă.

Mirat, i-am făgăduit că voi încerca și că-i voi aduce răspunsul lui Filipescu, bun sau rău, îndată ce voi socoti că putea fi considerat ca definitiv (căutam să câștig timp...). Am părăsit după două zile Sinaia și răspuns nu i-am mai adus... Mărturisesc că n-am făcut nicio tentativă în sensul cerut de Rege pe lângă Nicu Filipescu, mărginindu-mă să-i povestesc scena! Și cum era să insist, când

[145] Pe vremea aceea nu aveam radiodifuziunile, care să ne ție zi cu zi în curentul desfășurării operațiunilor și mai trebuie adăugat că le-a trebuit și francezilor timp până să-și dea seama că bătălia de la Marna fusese o mare victorie.

cunoșteam convingerile lui Filipescu, care erau și ale mele — când cam în aceeași vreme a venit Brătianu la cei doi șefi de partide din opoziție (Marghiloman și Take Ionescu) și le-a spus *că Rusia ne oferea, cu garanția Franței și Angliei,* toate teritoriile locuite de români din Monarhia Austro-Ungară, *în schimbul neutralității noastre?* Și Take Ionescu, și Marghiloman, după un scurt schimb de vederi cu Nicu Filipescu, au aprobat de altminteri primirea propunerilor rusești, și un comunicat pecetluind neutralitatea noastră a fost dat de Guvern[146]...

N-am avut prilejul să raportez Regelui Carol rezultatul negativ al misiunii cu care mă însărcinase, fiindcă a murit pe neașteptate, două săptămâni după ce mă poftise cu atâta amabilitate la dejun.

Din înmormântarea primului Rege al României n-am văzut decât trecerea cortegiului pe bulevard, pe dinaintea ferestrelor mele, în drumul de la gara Băneasa (îi zicea pe acea vreme Mogoșoaia) la Palat. Deși-l priveam cam de sus (de la etajul al 4-lea) am putut să-mi dau seama că nu era nici multă durere, nici multă întristare în sufletele oamenilor ce însoțeau carul mortuar. Toată lumea era cu gândul la Război și toate evenimentele se judecau, în acele zile de încordare, prin prisma intrării sau neintrării noastre în acțiune și a direcției în care această intrare ar fi să fie hotărâtă. Moartea Regelui Carol a consternat pe germanofili, dar a ridicat o piatră de pe pieptul antantofililor, care știau ce adversar ireductibil aveau în defunctul Suveran. Și cum germanofilii erau puțini, chiar în urma sicriului lui „Karl der Weise", surâsurile dominau lacrimile. Trist ar fi putut să fie Ferdinand, germanofil până în măduva oaselor, dar era prea mulțumit să devină Rege și să fi scăpat de sub controlul unchiului care-l teroriza, ca să verse lacrimi. Singurul care făcea „un cap de înmormântare" era conu' Alecu, șeful nostru, care odată cu Regele Carol își îngropa și o bună parte din șansele sale de escaladare a Guvernului... Cum nu eram încă „demnitar al Statului", m-am abținut și de la slujba de la Palat, și de la excursia funebră la Curtea de Argeș. Soarta a vrut să-i înmormântez, după ce am ajuns ministru, și pe Regele Ferdinand, și pe Regina Maria, mai tânără decât mine, așa încât am avut parte — cu toate parastasele la care a trebuit să asist — mai mult decât se cuvenea de ceremonii de acest soi.

Moartea Regelui Carol a schimbat toată situația în politica noastră internă. În ce privea pe Brătianu, ea l-a întărit enorm. Pe

[146] Bratianu a comunicat totodată lui Marghiloman și lui Take Ionescu că ministrul Turciei i-a declarat, în numele Guvernului său, că orice mișcare a României împotriva Austro-Ungariei ar fi urmată de o imediată intrare a Turciei în război, alături de Puterile Centrale. În ce privea atitudinea Bulgariei față de noi, ea era mai mult decât dubioasă...

Regele Carol nu-l putea învârti după degete. Bătrânul Suveran făcea — cât a putut — după capul lui, nu era sub influența nimănui și autoritatea sa era atât de mare în lumea politicienilor noștri încât Brătianu se simțea foarte Ionel în fața lui. Pe chestiunea arzătoare a Războiului, Ionel simțea opinia publică în spatele lui pentru a împinge țara de partea Aliaților, dar își da seama totodată că avea o luptă grea de dus împotriva bătrânului Rege, pentru a mișca poporul român spre destinele lui istorice. În această luptă, decisivă, putea cădea de o parte sau de alta și decât această incertitudine, Brătianu prefera bineînțeles netezirea terenului... Și Ferdinand era germanofil, dar Ferdinand n-avea voință și putea fi învârtit de alții. Asupra lui, Brătianu putea exercita cu ușurință presiuni covârșitoare, prin Știrbei și prin Regina Maria — unul omul său, cealaltă aliata lui în politica externă... Pe de altă parte, în formula Brătianu-Ferdinand, omul cu experiență politică și cu autoritate era Brătianu, nu Regele — în opoziție cu formula Brătianu-Carol, în care succesorul patriarhului de la Florica se înfățișa „comme un très petit garçon". Cu suirea lui Ferdinand pe Tron, Brătianu a devenit stăpân absolut pe situație și singur răspunzător al sorții țării noastre. Această enormă sporire de răspundere i-a sporit și autoritatea în partidul său ca și în opinia publică —, dar din nefericire l-a făcut să piardă și puțin capul.

Pentru șefii opoziției, schimbarea de domnie a fost un dezastru. Marghiloman era printre conducătorii politici preferatul bătrânului Rege. Tot jocul lui Marghiloman consta în lucrătura lui Brătianu prin măgulirea patimilor Suveranului. Pentru dânsul, Carol era pârghia atotputernică prin care trebuia să răstoarne carul liberal, cu brătieni cu tot. Germanofilia parvenitului încălțat la Paris și scrobit la Londra n-a avut alt motiv. Dacă Regele Carol ar mai fi trăit un an, nu era exclus ca Marghiloman să-și ajungă scopul. Din nefericire pentru el, dar din fericire pentru țară, cum spunea mai târziu Vintilă Brătianu, „un Roi lui avait claqué entre les doigts!" Boșofil era și Ferdinand, și prieten era și cu dânsul Marghiloman, dar Ferdinand nu mai conta. Pe Ferdinand trebuia el, Marghiloman, să-l susție, dar nu să se gâdească să fie susținut de el. Față de Știrbei și de Regina Maria, Marghiloman se bucura de o încredere sportivă, mondenă și pentru Prințul Barbu cel puțin familială. Pentru cei doi turturoi și pentru papagalul din colivia vecină, „Alexandre" era bun de sfat pentru plasarea economiilor, dar nu pentru politică...

Pe Take Ionescu, Regele Carol nu-l iubea, dar cel puțin îl considera ca utilizabil pentru ieșirile din încurcătură, pe când Ferdinand nu-l putea suferi și i-o arăta. Și pentru noul Rege mai era și inutilizabil,

fiindcă noul Rege nu era om să iasă singur din încurcătură. Rămânea Știrbei, cu care Take era în termeni foarte buni. Erau însă mai mult relații de afaceri decât relații politice, și în materie de politică Știrbei nu ieșea din ordinele lui Brătianu.

Ce să mai vorbesc de Filipescu? Pe Filipescu, Regele Carol nu-l iubea deloc, dar Ferdinand îl ura. Într-o audiență pe care i-a cerut-o tată-meu noului Rege după suirea sa pe Tron, acesta nu s-a jenat să califice pe Filipescu de „canalie", deși cunoștea raporturile de prieteni dintre cei doi oameni. De altminteri, tată-meu s-a sculat și a pus numaidecât capăt audienței și cât a trăit n-a mai călcat la Palat. Această ură, reciprocă de altminteri, era pricinuită de pasiunea lor comună pentru d-na Prezan pe care o... fericeau pe rând. Gelozia de pe terenul sentimental se transformase în ură pe cel politic!

După moartea Regelui Carol, craii opoziției s-au așteptat la formarea unui Guvern național. Brătianu, încă de pe vremea Regelui Carol, dăduse cu o asemenea formulă, când pe la nasul lui Marghiloman, când pe la al lui Take Ionescu. Numai că pe atunci Brătianu se găsea în dificultăți față de Regele Carol și socotea că pentru un ultim și definitiv asalt — eventual — va avea trebuință de încordarea tuturor ca să împiedice pe credinciosul Hohenzollern să arunce țara în brațele nemților.

Cu Ferdinand pe Tron, cu Știrbei și cu Mariția la cheie, Brătianu nu se mai temea de nimeni și nu mai avea nevoie de ajutor. A tras prin urmare toată spuza pe turta lui și nu s-a mai încurcat cu gândul unui Guvern național până în 1916 după Turtucaia — căci nenorocirea și paguba era totdeauna gata să le împartă cu altul. Un comunicat laconic a anunțat țării, după înscăunarea Regelui Ferdinand, că Majestatea Sa, având toată încrederea în primul ministru moștenit de la gloriosul său unchi, i-a refuzat demisia și l-a rugat să continue mai departe... să pregătească dezastrul din toamna anului 1916!

Deși trebuia să se aștepte la așa ceva, craii opoziției au fost decepționați, mai ales intervenționiștii, Take Ionescu și Nicu Filipescu. De unde până atunci se războiseră mai ales împotriva Regelui Carol — după moartea acestuia, inamicul lor nr. 1 a devenit Brătianu, căci Marghiloman nu s-a pronunțat categoric și definitiv pentru nemți decât după ce a rupt partidul în două, în 1915. Take Ionescu și Filipescu văzuseră în faptul că Brătianu nu voia Guvern național, ca și în cochetăriile sale cu Marghiloman, dacă nu o tendință de apropiere de Puterile Centrale, cel puțin o hotărâre de a nu intra în acțiune împotriva lor și de a păstra o mănoasă, dar rușinoasă Neutralitate. Amândoi erau convinși „că pierdem trenul" și fața lui Take se arăta

tot mai verde, pe când Nicu Filipescu, congestionat și exuberant, făcea spume la gură. Cu cât Brătianu se arăta mai „cunctator“ cu atât fostul campion al „neutralității leale și definitive” devenea mai intervenționist și împingea pe Filipescu să dea foc paielor. În a 3-a și a 4-a lună a Războiului, pozițiile conducătorilor noștri politici se fixaseră astfel: Brătianu pentru Neutralitate, Take Ionescu pentru intrare în Război alături de Aliați, Marghiloman idem, dar alături de Puterile Centrale — Take Ionescu arătându-și jocul pe față, iar Marghiloman ascunzându-l încă. Las pe Filipescu la o parte, fiindcă resorturile care-l împingeau erau cu totul altele; el era sincer și dezinteresat în acțiunea lui, pe când Take Ionescu și Marghiloman, nu. Politicieni înainte de toate, cei doi șefi de partide nu urmăreau decât puterea, și ca să o obție, trebuiau *să susție* o politică deosebită de-a Guvernului. Dacă ar fi fost la Guvern, în locul lui Brătianu, și Marghiloman și Take Ionescu s-ar fi pronunțat pentru Neutralitate, fie și numai până la deplina lămurire a sorții Războiului. Fiindcă erau însă în opoziție, și Brătianu adoptase politica de neutralitate, ei au adoptat numaidecât politica opusă, adică politica de intervenție. Și fiindcă Take Ionescu s-a hotărât cel dintâi, a luat linia cea bună, adică pe cea care se bucura de mai multă popularitate și care se încadra în revendicările noastre naționale de totdeauna. Marghiloman, nefiind încă lămurit asupra intențiilor lui Brătianu — după cum am arătat mai sus, a ezitat, a pierdut timp și n-a mai găsit liber decât „le coté de chez Swan“, adică partea nemților și a ajuns astfel germanofil fără să vrea, fiindcă înaintea lui — Brătianu luase Neutralitatea în brațe și Take Ionescu pe Aliați. Căci atât pentru Marghiloman, cât și pentru Take Ionescu, „Idealul Național” avea forma unui portofoliu prezidențial.

De cu totul alte patimi era mânat Nicu Filipescu. Pentru dânsul, portofoliile, Guvernul nu existau; era hipnotizat de o singură idee: *lupta pentru unirea tuturor românilor.* În afară de această idee, nimic nu-l interesa și, convins că acest Război era un prilej unic pentru realizarea năzuințelor noastre seculare, voia să se arunce cât mai iute în el, convins că sacrificiile noastre nu vor fi inutile pentru izbânda cauzei celei bune. Ce-i păsa lui de Guvern! De câte ori nu l-am auzit: „Să intre Brătianu în război și mă bag slugă la el!“. Avea dânsul cusururile lui, dar avea și un mare suflet, care nu găsise în realitate, în toată scârba lui de carieră politică consacrată tertipurilor bizantine și sforăriei de culise pentru periodica și umilita obținere a puterii, decât satisfacții submediocre. Un vânt aprig și curat se ridicase acum asupra băltoacelor noastre politice: Filipescu s-a pus în bătaia lui și

cu pânzele umflate, a trecut din mlaștinile stătute și împutrezite, în marea agitată a nădejdilor nețărmurite.

În urmărirea întregirii neamului nostru, Brătianu a fost un diplomat, un calculator — un calculator care de multe ori s-a înșelat în calculele lui și un diplomat care a avut noroc și nenoroc, dar n-a fost apostolul unui crez și în sufletul lui s-au ciocnit numai patimi mărunte. În septembrie 1914, duhul sfânt s-a coborât asupra lui Filipescu și l-a orbit pentru tot ce era raționament, dar i-a dat în schimb avântul ce poate duce la lucruri mari, dar și până în fundul prăpastiei. Lăsând la o parte toate preocupările lui mărunte și de cele mai multe ori meschine dinainte, Filipescu n-a mai fost cât a mai trăit decât omul unei singure idei, pe care a urmărit-o fără șovăire până și în mijlocul celor mai cumplite chinuri fizice, căci boala îl cuprinsese în brațele ei nemiloase. După cum s-ar fi băgat slugă la Brătianu, s-a împăcat cu Take, a devenit tovarășul său nedespărțit, a suferit toate umilințele, numai să-și vadă scopul atins.

Evoluția acțiunii lui Filipescu • Momentul Lembergului • „Ne cheamă Ardealul!“ • Filipescu contra lui Marghiloman • Caut să salvez unitatea partidului • Banchetele Cercului de Studii • „Acțiunea Națională“ • Discursul lui Marghiloman la „Bulevard” și declarațiile sale la Comitetul Executiv • Cotitura lui Marghiloman • Conferința mea la „Universite des Annales” • Costinescu îmi încredințează o misiune în străinătate • Filipescu la Cercul de Studii • Călătorie la Roma (prin Viena și Meran) • Noua criză în Partidul Conservator • „Momentul Italia” • Demisia lui Costinescu • Conflictul de la Cercul de Studii și demisia mea din președinția lui.

Acest scop, Filipescu l-a urmărit la început cu oarecare măsură, respectând încă metodele politice curente pentru determinarea atitudinilor de partid. Manifestația la monumentul lui Mihai Bravul a avut mai mult caracterul unei strengării și nu s-a repetat.

Ceea ce a scos însă pe Filipescu din sărite și l-a făcut să rupă toate zăgazurile a fost ceea ce s-a numit „momentul Lembergului“. În ziua în care rușii au ocupat Lembergul, mulți au socotit, și printre ei Filipescu, că soarta Austro-Ungariei era definitiv hotărâtă și că un atac din partea opusă ar duce la o repede lichidare a dublei Monarhii. Ca și cum diviziile germane[147] n-ar fi existat!

Filipescu era însă convins că un moment mai prilenic de a intra în război nu se va găsi, și era foarte mult încurajat în această direcție prin informațiile ce le primea de la ardeleni. Reproduc aci o scrisoare primită de la Octavian Tăslăuanu[148], unul din cei mai inteligenți observatori de peste munți, scrisoare ce poate da o impresie exactă asupra stărilor de spirit din dosul frontului de răsărit:

---

[147] Trebuia să facem cunoștința lor în 1916!

[148] Ajuns ministru cu bucluc, după Război, sub Averescu!

Am fost trei luni în Galiția pe câmpul de război, am luat parte la peste 20 de lupte împotriva rușilor și am îndurat maximul suferințelor de care este capabil un om. Întreg Regimentul nostru de glotași, nr. 23, din Sibiu a fost nimicit de holeră, de frig și de ruși. Din compania ce am comandat-o eu au mai rămas 5 oameni. Cam aceeași soartă au avut-o toate regimentele armatei noastre din Galiția. În special cele românești. Astăzi armata austriacă n-are companii mai tari de 50 de soldați, și aceștia ca vai de ei. Am luptat alături cu trupe din vreo zece regimente și toți ofițerii mărturiseau că numai o minune a lui Dumnezeu ne mai poate ajuta.

Ultimele lupte le-am avut în nordul Ungariei, spre nord de Stropko. Aici am înghețat de frig și în 29 noiembrie[149] *am plecat de pe belstematul câmp de război. Acum sunt acasă și îmi caut sănătatea. Monarhia noastră face ultimele sforțări. Pentru 16 ianuarie stil nou e chemată ultima rezervă: gloatele clasa B. Din regiunea noastră dezertează foarte mulți. De o săptămână au și introdus „statariul". Se aud știri neliniștitoare și de peste Carpați. Nu știu care este adevărul, din toate câte se aud. Mi-ai face o mare bucurie dacă mi-ai scrie câteva cuvinte asupra intențiilor voastre. Îți închipui cât și de ce mă interesează.*

Și mai am o rugăminte. Pe tine nu te costă o așa de mare osteneală să-mi procuri un pașaport românesc, pe baza celui vechi, aci alăturat. Am însemnat cu creionul ce trebuie schimbat și pentru toate eventualitățile trimit și o fotografie.

N-am de gând să trec în Țară decât silit de împrejurări și într-un caz, când rămânerea mea aici ar fi imposibilă.

Vreau să stau aici, unde cred că voi fi de folos când va suna ceasul. Pașaportul îmi trebuie numai când totul ce pun la cale n-ar reuși. Nu vreau să-mi jertfesc viața de pomană.

Scrisoarea ți-o trimit prin d-na Triteanu[150]*. Răspunsul împreună cu pașaportul de mi-l vei putea trimite, te rog să-l dai tot dumneaei, care îți va comunica adresa din București.*

Dorindu-ți sărbători fericite etc., etc.

Oct. Tăslăuanu

Am încercat să conving pe Filipescu că strategia războiului era mai complicată decât părea și că o Austro-Ungarie chiar bătută nu putea fi lichidată cât timp era alături de ea o Germanie încă neînvinsă. Cu cât argumentele mele erau mai irefutabile, cu atât Filipescu se înfuria

[149] Scrisoarea e de la începutul lui decembrie. Asemenea scrisori au început să curgă la București de prin octombrie.

[150] Ilustra Venturia, mai târziu soția gălăgioasă a lui Octavian Goga, și apoi „Rasputin" *a toute faire* pe lângă mareșalul Antonescu...

mai tare și înjura... pe Marghiloman și pe Brătianu, „două cutre care s-au înțeles" — zicea el, fără să o prea creadă. Strategia lui Filipescu era mai comodă ca a conducătorilor de gloate ce se luptau pe cele două fronturi europene: neputând băga România în foc, neîndrăznind să înfrunte pe Rege, s-a aruncat asupra lui Brătianu și asupra lui Marghiloman, căci îi trebuia un război! Atacurile, chiar nedrepte, împotriva lui Brătianu m-au lăsat rece. Pentru mine, Brătianu era încă omul exproprierii și la urma urmei adversarul nostru politic. Nu puteam însă privi cu aceeași indiferență atacurile tot atât de violente împotriva lui Marghiloman. Personal Marghiloman nu-mi era simpatic și fățărnicia lui politică mă dezgusta, toate simpatiile mele, și politice, și de ordin personal, erau alături de Filipescu, de lângă care, cu toate năzbâtiile lui, nu m-am clintit până a murit. Dar în toamna anului 1914 mai credeam în forța Partidului Conservator și-mi închipuiam încă că va fi chemat să înfăptuiască lucruri mari, cu condiția să nu-și rupă coeziunea prin lupte și rivalități intestine. M-am ridicat prin urmare cât am putut — și am fost singurul care m-am ridicat din jurul lui Filipescu — împotriva unei atitudini și a unei acțiuni menite să spargă partidul și să-l dea de râpă. N-am reușit să opresc pe Filipescu pe calea lui greșită, dar am rămas cu conștiința împăcată că mi-am făcut toată datoria. Filipescu era omul cel mai nesocotit și mai impulsiv în ceasurile lui de patimă și faptul că nu m-a înjurat și nu m-a dat niciodată afară de câte ori am încercat să-l rețin aproape cu forța pe marginea prăpastiei mi-a dovedit cât ținea el la mine și m-a legat și mai strâns de dânsul. Dar prietenia, chiar politică, nu m-a putut împiedica să-i cântăresc greșelile și să-l judec cu obiectivitate.

În această acțiune de cimentare, în această străduință de a împiedica sciziunea partidului, m-am slujit cât am putut și de Cercul de Studii pe care-l prezidam. Filipescu ținea la acest Cerc de Studii ca la copilul lui, iar Marghiloman, ca șef al partidului, nu-l putea nesocoti. Nu e locul s-o fac aci, și în capul meu s-au năruit multe amănunte, așa încât renunț a povesti certurile aproape zilnice dintre cloncanii de o parte și de alta a baricadei, aprecierile „trimise vorbă" de cei doi șefi unul altuia, înșfăcările lor în rarele ocazii în care se mai întâlneau. În fiecare zi aveam o furtună de calmat, o jignire de lămurit, o rană de pansat. „Ce né etait pas une vie", dar de dragul partidului m-am sacrificat. De când Lembergul dusese la paroxism zâzania între Marghiloman și Filipescu, Comitetul Consultativ al partidului n-a mai fost convocat, fiindcă Marghiloman se găsea în minoritate în sânul lui față de Filipescu. Pe la sfârșitul lui noiembrie

însă, Marghiloman, făcând pontajul Comitetului Executiv și socotindu-se stăpân pe el, l-a convocat, în speranța că-și va întări astfel situația. Se înapoiase tocmai și Maiorescu din străinătate și Marghiloman se bizuia pe autoritatea lui pentru a întări pe a sa. Ședința a fost interesantă, fiecare parte și-a dezvoltat părerile și convingerile. Filipescu a vorbit cu căldură, dar cu măsură; de necrezut, dar violent a fost numai tatăl meu, omul calm printre calmi, dar care, pe chestiunea războiului se înflăcăra mai rău ca Filipescu. Maiorescu a discutat argumentele fiecărei părți, a construit câteva silogisme, a acoperit „pe șeful partidului" cu flori și a conchis că eram o țară prea mică și prea slabă ca să luăm singuri hotărâri într-un conflict mondial, *și că trebuia să așteptăm și să vedem ce va face Italia, pentru ca eventual să facem ca dânsa...* Soluția „ca Italia", deși nu convenea nimănui (căci nici germanofilii, nici antantofilii nu erau siguri de „sorella" noastră mai mare!), a fost în cele din urmă adoptată de toată lumea, cu dorința apăsat exprimată ca luptele intestine din partid să înceteze...

Ședința Comitetului Executiv a fost o decepțiune pentru Marghiloman, care spera că marea majoritate a celor de față să facă zid în jurul lui împotriva lui Filipescu. A fost momentul prielnic pe care nu l-am pierdut ca să dau o lovitură cu Cercul de Studii și să încerc să împac definitiv lucrurile. Până atunci mă mulțumisem în Cercul de Studii să solidarizez tineretul cu lozinca „unitatea partidului înainte de toate", și izbutisem. Majoritatea celor tineri era intervenționistă, alături de Nicu Filipescu, dar erau și mulți, chiar foarte mulți germanofili convinși, care gravitau în jurul lui Marghiloman, și chiar în jurul lui Carp, ieșit din partid și protagonist al intrării imediate a României în război alături de Puterile Centrale. Chiar doi din secretarii Cercului, Dinu Arion (fiul lui C.C. Arion) și Barnoschi-Vasiliu, erau printre cei mai înfocați carpiști. Dar toți erau convinși de necesitatea neclintitei păstrări a unității partidului. Profitând de momentana liniștire a spiritelor după ședința Comitetului Executiv pomenită mai sus, am socotit că o spovedire a celor bătrâni față de cei tineri ar putea întări această unitate a partidului pe care toți voiam s-o întărim cu cât o simțeam mai amenințată.

Am făcut planul unei serii de banchete, fiecare urmând să fie prezidat de un fruntaș al partidului, invitat în același timp să ție o cuvântare în legătură bineînțeles cu situația momentului. Ideea mea a fost împărtășită fără greutate de Comitetul Cercului și s-a hotărât ca primii invitați să fie Marghiloman și Nicu Filipescu, în această ordine. Mai rămânea să conving pe Marghiloman să facă declarații

împăciuitoare și m-am pus pe capul lui. După cum se va vedea numaidecât, am reușit peste așteptările mele, dar tot edificiul meu era să se prăbușească din pricina unui „coup de boutoir" încercat în Senat de Ionaș Grădișteanu, acest pachiderm al convingerilor naționaliste și conservatoare. Primul banchet, prezidat de Marghiloman, se fixase pentru seara de 2/15 decembrie și hotărâsem pe șeful Partidului Conservator să facă declarații într-adevăr senzaționale, când iată că în ajun m-am pomenit cu următorul bilețel:

14 strada Mercur
1 decembrie 1914

Scumpul meu amic,

Eu cred că prânzul de mâine ca și conferința de joi[151] *trebuie amânate. Atmosfera este de așa fel că, până la limpezirea ei, orice manifestare ar fi însoțită de o jenă puțin agreabilă de simțit împrejurul ei.*

Sper că suntem de acord oricât de supărătoare este pentru d-ta schimbarea dispozițiilor luate cu atâta amabilitate.

Strâng mâna afectuos.

A. Marghiloman

Iată ce se întâmplase.

Ionaș Grădișteanu, care trăia numai pentru românii obidiți sub călcâiul străin, prezida între altele și Asociația Românilor din Timoc, și ca să dea satisfacție — zicea el — unei cereri a acestor frați de dincolo de Dunăre, a redactat o moțiune de admirație și de solidariate în năzuinți față de poporul sârbesc, care tocmai izbutise să bată pe austrieci, să-i gonească din Serbia și să recucerească Belgradul — moțiune ce trebuia să fie citită în Senat. Cred că pe românii din Timoc i-a inventat Grădișteanu, „pour les besoins de la cause", căci nu era de crezut că acești români, care nu iubeau pe sârbi, să fi cerut tocmai ei o solidarizare cu persecutorii lor de fiecare zi. Dar Grădișteanu urmărea înainte de toate eliberarea Ardealului (și avea dreptate), așa încât orice prilej de a lovi în dubla Monarhie și de a cristaliza o solidaritate împotriva ei era pentru dânsul rupt din Rai. Ne ceruse semnătura tuturor senatorilor conservatori, și i-o dădusem, cu oarecare ușurință, o recunosc. Căci era incontestabil o manifestație de partid, și ca atare nu trebuia săvârșită decât cu asentimentul ierarhiei partidului. Marghiloman, prevenit întâmplător de ce se pusese la cale, s-a făcut foc și a văzut în gestul lui Grădișteanu un atac personal împotriva lui. Susceptibilitate naturală

[151] O ședință a Comitetului Executiv.

pentru un om înjurat și încolțit ca dânsul și supărare justificată, căci fusese nesocotit în calitatea sa de șef de partid. Mototol cum era, Grădișteanu a pierdut vreme ca să strângă semnăturile, și a dat astfel vreme lui Marghiloman să convoace pe parlamentarii conservatori și să se răfuiască în mijlocul lor cu promotorul moțiunii. Filipescu a susținut slab pe Grădișteanu fiindcă nu prea iubea pe sârbi, dar s-a dat cu violență la Marghiloman, învinuindu-l că compromite partidul prin atitudinea sa notoriu „boșofilă". Marghiloman, care fusese huiduit în Piața Amzei cu câteva zile înainte și căruia i se spărseseră geamurile casei după o întrunire a „Acțiunii Naționale", a acuzat la rândul lui pe Filipescu că asmute mulțimea asupra sa. Filipescu făcea spume și se îneca cu vorbele ce nu mai parveneau să țâșnească din fața sa congestionată... Era cât pe aci să se înșface: Marghiloman se făcuse galben ca ceara, iar Filipescu se pregătea să se arunce pe dânsul! Mulțumită intervenției lui C.C. Arion, lui Mitică Greceanu, lui Alexandru Callimachi și a mea, cei doi cocoși s-au liniștit și lucrurile s-au împăcat. Noi, cei împăciutori, ne-am retras semnăturile de pe moțiune și până în cele din urmă Grădișteanu a renunțat să o mai propună Senatului, după ce de altminteri fusese publicată într-o serie de ziare. Lucrurile s-au împăcat însă mai mult în aparență, căci ne-am despărțit purtați fiecare de gândul lui, și al lui Filipescu și ale celor mai turbați ca și ale celor mai tulburați dintre noi, numai gânduri de pace nu erau față de Marghiloman.

Pe acesta atmosfera încărcată din partid îl impresionase și-l împinsese să-mi trimită răvașul reprodus mai sus, în convingerea că în furtunile politice un timp de pauză era mai indicat decât orice discurs. Eu, care cam știam însă ce urma să spună Marghiloman la banchetul Cercului de Studii și că cele ce va spune vor putea restabili pacea și unirea în partid, nu m-am supus dorințelor lui.

Muncisem o lună ca să înduplec pe Marghiloman să facă gestul pe care marea majoritate a partidului i-l cerea. Mă compromisesem chiar în ochi lui Filipescu, prin curtea zilnică pe care o făceam rivalului său, și primul ajunsese aproape să-mi bănuiască sentimentele și convingerile. De Filipescu mă legau prietenia personală și clara viziune a intereselor țării mele. Erau însă două lucruri cu care nu mă împăcăm la dânsul: legătura tot mai pronunțată cu Take Ionescu și „Acțiunea Națională" — două lucruri care se țineau de mână de altfel, căci „Acțiunea Națională" nu era decât o sucursală a partidului takist. Dacă am luptat cât am luptat pentru menținerea șefiei lui Marghiloman, a fost desigur ca să mențin unitatea Partidului Conservator, într-o epocă în care în politică partidele erau tot, dar

și ca să nu las pe Filipescu să cadă definitiv în brațele lui Take. Cu toate apucăturile lui independente și încăpățânate, Filipescu nu era o fire de conducător, de conducător politic cel puțin; era un bun comandant în acțiune, fiindcă toată lumea îl urma, dar în afară de acțiune nu făcea două parale, fiind slab la sfat și lesne de încălecat. Așa cum stau lucrurile, cu toate certurile lor, asculta de Marghiloman de câte ori nu erau în joc „chestiunile" care-l pasionau și pentru care vărsa jăratic. Filipescu, nu numai că nu era o fire de conducător, dar încă, oricât de paradoxal ar părea lucrul, *îi plăcea să fie condus.* Eram convins că în ziua în care nu-l va mai conduce — cu chiu, cu vai — Marghiloman, îl va conduce Take Ionescu. Și cele ce s-au întâmplat, după despărțirea de Marghiloman, au dovedit că nu m-am înșelat în prevederile mele.

Escrocul de Victor Ionescu, fratele mai mic al lui Take și proprietarul ziarului *Acțiunea,* o fițuică de șantaj, avusese ideea să poftească la un ceai „garnisit" cu tot felul de mezeluri și de băuturi pe cei mai înverșunați dintre intervenționiști, cu frate-său Take și cu Nicu Filipescu în frunte. Și astfel, între pahărele, între takiști a luat ființă, în casa lui Victor-Acțiune, „Acțiunea Națională" în jurul căreia s-au dezvoltat timp de aproape 2 ani toate manifestările pentru intrarea României în război. În afară de Take Ionescu și de Filipescu, personalitățile cele mai zgomotoase ale „Acțiunii Naționale" au fost Ionaș Grădișteanu, Delavrancea, Niki Xenopol, Toma Ionescu, dr Istrati, popa Lucaciu și alții, pe care i-am uitat. Iorga fusese solicitat, dar refuzase să intre în combinație, fiindcă se războia cu popa Lucaciu la „Liga Culturală", dar mai ales — motiv nemărturisit — fiindcă nu putea suferi nici el pe Take Ionescu.

Antipatia față de Take Ionescu m-a ținut și pe mine departe de ședințele „Acțiunii Naționale". Legăturile tot mai strânse dintre Nicu Filipescu și șeful Partidului Conservator Democrat mă nenoroceau, dar n-am putut lupta împotriva acestei apropieri, fiindcă m-am găsit de unul singur: toți prietenii și familiarii lui Filipescu îl împingeau dimpotrivă spre Take, din ură pentru Marghiloman. Erau toți otrăviți de ambițiile lor meschine și în dorința de a ridica pe patronul lor la șefia partidului, erau gata să dea mâna și cu satana. Antipatia mea pentru Take Ionescu mă împinsese la publicarea unui articol destul de dur împotriva lui, intitulat *La mouche du Coche,* articol tipărit în ziarul *La Politique.* Deși articolul era semnat B.G., toată lumea — și Take cel dintâi — a știut că fusese scris de mine; articolul a avut destul succes, și acest mic eveniment nu a contribuit „la topirea gheții" dintre „domnul Ionescu" (cum trebuia să-l cheme mai târziu Iancu

Flondor) și mine — dar am avut un cuvânt mai mult să mă abțin de la ceaiurile săptămânale ale „Acțiunii Naționale", care se dau când la unul, când la altul din membrii grupării și totdeauna în prezența lui Take. Am scăpat astfel de plăcerea să ascult dizertațiile patriotice ale domnilor Aurel Eliescu, Delavrancea (Palavrancea) sau Nolică Antonescu, vaticinațiile domnului Ionescu Demetru (zis Take) și mârâielile lui Nicu Filipescu, care, nemulțumit de a se găsi într-un mediu atât de scăzut, se răzbuna... înjurând pe Marghiloman! După câte mi-au spus cei de față, căci eu n-am participat la niciuna din aceste „cine fără taine", mulțumindu-mă mai târziu, după ce ruptura cu Marghiloman se desăvârșise, să iau parte de dragul lui Filipescu, la câteva (cât mai puține) din întrunirile publice și manifestările organizate de conducătorii „Acțiunii". Dintre acestea țin minte — fiindcă a fost într-adevăr impresionantă — manifestația la Legația Regelui Victor Emmanuel, după intrarea Italiei în război. Am mers în rândul întâi, la braț cu Nicu Filipescu, cu Take Ionescu, cu popa Lucaciu, cu Xenopol, cu doftorul Istrati etc., formând cu toți împreună un lanț. Am fotografia în fața mea: au murit cu toți și am rămas singurul viu dintre ei, uitat de Dumnezeu!...

Dar să ne întoarcem la decembrie 1914 și la Cercul de Studii, de care m-am cam îndepărtat. După primirea biletelului de amânare prin care Marghiloman a încercat să se derobeze de la angajamentele luate, m-am dus la dânsul și am stat pe capul lui până l-am întors. Am luat-o de departe și de sus. I-am arătat că fără partid nu putea face nimic, că unitatea partidului era grav compromisă și că numai *declarații formale din partea sa puteau liniști sufletele, declarații în sensul dorit de marea majoritate a prietenilor noștri.* Cum nu luase încă nicio atitudine formală și oficială, ce-l costa să facă declarații care să poată da nădejdi tuturor? De intrat sau de neintrat în Război nu vom decide noi, cei din opoziție, va decide Brătianu — și când Brătianu va lua în fine o atitudine hotărâtă, va sosi și pentru dânsul, Marghiloman, vremea să ia una. Până atunci, de ce să cânte într-o strună antipatică țării și partidului? Lumea îl acuză de germanofilie? Să ia taurul de coame și să dovedească că nu e nici germanofil, nici francofil, ci român și numai român.

Rezum aci în câteva cuvinte o lungă pledoarie. Am avut darul să conving. Nu știu dacă a fost numai meritul meu sau dacă au mai venit și alte imponderabile — ca știri mai proaste pentru nemți, de pe front, ca zvonuri de o apropiere a lui Brătianu de Germania (zvonuri false de altminteri), ca avansuri mai insistente din partea lui Știrbei — să determine o adevărată „schimbare la față" a șefului Partidului

Conservator. Nu numai că a primit să vie la banchetul Cercului de Studii[152], dar a întrecut în cuvântarea sa toate așteptările mele.

În politica noastră de atunci, în politica Partidului Conservator mai ales, acest banchet din 2 decembrie 1914 a avut un caracter senzațional. Printre inervenționiști (filipescani) nimeni nu voia să creadă că convinsesem pe Marghiloman să facă „declarații patriotice" (după cum afirmam eu) — iar germanofilii partidului erau cuprinși de o dublă teamă: aceea că șeful lor să nu cadă dincolo de cal, în cazul unor concesiuni consimțite din spirit de oportunitate și aceea ca să nu fie maltratat (sau cel puțin huiduit și înjurat) de către surexcitații „Acțiunii Naționale". Dintre filipescani, cei mai mulți s-au abținut să vie, în schimb marghilomaniștii au venit în păr să facă zid în jurul șefului.

Din fericire n-am avut nici un scandal; luasem, nu e vorba, toate măsurile ca să împiedic orice încercare de agresiune sau de necuviință. Singurul care mi-a scăpat a fost cunoscutul boem și „patriot" Mircea Lecca, care s-a pus la ușă și a început să distribuie în tăcere cartoane verzui pe care sta scris:

MENU

Souper offert à Monsieur Alexandre Marghiloman, le 2 décembre 1914, dans la Salle de Marbre de l'hôtel du Boulevard par quelques jeunes Conservateurs et sous le patronage de Mrs. Henenvogel, Roselins, Iversen, Slavici, Hildeband, Pop, et C-ie[153].

Hors d'oeuvres avariés moutarde à l'Action Nationale et poivre au Comité Consultatif
Salade Russe a l'Acide Prussique
Potage (vondem) Bouchées à la Reine

---

[152] Și la Ședința Comitetului Executiv pe care n-a mai amânat-o.

[153] Câteva lămuriri asupra aluziilor mai mult sau mai puțin spirituale ale acestui „Menu": Numele din preambul (Henenvogel etc.) erau numele unor oameni de afaceri germani corupători de gazetari și a doi publiciști (Slavici și Pop) români despre care s-a spus că au fost cumpărați. „Poivre au Comite Consultatif„ — Comitetul Consultativ al Partidului Conservator era în marea lui majoritate de partea intervenției în război alături de Aliați și prin urmare ostil lui Marghiloman. „(Vondem) Bouchees a la Reine" aluzie la ministrul Germaniei în București, Von dem Busche!
„Oeufs cocotte a la Matzga" — aluzie la Matzga Nicolics (una din cele 3 surori „Bektemis" și întreținuta lui Marghiloman).
„Glaces brisees" — aluzie la geamurile sparte de la casa lui Marghiloman.
„Bordeaux Pontbriand 1877" (anul dezertării). Se răspândise o infamie asupra lui Marghiloman: anume că în Războiul din 1877 ar fi dezertat sau nu și-ar fi îndeplinit datoria, cu complicitatea prietenului său, locotenentul Pontbriand.
Celelalte aluzii, pline de duh și ele, se înțeleg de la sine.

Oeufs cocotte à la Matzga
Choux de Bruxelles
Carpe frite (l-a mâncat fript pe Carp)
Boeuf Flamande
Petits plombs Louvain
(au beurre noir)
Champon rôti sauce Netrualité Definitive
(quand on l'est c'est pour toujours)
Macedoine à la Transilvanie
Glaces brisèes
Compote de caisse
Café Turc, allemand et
Marghiloman
à la Von der Glatz-Pacha
Champagne Cathedrale Reims sec
Bordeaux Pontbriand 1877
(anul dezertării).

Am poftit pe Lecca să-și plaseze cartoanele afară, în stradă, am îndoit măsurile de pază și de control la intrare și nu s-a mai întâmplat nimic.

Hotărâsem în Comitetul Cercului nostru că în aceste banchete pe care urma să le dăm, să salut la finele mesei prin câteva cuvinte personalitatea chemată să prezideze care, la rândul ei, să ție o cuvântare mai lungă și nimeni altul să nu mai ia cuvântul. În absența lui Filipescu, ca să leg numele lui de prezența lui Marghiloman — în acele clipe pe care le socoteam cu toții istorice — am vorbit astfel:

Inaugurând prânzurile noastre mensuale, reînnoim o veche tradiție a partidului nostru. Întrunindu-ne o dată pe lună și invitând rând pe rând câte unul din fruntașii noștri, urmărim un scop de înfrățire și de disciplină în partid.

Iubitul nostru fruntaș Nicolae Filipescu a spus acum câțiva ani: „Două elemente constituiesc cheagul durabil al partidelor politice: credințele comune și prieteniile personale".

Prieteniile, chiar cele politice, se încheagă de multe ori în jurul meselor; iar multe din asperitățile credințelor se tocesc în căldura comunicativă a banchetelor.

Iubite șefule, îți mulțumesc în numele camarazilor mei, de cinstea pe care ne-ai făcut-o venind în mijlocul nostru. Ai putut să te convingi că cele trei vorbe: iubire, credință și unire, care ar trebui scrise pe steagul fiecărui partid, sunt adânc săpate în inimile noastre.

Sper că vei pleca de la noi îmbărbătat cu forțe noi, pentru a păși pe calea spinoasă care, în aceste clipe grele, va duce la împlinirea dorințelor întregului nostru neam!

Cred că îndeplinesc dorința tuturor camarazilor mei, închinând primul nostru pahar acelor care întrupează aspirațiile noastre:

Trăiască M.S. Regele Ferdinand!

Trăiască Dinastia românească!

Închinându-ne înainte Dinastiei, printr-o naturală asociație de idei, gândul nostru ne duce spre Partidul Conservator, cel mai solid sprijin al Coroanei!

Beau pentru propășirea Partidului Conservator, rezumând urările mele în cuvintele: Trăiască Alexandru Marghiloman, șeful Partidului Conservator!

După ovațiunile obișnuite ale tuturor celor de față, s-a ridicat Marghiloman și a ținut unul din cele mai frumoase discursuri din câte a rostit. Frumos și... neașteptat pentru cei mai mulți care veniseră să-l asculte. După o serie de considerațiuni teoretice asupra menirii unui Cerc de Studii și după altele referitoare la noțiunea de „bun român" (!), conu' Alecu a intrat „in medias ces" punând întrebările:

Are România un ideal național?

Trebuie România să aibă un ideal național?

Și conchizând,

Da, *răspund cu tărie* da *la ambele întrebări.*

Aplauze nesfârșite au salutat aceste cuvinte. Pentru ca cititorii să priceapă acest entuziasm, trebuie să reamintesc că mulțumită jargonului politico-gazetăresc din anii 1914-1915, cuvintele „ideal național" erau sinonime cu „intrarea în Ardeal", pe când cele de „întregire a neamului" cuprindeau și Basarabia și Bucovina!

Prin acest simplu *da,* pronunțat cu tărie, Marghiloman se alinia dintr-odată de partea celor ce-l înjuraseră până în acel moment sub cuvânt că era „omul nemților" și că refuza să lupte pentru „idealul național", adică pentru cucerirea Ardealului.

Și mai departe a lămurit.

Idealul național izvorăște din instinctul de conservare al poporului. Un popor mic, care posedă însă simț politic, cum îl posedă cel românesc, simte că e o necesitate absolută ca el să crească. Popoarele mici au o viață economică care devine din ce în ce mai grea și însăși existența lor e din ce în ce mai amenințată.

Cum poate crește un popor?

El crește mai întâi înmulțindu-se. În această privință pântecele femeii române e binecuvântat...

Cum mai crește încă un popor?

Întrunind toate fracțiile de neam care nu sunt în limitele politice ale Statului! (ovații prelungite, toată lumea în picioare!)

Există în această privință un curent în România?

Este el orientat și bine orientat?

Dar cine poate tăgădui aceasta?

Dar tocmai pentru că există și pentru că toți îl împărtășim, trebuie să știm să tăcem și în taină să lucrăm fără preget pentru înfăptuirea lui!

Pentru realizare, multe și mari pot fi greutățile! Și cu cât e mai mult avânt eroic în tinerețea unui popor, cu atât mai multă atențiune e necesară pentru evitarea unei betegiri a Statului, căci cu un Stat betegit se surpă toate aspirațiile neamului!

Reclam atunci pentru mine ca cetățean și ca șef de partid nu numai dreptul de a tăcea, dar mai ales dreptul de a fi liber în mișcările mele!

Dacă lucrul e lesne sufletește, înfăptuirea e grea și nu se poate realiza decât prin pregătiri liniștite. Știu bine că toată lumea nu aprobă modul meu de a fi. Unii, firi vijelioase, nu se împacă cu temporizarea. Alții, firi mai puțin alese, merg până la a suspecta intențiile și a-mi atribui reticențe mintale!

Nu mă plâng! Când ai onoarea să fii șeful unui partid mare, liber în cugetare, independent în mișcare, nu poți să primești numai parfumul florii, fără a-i simți și spinii! Mi-este indiferent să trec „per angusta" dacă pot astfel să înlesnesc țării mele să ajungă „ ad augusta!"

Vom realiza idealul nostru!

.....

Restul discursului, analizând alte capitole ale existenței de partid, e fără importanță pentru povestirea mea. Scopul străduinței mele, al banchetului și al cuvântării era să dea lui Marghiloman prilejul să se pună de acord cu imensa majoritate a partidului — și a țării — pe singura chestiune care frământa mințile și să înlăture astfel pericolul de ruptură între conservatori, ruptură ce era la un fir de păr să se realizeze. Efectul cuvântării lui Marghiloman a fost prodigios; în rândurile partidului nostru cam deprimate și cam umilite prin rolul precumpănitor pe care și-l luaseră Take și takiștii — a revenit curajul și încrederea în izbândă. Cuvântarea a mai produs la germanofili (nuanța Carp) dezamăgire, la takiști enervare. Take Ionescu, care băgase pe Filipescu în buzunar, s-a temut să nu-l piardă...

La o notă a *Adevărului*[154] din ajunul cuvântării lui Marghiloman, prin care se anunța că acesta își va începe evoluția părăsind cât se va putea mai abil politica cu Austria și Germania pe care a încercat-o,

[154] *Adevărul* era în fruntea ziarelor germanofobe și în legături strânse cu Take Ionescu.

spre a se ralia aceleia căreia fusese până atunci ostil — *Steagul*, oficiosul șefului Partidului Conservator, răspunsese prin următoarele rânduri, apărute câteva ceasuri înaintea banchetului:

„Adevărul" de ieri publică un articol prin care prevestește publicul cum că dl Marghiloman, șeful Partidului Conservator, va face în fața Comitetului Executiv al partidului, care se va întruni joi, 4 decembrie, o conversiune, adică va părăsi punctul său de vedere de până acum, spre a deveni popular.

Dl Marghiloman nu are nimic de părăsit, fiindcă linia d-sale a fost întotdeauna o linie patriotică, inspirată din adevăratele interese ale țării și ale neamului.

Dar din articolul „Adevărului" se vede că ceea ce-l sperie mai mult nu e pretinsul germanofilism al dl Marghiloman, ci tocmai contrariul...

„Adevărul" comentând a doua zi (ziua următoare discursului de la Cercul de Studii) notița *Steagului*, declara: *Trebuie să ne felicităm că știrile noastre se confirmă atât de repede și din sursă atât de autorizată.*

„Dimineața", tot din 3 decembrie, dar apărută mai devreme, lămurise: *Știrea dată aseară de „Adevărul" că dl Marghiloman se va explica asupra atitudinii sale în chestiunea externă cu prima ocazie s-a confirmat aseară cu prilejul banchetului Cercului de Studii Sociale.*

Într-adevăr, dl Marghiloman a ținut să declare că, deși crede de cuviință să tacă, totuși este partizanul realizării aspirațiilor noastre naționale.

Șeful conservatorilor n-a spus însă nici de astă-dată în ce direcție crede că trebuiesc realizate acum revendicările României.

Perfidia din coada acestei informații a fost spulberată însă a doua zi, în 4 decembrie, în ședința Comitetului Executiv al partidului, ședință în care Marghiloman a pronunțat faimoasele cuvinte:

Declar că sunt pentru ieșirea din neutralitate, pentru realizarea Idealului Național:

Într-o singură direcție;

Această direcțiune nu e aceea alături de Germania și de Austria.

Aceste cuvinte fără nicio reticență — deși puteau fi mai puțin întortocheate în succesiunea lor (dar cu Marghiloman toate se cam complicau) — au înviorat pe toți cei de față, care veniseră mai toți ca la o înmormântare, convinși că partidul se va rupe în două. Filipescu s-a ridicat și s-a declarat foarte mulțumit cu declarațiile șefului partidului, și astfel toate s-au isprăvit cu bine!

S-au isprăvit... vorba vine! Căci n-au trecut două luni și au reînceput toate „d'a capo". N-am priceput niciodată pentru ce Marghiloman, pornit pe calea unei acțiuni alături de nemți sau cel puțin pe a neutralității absolute și definitive în înțelegere cu nemții, a făcut acest „crochet" în decembrie 1914 și s-a declarat timp de câteva săptămâni partizanul unei politici opuse. Că Marghiloman nu purcedea de la convingeri, am arătat-o mai sus. La dânsul totul și toate erau chestiune de oportunitate, dar această constatare, departe de a lămuri enigma, o complică și mai mult. Că insistențele mele au contribuit să-l decidă nu încape nicio îndoială, dar niciun moment nu am avut prezumpția să cred că l-am învârtit numai eu. Ce l-a determinat să treacă — fie și vremelnic — de cealaltă parte a baricadei și să ia „Idealul Național" în brațe, în loc să meargă la vânătoare la Țibănești cu Von Busche[155] — a rămas un punct obscur. Teama unei rupturi a partidului? Dar aceasta nu l-a oprit câteva luni mai târziu pe calea trădării naționale. Un șantaj la adresa nemților? Se poate. O provocare care să silească pe Brătianu să iasă din mutismul său? Se poate și asta, și au putut să mai fie și alte motive, a căror taină s-a îngropat în sufletul lui.

În tot cazul, discursul lui Marghiloman de la Cercul de Studii și declarațiile sale din Comitetul Executiv au fost un mare succes politic pentru mine! După ședința Comitetului, Filipescu m-a întrebat: „Cum ai făcut să-l învârtești?" Și a adăugat: „Ești sigur că nu se va schimba?" Nu eram sigur deloc, și am răspuns și eu în doi peri: „Te mai îndoiești?"

Discursul de la Cerc și declarațiile de la Club au avut în tot cazul darul să liniștească atmosfera din partidul nostru și să-mi dea răgazul să mă ocup și de treburile mele. M-am dus să petrec sărbătorile la Breasta și m-am pregătit să plec apoi cu părinții mei la Meran, unde petrecea iarna soția mea împreună cu fetița noastră. Înainte de a părăsi Bucureștii am fost însă chemat de Costinescu și însărcinat cu o misiune în străinătate.

Se împlinise anul de când intrasem în politică și puteam să mă uit cu mulțumire înapoi la drumul parcurs în așa scurtă vreme. Pornisem cu piciorul drept și, mulțumită însușirilor mele[156], dar și norocului, „j'avais brûlé les étapes", în câteva luni ajunsesem la o situație în partid pe care alții nu o putuseră atinge în ani lungi de muncă și de trudă. Lucrarea mea asupra exproprierii mă așezase în loc de frunte

[155] P. P. Carp oferise cam la aceeași dată o vânătoare Regelui, la Țibănești, vânătoare la care fuseseră invitați și ministrul Germaniei, și Mișu Ferechide, care cam făcea afaceri cu nemții prin Hildebrand, și Marghiloman, deși conul Petrache nu-l mai putea suferi...
[156] „Nur die Lumpen sind bescheiden", a spus Goethe!

printre intelectuali; dubla mea alegere în opoziție mă clasase printre campionii electorali — iar conversiunea lui Marghiloman mă ridica la rangul de „mare șmecher" în politică! Teoriile mele economice și voturile alegătorilor din Dolj mi-au adus președinția Cercului de Studii, iar „întoarcerea" lui Marghiloman — o notorietate ce până atunci nu depășise limitele partidului și care, peste noapte, a cucerit cele mai largi cercuri.

La această notorietate lărgită a contribuit mult și o conferință pe care am ținut-o la „Cercle des Annales"[157] în limba franceză și care a avut un succes nebun. O intitulasem *L'influence de la banlieue sur l'âme des Capitales,* o scrisesem cu vervă și, timp de un ceas, mi-am înveselit auditoriul cel mai ales din București cu o succesiune de paradoxe prezentate cu o artă pe care cei mai severi critici au apreciat-o în modul cel mai măgulitor. Conferința mea a fost precedată de a lui Take Ionescu — *Le Principe des Nationalités* — și urmată de a lui Titulescu — *La psychologie de l'héroïsme* — și nu ca să mă laud, dar i-am făcut marț pe amândoi — au spus-o, atunci, toți. Take și Titulescu erau oratori neîntrecuți, dar pe terenul duhului și al culturii literare și istorice nu m-am temut niciodată de ei.

Știu că „lauda de sine nu prea miroase a bine" și, dacă mi-am permis să-mi încurc caii pe un teren ce nu-mi este obișnuit, e că am vrut, pe de o parte, să lămuresc cititorilor mei cum am ajuns să fiu o vedetă și cum în această calitate am fost chemat să îndeplinesc peste graniță rol de reprezentant al intereselor neamului meu.

Brătianu, adoptând o atitudine de Sfinx în politica noastră externă, nu încetase, în admirația sa pentru Cesare Borgia, să citească noaptea pe Machiavelli și să-i aplice ziua perceptele. Ca să înșele cât mai multă lume, însărcinase pe Vasile Moțun[158] și pe soru-sa Sabina să facă pe nemțofilii, iar pe Costinescu[159] — să se pupe cu antantofilii. Sabina Cantacuzino cu clistirul ei de soț erau toată ziua de gât cu Von Busche și cereau intrarea României în război alături de nemți. După ocuparea Bucureștilor, nemții au aflat de altminteri, prin scrisori interceptate, că Sabina își bătuse joc de ei și au trimis-o să-și curețe păduchii la Mănăstirea Pasărea. Bătrânul Costinescu, având o parte de răspundere în Guvern, se arăta în rolul său mai puțin exuberant ca Sabina în al ei și se mulțumea să ne fluture la ureche: „Lasă, nene, că va fi bine!". Era în cei mai buni termeni cu opoziția intervenționistă, care vedea într-însul pe protagonistul

[157] O sucursală a asociației culturale franceze „L'Universite des Annales", condusă de d-na Brisson, fiica lui Fancisque Sarcey.
[158] Ministrul de Interne.
[159] Ministrul de Finanțe.

convingerilor sale în luptă cu Brătianu! Costinescu își mângâia barba și lăsa să creadă! Prin decembrie a avut ideea să trimită o misiune în străinătate, în țările Antantei și în cele neutre, cu diferite însărcinări. A ales pe popa Lucaciu, pe doctorul Cantacuzino, pe fostul ministru Istrati și pe mine. Pe Cantacuzino și pe Istrati i-a trimis în Franța și în Anglia, să facă atmosferă favorabilă României și să obțină de la Guvernele respective care ne chemau în război, să mai pacienteze. Pe Lucaciu l-a trimis tocmai în Statele Unite (unde nu aveam pe nimeni), ca să afle (era și bine ales!) care erau intențiile Guvernului din Washington și ca să facă legătură cu emigranții noștri din America. Pe mine, în fine, a vrut să mă trimită în Italia, cu o misiune mai precisă, anume să aflu dacă Italia va intra sau nu în război, și, în caz afirmativ, când. „D-ta — mi-a spus Costinescu — care ai stat atâta în Italia, trebuie să fi păstrat relații multe. Pe cale particulară se pot afla lucruri care nu se pot afla pe cale oficială. Pentru noi ar fi de cea mai mare importanță să știm, nu dacă Italia va intra în război — căci de aceasta nu ne prea îndoim — dar când. Vezi de află... poate reușești să rupi ceva...“

N-aveam nicio poftă să primesc o misiune din partea Guvernului, oricât de interesantă ar fi fost ea. Eram încă în politică destul de naiv pentru a crede că orice favoare primită de la Guvern echivala cu o trădare. Și misiunea pe care voia să mi-o încredințeze Costinescu era o favoare, căci, în afară de cinstea alegerii, mai era și remunerată, gros remunerată. Pe biroul lui Costinescu erau gata preparate fișicurile de poli de aur, de câte 10.000 lei fiecare...

Am mulțumit cu recunoștință ministrului de Finanțe pentru cinstea ce mi-o făcea, dar am refuzat să plec sub pretext că necesitățile politice ale partidului meu îmi cereau să rămân în București, unde puteam face treabă mai bună ca în străinătate. Cum o călătorie la Meran, în februarie, era deja fixată în acel moment în planurile mele, am propus lui Costinescu să mă reped pe la sfârșitul lui februarie, începutul lui martie, de la Meran la Roma și să caut să obțin informațiile dorite, fără nicio „misiune specială” și, mai ales, fără nicio remunerație. Costinescu a primit propunerea mea și am convenit să trec pe la el înainte de a pleca în străinătate, căci poate va mai avea să-mi spună ceva; și a avut, după cum se va vedea mai la vale.

Înainte de a părăsi România am ținut însă să sărbătoresc la al doilea banchet al Cercului de Studii pe Nicu Filipescu și să-i dau și lui prilejul să-și spună gândul, cum îi dădusem lui Marghiloman. Ca să profit de împăcarea generală, am grăbit, sub pretextul plecării mele, termenul acestei a doua manifestări politice a Cercului nostru

și, în loc să-mi întrunesc musafirii, cum fusese vorba, pe la jumătatea lui ianuarie, i-am convocat îndată după sărbători.

Filipescu, împăcat prin declarațiile lui Marghiloman din 2 și 4 decembrie, a fost calm și nu s-a dedat la atacuri împotriva nimănui. A fost pentru mine un nou succes, aproape tot atât de senzațional precum cel dintâi, căci lumea se aștepta și mai puțin la un Filipescu care să nu dea cu barda în jurul lui, ca la un Marghiloman gata să pornească în război împotriva nemților.

Cum salutasem pe Marghiloman, am salutat și pe Filipescu cu câteva cuvinte, la sfârșitul mesei — dar de data asta cuvintele mele porneau din fundul inimii:

În vremurile solemne pentru națiunea noastră pe care le trăim, în vremurile la început de nedumerire, mai apoi de încordare a conștiinței noastre, nimeni nu a simbolizat mai bine avântul neamului nostru ca Nicu Filipescu (aplauze prelungite, au notat gazetarii!).

Partidul Conservator și, mai ales, noi, tinerii conservatori, trebuie să mulțumim acestui conservator de baștină, fiindcă grație lui inima românească a bătut mai tare în sânul partidului nostru decât la vreun alt partid, și sângele nostru a curs mai repede în vine!

Trăiască Nicu Filipescu și să-l vedem mulți ani de-a rândul în mijlocul nostru (aci gazetarii au notat: aplauze frenetice!).

Discursul lui Filipescu a fost unul din discursurile lui bune. Filipescu nu era orator; din definiția latină a oratorului, „vir probus peritusque dicendi", dânsului nu s-ar fi putut aplica decât partea întâi. Se exprima cu greu, dar lumea-l asculta cu plăcere, fiindcă simțea că tot ce spunea era sincer. Pe când, de pildă, pe Take Ionescu-Gură de Aur nu-l urmărea nimeni cu prea multă atenție, fiindcă era și Gură de Minciuni. Am văzut mulți deputați ieșind plictisiți din incintă, pe când vorbea el, ceea ce nu s-a întâmplat niciodată cu Filipescu, cu Carp sau cu Stere la tribună.

Filipescu a început prin a spune că va face *apologia fricii,* frica fiind politica lui. Cu alte cuvinte, *de frică de mai rău,* omul trebuie să devină îndrăzneț. Și, pornind de la acest paradox, a făcut istoricul momentului, a arătat greșeala făcută de România în ziua în care n-a profitat de înfrângerea Austriei la Lemberg și a enumerat apoi toate foloasele pe care neamul nostru trebuia să le tragă din acest Război. Și, ca să sublinieze datoria românilor de a intra în acțiune, a definit războiul în curs ca războiul nostru, fiindcă trebuia să ne ducă la întregirea neamului și a adăugat: „Cine își poate închipui războiul nostru fără noi?".

„Sans casser les vitres", cuvântarea lui Filipescu a consolidat pacea

în partid, așa încât am putut să-mi fac în liniște valizele și să pornesc la drum. Înainte de a pleca, am trecut pe la Costinescu, care mi-a spus că Guvernul continuă să se afle în complectă necunoaștere a adevăratelor intenții ale Italiei. Ministrul Italiei la București, baronul Fasciotti, pretindea că țara sa nu va ieși din neutralitate decât pentru a-și îndeplini datoriile față de aliațele sale, dar Fasciotti era un germanofil convins și nu da curs, pretindea Costinescu, informațiilor ce primea de la Roma decât în măsura în care corespundeau simpatiilor sale. Brătianu însă credea în intrarea Italiei în acțiune împotriva Puterilor Centrale, deși Ghica[160] trimitea rapoarte peste rapoarte ca să confirme neutralitatea definitivă și leală a Guvernului pe lângă care se afla acreditat. Guvernul nostru — sau mai exact Brătianu și Costinescu, căci restul nu conta — puneau mare preț pe informațiile pe care le voi putea culege eu... Costinescu mi-a mai dat o însărcinare: să liniștesc, în treacăt prin Viena, opinia publică germană asupra intențiilor noastre, căci ne opriseră nemții la Brașov câteva trenuri încărcate cu material sanitar, materiale de care aveam o deosebită nevoie. Și astfel a luat naștere cunoscutul incident cu „neutralitatea usque ad finem", despre care voi vorbi mai la vale în aceste *Amintiri,* când voi avea de pus la punct „germano-filismul" meu!

După 15 zile încântătoare petrecute la soare în Meran, am trecut la Milano și de acolo la Roma. Primele mele cercetări mi-au permis să trimit următoarea scrisoare[161] lui Costinescu[162]:

Roma, Grand Hotel
în 24 ianuarie/6 februarie 1915

Domnule Ministru,

Profit de plecarea Prințului Brâncoveanu pentru a vă rezuma în câteva rânduri impresiunile mele atât la Viena, cât și aci.

Prin rapoartele lui Ghica[163] și ale lui Diamandi sunteți în curentul multiplelor aspecte sub care se prezintă politica externă și internă italiană.

Nu vreau să fac în această scrisoare literatură și mă voi mărgini a vă

---

[160] Dimitrie Ghica, ministrul nostru în Italia.
[161] I-am zis scrisoare, fiindcă, nefiind în misiune oficială, nu putea fi vorba de raport.
[162] Prințul Constantin Brâncoveanu, deputat conservator și fratele contesei de Noailles, poetesa.
[163] Contrariu celor afirmate mie de Costinescu la București, Ghica, în rapoartele sale, pe care mi le-a comunicat în copie, prevăzuse ieșirea Italiei din neutralitate și intrarea ei în război alături de Antantă, dar nu-și putuse da seama când se va întâmpla acest fericit eveniment! E drept că, în ultima vreme, Ghica devenise foarte sceptic asupra atitudinii Italiei și nu se jena s-o spună și s-o scrie...

consemna în mod precis și obiectiv cele câteva concluzii la care am ajuns. Am căutat să mă pun în contact, pe cât am putut mai mult, atât la Viena, cât și la Milano și la Roma, cu toate categoriile de factori care exercită o înrâurire asupra opiniei publice. Am văzut astfel, rând pe rând, oameni politici, gazetari, bancheri, mari industriași — și mulți prieteni.

Viena. Aici am găsit înțelegerea austro-ungară-germană mai tare și mai strânsă decât oricând. Încrederea deplină în succesul viitoarelor operațiuni militare austro-germane, mai ales în succesul operațiunilor dinspre Carpații Galiției. Mare îngrijorare însă în ce privește atitudinea Italiei... îngrijorare asemenea, dar mai mică (în legătură cu prezența trupelor germane în Ungaria), întrucât ne privește pe noi.

Dacă din punct de vedere militar, blocul austro-german în situația de azi și, lăsând la o parte eventualitatea unei intervenții italo-române, pare a fi sigur de succesul final — nu tot astfel stau lucrurile pe terenul economic. Am fost întrebat de aproape și cu multă nervozitate asupra intențiilor noastre cu privire la viitoarea recoltă... Mi s-au oferit prețuri extraordinare, mie personal, în speranța de a mă face să iau angajamente, pe care bineînțeles m-am ferit să le iau.

Numai cu producția lor agricolă va fi foarte greu Germaniei și Austro-Ungariei să o scoată la căpătâi. Fără excedentul producției unguresti, lucrul ar fi chiar imposibil. Pentru aceasta, cel puțin până după strângerea recoltei, integritatea Ungariei va constitui grija de căpetenie a Germaniei. Spre a conserva această integritate în scopul mai sus arătat (iar nu, cum s-a zis, spre a da satisfacție nemulțumirilor unguresti sau spre a lua precauțiuni contra lor) s-au trimis atâtea forțe germane în Ungaria și se vor mai trimite încă. Nu contra sârbilor, ci contra rușilor și românilor. Înmagazinarea recoltelor unguresti este pentru Germania o chestiune de viață și de moarte.

Despre demisiunea contelui Berchtold am aflat amănunte interesante. Dânsul ar fi fost împotriva războiului și izbutise chiar în ziua de 2 august, în înțelegere cu ambasadorii Rusiei și Angliei, să stabilească o formulă care da satisfacție atât Austriei, cât și Rusiei și Serbiei. Înțelegera de la Viena a fost telefonată la Berlin și, la 7 ore seara, împăratul Wilhelm declara război Rusiei. A doua zi, contele Berchtold și-a dat demisia, care a fost primită în principiu, și baronul Burian a fost desemnat ca succesor al contelui Berchtold. Acesta a fost însă rugat să-și mai păstreze portofoliul câteva luni, fiindcă plecarea sa a doua zi după declararea Războiului ar fi putut da loc la interpretări dezavantajoase dublei alianțe. Berchtold a mai rămas „pro forma", dar, în realitate, chiar de la începutul ostilităților, adevăratul ministru de Externe a fost baronul Burian, astfel încât prin aparenta înlocuire a lui Berchtold nimic nu este schimbat în privința

directivei politicii Austro-Ungarei, și unirea Austriei cu Germania este mai asigurată ca oricând.

Italia. Marea îngrijorare ce găsisem la Viena cu privire la o acțiune imediată a Italiei, numeroasele trupe ce văzusem concentrate în Tirol mă făceau să cred că voi găsi aci o atmosferă agitată și o stare sufletească încordată.

În loc de aceasta am găsit liniște, până într-un oarecare punct, indiferență și multă nedumerire. Rezum în următoarele 4 puncte constatările mele de până azi:

1) Italia nu se gândește la o acțiune imediată!

2) E aproape sigur însă că va intra în acțiune înainte de sfârșitul războiului;

3) Dacă acțiune va fi, din partea Italiei, aceasta nu va putea fi îndreptată decât în contra Austriei;

4) Italia nu a încheiat până azi nicio înțelegere cu niciuna din părțile beligerante și nici nu negociază cu nimeni pentru moment.

Voi dezvolta foarte pe scurt aceste 4 puncte.

I. Italia nu va intra în acțiune imediat, mai înainte de toate fiindcă nu e gata. Astfel, ea are încă mare lipsă de cai. Au sosit 23.000 din America și s-au mai cumpărat zilele acestea 27.000, care trebuie să vie tot din America. Lipsește, de asemenea, încălțămintea și, mai ales, muniții. Dar sunt și motive politice de amânare. Franța și Anglia n-au propus încă nimic cu privire la partea Italiei în cazul unei împărțeli a Imperiului turcesc. N-au propus fiindcă nici nu au cerut cu insistență concursul Italiei. Italia speră însă că, cu cât Războiul va dura, cu atât puterile beligerante vor slăbi și că va veni momentul când atât de doritele propuneri vor fi făcute.

Italia ar dori asemenea ca situația diplomatică a statelor neutre să se clarifice înainte de a intrarea în acțiune. Mai ales în ceea ce privește Balcanul. Ea ar voi să ne împingă pe noi în acțiune, ca să vadă câtă armată austro-germană putem noi fixa, în ce parte se dă Bulgaria și întrucât Grecia poate interveni.

La aceste motive de amânare se mai adaugă și faptul că opinia publică nu e încă matură pentru război. Masele populare, mai ales în Italia septentrională și centrală, cam până la Roma, sunt pentru război. Burghezimea, în Piemont, Lombardia și Veneto, unde acum se câștigă bani mulți prin comenzile fără tocmeală ce se fac zilnic industriei italiene de către toți beligeranții, e pentru război, dar îl vrea mai târziu. În tot restul Italiei, burghezimea e contra războiului. Contra, asemenea, tot clerul, atât de influent în Italia; contra, mai departe, toate cercurile financiare, cu băncile cele mari în cap. Majoritatea politicienilor este însă pentru.

Cum vedeți, nu există încă curent unanim; opinia publică pare a fi în Italia azi, în stadiul în care se afla la noi prin septembrie, când dl Take Ionescu pleda pentru o neutralitate leală și definitivă. Guvernul, exceptând pe foarte influentul ministru al Coloniilor, Martini, tace. Dar se simte că politica d-lor Salandra și Sonnino e hotărât îndreptată nu spre începerea unei acțiuni imediate, ci spre pregătirea unei asemenea acțiuni.

O altă cauză de amânare e că Italia nu crede că poate duce un război lung. Din motive financiare. Dorind a-și conserva o libertate de acțiune absolută, ea nu vrea să facă împrumut străin. Iar cu propriile ei disponibilități, Italia n-ar putea duce un război mai lung de 2 sau 3 luni.

II. Cred că Italia va intra totuși în acțiune înainte de sfârșitul războiului, deși numărul partizanilor neutralității definitive și răsplătite e mare — atât din motive de politică externă, cât și din motive de politică internă. Din motive externe, fiindcă contrariu credinței mult răspândite la noi, ea nu a obținut nimic pe calea negocierilor și nici nu va obține vreodată tot ce ea pretinde. Din motive interne, pe care le cred precumpănitoare și pe care ministrul nostru de aci, Ghica, le-a expus atât de luminos Guvernului nostru prin rapoartele sale, încât cred inutil să mai insist. Nu trebuie pierdută din vedere nici situația Italiei față de Anglia. Italia nu poate rezista unei presiuni serioase din partea acestei Puteri. Nu numai că coastele ei sunt expuse unui atac al flotei engleze, nu numai că aceasta poate tăia orice legătură între Italia și coloniile ei, dar, înainte de toate, întreaga viață economică a țării este azi în mâinile Angliei, căci Italia nu produce cărbuni și nu-i mai poate importa decât pe mare, Germania nemaifiind în măsură să-i trimită nimic.

III. Nu încape nicio îndoială că, dacă acțiune va fi, aceasta nu poate fi îndreptată decât în contra Austriei și indirect a Germaniei. Ajunge să stai 24 de ore în Italia spre a-ți da seama că o acțiune hotărâtă în alt sens ar putea atrage după sine până chiar și răsturnarea Dinastiei...

Chiar în cercurile austro-ungare, maximul ce se speră este menținerea neutralității.

IV. Faptul că Italia nu are până acum nicio înțelegere cu nimeni vă e cunoscut și din rapoartele lui Ghica și lui Diamandi atât de bine documentate. Lucrul este cert, nimeni nu a făcut Italiei propuneri care să o seducă, și nici dânsa n-a formulat nimănui pretențiile ei. Nici cu noi italienii nu vor să stea de vorbă „decât peste două luni... ".

Pe lângă Vatican, Vladimir Ghica face treabă bună, muncindu-se să obțină suprimarea diocezei ungurești Hajdu Dorog. V Ghica va trimite Guvernului un raport special în această privință.

Aș avea volume să vă scriu. Nu vreau însă să vă încurc cu detalii. Am vrut numai să vă pun în lumină câteva constatări. Mai ales pe aceea că,

pentru moment, dacă ar fi să plecăm — plecăm singuri și n-am fi urmați de Italia decât dacă am avea izbânda cu noi, adică tocmai atunci când n-am mai avea trebuință de dânsa...

Grija pe care mi-o exprimaseți la București, cu privire la efectele unei propagande speciale ungurești asupra opiniei publice și a Guvernului de aci, era neîntemeiată. Această propagandă, dacă a existat, efectele ei sunt egale cu zero. Situația noastră la Roma și în toată Italia este covârșitoare.

Prințul Brâncoveanu, care a stat aci câteva zile, vă va putea da deslușiri verbale cât de complecte.

Noi lucrăm mai departe.

Primiți, vă rog, domnule Ministru etc., etc.

C. Argetoianu

Am vrut să încadrez la locul lui cronologic în *Amintirile* mele acest raport rezumativ al impresiilor culese de mine în Ialia într-un moment istoric. Cum nu vreau însă să întrerup prea mult firul povestirilor mele asupra evenimentelor ce se desfășurau la București în același timp, las pentru mai târziu relatarea celor ce au urmat la Roma după expedierea scrisorii mele și până am reluat drumul spre casă. Voi arăta atunci cum în acele câteva zile am putut afla prin Ratazzi data aproape exactă a intrării Italiei în Război, lămurind astfel pentru ce ni se cerea un răgaz „de două luni" pentru a se sta de vorbă cu noi. Informația confidențială a prietenului meu Ratazzi a avut cu atât mai mult preț cu cât Ghica intrase tocmai într-o fază de pesimism și, în opoziție cu rapoartele sale anterioare, informa Guvernul român că cel italian s-a hotărât pentru o neutralitate definitivă.

*

Pe când eu mă plimbam la soare pe Tapeiner-Weg[164] sau alergam din om în om la Roma, departe de Bizanțul nostru — la București politica mergea, și mergea prost. Încetul cu încetul, Marghiloman și-a uitat și de discursul de la Cercul de Studii, și de declarațiile de la Clubul conservator și și-a îndreptat din zi în zi mai mult corăbiile spre porturile nădejdilor nemțești. La înapoierea mea în București am găsit spiritele în partidul nostru tot atât de frământate și de surexcitate ca la sfârșitul lui noiembrie: spectrul crizei se ridicase iar...

Take Ionescu nu-și pieduse vremea, și ambițiile lui Marghiloman, prost căluzite, făcuseră restul. Nu e vorba că și Nicu Filipescu atât aștepta: date fiind sentimentele lui personale, înghițise cu greu împăcarea cu Marghiloman și nu aștepta decât o ocazie ca să se reia la harță cu dânsul. Și în lipsa mea nu se găsise nimeni ca să facă

[164] Plimbare însorită la Meran.

pe împăciuitorul între cele două tabere, nimeni cel puțin cu destulă autoritate ca să reușească...

Prima criză în Partidul Conservator fusese provocată de „momentul Lembergului", a doua a fost dezlănțuită de „momentul Italiei". Am găsit tot Bucureștiul convins „că trebuie să facem ce va face și Italia", numai că unii (cei mai puțini) nu se îndoiau de neutralitatea definitivă a fraților noștri italieni, pe când alții (majoritatea) erau siguri, dimpotrivă, de neîntârziata lor intrare în război împotriva Puterilor Centrale.

Înapoierea mea de la Roma era așteptată de prietenii noștri cu nerăbdare și lucru ciudat: dacă veștile aduse de mine[165] au însuflețit și mai mult pe intervenționiști, n-au avut câtuși de puțin darul să deprime pe neutraliști și pe germanofili. Când dezlănțuirea patimilor ajunge la un grad aproape patologic, nimic nu mai poate s-o domolească: mințile încordate într-o singură direcție nu primesc decât faptele și argumentele ce pot servi la întărirea curentului pe care-l slujesc și recuză orice compromis cu forțe sau influențe îndreptate într-un sens contrar. Mi-aduc aminte surâsul disprețuitor cu care Marghiloman a primit confidențele mele... Știa el mai bine decât mine! Vedea zilnic pe Fasciotti (ministrul Italiei), un germanofil înfocat, și ce nu îndrăznea să-i spună Fasciotti, îi spunea ministrul Germaniei, Von Busche — alt prieten. Marghiloman era convins că Italia s-a înțeles cu Austria, că aceasta îi ceda Trentinul și că deocamdată Guvernul din Roma se mulțumise și cu atât[166].

Ceea ce învârtise din nou pe Marghiloman în lipsa mea din țară, pe lângă încrederea lui tot mai înrădăcinată în victoria Puterilor Centrale, au fost și informațiile tendențioase aduse de Barbu Știrbei despre formarea unui Guvern național în care să fie reprezentate toate nuanțele politice, în vederea unei stabiliri definitive a Neutralității. Probabil că refularea rușilor în Galiția și în Polonia nu fusese nici ea străină — ca și ocuparea Ungariei cu trupe germane — de noua cotitură hotărâtă de Marghiloman în cariera sa politică. Mai era și chestiunea Dardanelelor, de care s-a făcut mare caz în acea vreme[167] și pe care germanofilii și Marghiloman au exploatat-o cât au putut în favoarea tezei lor politice.

[165] Bineînțeles că n-am comunicat nimănui, în afară de Costinescu, informațiile confidențiale obținute de la Ratazzi, mărginindu-mă să arăt convingerile mele pozitive cu privire la o intrare a Italiei în război, fără să insist asupra datei.

[166] Italienii cereau Austriei Trentino, Triestul și întreaga Istrie, cu Pola.

[167] Am scris și eu un articol destul de documentat în revista Cercului de Studii, articol prin care susțineam că „chestiunea Dardanelelor" era o gogoriță, fiindcă în timp de pace Strâmtorile vor fi întodeauna deschise, oricine ar fi stăpânul lor, iar în timp de război erau menite să cadă în mâinile celui mai tare în stare să le ocupe, oricare ar fi situația de drept.

Neutralitatea asigurată a Italiei, înaintarea armatelor germane în Rusia, ocuparea Ardealului, Dardanelelor, vădita inferioritate a forțelor Antantei pe frontul din Franța — toate au contribuit să ridice curajul și îndrăzneala germanofililor noștri, în primăvara anului 1915. Cei care erau pentru o intrare imediată în acțiune, alături de Germania și împotriva Rusiei — grupul lui P.P. Carp și al lui Virgil Arion — socotind ceasul prielnic, au scos chiar la începutul lui martie ziarul *Moldova*, ziar care a trăit până la intrarea noastră în război. Trebuie recunoscut că, mulțumită lui Virgil Arion și câtorva băieți cu slovă, *Moldova* a fost un ziar bine redactat și cu mult superior ca ținută ziarelor de mahala din tabăra opusă. Dar curentul era curent, și *Moldova*, cu toată ținuta ei literară, cu tot duhul atâtor persiflări și cu tot meritul multor îndrăzneli, n-a putut să-l modifice.

Spre deosebire de Carp, care respingea Neutralitatea și cerea Războiul imediat împotriva Rusiei, Marghiloman a luat poziție pentru Neutralitate, pentru o neutralitate favorabilă Puterilor Centrale, cu gândul ascuns că, la un moment dat, în ajunul victoriei definitive vom fi siliți să intrăm și noi în joc, alături de învingători, bineînțeles, care, în convingerea lui, nu puteau fi decât nemții. Până atunci, Marghiloman mai era convins că prin negocieri — și cu puțin șantaj — vom putea obține, pe cale amicală de la Austria, Bucovina și, poate, și de la unguri câteva rectificări la granița Ardealului! Cum se vede, Marghiloman era deja în 1915 omul ușuratic care ni s-a arătat în 1918 și în același timp omul combinațiilor cele mai absurde și mai riscante numai să ajungă la putere!

De partea cealaltă, de partea „Acțiunii Naționale", unde Take Ionescu trăgea sforile, și Nicu Filipescu focuri de artificii, lozinca momentului era: „În Război odată cu Italia!". Aci nimeni nu se mai îndoia de intențiile Italiei; toți socoteau intrarea ei în război ca iminentă și împingeau și la intrarea noastră imediată în acțiune, ca și cum ar fi fost pericol să scăpăm trenul sau să ratăm o excelentă afacere! Oricine se opunea la realizarea *Idealului Național* după formula „Acțiunii", oricine era fie pentru germani — precum Carp, fie pentru neutralitate (cu gust nemțesc) — ca Marghiloman, fie pentru neutralitate (cu gust antantist) — ca Brătianu — devenea inamicul Națiunii și al „Întregirii Neamului" și șeaua pe el! „Momentul Italiei" înnebunise pe toți, din nou, ca în noiembrie „Momentul Lembergului"; Nicu Filipescu, sub presiune, sforăia de dimineața până seara și împroșca cu înjurături pe Maghiloman, „care ducea țara odată cu partidul de râpă", și pe Brătianu, „care pierdea un nou prilej din cele mai prielnice pentru intrarea în Război". Take

Ionescu trecea din galben în verde și din verde în galben; îi tremura veșnic mustața în colțul buzei și-i turuia gura. Măcina tot felul de argumente, punea Europa la cale și profetiza prăbușirea planurilor noastre, *fiindcă nu pricepeam că ceasul nostru a sunat și... va trece!*

La extrema excitare a intervenționiștilor mai contribuise și vizita generalului Pau, un bătrân amabil și cu cap, dar fără un braț, pe care-l pierduse în războiul din 1870. Ca să ne momească mai bine, generalul Pau nu solicita intrarea noastră în Război, vorbea însă de formidabilul armament englezesc, de poticnirea nemților, de intrarea italienilor în război, de imposibilitatea Germaniei de a rezista pe 3 fronturi — Austria nemaicontând... Și deliciosul general ne da să înțelegem că numai cei ce vor fi fost părtași la rău, vor fi părtași și la bine și că Războiul se va sfârși în curând. De necrezut, nu-l prea credea nimeni, dar apelpisiții intrării în acțiune încălecau cu plăcere și cu vioiciune calul prezentat avânturilor lor de către abilul general Ciung (nicio aluzie la China!).

În mijlocul aceste învălmășeli de sentimente și de porniri, Brătianu, cu planul lui scris dinainte, sta la pândă și aștepta momentul său, cu toate sforile în mână. Politicește și diplomaticește[168], Brătianu și-a dus foarte bine barca până la intrarea în Război: i-a dus de nas pe toți. Eroarea lui cea mare, eroare de neiertat și pe care Istoria nu i-o va iertat-o, dacă se va mai ocupa vreodată de daraverile noastre, sau dacă va mai exista Istorie — eroarea cea mare a lui Brătianu a fost că n-a pregătit România pentru soarta ei; a fost că n-a tablat decât pe victorie și nu s-a preocupat o secundă și de posibilitatea unei înfrângeri. Dezastrele din toamna lui 1916 și din primăvara lui 1917 cad în întregime în răspunderea lui. Dar despre această răspundere, mai la vale. În primăvara anului 1915, Brătianu și-a jucat rolul în maestru. A împins cât a putut, direct, dar mai ales indirect, pe Filipescu și pe Take la cât mai multă gălăgie, ca să obișnuiască țara cu ideea Războiului și a încurajat pe Marghiloman cât a trebuit ca să-l facă să apere ideea Neutralității pe care dânsul, deși era hotărât să o părăsească, nu o putea „trăda" încă.

Cum se aruncă un os câinilor care se înșfacă, ca să se înhațe și mai tare — Brătianu a aruncat pe la începutul lui martie, între picioarele adversarilor și concurenților săi, demisia lui Costinescu. Costinescu își luase în serios rolul de „antantist și de interventionist pe față", rol pe care i-l încredințase Brătianu în vederea manevrelor sale politice, și sărise dincolo de cal. Take Ionescu și Filipescu îl împinseseră cât

---

[168] O mare greșeală diplomatică a comis-o totuși, nesupunând ratificării sârbilor acordurile noastre relative la Banat.

putuseră spre alcătuirea unui Guvern național, a cărui președinție i-o oferiseră. Bătrânul s-a lăsat ademenit, *a lucrat* din răsputeri pentru alcătuirea unui asemenea Guvern și, sub pretextul unor articole privitoare la export pe care Camera n-a vrut să le voteze, și-a dat demisia, ca să deschidă criza.

Atât a fost de ajuns pentru ca Take Ionescu și Filipescu, pe de o parte, Marghiloman, pe de alta, să ajungă la cuțite. După declarațiile lui Marghiloman din decembrie, Filipescu nu mai spusese nimic, „mais il n'en pensait pas moins", și liniștea lui n-a durat mult. Primul articol „neplăcut" la adresa lui Marghiloman a apărut în *Epoca* din 22 ianuarie, pe când mă aflam în străinătate. Înțepăturile s-au ținut apoi șir, pe unde și când s-a putut nu numai în *Epoca. Steagul* lui Marghiloman a avut o ținută mai politică și n-a marcat loviturile până la „momentul Italiei" și la demisia lui Costinescu. Această demisie a avut însă darul să declanșeze și pe marghilomaniști, care credeau, bizuindu-se pe confidențele lui Știrbei, în posibilitatea și chiar în probabilitatea unei schimbări de guvern. Tare pe simpatiile Palatului și convins că Brătianu, deși nu înclina către Puterile Centrale, era ca și dânsul hotărât la o neutralitate prelungită, Marghiloman s-a și văzut într-un Guvern de coaliție alături de șeful Partidului Liberal, Guvern din care bineînțeles nu puteau face parte intervenționiștii Take Ionescu și Filipescu. Aceștia, la rândul lor, au crezut că puteau da cu Brătianu de pământ, mulțumită concursului lui Costinescu, proclamat „om mare" și „salvatorul patriei". Din Guvernul pe care-l proiectau ei, e inutil să mai spun că Marghiloman „vândut" ca și Brătianu nemților, nu putea fi vorba. Și iată cum în Partidul Conservator fiecare, și Marghiloman, și Filipescu, voia un Guvern național, dar fiecare pe al lui — și dă-i, și dă-i! Brătianu însă își bătuse joc de toată lumea *și împinsese la criză,* pe de o parte, ca să întețească și mai mult sfada între conducătorii partidelor de opoziție (pricipiul: „divide et impera!"), iar, pe de alta, ca să dovedească că nu putea fi clintit și să mai taie din nasul lui Costinescu, care și-l cam luase la purtare. Pe lângă că învârtea pe Rege cum vrea prin Știrbei, Brătianu mai avea în mână pe Costinescu prin gheșefturile acestuia mai vechi pe care le cunoștea și prin cele mai recente ale fiilor „Patriarhului Naționalismului", doftorul Puiu și Radu, zis și Ducu. Doctorul era mai eclectic și-și spurca mâinile în orice afacere care putea „produce" ceva, pe când Ducu Costinescu (răpit prematur afacerilor) își făcuse o specialiate din traficul vagoanelor încărcate pentru export, permisele respective fiind distribuite la Ministerul de Finanțe prin finul „patriarhului" (în același timp și secretarul său general) Alexandridi. Lupta a fost inegală;

după o scurtă conversație, tocmai când era opoziției intervenționiste lumea mai dragă, Brătianu a obținut de la Moș Crăciunul său de la Finanțe retragerea demisiei buclucașe, și totul a reintrat în ordine în Partidul Liberal — căci, în cel Conservator, dezamăgirea a întețit ura. Polemicile cele mai deșănțate au umplut coloanele *Epocii, Adevărului, Dimineții, Acțiunii* și ale foilor mai mărunte simpatizante cu „Acțiunea Națională". Până și ziarul *Le Temps,* de la Paris, a lăsat să curgă în rândurile sale din veninul lui Take Ionescu. Și ce era mai nostim era că aceste polemici nu aveau atât drept țintă pe Ionel Brătianu, autorul dezamăgirii, cât pe Marghiloman, concurentul detestat; avea și Ionel Brătianu partea lui zilnică, dar scopul principal al intervenționiștilor era să dea gata pe Marghiloman, ca să nu se mai vorbească de el.

La înapoierea mea din Italia am găsit la București o atmosferă de casă de nebuni, în care se înjurau oamenii unii pe alții de dimineață până seara. Și dacă ar fi fost numai atâta. Dar, pe lângă nebuni, mai erau și pungașii! Pe când în Partidul Conservator lumea se înjura, în cel Liberal se îmbogățea! Liberalii lăsau în seama Brătienilor grija politicii, tăceau și-și umpleau pungile. Cu începutul lui 1915 s-au deschis într-adevăr pentru cei cu trecere la Guvern atâtea posibilități de îmbogățire peste noapte, prin exporturile și importurile de favoare, prin furniturile armatei și prin lucrările publice, încât numai cei tari de îngeri sau cei proști nu s-au pricopsit. Intrările la Costinescu, la Constantinescu-Porcu, la secretarii lor generali, samsari unguri, samsari englezi mișunau pretutindeni și oamenii cinstiți — mai erau și de aceștia — nu mai îndrăzneau să dea cuiva un bilet de recomandație; de frică să nu fie bănuiți că au luat șperț.

Și, pe deasupra acestei agitații de bâlci care mâna lumea măruntă, mai era și agitația diplomatică din straturile de sus. Reprezentanții Puterilor beligerante, socotind că România ajunsese la sorocul hotărârilor ei definitive, și-au mobilizat toate mijloacele ca să ne câștige fiecare tăcâm de partea lui. Automobilele erau în perpetuă mișcare. Von Busche, Fasciotti, Radev — pe de o parte — Poklevski și Blondel — pe de alta — alergau 8 până la 10 ceasuri pe zi și căutau care mai de care să se vâre în sufletele oamenilor. Oriunde vedeau o fisură se repezeau; nicio slăbiciune nu era neglijată — influențele mai mici erau măgulite ca și cele mari. Șefii, bineînțeles, erau zilnic vizitați, Marghiloman, de Von Busche, de Fasciotti, câteodată și de Czernin — Filipescu și, mai ales, Take Ionescu, de Poklevski și de Blondel. Czernin și Barclay, englezul, erau mai discreți — Czernin, din fire și din orgoliu, Barclay, din lene și din lipsă de timp, fiind toată ziua ocupat să bea...

N-am luat nicio parte la toate aceste mezaturi care mă dezgustau. Afaceri n-am făcut în viața mea, iar față de diplomați mă țineam mai la distanță. Ieșisem prea de curând din diplomație ca să fiu atras, ca atâția alții, de sclipelile unor străluciri mai mult aparente decât reale; știam ce se ascunde sub hainele poleite ale acestor împănați și că nu era lucru mare. Ocupat numai de politică, neglijasem relațiile mondene și, afară de un cerc intim, nu frecventam pe nimeni, mai ales pe străini. La Club stam des de vorbă cu Poklevski și cu Blondel, care frecventau mai des localul decât ceilalți și cu care mă înțelegeam mai ușor, date fiind convingerile mele. Găseam totuși că prea se amestecau unde nu le fierbea oala... Căci, ca prostul, nu eram nici germanofil, nici francofil, nici anglofil — ci românofil sadea!

Furtuna care sufla peste tot firmamentul politic nu putea lăsa nici Cercul meu de Studii neatins. Abia înapoiat în București mi-am dat seama că lucrurile se încurcaseră rău și aci. În lipsa mea, conferințele săptămânale nu fuseseră întrerupte și-și urmaseră calea conform programului stabilit[169], sub direcțiunea și controlul Secretariatului. Printre secretarii Cercului, cei mai dinamici erau Vasiliu-Barnoschi și Dinu Arion, fiul fostului ministru Costică C. Arion. Amândoi, și Dinu Arion și Barnoschi, erau boșofili înfocați, colaboratori ai *Moldovei* și sufletește alipiți de Carp, deși se mențineau în rândurile Partidului Conservator. Barnoschi mai era în plus și o canalie. Marghiloman luase obiceiul, după faimoasa ședință din 2 decembrie, să asiste la mai toate conferințele Cercului de Studii, „fiindcă șeful partidului" — afirma el — „trebuie să fie în contact permanent cu tineretul". Scopul lui Marghiloman era însă un scop practic, și anume să împiedice pe Filipescu să ia el contact cu tineretul, căci știa foarte bine că acolo unde se ducea dânsul nu venea rivalul și concurentul său.

La raporturile de intimitate personală care existau între Marghiloman, pe de o parte, și Dinu Arion, Barnoschi, Grigore Carp, pe de alta, s-a adăugat astfel un fel de colaborare politică, care, în lipsa mea, a avut drept rezultat o influențare de netăgăduit a Cercului în sensul ideilor scumpe „patronului" din strada Mercur. De obicei, programul conferințelor se făcea pe 4-5 săptămâni înainte. La plecarea mea lăsasem șirul prelegerilor fixat până la începutul lui martie. Ultima conferință stabilită fusese a lui Costică Obedeanu, un caraghios în capul căruia se încurcau noțiunile unor lecturi fără rost,

[169] În fiecare săptămână, conferențiari mai tineri sau mai bătrâni dezvoltau un subiect aprobat de Comitetul Cercului, în fața unui public restrâns, în salonul cel mare al Clubului conservator din casa Vanicu. După conferință urma o discuție generală asupra problemei tratate de conferențiar și care mai totdeauna era în legătură cu evenimentele zilei.

un zevzec care se credea o lumină a Istoriei Naționale și de care n-am putut scăpa. Conferința lui a avut loc câteva zile după înapoierea mea. De obicei, ceream conferențiarilor slabi sau mai puțin cunoscuți un rezumat prealabil al expunerii proiectate și îl discutam cu dânșii, dându-le îndrumările necesare, încolțit din toate părțile, după ce m-am înapoiat în București, m-am gândit cu atât mai puțin să convoc pe Obedeanu înainte de conferința sa, cu cât nu mă temeam din partea lui de niciun bucluc politic. Îl știam de partea noastră, și singura grijă justificată putea fi a prostiilor ce le putea debita. Dar asta era treaba lui și n-avea decât să se curețe! În lipsa mea, Obedeanu evoluase însă. Fie că prezența lui Marghiloman la toate ședințele îl împinsese spre germanofilie ca să se ia bine cu șeful[170], fie că fusese „atins" de nemți, cum s-a spus, fără dovezi de altminteri — tânărul nostru istoric ieșise din apele noastre și dăduse mâna cu inamicul fără ca eu să știu. Spre marea mea mirare și confuzie, conferința lui, intitulată *Relațiile României cu țările vecine,* a fost un banal rechizitoriu împotriva Rusiei și o searbădă apologie a ideii intrării noastre în acțiune alături de Puterile Centrale. Părerile unui Tică Obedeanu erau lipsite de orice importanță, dar cuvintele pronunțate într-o ședință a Cercului de Studii al Partidului Conservator puteau avea un răsunet — și au avut. Prezența lui Marghiloman mă jena pentru a pune pe orator cu botul pe labe și a trebuit să mă mulțumesc cu o punere la punct cu atât mai aproximativă, cu cât mi-am dat seama că în jurul meu aveam aproape numai germanofili. Prezența lui Marghiloman la ședințe, manevrele secretarilor bețofili și întreaga atmosferă nouă creată în Cerc în lipsa mea, îndepărtaseră pe mai toți intervenționiștii, care, deși mai numeroși, erau mult mai puțin dinamici ca antiintervenționiștii din Cerc și nu putuseră impune supremația lor. N-am vrut să sparg geamurile din prima ședință a reapariției mele, convins că voi putea repede restabili vechea atmosferă dinainte de plecarea mea în străinătate.

A doua zi a fost un frumos tămbălău în lumea acționistă, prin cluburi, prin redacțiile takiste și până și în anticamera lui Filipescu. Până și Nicu Filipescu mi s-a arătat adânc mâhnit, ca și cum l-aș fi trădat... „Tu quoque, fili!", păreau să-mi spună ochii lui albaștri și înduioșați. Explicații, lămuriri, plictiseală! De mine personal nu-mi păsa mie, căci eram sigur că în câteva ceasuri totul se va lămuri — dar era atmosfera Cercului de Studii compromisă prin neglijența mea, prin prea marea încredere pe care o arătasem colaboratorilor mei, și

[170] Bietul „Tică" Obedeanu a murit tânăr și n-a ajuns la nimic, dar era un arivist „di primo cartello!"

era repercusiunea asupra luptelor din partid pe care, în încăpățânarea mea de oltean, tot mai speram că le vom putea liniști...

Ca să împac și capra, și varza, am publicat în *Epoca* din 10 martie câteva rânduri de lămurire, adresate lui Pisani:

Iubite amice,

Citesc în Epoca *un articol intitulat* Vorbă clară și cinstită, *prin care, alături de o chestiune personală despre care nu am să mă ocup*[171], *se încerca a se stabili în jurul Cercului de Studii al Partidului Conservator atmosferă de tendințe cu totul nepotrivită cu realitatea lucrurilor.*

În calitate de președinte al Cercului, nu pot lăsa această eroare să-și facă drumul.

Autorul sus-citatului articol socotește conferința ținută de către dl C. Obedeanu joia trecută la Cercul de Studii, o manifestație germanofilă întărită prin faptul că șeful partidului, care asista la conferință, a aplaudat și felicitat călduros pe conferențiar.

Înapoiat de câteva zile în țară, n-am văzut pe dl C. Obedeanu nici înainte, nici după conferință[172] *și nu pot ști care au fost intențiile d-sale, dacă cumva va fi avut vreo intenție politică. Am asistat la conferință și, ca toți cei prezenți, am putut constata că după o lungă excursiune în domeniul istoric al relațiilor noastre cu țările vecine, dl Obedeanu a avut prudența de a nu ne recomanda nicio soluție, acceptându-le pe toate*[173].

Șeful partidului a asistat la această conferință, precum asistase la toate conferințele precedente ale Cercului. La sfârșitul conferinței, dl Marghiloman a adresat câteva cuvinte de încurajare d-lui Obedeanu, formulând și câteva critici precum obișnuiește să facă la sfârșitul fiecărei conferințe. O activitate în sensul ce ar voi să-i atribuie colaboratorul dvs. nici nu poate exista în Cercul nostru de Studii, în virtutea însăși a textului Statutelor Cercului. Cât timp voi avea eu onoarea să fiu președintele acestui Cerc, nu numai textul, dar încă și spiritul acestor statute nu vor fi nesocotite. Menirea Cercului de Studii în partidul nostru este de a cimenta, iar nu de a dezbina.

Întrucât privește îndrumarea politică, pentru noi, tinerii de la Cerc, ca și pentru toți conservatorii, ea a fost limpede definită în discursul pronunțat de către dl Marghiloman cu ocazia primei agape a Cercului de Studii și prin declarațiile categorice făcute de domnia sa în ședința Comitetului Executiv al partidului, ținută la 4 decembrie anul trecut.

Cu cordială strângere de mână

C. Argetoianu

---

[171] Era vorba de o mituire a lui Obedeanu de către agenții propagandei germane...

[172] În realitate, îi închisesem ușa mea, după conferință...

[173] Am căutat și eu să dreg lucrurile cum am putut, fără a îndârji pe nimeni...

Aceste rânduri au satisfăcut pe deplin ramura filipescană a partidului, dar au supărat pe Marghiloman și pe marghilomaniști. Pe Marghiloman, fiindcă, în martie 1915, nu-i mai convenea să i se reamintească declarațiile sale din decembrie 1914, iar pe marghilomaniști, fiindcă încurcau socotelile lor de înstăpânire asupra Cercului de Studii. Din acea zi, secretarii mei, care, prin atribuțiile lor statutare, aveau o mare înrâurire asupra conducerii Cercului, mi-au devenit adversari pe față, și Vasiliu-Barnoschi chiar vrăjmaș personal. Două luni aproape m-am zbătut zi de zi ca să apăr Cercul de cotropirea elementelor boșofile. Luptă grea, căci șeful partidului nu numai că nu m-a sprijinit în străduințele mele, dar s-a dat de partea adversarilor mei, deveniți agenții lui de propagandă. Filipescu nu mi-a dat nici un ajutor, deoarece începuse lupta pentru răsturnarea lui Marghiloman de la șefie și socotea că chestiunea Cercului de Studii va fi rezolvată de la sine odată cu reorganizarea întregului partid.

Aproape două luni de zile, Marghiloman, uitând marele serviciu pe care i-l adusesem înduplecând cu un an înainte pe Filipescu să-l recunoască de șef, m-a adăpat cu toate umilințele silindu-mă să înghit obrăzniciile puțoilor pe care eu îi ridicasem. Cu Vasiliu-Barnoschi era cât pe aci să ajung la un duel, iar cu Dinu Arion am avut un schimb de scrisori cam acru, ceea ce nu ne-a împiedicat de altminteri (vorbesc de Dinu Arion) să ne înțelegem foarte bine în politică mai târziu, după triumful politicii noastre, a antantiștilor, și încetarea din viață a tatălui său. Dinu Arion era un băiat bun și sincer, dar cam încăpățânat și a fost dus în 1915-1916 mai mult de curentul celor în mijlocul cărora trăia...

Nu voi intra în amănuntele certurilor noastre de la Cercul de Studii, amănunte care nu pot interesa posteritatea și mă mărginesc să spun că pe la sfârșitul lui aprilie vasul a fost plin și m-am dat bătut, demisionând din demnitatea de președinte. Prilejul demisiei mele a fost o ultimă porcărie pe care mi-a facut-o Vasiliu-Barnoschi, cu sprijinul lui Marghiloman. Un escroc și un pește[174], cu numele furat de Porsenna mi-a fost adus de Barnoschi și mi-a cerut să ție o conferință. Nu cunoșteam tipul, dar nu auzisem bine despre dânsul și faptul că mi-l adusese Barnoschi m-a făcut să deschid ochii. I-am cerut schema conferinței sale și, constatând că voia să facă apologia colaborării noastre cu Puterile Centrale, am refuzat să-l înscriu.

[174] Însurat cu o pațachină, acest Porsenna și-a vândut nevasta cui a vrut. După război, d-na Porsenna a speculat senilitatea lui socru-meu Boambă și l-a ruinat. Dl Porsenna se lăfăiește încă și azi în casa clădită „pe spinarea" soției sale și îndrăznește să scrie articole de „moralizare" în foile de șantaj care-i tipăresc proza.

Procesul a fost dus în fața lui Marghiloman, nominal încă șeful partidului, și Marghiloman a dat câștig de cauză lui Porsenna și lui Barnoschi. Mi-a fost de ajuns. Toată baraca conservatoare era gata să se prăbușească și mi-am trântit demisia cu atât mai multă plăcere, cu cât, dezgustat de palinodiile și de fățărniciile lui Marghiloman, renunțasem, după cum voi arăta numaidecât, la orice idee de împăcare în partid și mă înhămasem alături de Filipescu la doborârea lui.

Oricum, demisia mea a fost o lovitură pentru Marghiloman, care, ca să-i slăbească efectul, a dat drumul în *Steagul* și în *La Politique*, gazetele sale, unui comunicat prin care demisia mea era calificată de „inconsecvență" față de scrisoarea publicată de mine în *Epoca* din 10 martie și prin care — ziceau foile marghilomaniste — luasem apărarea *șefului* și a politicii sale!

Ca să pun lucrurile la punct, am mai trimis o scrisoare *Epocii* și cu reproducerea ei voi încheia mărturiile mele cu privire la agonia Cercului de Studii conservator, a cărui viață a fost scurtă — dar agitată:

Domnului Director al ziarului Epoca,

Ziarele Steagul *și* La Politique *de ieri-seară publică un comunicat cu privire la demisia mea din președinția Cercului de Studii al Partidului Conservator.*

Prin acest comunicat se caută a se stabili o contrazicere între scrisoarea ce v-am trimis în ziua de 10 martie a.c. și textul demisiei mele[175]*, pe care l-ați publicat ieri.*

În realitate, nu există nicio contrazicere; dimpotrivă, ceea ce am spus ieri este o consecință logică a celor ce am spus la 10 martie. Am scris atunci:„O activitate în sensul ce ar voi să-i atribuie colaboratorul dvs. nici nu poate exista în Cercul nostru de Studii, în virtutea însăși a textului Statutelor Cercului. Cât timp voi avea eu onoarea a fi președintele acestui Cerc, nu numai textul, dar însă și spiritul acestor statute nu vor fi nesocotite".

Și fiindcă și textul, și spiritul statutelor au fost nesocotite de la 10 martie încoace, m-am dus... mărturisind prin plecarea mea că nu mi-a fost cu putință să le apăr. N-am putut să le apăr tocmai fiindcă domnul Marghiloman, șeful partidului, în loc să fie de partea mea, s-a declarat de partea adversarilor mei și împotriva ideilor ce d-sa avea datoria să susțină.

Mult mai interesantă decât comunicatul dat prin Steagul *și* La

[175] N-am mai găsit acest text printre hârtiile mele, dar îmi aduc aminte că protestam într-însul împotriva curentului antinațional pe care direcția partidului voia să-l oblăduiască în Cercul de Studii...

Politique *este o informație pe care o citesc în ziarul* Dimineața *și care sună astfel: „De la Cercul de Studii al Partidului Conservator: conferința d-lui Porsenna, care trebuia să aibă loc azi, s-a amânat din cauza sărbătorii pentru o dată care se va anunța ulterior".*

Pentru cine știe să citească, această mică informație constituie o confirmare completă a tot ce am scris ieri și, totodată, trebuie să o recunosc, pentru noua direcțiune, un pas înapoi.

Cordială strângere de mână

C. Argetoianu

In politică, Marghiloman era îndrăzneț, numai pe răspunderea altora. Se temea să înfrunte opinia publică pe propria lui inițiativă și, dacă i-ar fi plăcut să scoată castanele din foc cu degetele mele, s-a sfiit să le scoată cu ale lui de frică să nu se ardă.

Să punem o lespede albă peste scurta activitate a Cercului de Studii conservator „un essai sans lendemain", activitate sterilă, dar care mi-a servit mult pentru perfecționarea educației mele politice — și să-mi fie îngăduit în paginile următoare să povestesc ce am trăit în criza de desfacere a partidului în care pusesem atâta nădejde.

Frământarea în Partidul Conservator după declarațiile lui Marghiloman • Mișu Cantacuzino și Cantacuzineștii • Cantacuzino propune lui I. Lahovari șefia • Lupta pentru răsturnarea lui Marghiloman în afară de comitete, în comitete și în Congres • Ruperea partidului — Politica la Craiova.

Pacea în Partidul Conservator a fost de scurtă durată, după categoricele declarații ale lui Marghiloman la Cercul de Studii și la Comitetul Executiv al partidului. Între Margiloman și Filipescu era o complectă incompatibilitate de sentimente, de idei și de apucături. Mai era și chestiunea șefiei. Marghiloman ținea la șefia lui din cauza galoanelor și fiindcă nu voia să-și piardă situația de „factor constituțional". Filipescu nu putea să sufere nicio disciplină și înnebunea de câte ori Marghiloman îi da să înțeleagă că șeful era el. S-a zis că Filipescu a vrut să trântească pe Marghiloman ca să-i ia locul. E inexact: am fost în situația să pot descurca și firele cele mai ascunse care comandau mișcările lui Filipescu și pot afirma că n-a pornit războiul împotriva lui Marghiloman din ambiție, ci din *necaz*. Cea mai bună dovadă e că, după ce a eliminat pe Marghiloman din partid, nu s-a proclamat pe el însuși șef, deși toată lumea îl ruga, ci pe Iancu Lahovari, pe care nu-l vrea nimeni. Dar Filipescu nu ținea la onoruri, care-l plictiseau, și, decât să aibă el o răspundere, prefera să o aibă un altul, numai să-l lase în pace. Dacă Marghiloman și mai ales marghilomaniștii (ferește-mă, Doamne, de prieteni...) nu l-ar fi înțepat zilnic, Filipescu nici nu s-ar fi gândit la șefie. Dar între alte cusururi, Marghiloman avea și pe acela de a fi totalmente lipsit de tact.

Frământarea în partid a început din nou pe la sfârșitul lui ianuarie și a mers crescând toată luna lui februarie. Deși rădăcinile răului erau cu totul altele, pretextul invocat din partea lui Filipescu a fost îndrumarea politicii externe și atitudinea față de intrarea României în acțiune.

Câmpul de bătaie a fost astfel ales cu multă abilitate împotriva lui Marghiloman. O luptă dusă numai pentru răsturnarea de la șefie ar fi găsit marea majoritate a partidului grupată în jurul lui. Sentimentul de

răzvrătire nu e în fire românului, și tot ponosul destrămării organizațiilor noastre ar fi căzut în spinarea lui Filipescu. Atacul pe tema germanofiliei, pe tema împingerii României în brațele Puterilor Centrale, pe tema nepriceperii intereselor naționale și a ostilității față de o acțiune pentru cucerirea Ardealului a pus însă din prima zi pe Marghiloman la strâmtoare și a adus apa la moara lui Filipescu. Nu numai partidul, dar și opinia publică românească erau pentru o intervenție cât mai grabnică și împotriva Puterilor Centrale. Până și o bună parte din cei care au rămas în jurul lui Marghiloman era, *în caz de război,* pentru o intervenție alături de Puterile Antantei și, dacă au rămas credincioși lui Marghiloman, a fost fiindcă și-au dat seama că lupta între acesta și Filipescu se da mai puțin pe temeiuri de intervenție sau neintervenție în Război, decât pe temeiuri de patimă personală și de politică internă.

În cursul lunii februarie, lucrurile trecuseră de la înțepături la înjurături și în primele zile ale lui martie s-au deschis ostilitățile pe față — tocmai când m-am înapoiat eu din străinătate — prin propunerea făcută de Mișu Cantacuzino lui Iancu Lahovari de a primi șefia Partidului Conservator reîntregit cu Partidul Conservator Democrat al lui Take Ionescu. Mișu Cantacuzino juca în Partidul Conservator un rol însemnat și se întreba lumea de ce. Aceeași întrebare se pusese mai înainte și pentru onorabilul său părinte — căci tatăl, era, poate, și mai șters decât fiul. Cantacuzineștii erau de neam mare, dar mai erau și alții pe care boieria lor nu i-a împins departe. Cantacuzineștii erau foarte bogați, dar câți multimilionari n-au rămas de căruță! Poate Cantacuzineștii au ajuns fiindcă erau și boieri, și bogați sau poate numai fiindcă au avut noroc. Rar am văzut o familie mai puțin simpatică, mai lipsită de inteligență și de suflet. Bătrânul conu' Iorgu, zis Nababul, nu urmărea decât un scop în viață, să strângă parale și să cumpere moșii. Îmbrăcat ca un spițer, cu o față banală de burghez francez încadrată în barbete spălăcite, nu-și îngăduia decât un ceas de „frivolitate" pe zi, frivolitate ce consista într-o plimbare cu dama la șosea. Încălțat în ghete de „prunel", cu mănuși de „filozelă", cu o umbrelă de ploaie sau de soare în mână, după vreme, conu' Iorgu mergea până la Hipodrom, cu trăsura după el, rumegând cu coana Caterina, care țopăia lângă dânsul. Politică făcea între picături, între două socoteli aduse de vechili zdrențăroși și afamați și confunda adeseori răboajele oilor de la moșie cu răboajele partizanilor de la Club. De altminteri, politica a fost pentru dânsul lucru secundar și preocupare lăturalnică, care trecea după, mult după grija administrării imensei sale averi. Politica l-a purtat în brațe o viață întreagă, ca pe un copil răsfățat, fiindcă s-a lăsat manevrat de alții mai deștepți decât dânsul și care s-au folosit de el, unul împotriva altuia. De

când îi crescuseră copiii[176], consimțise lui Mișu și lui Griguță un avans de moștenire și, ca să nu le dea pământ sau parale, le cedase patrimoniul său politic. Amândoi îl manevrau acum pe bătrân, în locul lui Carp și al lui Take Ionescu, mai ales Mișu, care și-a făcut astfel o situație pe ruinele acestei Cartagine în carne și în oase...

Din cei doi băieți civili ai Nababului, Griguță a fost un caz patologic, un escroc în piele de milionar. Detestat și disprețuit de toată lumea, n-a jucat rol în Partidul Conservator. S-a vorbit în timpul Neutralității de afacerile lui, mai ales de vânzarea „Minervei"[177] către nemți (trădare care l-a demonetizat cu totul), a zbârnâit puțin sub regimul Marghiloman din 1918 și a murit relativ tânăr, lăsând în urma lui acea pacoste națională cunoscută sub numele de Didina Cantacuzino.

Pe cât era de acru Griguță, pe atât era de dulceag Mișu, care nu vrea răul nimănui, fiindcă nu vrea nimic. Era simpatic ca un pahar de bere, „avec un arriere-gout d'amertume". Moralmente, ca și fizicește era lipsit de contururi determinate. Până și cel mai mare cusur al său, îngâmfarea, era lipsit de resorturi și trebuia scormonit ca să fie găsit. Era convins, ca fiu mai mare al Nababului, ca moștenitor al unui nume împărătesc și al celei mai mari averi din țară, că toate i se cuveneau. Țoțoi Lahovari și Pascal Toncescu i-o repetau de dimineața până seara și l-ar fi convins ei, dacă n-ar fi fost convins dinainte. A ajuns primar al Bucureștiului și ministru de Justiție fără să se mire (s-au mirat alții!) și fără să se bucure, în așteptarea de a fi prim-ministru — tot prin drept de moștenire. Și ar fi fost și prim-ministru, dacă Partidul Conservator și România Mică ar fi dăinuit și dacă n-ar fi murit și el prematur, victimă a unui accident și a două dame — căci pe cât îi putea plăcea ceva lui Mișu Cantacuzino — îi plăceau damele.

N-am cunoscut lui Mișu Cantacuzino decât două momente de patimă politică: în 1915, pentru doborârea lui Marghiloman, și în decembrie 1917 — ianuarie 1918, în lupta ce s-a dat la Iași împotriva încheierii unei păci cu nemții. Cum n-am ajuns încă la Iași, voi însemna aci două cuvinte despre atitudinea și activitatea lui în București „anno Domini" 1915. Ieșind din apatia și din indiferența lui obișnuită, Mișu Cantacuzino s-a cheltuit pentru răsturnarea lui Marghiloman de la șefie, cât m-am cheltuit eu — și mai mult — ca să i-o păstrez în noiembrie și decembrie 1914. E sigur că, și fără Cantacuzino, partidul s-ar fi desfăcut, dar lucrurile n-ar fi mers nici așa de repede, nici așa de ușor cum au mers.

[176] Nababul a avut patru băieți (și două fete). Doi băieți, Nicolae și Șerban, s-au consacrat armatei, în care Nicolae a ajuns până la gradul de colonel, făcând burtă și copii. Șerban, atins de un fel de lepră, a părăsit armata căpitan, s-a căsătorit cu fata lui Sturdza-Miclăușeni și s-a sinucis.

[177] Întreprinderea de editură din care a ieșit *Cartea Românească*.

Propunerea de șefie susurată de Mișu Cantacuzino la urechea lui Iancu Lahovari a deșteptat ambițiile bătrânului. Ultimul din cei trei frați Lahovărești, conu' Iancu, cel mai șters dintre ei (dar poate cel cu mai mult „fond"), rămăsese în partid beneficiarul reputației defuncților Alexandru și Jacques (generalul). Fără strălucirea lui Alexandru, fără dinamismul simpatic al lui Jacques, Iancu Lahovari, datorită perfectei sale probități, care l-a împins să ocolească cu grijă coclaurile intrigilor, și vastei sale culturi generale — Iancu Lahovari își făcuse o situație specială în Partidul Conservator.

Nu era popular, nu era omul întrunirilor și al manifestațiilor, dar era stimat de toată lumea și considerat într-un anumit sens ca un om reprezentativ, așa încât în ultima vreme nu mai fusese Minister conservator fără dânsul. Propunerea lui Mișu Cantacuzino i-a gâdilat amorul propriu și în subconștientul său s-a născut probabil ideea că, în lipsa unei fuziuni cu Take Ionescu, ar putea fi și șeful partidului nefuzionat, în locul lui Marghiloman, „qui decidement en faisait trop a sa guise...". Spirit disciplinat, oripilat de toate gesturile impulsive, Iancu Lahovari fusese în toate Comitetele partidului, în certurile dintre Filipescu și Maghiloman, de partea acestuia din urmă, deși în august și septembrie 1914 ceruse cu încăpățânare intrarea României în Război alături de Franța. Încetul cu încetul a primit însă ideea unei expectative neutrale, cu condiția să nu fie prea lungă, ceea ce i-a permis să susție în Comitete autoritatea șefului față de răzvrătiți, cât timp cel puțin șeful nu trecuse din politica neutralității în politica intervenției alături de Puterile Centrale. Pentru simpatiile pe care le bănuia mai erau mijloace de convingere și vreme de așteptat... A fost meritul lui Mișu Cantacuzino să convingă pe Lahovari de periculosul joc al lui Marghiloman și să-l aducă astfel de partea lui Filipescu. Pentru acesta, capacitarea lui Lahovari a fost o lovitură din cele mai reușite fiindcă i-a permis să declanșeze lupta fără să-i dea un caracter personal, totdeauna odios. Punând înainte candidatura lui Lahovari la șefia partidului, Filipescu nu mai adresa lui Marghiloman un egoist „scoală-te tu, ca să mă așez eu" și putea susține cu sorți de a fi crezut că voia înlocuirea șefului conservatorilor numai pe motive de îndrumare politică. Și astfel gândul lui Nicu Filipescu s-a întâlnit încă de la începutul lui martie cu ambiția lui Iancu Lahovari, care n-a fost realizată decât în a doua jumătate a lui mai.

Cele ce se puneau la cale în „clanul" Filipescu au ajuns bineînțeles la urechile lui Marghiloman destul de repede, așa încât în *Notele* sale a putut să scrie că Lahovari i-a adus la cunoștință propunerea lui Cantacuzino de șefie chiar în ziua în care i-a fost făcută — ceea ce nu cred să corespundă

adevărului, deoarece mie Lahovari mi-a mărturisit în iunie că *n-a atins niciodată cu Maghiloman chestiunea șefiei înainte de mai.*

Chestiunea schimbării de șefie pusă, raporturile s-au încordat între cele două tabere până la ruperea raporturilor personale. O baricadă morală se ridicase între Filipescu și Marghiloman. Deși îmi dam seama că *nu mai era nimic de făcut*, că nimic nu mai putea scăpa partidul de o rupere în două — deși rămăsesem trup și suflet cu Filipescu — am fost silit să mai mențin contactul cu Marghiloman din cauza Cercului de Studii, de care nu voiam să mă despart decât în momentul în care nu s-ar mai fi putut altfel. A fost, de altminteri, și părerea lui Filipescu că Marghiloman, fiind încă șeful oficial al partidului, nu o puteam rupe cu dânsul cât timp mă aflam în fruntea Cercului și că era de interesul nostru, al intervenționiștilor, să stăpânesc cât mai multă vreme acel cuib de năpârci. Raporturile mele cu Marghiloman au mers însă răcindu-se; nu mă mai duceam la el acasă și mă mulțumeam să-i raportez diferendele dintre mine și secretarii Cercului, la Jockey-Club.

Despre politica partidului am evitat cât am putut să intru în vorbă cu dânsul, fiindcă mi-am dat seama că ruptura era inevitabilă și că nu mai era nimic de făcut. Pe cât fusesem de activ în noiembrie, în încercările mele de a astupa crăpăturile și de a consolida edificiul nenorocitului nostru de partid — pe atât am fost de inactiv în martie și în aprilie. Am lăsat pe alții să-și piardă timpul și să caute să dreagă ce nu mai era de dres. Pentru a nu părea totuși ca om de rea-voință, am dat concursul unei acțiuni de împăciuiri în două împrejurări în care participarea mea a fost solicitată. Întâia dată la sfârșitul lui martie, când am fost rugat să fac împreună cu Paul Greceanu și cu Brâncoveanu un demers pe lângă Marghiloman. Paul Greceanu, fiul boierului Ștefan Greceanu (genealogistul din strada Țăranilor — devenită mai târziu Aurel Vlaicu), era un camarad de promoție și un prieten intim al lui Mișu Cantacuzino. Om cinstit, om dintr-o bucată și cu o serioasă cultură, Paul Greceanu nu se știe pentru ce n-a făcut carieră în Partidul Conservator. Avea tot ca să reușească: nume, avere și relații cu cei mari, și totuși n-a ajuns la nimic. Așa e politica, și imponderabilele care determină ascensiunea unuia și poticnirea altuia nu sunt ușor de descifrat. De ce a ajuns Mitică Greceanu ministru și martir politic, iar Paul Greceanu — numai deputat, deși era de zece ori superior, în toate privințele, omonimului său Mitică? Mister... Deși numai deputat, Paul Greceanu se bucura de stima necondiționată a conducătorilor partidului și în special de a lui Marghiloman. Brâncoveanu — pe vremea aceea nu se ruinase și nu se bagatelizase încă — se agita mult și reprezenta în politică o nădejde pe care liberalii

și conservatorul și-o disputau[178]. Toți trei, și Greceanu și Brâncoveanu și eu, eram de partea politicii intervenționiste (filipescane) și nu știu cine a avut ideea să ne trimită la Marghiloman să-l conjurăm să repete gestul din decembrie, accentuându-l ca să scape partidul de catastrofa ce-l amenința. Știam că Marghiloman nu va face gestul ce i se cerea și mai știam că, dacă l-ar face, *Filipescu nu s-ar mulțumi cu el,* dar, ca să nu stric gustul celorlalți, m-am supus. Marghiloman ne-a primit foarte drăguț, dar ne-a declarat categoric: 1) că nu primește să fie șef cu scuze trimestriale; 2) că înțelege să păstreze în cadrul politicii *achitate* în Comitetul Executiv din decembrie precedent o *libertate absolută de mișcare* și 3) că toate sunt inutile — deoarece Filipescu vrea capul lui și că dânsul înțelege să-l apere. Lăsând la o parte — a adăugat dânsul — punctul 1 și 2, din cauza punctului 3, bătălia era inevitabilă și, încât îl privea, era gata s-o dea. Am căutat să pledăm și Greceanu și Brâncoveanu și eu și să demonstrăm șefului partidului că nimeni n-ar putea să-l clatine de la șefie dacă s-ar alătura sincer și fără nicio idee ascunsă de linia politică națională, singură compatibilă și cu demnitatea, și cu interesele poporului român. Marghiloman a surâs, privindu-ne ca pe niște naivi și, cu încăpățânare demnă de o cauză mai bună, n-a vrut să se clintească de pe poziția lui. A fost, poate, din partea sa și o tactică, ca să se afle *dincolo* că nu era om care să dea îndărăt (deși dăduse în decembrie...).

A doua obligație de a mă amesteca în tărâțe mi-a fost pricinuită o săptămână mai târziu prin situația mea de președinte al Cercului de Studii. Costică Arion se agita ca să scape pe Marghiloman și să împace partidul, cu aceeași febrilitate cu care se agita Mișu Cantacuzino ca să doboare și să dezbine. Costică Arion avea în partid o situație specială: se proclama mai intervenționist, mai antantist, mai ideal-naționalist decât oricine — dar în același timp credincios lui Marghiloman și nu admitea să se discute șefia acestuia în partid. Era convins — o spunea, cel puțin — că Marghiloman juca teatru, că germanofilia lui era prefăcută[179] și că la *momentul oportun* își va arăta el adevăratele sale sentimente. Vorbind astfel, cred că Arion era sincer; aflasem că avea dese discuții cu fiu-său Dinu și cu prietenul acestuia Barnoschi, care îi servea de secretar în meseria lui de avocat. E de mirare cum un om precum Costică Arion a putut trăi în intimitatea unui pezevenghi ca Barnoschi și să se lase în multe împrejurări condus de el — dar asta nu e treaba noastră. După ce a aflat de vizita mea cu Paul Greceanu și cu Brâncoveanu la

[178] Brâncoveanu intrase în politică la liberali, dar s-a despărțit de ei și s-a înscris la conservatori în urma proclamării necesității exproprierii rurale de către Brătianu.

[179] Evenimentele ulterioare au dovedit, din nenorocire, contrariul...

Marghiloman și insuccesul ei, după ce a doua zi s-a dus el la Filipescu și n-a obținut decât un singur răspuns: „Marghiloman trebuie să plece, trebuie să părăsească șefia!“ — Arion a venit să-mi propună o nouă încercare. A început și cu mine jocul „adevăratelor sentimente" ale lui Marghiloman (ascunse bineînțeles) și m-a plesnit cu următorul argument: „Argetoianu, dacă Marghiloman ar fi un adevărat și sincer germanofil, *aș fi eu lângă el?*". La întrebarea mea despre nevoia ce silea pe Marghiloman să-și ascundă sentimentele, bietul Arion n-a știut să-mi răspundă decât că „așa cerea politica!"[180] — „Atunci s-o dăm dracului de politică, nene Costică!" — „Ba nu, dimpotrivă, să facem puțină politică!" Și mi-a desfășurat planul său: să-l poftesc și pe el la un banchet la Cercul de Studii, cum poftisem pe Marghiloman și pe Filipescu — să spună el, prietenul și confidentul lui Marghiloman, despre năzuințele noastre naționale, ceea ce, în încordarea patimilor din acel moment, acesta nu putea să spună: „Să încercăm și această cale. Pricepi — spunea Arion — că Margiloman nu poate vorbi sub amenințarea lui Filipescu: ar fi o capitulare. Dar, dacă vorbesc eu, e ca și când ar vorbi Marghiloman și cine știe? Ați mai întors voi lucrurile o dată la Cercul de Studii, poate mai reușim o dată!". Am lămurit lui Arion că situația era cu totul alta, că în decembrie precedent, nimeni nu ceruse capul lui Marghiloman, ci numai o schimbare sau mai exact o precizare în politica lui internă. Acum are altă chestiune: jumătate — cel puțin — din partid nu-l mai voia la șefie, nu mai avea încredere în el și pace! Și am arătat cazul meu personal: în noiembrie m-am bătut pentru întărirea autorității sale și iată că eram gata și eu să iau armele împotriva lui! Dar, fiindcă nu voiam să sabotez fie și o încercare inutilă de împăcare și fiindcă eram foarte măgulit să salut în mijlocul membrilor Cercului o personalitate atât de simpatică ca a sa (așa a sunat răspunsul meu), m-am declarat gata să organizez în cel mai scurt termen agapa cerută. Am convenit cu Arion să o punem în seara de sâmbătă, 11 aprilie.

Era însă cât pe aci ca treaba să se încurce și ca banchetul să nu mai aibă loc. Erau patimile atât de excitate! Prevăzând că vor veni la banchet toți marghilomaniștii, am încercat să ademenesc și câțiva filipescani, ca să creez atmosfera ce trebuia unei cuvântări precum cea plămădită de Arion. Filipescu, care nu voia să supere pe Arion, a încurajat pe ai lui să vie, dar „ai lui", mai catolici ca Papa, au refuzat invitațiile mele, afară de doctorul Giani, unul din cei mai intimi în

[180] Când s-a prezentat în 1918 la Iaşi la mine, împreună cu Marghiloman, ca să le predau dosarele negocierilor de la Buftea, era să-l întreb „dacă politica cerea *să se prefacă* și el că se dăduse cu nemții?!" Nu i-am pus întrebarea; era deja atins de aripa morții și mi-a fost milă de el!

casa lui Filipescu. Exasperat de această atitudine, am dat drumul câtorva aprecieri puțin măgulitoare la adresa *prietenilor mei.* M-am pomenit cu junele Dinu, care, înțepat, a venit să-mi declare că tată-său renunța la banchet, deoarece la Jockey-Club îi spusesem în treacăt că găseam toată manifestarea *inoportună* și că această apreciere mai era subliniată și prin ostilitatea manifestată de mine, în diferite cercuri, față de personalitatea părintelui său! Am lămurit lui Dinu Arion situația, i-am jurat că n-am avut și că nu aveam nici un gând rău împotriva prietenului meu C.C. Arion, iubit și stimat, și l-am rugat să facă pe tată-său să revie asupra hotărârii sale...

Irascibilul bărbat nu s-a liniștit decât după ce i-am trimis următoarele rânduri[181]:

Stimate Domnule Arion,

În convorbirea ce am avut acum câteva zile vă exprimasem părerea că în momentele de față ținerea unei agape a Cercului de Studii îmi părea inoportună. Inutil să insist că exprimându-vă această părere eram călăuzit de motive cu totul obiective și că personalitatea dvs. nu era câtuși de puțin în joc. Printr-o deviație obișnuită în mediile noastre politice s-a căutat a se insinua, spre marea mea mirare, că voiam să iau, în numele Cercului de Studii, o atitudine ostilă față de dvs.[182]

Niciun gând putând fi mai străin de mine ca acesta, consider că, pentru a evita orice echivoc, este de datoria mea — oricare ar fi amărăciunile momentelor prin care trecem — de a vă ruga, în numele Comitetului Cercului de Studii, să ne faceți cinstea și plăcerea să prezidați prânzul nostru mensual[183] *ce am hotărât a da mâine 11/24 aprilie.*

Primiți, vă rog etc., etc.

C. Argetoianu

Iată și răspunsul lui Arion:

Iubite Domnule Argetoianu,

Vă mulțumesc dvs. și Comitetului și primesc.

Tocmai pentru că a fost o deviațiune, care de altminteri era naturală fiind date timpurile, dar la care nici d-ta, nici eu nu ne-am gândit, e bine să nu se amâne prânzul.

Cu afecțiune

C.C. Arion

10 aprilie 1915

[181] Îl ațâța Barnoschi împotriva mea!

[182] Era ultima nuvelă colportată și care impresionase mai mult ca toate pe Arion...

[183] În martie, Cercul îmi oferise mie prânzul său mensual. În februarie nu s-a ținut.

Și, ca să-l împac definitiv, am făcut amicului C.C. Arion o primire mai caldă decât avusesem la început intenția, salutându-l la șampanie prin următoarele cuvinte:

Iubite Domnule Arion,

Cercul nostru este fericit să vă vadă în mijlocul său și, în numele camarazilor mei, vă mulțumesc pentru cinstea și pentru plăcerea ce ne-ați făcut primind invitația noastră.

În lumea noastră politică, printre generațiunile tinere care se urcă, mai ales dvs. vă bucurați de simpatia tuturor. Eleganța cuvântului dvs., fie că el răsună în incinta Parlamentului, fie în Aula universitară, măsura gestului și cumpătarea expresiunilor în luptele noastre zilnice dau personalității dv. un caracter de aticism cu atât mai seducător, cu cât este mai rar în țara noastră.

Pe orizontul nostru politic atât de întunecat, colțul dvs. este pururea senin; grație lui ne dăm seama că deasupra norilor trecători încărcați cu furtună se întinde nemărginit și veșnic cerul albastru. Dacă vă puteți uita cu mândrie la drumul pe care l-ați parcurs până acum în cariera dvs. politică, noi privim cu încredere la calea ce vă mai rămâne de făcut și vă urăm din toată inima să trăiți și să veniți cât mai des în mijlocul nostru!

Încântat de această recepție atică, Arion a rostit un foarte elegant discurs, în care a vorbit pentru „filipescani“ în fața unui auditoriu compus aproape exclusiv din „marghilomaniști“. A fost o seară plăcută, dar — după cum prevăzusem — fără niciun efect politic, ambele tabere rămânând neclintite pe pozițiile lor. Pentru Cercul de Studii a fost „un chant du cygne“, căci a fost ultima lui manifestare publică...

Cuvântarea lui Arion, care trebuia să convingă pe filipescani de bunele intenții ale lui Marghiloman, n-a avut, după cum prevăzusem, niciun efect. Pozițiile fiecăruia din combatanți fuseseră întărite în așa fel încât nu se mai putea lupta cu vorbe și trebuia să se treacă la fapte. Marghiloman convocase pentru ziua de 13 aprilie pe membrii Comitetului Executiv, ca să lămurească situația — dar nici această ședință n-a lămurit nimic, fiindcă Filipescu n-a venit. Marghiloman a expus „punctul său de vedere” mărturisit în politica externă (expectativa înarmată) și a încheiat spunând că e gata să plece dacă politica sa nu este aprobată de Comitet — dar, în cazul contrar, cere să fie scutit de „tutelă”... Dintre filipescani, în afară de generalul Tell, nu răspunseseră la convocare decât cei mai moderați, așa încât atmosfera a fost favorabilă unei ultime tentative de împăcare. Comitetul a delegat pe Mihalache Vlădescu, pe Dinu Greceanu și pe

C.C. Arion[184] să trateze cu Filipescu. Deși n-a aprobat acest demers, Marghiloman nu i s-a opus, lăsând Comitetului răspunderea.

A doua zi, cei trei mandatari au adus lui Marghiloman ultimul cuvânt al lui Filipescu: înlocuirea lui la șefia partidului printr-un Comitet de trei — Marghiloman, Ion Lahovari și Nicu Filipescu. Era tot ce putuseră obține după lungi discuții în strada Scaune și încă și această formulă nu era acceptată decât *sub formă de încercare*... Cum era și natural, Marghiloman a respins-o fără să o discute.

Greceanu și Vlădescu au propus atunci, ca o supremă tentativă, o întrevedere între Filipescu și Marghiloman, propunere pe care și unul, și altul din cei doi protagoniști au primit-o cu greu, dar, în fine, au primit-o. Întrevederea a avut loc în ziua de 17 martie la Iancu Lahovari acasă și a dus la o învrăjbire și mai mare... Filipescu a cerut lui Marghiloman să declare public că e pentru o intrare imediată în război contra *Puterilor Centrale* sau să-și dea demisia; Marghiloman a refuzat net să se supună acestei injuncțiuni imperative, a declarat că și simpatiile lui mergeau în aceeași direcție ca ale lui Filipescu (!!), dar că politica era politică, și nu simpatie, și că înțelegea să-și mențină intactă întreaga lui libertate de acțiune.

Filipescu a cerut atunci convocarea Comitetului Consultativ al partidului, pe care Marghiloman nu-l mai convocase demult, știindu-se în minoritate în sânul lui[185], dar a fost refuzat, propunându-i-se, în schimb, convocarea Comitetului Executiv, în care Marghiloman dispunea de o mică majoritate. Pe această mică majoritate și-a clădit Marghiloman tot planul său de luptă, care l-a dus la înfrângerea din 18 mai. Cei doi antagoniști au părăsit biroul lui Lahovari mai vrăjmășiți ca înainte: Filipescu a convocat Comitetul Consultativ pentru a doua zi, 18 aprilie, la Mișu Cantacuzino acasă, iar Marghiloman — Comitetul Executiv, la Club pe ziua de 20 aprilie numai, căci trebuia lăsată vreme membrilor din provincie să vină la București. În ambele ședințe urmau să se ia hotărâri radicale și definitive... Filipescu a voit ca ședința Comitetului Consultativ să se ție la Cantacuzino, ca să-l răsplătească prin acest act de cinstire pentru tot zelul pe care-l pusese în serviciul cauzei sfinte, pe care o slujise cu un dinamism de neașteptat la un autentic și nobil reprezentant al parazitismului politic. Pentru Mișu Cantacuzino a fost una din frumoasele file ale vieții lui...

---

[184] Cei doi dintâi erau filipescani, C.C. Arion — marghilomanist, dar personal agreat de Filipescu.

[185] Comitetul Consultativ se compunea din N. Filipescu, C. Olănescu, general Argetoianu, Ion Grădișteanu, M. Deșliu, D. Greceanu, B. Delavrancea, M. Vlădescu, Mihail Cantacuzino, I. Lahovari — de o parte — și Al. Marghiloman, T. Maiorescu, C.C. Arion, D. Nenițescu și Th. Rosetti (care nu venea niciodată) — de alta...

Cum funcționam ca secretar al Comitetului, am păstrat printre hârtiile mele scurtul proces-verbal al acelei ședințe care a fost lungă — căci pe cât de scurte au fost cele hotărâte și consemnate în procesul-verbal, pe atât de lungi au fost discuțiile și lămuririle cerute de unii, date de alții. Iată acest proces-verbal:

Ședința Comitetului Consultativ al Partidului Conservator din 18 aprilie/1 mai 1915.

Comitetul a fost convocat la orele 11, la dl Mihail Cantacuzino, din inițiativa majorității Comitetului.

Prezenți d.d. N. Filipescu, C. Olănescu, general I. Argetoianu[186], *Ion Grădișteanu, Dim. Greceanu, M. Deșliu, B. Delavrancea și Mișu Cantacuzino*[187].

Dl N. Filipescu a expus situația creată în partid ca consecință a divergențelor de opinii dintre majoritatea Comitetului Consultativ, majoritatea parlamentarilor conservatori și o mare parte din membrii Comitetului Executiv — de o parte — și Direcțiunea partidului — pe de alta.

D-nii. Dim. Greceanu, Ion Grădișteanu, C. Olănescu, Mihail Cantacuzino, general Argetoianu au luat succesiv cuvântul.

Comitetul Consultativ, fiind informat de apropiata convocare a Comitetului Executiv, hotărăște prezentarea unei moțiuni prin care Direcțiunea partidului să fie încredințată unui Comitet de trei persoane.

Cu privire la acest ultim punct s-a discutat mult dacă trebuia să se pună nume sau nu. Discuția s-a purtat asupra numelui lui Marghiloman, căci pe Filipescu și pe Lahovari nu i-a contestat nimeni. Cei întărâtați, Deșliu, Olănescu, Cantacuzino, nu voiau să mai audă de Marghiloman; Filipescu n-a spus nimic în această privință, iar ceilalți au fost pentru menținerea lui Marghiloman. Tată-meu a susținut ideea abținerii de la ședința din 20 aprilie, deoarece lipsea vremea pentru pregătirea unui vot atât de important — și convocarea unei noi ședințe a Comitetului Executiv peste 15 sau 20 de zile, în care s-ar prezenta moțiunea. Judicioasa lui părere n-a fost împărtășită; domnii erau zoriți și au hotărât să prezinte moțiunea chiar în ziua de 20 aprilie, dar s-o redacteze în așa fel încât să poată rupe voturi și de la marghilomaniștii doritori de împăcare în partid.

Comitetul Executiv s-a întrunit în ziua de 20 aprilie și a ținut două lungi ședințe de la ora 10 dimineața la ora 1 și de la ora 4 la ora 8 și jumătate seara. După o serie de interminabile discursuri (au

[186] Tată-meu se afla întâmplător în București.

[187] Deși convocați, prietenii lui Marghiloman n-au venit la ședință, deoarece convocarea nu fusese făcută regulamentar de șeful partidului.

vorbit Filipescu, Cantacuzino, Em. Antonescu, Ionaş Grădişteanu, Maiorescu, Arion, Lahovari, Marghiloman etc.) s-a ajuns la votul moțiunilor. Mişu Cantacuzino depusese următoarea moțiune pe care o redactaserăm cu toții (!) în cabinetul lui Nicu Filipescu:

După şovăielile Direcțiunii partidului, socotim necesară o manifestație hotărâtă pentru a lămuri politica noastră care tinde la intervențiunea României alături de Puterile care ne garantează întregirea neamului. Avem măcar dreptul absolut să pretindem o linie de purtare sinceră şi clară[188].

Dl Marghiloman reprezintă însă o politică aparent echivocă și, de fapt, în contrazicere cu hotărârile noastre, politică ce atinge prestigiul Partidului Conservator. Că d-sa ar fi gata a face și azi orice fel de declarații cum a mai făcut acum patru luni, nu avem cea mai mică îndoială, dar nu mai avem nicio încredere în declarațiile d-sale. Când prin politica sa, un șef de partid, spre a nu fi pus în minoritate, e nevoit să evite contactul cu reprezentațiunea parlamentară și cu Comitetul Consultativ al partidului (organul activității aproape zilnice a partidului până acum câteva luni) — pentru oricine e lesne de înțeles ce-i rămâne de făcut.

Cedând locul oricui altul sau oricărui comitet sau comisiune de direcțiune provizorie, dl Marghiloman va restabili la moment armonia în partid, prin afirmarea unei politici externe clare, ce se va impune cu autoritatea încrederii tuturor.

Înainte însă ca Mișu Cantacuzino să prezinte moțiunea sa, depusese Matache Dobrescu alta pe biroul prezidențial, alta prin care „*Comitetul Executiv, luând cunoștință de expunerea făcută de șeful partidului în ședința din 20 aprilie 1915 și de complect acord cu politica urmată, își exprimă deplina sa încredere în conducerea partidului*“. Prietenii lui Marghiloman au cerut prioritatea pentru moțiunea lor, și asupra acestei priorități s-a încins o aprigă discuție. A ieșit dreptate lui tată-meu: termenul fusese prea scurt și lupta fusese prost pregătită. Câțiva din prietenii noștri din provincie nu putuseră fi aduși, planul de atac nu fusese pus la punct, cuvântările de șoc ale lui Filipescu și Cantacuzino nu dăduseră ce se așteptase, și moțiunea în doi peri care lăsa lui Marghiloman răspunderea hotărârilor nu putea fi opusă moțiunii lui Dobrescu, care punea neted chestiunea încrederii. Mulți din ai noștri au preferat această moțiune care le permitea să-și exprime lămurit neîncrederea în omul pe care voiau să-l doboare. S-a acordat astfel prioritatea moțiunii marghilomaniste și la vot au ieșit... 32 voturi pentru, contra 26!

---

[188] Nicu Filipescu începuse moțiunea prin fraza: După şovăielile noastre *păcătoase*, e necesară o manifestație *răsunătoare*... care a fost înlocuită prin cea reprodusă aici.

Fără să fie un triumf pentru Marghiloman — căci ce însemna o majoritate de șase voturi! — a fost o înfrângere pentru Filipescu, care a părăsit clubul furios.

Din acea zi, lupta s-a așezat pe moarte și pe viață între cei doi conducători ai bietului Partid Conservator. Și-au pus la cale tot felul de manifestații. La curse, la Băneasa, un oarecare Chirilă, transilvănean de obârșie, doboară cu bastonul pălăria lui Marghiloman, pe care alții, puși la cale de Cazimir și de Jean Sturdza, îl huiduiesc. Ziarele acționiste înjură zilnic pe „sclivisitul lui Von Busche" și-l amenință cu moartea. Nicu Filipescu publică un articol în *Epoca* prin care anunță că Italia a iscălit o convenție pentru intrarea ei în acțiune alături de Franța, Anglia și Rusia și, în zarva dării în vileag a acestui „secret diplomatic", încearcă să pună mâna pe Clubul conservator din București, pe care-l ocupă cu oamenii săi, împotriva îndârjitei opuneri a lui Lahovari[189], ca să proclame delegat în Comitetul Executiv pe Many. Cu acest prilej, Barbu Delavrancea încearcă să proclame pe Filipescu șef, dar acesta refuză și se mulțumește cu numirea lui Many în Comitetul Executiv.

Căci acum principala preocupare a lui Filipescu e să obțină majoritatea în Comitetul Executiv, în vederea decapitării lui Marghiloman pe căile legale. Toată ziua, în biroul din strada Scaune se fac numai „poantaje". Liste și fițuici de hârtie pe toate mesele, și Filipescu însuși, cu creionul în mână, șterge pe unul, înseamnă pe altul. Copoii, prin oraș și prin județe, aleargă după oameni, „capacitează" pe unul, pun pe altul să jure pe nevastă sau pe copii că nu va lipsi de la „marea ședință" ce se pregătește.

Articolul 4 al Statutelor partidului prevedea că „Comitetul Executiv se compune din miniștri și foștii miniștri, președinți și foștii vicepreședinți ai Corpurilor Legiuitoare, președintele Clubului Conservator din București, președinții Comitetelor conservatoare din județe și din 10 membri aleși de Comitetul Consultativ".

Și alineatul următor adăuga: „dacă vreun președinte de Comitet județean face parte din Comitetul Executiv în *altă calitate a sa,* el va putea fi înlocuit printr-un delegat desemnat de Comitetul acelui județ". Din cele 10 locuri rezervate Comitetului Consultativ, în care Filipescu avea majoritatea, mai erau două vacante[190], dar Comitetul Consultativ nu putea dispune de ele decât statutar convocat, adică de către șeful partidului care refuza să-l convoace. Filipescu a trebuit prin urmare să renunțe la aceste două locuri pentru dobândirea

---

189 Preşedintele Clubului.

190 Printre cei opt numiţi fusesem şi eu.

cărora, în starea de încordare a lucrurilor, nu era nimic de făcut, dar copoii s-au aruncat pe al doilea alineat și au descoperit câteva județe în care alegerea unui delegat suplimentar era posibilă. S-a nimerit că mai toate aceste județe, printr-o fericită întâmplare, să fie conduse de filipescani. Ordinele au plecat imediat din strada Scaune, Comitetele locale au fost întrunite și delegațiile date, uneori cu luptă și cu bătăi, căci avea pretutindeni și Marghiloman oamenii lui. Într-un singur loc, la Constanța, a parvenit Marghiloman să aleagă și el un delegat, în persoana lui Titus Cananău, sub cuvânt că șeful local, senatorul Pariano, își dase demisia din conducerea Comitetului județean, demisie care nu fusese primită însă. Alegerea cu mai mult scandal a fost cea de la Dorohoi, unde șeful local, Gh. Stroici, partizan de-al lui Marghiloman și om cumsecade, a fost dat jos de la șefie și înlocuit prin Ernest Cananău[191], un escroc, dar filipescan. De ce cauzele bune atrag de multe ori pe cei răi și cele proaste pe cei buni?

Pe când oficina electorală de la Filipescu era sub presiune și șeful ei renunțase la orice înțelegere cu Marghiloman, așteptând ziua „revanșei" — câțiva oameni împăciuitori din partid tot s-au mai străduit să găsească o soluție amiabilă. Pe la începutul lui mai a intrat în acțiune Iancu Lahovari, care, după o lungă șovăire, sfârșise prin a se convinge că șefia lui Marghiloman nu mai putea dăinui fără o ruptură a partidului. Lahovari a propus lui Marghiloman *să revie Maiorescu la șefie.* Marghiloman n-a zis nu, mai întâi nu putea să se opună la candidatura omului prin retragerea căruia ajunsese el însuși în vârful partidului — apoi, mai știa el ceva, și anume că Maiorescu nu va primi. Și așa s-a și întâmplat. Maiorescu n-a refuzat pe Lahovari pe loc — ca să nu-l mâhnească, a spus el, în realitate, fiindcă în umbra în care trăia i-a plăcut să mai vază o rază de soare înviind amintirile unui trecut mort.

După refuzul lui Maiorescu, Lahovari a revenit la propunerea unui comitet în trei, de astă-dată însă fără să mai ia asentimentul lui Filipescu, fapt pe care Marghiloman l-a ignorat, căci, dacă l-ar fi știut, ar fi acceptat propunerea ca să lase pe Filipescu să o torpileze. Convins însă că Lahovari lucra de acord cu Filipescu, a respins formula și nici n-a vrut să o discute, ceea ce a supărat foarte mult pe „Moș Teacă" al politicii conservatoare și l-a făcut să o rupă definitiv cu Marghiloman. Ruptura a fost înlesnită și prin faptul că numele lui începuse iarăși să zbârnâie ca al candidatului ce ar putea aduna în jurul lui partizani din ambele tabere, asigurând astfel unitatea partidului. S-a văzut după câteva zile că asemenea nădejdi erau simple iluzii!

---

[191] Frate cu Titus de la Constanța. Pe cât era Ernest de haimana, pe atât era Titus Cananău de cumsecade.

Într-o lungă conferință ce a avut loc între Nicu Filipescu și Lahovari, acesta a primit în principiu șefia partidului și a cerut lui Marghiloman convocarea Comitetului Consultativ, ca să explice și să se lămurească situația. Marghiloman s-a supus, și Comitetul a fost convocat pentru ziua de 13 mai la locuința lui Lahovari, după dorința acestuia, care, simțindu-se cam răcit, nu îndrăznea să părăsească casa, deși eram în plină vară!

Ședința la care am asistat în calitate de secretar n-a fost nici lungă, nici foarte animată. Filipescu n-a spus nimic, iar Marghiloman a primit toate propunerile, fără să le discute, ca și cum ar fi fost și el zorit să lichideze într-un fel sau în altul situația. Lahovari a lămurit că Italia intrând în război, partidul trebuia să fie unit și supus unei singure îndrumări — și că, în asemenea condiții, dânsul nu mai putea susține pe Marghiloman în șefia lui... Toți cei prezenți au cerut un Congres pentru rezolvarea conflictului. Mișu Cantacuzino, care, după noile delegații și după „capacitatea" unora din membrii vechi, se simțea mai stăpân pe Comitetul Executiv decât pe Congres și care socotea că hotărârile Comitetului Executiv puteau determina și pe ale Congresului — a cerut întrunirea prealabilă a Comitetului. Marghiloman n-a făcut nicio obiecție, și de comun acord s-au stabilit datele de luni, 18 mai, pentru Comitetul Executiv și de marți, 19 mai, pentru Congres. Comitetul Consultativ întrunit la Lahovari a avut loc în ziua de 11 sau 12 mai, dacă însemnările mele sunt exacte.

Și astfel s-a ajuns la prăbușirea Partidului Conservator, istoricului Partid Conservator care salvase Dinastia Hohenzollernilor în 1871 și pusese temeliile Statului român — prăbușire care s-a înregistrat în ziua de 18 mai în ședința Comitetului Executiv, căci Congresul întrunit a doua zi, care n-a fost nici măcar în stare să ajungă la votarea unei moțiuni, n-a făcut decât să dovedească falimentul partidului și ideii conservatoare în țara românească...

Ședința din 18 mai n-a avut nici măcar măreția tragicelor hotărâri, și falnicul partid al lui Lascăr Catargiu s-a prăbușit în socoteli mărunte de băcan. Cei hotărâți să taie capul lui Marghiloman veniseră la Club sub impresia marilor manifestații din ajun în cinstea Italiei care intrase în război. Printr-un raționament pe care nu-l putusem pricepe sau tocmai poate din lipsă de raționament, intervenționaliștii noștri erau toți convinși că intrarea Italiei în acțiune va pune capăt Războiului și că era ceasul al 12-lea ca să intrăm și noi, și până să intrăm trebuia s-o sfârșim cu cei care, pentru salvarea intereselor germane, ne reținea în Neutralitate. Mai puțin hotărâți, marghilomaniștii sperau să-și scape șeful prin tangentă,

printr-un nou vot care să mai permită tărăgănarea lucrurilor. Am avut totuși impresia, din câteva vorbe schimbate cu Marghiloman înainte de ședință, că dânsul cel puțin era hotărât să ajungă la o decisivă, dar n-am putut lămuri dacă o aștepta în acea zi de la Comitetul Executiv sau a doua zi de la Congres. Cele întâmplate au precizat că se decisese să dea un prim asalt în Comitet și, în caz de nereușită, să recurgă la Congres.

Reproduc aci procesul-verbal al istoricei ședințe, ca să rămână în analele politicii românești, căci cred că sunt singurul posesor al unui exemplar dintr-însul — și-l voi complecta apoi prin câteva comentarii.

Proces-verbal

Comitetul Executiv al Partidului Conservator, convocat după cererea a douăzeci membri ai Comitetului[192] *azi, 18/31 mai 1915, în localul Clubului conservator din București, s-a întrunit la orele 3 p.m. sub președinția d-lui Al. Marghiloman prezenți fiind d.d.:*

1. Antonescu Em., Argetoianu C., Cantacuzino M., Argetoianu I., Delavrancea B., Brâncoveanu Basarab, Deșliu M., Callimachi A., Elefterescu Luca.

10. Emandi, Filipescu N., Grădișteanu I., Greceanu D., Hiott C., Hiott V., Ienibace, Igiroșanu, Lahovari Emil, Lahovari I.

20. Lahovari N., Miclescu I., Negulescu P.P., Olănescu C., Săftoi I., Ștefănescu Sabba, Tell Al., Toncescu Pascal, Tretinescu, Tudor C.

30. Vlădescu M., Pariano C., Arion C.C., Arion Virgil, Aslan G., Bogdan Leon, Borș, Peridi dr., Cantacuzino Gr., Catargiu B.

40. Dobrescu D., Ghica Comănești N., Greceanu Paul, Juvara Rem., Gheorghiadi, Krupenski N., Maimarolu, Maiorescu T., Marghiloman Al., Mehedinți S.

50. Meissner C., Mitilineu I., Negruzzi Iacob, Nenițescu D., Pețacov Aug., Rahtivan M., Rosetti Th., Seulescu M., Știrbei G., Tacu.

60. Teleman A., Teodoru Paul, Tissescu C.

Comitetul ia act de delegația dată d-lor Lucasievici G. și dr. Thomescu, cooptați de către Comitetul Consultativ al partidului, și d-lui Many, delegat de către Comitetul executiv al județului Ilfov[193]*. D.d. Lucasievici, dr. Thomescu și Many sunt înscriși pe apelul nominal ca membri în Comitetul Executiv.*

---

[192] Convocarea Comitetului Executiv a fost hotărâtă, după cum am arătat mai sus, în şedinţa Comitetului Consultativ din 11 mai, dar procesul-verbal aci reprodus fiind redactat de filipescani după plecarea lui Marghiloman, s-a dat convocării o formulă mai „democratică".

[193] Tudor C., delegatul Botoşanilor, fusese deja validat în şedinţa precedentă.

Luându-se în cercetare alegerea contestată a d-lui Titus Cananău la Constanța, iau cuvântul d.d. N. Filipescu, Ion Lahovari, T. Maiorescu, C.C. Arion și M. Vlădescu.

Oratorii, afară de d.d. Maiorescu și Arion, fac un călduros apel la dl Alexandru Marghiloman rugându-l să facă în interesul liniștii partidului sacrificiul persoanei sale. Dl Marghiloman refuză de a urma sfaturile ce i se dau, iar Comitetul cerând să se pună la vot aprobarea alegerii de la Constanța, d-sa refuză și părăsește sala de deliberațiuni însoțit de d.d. Arion C., Arion V., Aslan G., Bogdan L., Borș, Peridi dr., Cantacuzino Grigore, Catargiu B., Dobrescu D., Ghica-Comănești N., Gheorghiadi, Greceanu Paul, Juvara Emil, Krupenski N., Maimarolu, Maiorescu T., Mehedinți Sim., Meissner C., Mitilineu I., Negruzzi Iacob, Neninței scu D., Pesacov August, Rahtivan M., Rosetti Theodor, Seulescu Mihai, Știrbei G., Tacu, Teleman, Teodoru Paul și Tissescu C.[194]

Membrii rămași fiind în număr de 34[195] *și constituind majoritatea din 65 întruniți, continuă aclamând pe dl C. Olănescu ca președinte.*

Comitetul Executiv, în unanimitatea membrilor prezenți constituind majoritatea Comitetului, validează delegațiile date d-lor: C. Rădulescu, Ernest Cananău ca șef, Pompiliu Vlădescu, I. Grigorescu și C. Colibășeanu de către Comitetele executive ale județelor Vlașca, Dorohoi, Argeș, Dâmbovița și Olt, înscriind pe sus-citații domni pe apelul nominal ca membri ai Comitetului Executiv.

În unanimitate, Comitetul Executiv invalidează alegerea d-lui Titus Cananău, absent, astfel încât Comitetul Executiv al județului Constanța rămâne reprezentat de dl C. Pariano.

Comitetul Executiv, în unanimitate, aclamă apoi următoarele moțiuni propuse de dl Mihail Cantacuzino:

Prima moțiune:

Comitetul Executiv al Partidului Conservator, după discuțiile urmate, crede că, în faza în care a ajuns criza europeană, o unitate absolută de vederi se impune între Direcțiunea partidului și partid și, constatând că nu există această unitate de vederi, declară că nu mai are încredere în Direcțiunea d-lui Al. Marghiloman și că șefia Partidului Conservator a devenit vacantă.

A doua moțiune:

Comitetul Executiv al Partidului Conservator, constatând că șefia partidului a devenit vacantă, roagă pe dl Ion Lahovari să ia Direcțiunea partidului până la alegerea unui nou șef și pe dl Costică Olănescu să prezideze Congresul convocat pe ziua de mâine, 19 mai.

---

[194] În total, cu Marghiloman, 31 de membri din 62 prezenți...

[195] Cu cei trei membri noi admiși.

Acest proces-verbal, care dă numai scheletul discuțiilor, nu zugrăvește, în conciziunea lui, adevărata fizionomie a memorabilei ședințe în care s-a rupt și s-a prăbușit istoricul Partid Conservator. Ca martor ocular, voi reînvia aci câteva amintiri, cu părere de rău că n-am stenografiat atunci tot ce s-a spus și n-am însemnat tot ce s-a întâmplat.

Principalii protagoniști ai acestei scurte drame mi s-au arătat în acea zi cu toată goliciunea lor sufletească și, dacă aș mai fi avut vreo iluzie de pierdut, aș fi pierdut-o în acea nenorocită ședință. Cu silueta lui de „maître d'hotel" parizian, scrobit și corect, Marghiloman manipula foaia de prezență ca o listă de bucate și tot însemna pe ea. În afară de grija votului, nimic nu era de citit în ochii lui, fiindcă nimic nu era în sufletul său afară de ambiția „de a fi" și „de a ajunge". Războiul, soarta României, Ardealul și chiar Partidul Conservator — cu toate tradițiile, cu tot trecutul și cu toate nădejdile lui — erau pentru dânsul Hecuba, vorba lui Carp. El să fie în capul bucatelor și întâmple-se ce s-o întâmpla.

Pe cât de corect și de impasibil sta Marghiloman pe scaun, pe atât de agitat și de înfierbântat se plimba Nicu Filipescu de cealaltă parte a mesei și de-a lungul ei, mușcându-și buzele, ca să nu facă explozie, și trădându-și sentimentele prin culorile feței; când se roșea, da impresia că voia să tragă palme, iar când îngălbenea, că era gata să înfigă un pumnal în spatele cuiva. Filipescu semăna cu acele instrumente cu claviatură redusă, pe care nu pot răsuna mai multe game deodată. Ca pentru toți turbații, orizontul lui era strâmt, iar temperamentul său îl împingea să-l mai micșoreze încă prin violența cu care se arunca asupra amănuntului în desfășurarea unei acțiuni. De cele mai multe ori uita în asemenea împrejurări punctul de plecare, ideea generoasă și de ordin general care declanșase mișcarea și, orbit de patimă, nu mai vedea decât obstacolul imediat ce-i sta în cale. În ziua de 18 mai, în sala înfumată a Clubului conservator, printre scaunele șubrede din jurul mesei verzi plină de pete, în mirosul mucurilor de țigară și al drojdiilor de cafea năclăite în fundul cești lor, marile nădejdi înaripate părăsiseră sufletul lui Nicu Filipescu și cedaseră locul unui singur gând de ură: răpunerea adversarului ce sta în fața sa și care, în bonomia lui de om săturat, nu pricepea că altora putea să le fie foame. Rea și animată numai de ură, figura lui Filipescu, de obicei rotundă și senină, se ascuțise, se înnegrise și se făcuse odioasă. În tot cursul ședinței, prietenul meu Nicu n-a ridicat un moment capul din băltoacă și s-a bălăbănit în mocirlă...

Al treilea personaj al piesei ce se juca era Maiorescu. În prima mea tinerețe, Maiorescu mă entuziasmase, ca profesor. Deși încă în liceu pe sfârșite, urmam prelegerile lui de la Universitate *(Istoria flosofiei)* și admirabilul său talent de expunere, pe de o parte, virginitatea mea

intelectuală, pe de alta, duseseră la o totală cucerire a sufletului meu. Kant, Schopenhauer și Maiorescu au format o trinitate cu icoana cu care am plecat la Paris, unde m-am deșteptat ca din vis după câteva luni. Cu timpul, Kant și Schopenhauer, imagini mai șterse, au dispărut din conștientul și din subconștientul meu, dar admirația pentru Maiorescu, pe care l-am considerat ca pe omul cel mai de seamă din România, a durat până am dat de el în politică. Când l-am revăzut în București, ceea ce „m-a defrizat" mai întâi a fost casa lui. Și casa lui Goethe la Weimar e oribilă; dar tot se văd în ea urmele unui om de gust care a conceput frumosul cum îl putea concepe pe acea vreme un om — fie și genial — ieșit din poporul și din mediul său. La Maiorescu însă, o totală lipsă de sens estetic dăduse încăperilor în care trăia un aspect de banalitate nepermis în casa unui intelectual. S-ar fi putut crede cineva în apartamentul unui dentist. Nu lipsea decât mirosul de acid fenic. În această antipatică locuință am continuat conversațiile începute la Wildbad[196], și idolul — idolul la care nu mă mai prea gândisem timp de două decenii și mai bine, dar care tocmai din pricina aceasta își păstrase aureola în mintea mea — s-a prăbușit. Ceea ce m-a dezamăgit mai mult la Maiorescu a fost superficialitatea lui. La dânsul, nimic nu merega în adâncime, totul era la suprafață — sentimente, idei, erudiție. Totul era vorbă, și chiar mai puțin decât vorbă: gesturi. Ca și când cuvintele l-ar fi angajat prea mult, prefera să recurgă la degetele mâinilor. Citise mult, dar numai într-o direcție și, afară de câțiva autori clasici germani, mai mult lucrări de mâna a doua. Erudiția lui în materie filosofică se mărginise la gânditorii germani, de la Leibniz încoace — și nu trecea de treapta manualelor pentru cei englezi sau francezi. Citise mult, dar nu mai citea, în sensul că nu se mai adăpa de la izvoare și se mulțumea cu păhărușele de „șpriț" pe care i le ofereau revistele de specialitate. În materie de istorie avea numai o spoială, și cultura lui în acest domeniu avea lipsuri regretabile. O inteligență limpede și vie ajutată de o memorie remarcabilă i-au permis să folosească tot materialul cu care venise în contact, dar din care nu știuse să extragă nimic nou. Lucrările lui scrise, chiar și *Logica* (care nu conține nimic original), sunt lamentabile. Darul lui de expunere era însă incomparabil, cu condiția să nu fie întrerupt. Profesor neîntrecut, nu mai putea nimic îndată ce era contrazis. În Parlament a rostit discursuri, dar n-a luat niciodată parte la o luptă de tribună.

În ședința de la 18 mai, Maiorescu, cu toată vorba lui răspicată și respectuos ascultată, ne-a apărut la toți lipsit de însușirile care dau omului politic autoritate, și cuvântul lui n-a avut nici cea mai mică înrâurire asupra celor de față.

[196] Unde mă convocase în 1911, pe când era ministru de Externe, și eu secretar de Legație la Paris.

Ce să mai spun despre Costică Olănescu, ajuns personaj politic nu se știe pentru ce, sau despre C.C. Arion, acest Briand balcanic, spoit cu literatură romantică, în veșnică lâncezeală politică, gata totuși să ungă în orice moment cu alifia unui optimism de cinci parale rănile ambițiilor ce sângerau în jurul său? Trec peste Delevrancea, Nolică Antonescu și alți Palavrancea, în mijlocul cărora Mișu Cantacuzino și Mișu Deșliu jucau rol de umplutură.

Ședința s-a deschis în liniște, și liniștită a rămas până a început discuția alegerii de la Constanța. Deși vizibil enervat, Marghiloman juca teatru și se căznea să bagatelizeze înainte de ședință situația, glumind cu unul, glumind cu altul, discutând cu șefii de județe chestiuni locale de ale lor și mai ales aruncând aderenților celor mai intimi ai lui Filipescu cuvinte de prietenie. Deși neîntrecut în arta „poantajelor", se înșelase cu cel pe care-l avea dinaintea ochilor; se crezuse cu cel puțin 10 voturi „mai bun" decât adversarii săi, și așa se explică că a primit fără nicio obiecțiune proclamarea lui Many, ca să nu irite de la început pe Filipescu, care-l propusese și pe Iancu Lahovari, al cărui Club îl alesese[197]. Pe Lucasievici și pe doctorul Thomescu nu-i putea contesta, căci fuseseră desemnați regulamentar în ședința Comitetului Consultativ, ținută la Iancu Lahovari acasă.

Toate s-au stricat însă când a venit la rând alegerea de la Constanța. Convins că avea majoritatea Comitetului, Marghiloman ar fi renunțat probabil și la glasul lui Titus Cananău, ca să nu dea foc paielor, dacă n-ar fi fost la mijloc o chestiune de amor propriu. Filipescan înfocat, Pariano se uzase la Constanța; îmbătrânit și obosit, nu mai ieșea aproape din ferma lui de la Pallas și pierduse încetul cu încetul contactul cu lumea din târg. Titus Cananău, om simpatic și ireproșabil din toate punctele de vedere, îi cam luase locul și cristalizase în jurul său nemulțumirile îndreptate împotriva lui Pariano, care, plictisit de opoziția crescândă pe care o întâlnea, într-o bună zi i-a trântit demisia din șefia organizației constănțene. Demisia a fost primită și n-a fost primită, în tot cazul n-a fost consfințită de centru. În vedera luptei din 18 mai, Filipescu a trimis vorbă lui Pariano să-și retragă demisia — ceea ce moșul de la Pallas a și făcut — iar Marghiloman a împins pe Cananău să se aleagă el în locul vacant și nevacant. Organizația conservatoare din Constanța se afla prin urmare reprezentată în Comitetul Executiv al partidului prin doi șefi, unul filipescan, și altul marghilomanist, și Comitetul trebuia să decidă care era cel bun. Pe capul lui Titus Cananău s-a dat astfel o luptă prealabilă, care trebuia să determine majoritatea Comitetului de o parte sau de alta — și, cum

[197] Lahovari era preşedintele Clubului din Bucureşti.

a pus Marghiloman chestiunea, s-au aruncat cu toții în foc. Dar nu s-a mai vorbit de Titus Cananău, ci de Alexandru Marghiloman. Singurul care a fost mai obiectiv și care a vorbit mai mult de atitudinea ce trebuia să adopte România în conflictul european, decât de Marghiloman, a fost Maiorescu. Dânsul a fost de părere că România avea mult de pierdut intrând în învălmășeală și puțin de câștigat, cu atât mai vârtos că nu se știa de ce parte vor cădea sorții victoriei și că, în tot cazul, pentru multă vreme încă *expectativa* era cea mai bună politică a Guvernului român și — a încheiat bătrânul profesor — Marghiloman, urmând linia pe care o urmează, a dovedit și dovedește că știe să slujească adevăratele interese ale țării sale... Ultimele cuvinte ale lui Maiorescu au fost acoperite cu strigăte de „Vrem intrarea în acțiune! ", „Trăiască Italia!", „Trăiască Filipescu!", „Jos Marghiloman!", Jos Guvernul!" — și câte altele. Procesul-verbal al ședinței reprodus mai sus enumeră cuvântările în ordinea în care au fost ținute, dar ceea ce nu spune e că au mai vorbit și zece alții, care vorbeau însă toți deodată, urlând, bătând cu obiectele ce le aveau la îndemână și cu pumnul în masă și însoțind fiecare Jos!" și fiecare „Trăiască!" cu zeci de huiduieli la adresa lui Marghiloman. Cum era și firesc să fie, „răzvrătiții", cei care voiau să doboare pe cel ce-i prezida, vociferau mai tare — dar nici ai lui Marghiloman nu tăceau. Strigau și ei „Afară haimanalele!", Jos Filipescu!", „Afară vânduții străinilor!" și alte amabilități de același fel. Filipescu, roșu ca un rac, cu spume la gură, își încuraja oamenii țipând mai tare ca ei. Marghiloman, impasibil în jețul său, dar cam palid, nu profera un cuvânt și nici nu mai încerca să restabilească liniștea, așteptând resemnat să se obosească gâtlejurile și să tacă. Olănescu își făcea semnul crucii, Iancu Lahovari bâțâia din buze, prindea cu o mână „lornionul" ce-i cădea întruna de pe nas și apuca cu alta pe rând nasturii vecinilor săi, ca să le lămurească articolele Statutelor noastre în lumina precedentelor — destul de mulțumit altfel prin perspectiva șefiei, oferită și primită înainte de ședință...

Costică și Virgil Arion șușoteau cu Nenițescu și probabil că hotărau etapele unei retrageri strategice, de frică să nu se ajungă la bătaie și să încaseze, căci bătăușii erau toți de partea lui Filipescu. Maiorescu își storcea ciocul și privea cu dispreț olimpian în jurul său, mulțumit pesemne că nu era el în locul lui Marghiloman.

De câte ori se liniștea urletele, Marghiloman începea să spună ceva, dar imediat urletele reîncepeau și-i acopereau vocea... După o jumătate de ceas de răbdare, Marghiloman s-a sculat, a luat actele ce erau dinaintea lui pe masă și a plecat în mijlocul huiduielilor întețite. Odată cu dânsul au plecat și cei 31 membri ai Comitetului Executiv

notați în procesul-verbal reprodus mai sus. Cererea de a se pune la vot validarea alegerii din Constanța și refuzul lui Marghiloman au fost introduse de noi în textul procesului-verbal ca să-i dăm „un fason" mai civilizat; în realitate, nu s-a cerut nimic, și Marghiloman n-a refuzat nimic — o cerere și un refuz nici n-ar fi putut fi formulate în zgomotul infernal ce domnea în sală. În realitate, de ce să nu o spunem, Marghiloman a părăsit sala de frică de bătaie și de mai rău! Primele cuvinte ale lui Filipescu, pe când Marghiloman și ai lui se îndreptau spre ușă, au fost „după ei!" — de teamă ca exodul să nu însemneze decât o întrerupere a ședinței, și nu o retragere definitivă... Numai după ce Marghiloman cu ai săi au părăsit Clubul, s-a restabilit complect liniștea și au început aclamațiile pentru Filipescu. Dar Filipescu a luat imediat cuvântul, a potolit entuziasmul partizanilor, a constatat vacanța șefiei — asimilând „dezertarea d-lui Marghiloman *de la toate* îndatoririle sale" — cu o demisie, a stabilit prezența în sală a majorității Comitetului Executiv și a cerut proclamarea lui Iancu Lahovari ca șef... Față de lipsa totală de entuziasm cu care această propunere a fost primită (oamenii se așteptau la proclamarea lui Filipescu), Lahovari a declarat că primește *șefia provizoriu,* până ce organele statutare ale partidului se vor pronunța. Și în acest spirit au fost redactate moțiunile consemnate în procesul-verbal al ședinței...

Filipescu nu dăduse în vileag intențiile sale și numai câțiva inițiați eram în curent cu planul său de a proclama șefia lui Lahovari. Împotriva acestui plan mă ridicasem cât putusem; știam bine că nu vom avea liniște în partid până nu va fi Filipescu șef, și astfel stând lucrurile nu pricepeam de ce să ne ascundem după degete și să umblăm cu mofturi. Filipescu însă nu voia să se zică că a răsturnat pe Marghiloman ca să-i ia locul — pe o chestiune de ordin personal prin urmare, ci numai pe chestiunea politicii noastre externe și în special pe chestia intrării României în Război împotriva Puterilor Centrale. Cu toate rugămințile noastre să nu se lase dominat de considerațiuni care puneau numai aparențele în joc și să se gândească la liniștirea partidului, mult mai importantă pentru rezolvarea atâtor probleme politice grele, și în afară și înăuntru, n-a fost chip să-l urnim și a trebuit să înghițim și șefia lui Lahovari. Dar cei mai puțin intimi și mai puțin în curent cu subtilitățile care se distilau în laboratorul din strada Scaune au mistuit-o mai greu și au părăsit casa Vanicu răgușiți, dar fără mult entuziasm...

Marghiloman a comis greșeală după greșeală în această luptă pentru șefie ce s-a dat în Partidul Conservator în ultimele două luni înainte de ruptură. Mai întâi, ar fi putut cu atât mai lesne face umplutură în Comitetul Executiv cu cât avea majoritatea într-însul

și, în calitatea lui de șef, și pâinea, și cuțitul în mână. Al doilea, ar fi trebuit (atitudine care-i reușise atât de bine în decembrie precedent) să înceteze, fie numai pentru câtva timp, de a-și colora neutralitatea printr-un germanofilism prea vădit ca să poată fi negat — și al treilea, *nu trebuia pentru nimic în lume să părăsească Clubul,* chiar cu riscul de a petrece 24 de ore în mijlocul vociferărilor sau de a suferi câteva îmbrânceli. Între Neutralitate și intrarea imediată în Război, fie și alături de Puterile Antantei, problema se punea altfel decât între Antanta și Puterile Centrale cum a pus-o Filipescu și cum Marghiloman a primit să se pună. Poate că mulți din antantofilii din jurul lui Filipescu ar fi votat pentru Neutralitate, ca să salveze unitatea partidului și ar fi asigurat astfel lui Marghiloman o majoritate.

Dar greșeala cea mare Marghiloman a făcut-o părăsind Clubul. Părăsind Casa Partidului s-a mărturisit singur în dizidență. Majoritatea noastră era mult prea mică[198] ca numai pe baza ei să pretindă că ea singură reprezenta vechiul partid istoric conservator. Pe baza acestei majorități, Filipescu și cu noi toți nu puteam cere mai mult decât, ca și Marghiloman, de altminteri, pe baza voturilor sale, reprezentanța unei jumătăți a Partidului Conservator. Dacă marghilomaniștii ar fi păstrat Clubul, având de partea lor și șeful, și Casa Partidului, și Clubul Capitalei — noi nu mai eram decât o dizidență a partidului, cu toate cele trei voturi de majoritate. Cei care pleacă constituie o dizidență, oricare ar fi numărul lor. Cu atât mai mult au constituit una marghilomaniștii, cu cât nu aveau nici numărul pentru ei.

Insist asupra acestor împrejurări numai ca să arăt că, intitulându-se „Partidul Conservator" și pretinzând că continuă tradiția vechiului și istoricului Partid Conservator, Marghiloman a comis un abuz, care nici nu i-a folosit măcar. Dacă n-ar fi comis cele trei greșeli mai sus enumerate, e probabil că mai târziu partidul tot s-ar fi rupt, dar ar fi rămas dânsul și fracțiunea lui cu dreptul de a se intitula Partid Conservator. Așa cum s-au întâmplat lucrurile, acest drept ne-a rămas incontestabil nouă, celor grupați în jurul lui Filipescu, care n-am părăsit nici vatra, nici ideologia partidului.

După ce am ridicat ședința Comitetului Executiv, am luat toate măsurile pentru paza Clubului și pentru „organizarea" Congresului de a doua zi. Paza Clubului s-a dat în seama mea și nu a fost greu să o asigur. Întreaga organizație a Capitalei, devotată lui Filipescu, rămăsese cu noi, așa încât am putut să constitui cu ajutorul lui Mircea Poenaru-Bordea și al lui Ștefan Gherovici[199] echipe de câte 20 de cetățeni care

[198] Și formată de altminteri numai prin umplutură. Fără noii membri admişi chiar în şedința de luptă, ambele fracțiuni ar fi fost perfect egale cu 31 de voturi fiecare.
[199] Un „bon à tout faire" din culoarea de Galben.

să se schimbe din 4 în 4 ore, zi și noapte, și să apere eventual Clubul împotriva unei încercări marghilomaniste de reocupare a localului. Trebuia să presupun că Marghiloman își va da seama de greșeala săvârșită și că va încerca să o dreagă. Fie că nu și-a dat seama de ea, fie că n-a putut organiza un asalt serios — nu prea avea partizani în București — n-a încercat nimic, așa încât spătosul Gherovici, numit comandant al localului, n-a avut spre marele său regret ce apăra.

Cu Congresul treaba era mai grea. Acolo, forțele se cumpăneau și era mai mult ca sigur că Marghiloman va încerca o ultimă luptă, având după poantajul nostru o mică majoritate în favoarea sa. Cel dintâi lucru pentru noi era să ne asigurăm președinția adunării. Statutele noastre prevedeau că șeful partidului „sau delegații săi" prezidau Comitetul Consultativ și Comitetul Executiv — pentru Congres însă nu spuneau nimic. Era evident că Congresul trebuia prezidat de șeful partidului, „pour les besoins de la cause", noi am dat însă Statutelor o interpretare specială, care nu era nici măcar trasă de păr, ci pur și simplu fantezistă. Am declarat că Congresul trebuia prezidat de președintele Clubului din București[200], deoarece se ținea *în principiu* în localul acestui Club, deși *în fapt* fusese convocat în sala „Liedertafel" din strada Academiei — sala „Liedertafel" urmând să fie considerată în acea zi ca o anexă a Clubului. Președinte al Clubului din București era Iancu Lahovari, ales înainte de ruptură, așa încât nu putea fi contestat în această calitate de marghilomaniști, cărora le-am fi băgat astfel indirect pe șeful nostru la președinția Congresului — cu condiția, bineînțeles, că ar fi primit și ei interpretarea noastră a Statutelor, ceea ce era tot atât de bineînțeles exclus. Cu sau fără consimțământul marghilomaniștilor, ne-am hotărât să impunem președinția lui Lahovari chiar și cu forța. Comitetul Executiv desemnase pe C. Olănescu, ca să-i dea și lui o satisfacție, pentru președinția Congresului. S-a întâmplat însă că Olănescu nu avea nicio poftă să se amestece în tărâțe. Poftă nu avea nici Lahovari, dar era „gata să se devoteze pentru țară", formulă ce ascundea ambiția lui senilă de a ajunge șef al partidului, fie și numai cu numele. Ne-a fost astfel foarte ușor să obținem mai întâi desistarea lui Olănescu, și apoi acceptarea lui Lahovari. Mai rămânea pentru Lahovari o mică formalitate: să-l impunem adunării!

Pentru a atinge acest rezultat am pus la cale o întreagă manevră. Cum sala fusese închiriată de Club, am cerut cheile de cu seara, sub pretext să amenajăm podiumul prezidențial și tribuna, și pe la ora 11 noaptea am băgat înăuntru vreo 100 de „lucrători" din *Negru,* de ai lui Poenaru-Bordea, cu ordin să împiedice pe cine nu avea bilet de

[200] Precedentele nu erau, căci Partidul Conservator nu ținuse alt Congres pe baza noilor Statute (din 1913).

la mine (adică pe marghilomaniști) să intre — iar pe Lahovari l-am convins să se scoale cu noaptea în cap, să fie gata la ora 5 jumate și să mă aștepte să-l duc la „Liedertafel", unde trebuia să se instaleze în fotoliul prezidențial și să nu-l părăsească sub niciun preț! Să facă pe el, dar să nu-l părăsească! Ședința trebuia să se deschidă abia la orele 9!

Bietul Lahovari! L-am găsit cucăind într-un fotel, căci nu era obișnuit să se scoale cu noaptea în cap și nu se deșteptase încă bine. Îl tot fura somnul, și capul i se prăvălea când înainte, când la dreapta, când la stânga — dar, hotărât să-și câștige șefia prin orice suferințe, nu-i da drumul și-l îndrepta de câte ori voia să cadă... În fine, ușa s-a deschis, am apărut în fața lui și l-am „ridicat"! Erau orele 5,35...

Pe la ora 8 jumate a început sala să se umple. Încadrasem pe Lahovari la masa prezidențială cu cei mai „distinși luptători" din *Albastru,* cu frații Dobrescu, cunoscuți pentru umerii și pentru pumnii lor, și Mircea Poenaru-Bordea se însărcinase să ocupe din vreme cu oamenii lui din *Negru* primele rânduri din fața estradei — și așa s-a făcut. Estrada era foarte scundă și nu se ridica deasupra sălii cu mai mult de 30 de centimetri — o simplă treaptă fără balustradă, fără nicio separație de public. Pe estradă, în afară de masa prezidențială, se instalase o tribună mobilă, un fel de amvon poligonal, nefixat prin nimic de podeală și care putea fi prin urmare mișcat din loc fără greutate.

Filipescu, Costică Olănescu, Deșliu și Delavrancea n-au intrat în sală și au așteptat desfășurarea evenimentelor într-o cameră vecină. Pe la nouă și un sfert, după ce sala se umpluse, a sosit și Marghiloman cu statul său major și s-a îndreptat spre estradă, în mijlocul huiduielilor și șuierăturilor pe care aplauzele partizanilor săi nu parveneau să le acopere. Sosit lângă masa prezidențială, și-a cerut locul; era galben ca ceara, pe când Lahovari se făcuse deja stacojiu. Am început toți cei din jurul mesei să urlăm: „Nu se poate, nu se poate", și, cum eram stăpânii estradei, am împiedicat pe Marghiloman să se așeze. După un moment de ezitare, Marghiloman s-a îndreptat spre tribună ca să spună ceva, probabil să protesteze sau să lămurească celor de față drepturile sale și samavolnicia noastră. Am început atunci să lovim cu bastoanele în masă și să urlăm cât ne ținea gura! În sală, larma era și mai mare: de la urletele cu caracter general se trecuse la înjurături de la om la om, și bătaia era gata! Impasibil, Marghiloman, în amvonul lui, cu brațele încrucișate pe pupitru, aștepta un moment de acalmie ca să-și plaseze protestarea. Deodată ne-am pomenit cu tribuna în mișcare, alunecând pe dușumea spre treapta ce despărțea estrada de sală! Am indicat mai sus că tribuna era mobilă, și „băieții" lui Poenaru-Bordea puseseră umărul și o împingeau spre „prăpastie" cu Marghiloman cu

tot! Pe când acesta, cramponat de pupitru, aluneca încet spre „treapta Tarpeiană“, un număr de partizani de ai lui au răzbit prin ai noștri și au ajuns până pe estradă în ajutorul șefului! Și s-a încins lupta în jurul tribunii care aluneca când înainte, când înapoi, când la dreapta și când la stânga! Ba, mai era și săltată în sus, iar Marghiloman, încrustat într-însa, urma toate mișcările ei... La doi pași, noi plesneam cu bastoanele în masă și urlam de rupeam pământul!

Dar spectacolul nu era limitat la estradă: în sală a început o bătălie în toată regula, în jurul unei moțiuni semnate de peste 200 de marghilomaniști în favoarea șefului lor. Ai noștri, bineînțeles, au vrut să împiedice citirea moțiunii, și învălmășeala s-a produs. Prietenii noștri dădeau năvală să pună mâna pe hârtie, ai lui Marghiloman o apărau, și bătaia s-a încins. La un moment dat, prietenul nostru Costică Stoeanovici a rupt moțiunea din mâinile nu mai știu cui, a facut-o bucăți și a înghițit bucățile! Dispariția moțiunii n-a calmat spiritele, dimpotrivă. Proza marghilomaniștilor era de mult în intestinul gros al lui Stoeanovici, dar oamenii se mai înjurau încă, se amenințau, se loveau. Învălmășeala generală s-a transformat cu încetul în răfuieli mai limitate, căci profita fiecare de ocazie ca să lichideze socoteli mai vechi... Au fost scene de necrezut: am încă înaintea ochilor pe Mișu Marghiloman întins pe spate la pământ și un turbat peste el, mușcându-l de genunchi! Mișu țipa ca din gură de șarpe și, cum scena se petrecea lângă estradă, m-am repezit să-l scap. Cel care mușca din carnea lui Marghiloman era unul din ai noștri, care nu putea să-și dea seama că fratele lui conu' Alecu putea să fie, cum era, filipescan![201]

Vremea trecea, dar situația rămânea neschimbată. De câte ori se potolea învălmășeala și gălăgia, Marghiloman, scăpat din cușca lui care se rostogolise de pe estradă, încerca să vorbească, dar imediat începeam noi cu bastoanele și cu urlete, și învălmășeala, vociferările, plesniturile reîncepeau. Nu era niciun motiv ca să se sfârșească. După un ceas și jumătate de înjositor spectacol, cei mai cuminți din ambele lagăre s-au întâlnit în camera în care „beau tutun“ șefii noștri și au început să negocieze. Înțelegerea n-a fost ușoară. Emisarii au făcut naveta între Filipescu și Marghiloman și, în fine, s-a hotărât să se pună capăt scandalului, ridicându-se ședința — fiecare parte urmând să-și publice moțiunea sa și totul sfârșindu-se astfel prin ruptura Partidului Conservator în două...

---

[201] Frate mai mic al lui Alexandru, Mişu Marghiloman nu prea făcea politică şi trăia la Paris, petrecându-şi viaţa între cai şi cocote. Ca să nu se supere caii şi cocotele din Paris, când s-a declarat zâzania în Partidul Conservator, s-a dat de partea lui Filipescu şi a blamat cu indignare atitudinea lui frate-său Alexandru. La Congres a participat în calitate de fost deputat, calitate ce nu-i da accesul şi în Comitetul Executiv.

Timp de mai bine de o jumătate de veac, Partidul Conservator, dacă nu va fi avut alte merite, a avut cel puțin pe acela al unei ținute ireproșabile; păcat că s-a prăbușit cum s-a prăbușit și că, în loc să moară boierește, s-a desfăcut țigănește...

Încât mă privește pe mine, nu mi-am iertat multă vreme eclipsa de simț moral prin care am trecut și pe care am mărturisit-o în rândurile de mai sus, fără nicio încondeiere favorabilă, ca să mă pedepsesc. Dar trebuia să trec prin toate, așa îmi sta scris...

Despre șefia lui Iancu Lahovari, care a ținut mai puțin de o lună[202], n-am nicio amintire mai răsărită de povestit, deși, în calitate de secretar al Comitetului Consultativ, exercitam și funcțiile de secretar general al partidului (neprevăzute de statutele noastre), care mă obligau la întrevederi zilnice cu „șeful". Erau organizațiile județene de refăcut, acolo unde șefii sau fruntașii localnici plecaseră cu Marghiloman, era bugetul partidului de echilibrat, erau multiplele cereri de rezolvat. Lucram de obicei cu Lahovari dimineața, până la ora 11, și de la dânsul treceam în strada Scaune la Filipescu, în cabinetul căruia se hotăra în realitate politica partidului.

De o politețe meticuloasă, dar rece, de o corectitudine rigidă în hotărârile sale, Iancu Lahovari era lipsit de orice farmec, așa încât nu te puteai lipi de el.

Cum nu mai pleda, citea toată ziua și bineînțeles numai cărți, reviste și ziare franceze. De o impunătoare ignoranță în tot ce nu era franțuzesc, cunoștea România mai ales prin scrierile tipărite în Franța și produsele noastre prin expozițiile universale din Paris. Anii copilăriei și ai tinereții pe care-i trăise în școlile și în bibliotecile din vecinătatea Sorbonei îi fasonaseră spiritul după acel șablon antipatic caracteristic intelectualilor parizieni „rive gauche", a căror minte plămădită în clasicism, în formalism și în umanism e incapabilă să treacă peste obstacolele ridicate de sute de ani împotriva tendințelor de eliberare sufletească prin fantezie, liberă cercetare și indisciplină. Deși am petrecut zilnic ceasuri întregi cu Iancu Lahovari, n-am pătruns în intimitatea lui, fiindcă nu aveam în ce să pătrund. Sufletul lui era prins, ca și trupul, într-o cămașă scrobită, prin care nu putea trece nimic. Om cumsecade, cu certificate și referințe, Lahovari Iancu a fost cea mai banală întrupare a impersonalității...

Singurul document pe care îl găsesc între hârtiile mele din acea vreme e următoarea moțiune semnată de parlamentarii conservatori și conservatori-democrați, adresată șefilor, adică lui Lahovari și lui Take Ionescu:

---

[202] Proclamat şef la 18 mai, Lahovari a murit subit la 14 iunie următor.

Subsemnații senatori și deputați ai partidelor conservator și conservator-democrat,

Considerând că în ziua de azi, deasupra tuturor chestiunilor de politică externă și a tuturor deosebirilor de partid, stă chestiunea îndeplinirii idealului și aspirațiilor naționale ale României;

Considerând că amândouă partidele sunt în complectă unire de vederi asupra atitudinii și datoriilor ce se impun României în actualele împrejurări, adică intrarea în acțiune alături de Puterile Împătritei[203] *Înțelegeri, pentru realizarea aspirațiilor noastre naționale;*

Declarăm că am convenit a lucra împreună în toate chestiunile relative la politica externă a României și că rugăm pe șefii noștri, d.d. Ion Lahovari și Take Ionescu, ca să facă toate sforțările pentru aducerea la îndeplinire a politicii afirmată de domniile lor și aprobată cu desăvârșire de noi.

Am reprodus acest document, fiindcă el a constituit primul pas oficial spre fuziunea dintre Partidul Conservator și Partidul Conservator-Democrat, fuziune care nu s-a desăvârșit statutar niciodată, iar, în fapt, numai după moartea lui Nicu Filipescu și după dezastrele înregistrate pe fronturi în toamna anului 1916. În fruntea semnăturilor senatorilor și deputaților conservatori[204] a fost cea a lui Nicu Filipescu, care uitase de povestea „Șloimului cu aere de Cesar", nu se mai mulțumea cu o simplă alianță și colaborare și urmărea o fuziune cu iubitul său Take...

Iancu Lahovari a murit pe neașteptate, de inimă, în dimineața zilei de 14 iunie. I s-a făcut o înmormântare frumoasă, cu coroane, cu delegații și cu discursuri. Îmi aduc aminte că Marghiloman a avut îndrăzneala să se prezinte la casa defunctului și să pretindă dreptul de a ține o panglică de dric și să rostească o cuvântare la cimitir. Cererile sale fiind respinse, s-a supărat și n-a mai participat la ceremonie. Rar am văzut mai puțină jale ca la înmormântarea acestui om cumsecade: familia era mai toată absentă, plecată prin străinătăți, iar politicienii își frecau mâinile de mulțumire că se ivise vacanța care permitea ridicarea lui Nicu Filipescu la locul care i se cuvenea.

În ziua de 17 iunie, Comitetul Executiv a proclamat în unanimitate pe Nicu Filipescu șef al Partidului Conservator. Prin moartea lui Iancu Lahovari, Dumnezeu a împins pe neașteptate acul de pe cadranul destinelor noastre politice, și astfel s-a ajuns mai iute decât se credea, după criza din mai, la șefia lui Nicu Filipescu, șefie ce ar fi

---

[203] Întreita înțelegere devenise „împătrită" de când cu intrarea Italiei în Război.

[204] Alături de Nicu Filipescu au semnat moțiunea următorii parlamentari conservatori: Mihail G. Cantacuzino, Ion C. Grădişteanu, Luca Elefterescu, C. Orăscu, D. Greceanu, M. Chintescu, M. Deşliu, D. Dumitrescu, Gr. Vericeanu, N. Coandă, Pariano, G.G. Mironescu, A. Callimachi, Barbu Delavrancea, Faranga, Gigi Petcu şi C. Argetoianu.

trebuit să fie proclamată de atunci. Filipescu a ajuns din nenorocire la șefie atins de aripa morții și pe jumătate frânt. Oboselile lui, absențele lui mintale din ce în ce mai dese, pe care unii le puneau în seama emoțiilor provocate de evenimentele ce se desfășurau zilnic în cadrul politicii interne, cât și în al celei externe erau în realitate semne neîndoioase ale declinului său fizic. Cum nu se plângea niciodată, noi toți care trăiam în jurul lui ignoram teribila boală de inimă care trebuia să-l răpună un an și jumătate mai târziu. Dânsul o știa, dar nu voia să vorbească de dânsa, ca să nu-și piardă curajul și încrederea în puterile sale de luptă. Când, după alegerea lui, în cele câteva vorbe de mulțumire pe care le-a rostit, ne-a făgăduit să renunțe la temperamentul său prin cuvintele: „Acceptând să dirig deliberările și rezoluțiile dvs. într-un spirit de francă camaraderie, am sentimentul că zic un adio, dacă nu unei tinereți deja trecute, însă *libertății și independenței firii mele, care pentru mine constituiau tot farmecul vieții*" — am avut pentru prima dată impresia că ceva era frânt într-însul.

După alegerea lui Filipescu ca șef și a lui Mișu Cantacuzino ca președinte al Clubului din București[205], am avut un moment impresia că vechiul Partid Conservator se renăscuse din cenușă și că puteam juca din nou rolul de regulator al vieții noastre politice. Dezamăgirea a venit repede, dar, înainte de a povesti cum a venit, voi spune câteva vorbe despre cele întâmplate în organizația Partidului Conservator din Craiova, fiindcă am pornit la drum cu amintirile mele personale și nu pot lăsa la o parte fapte și evenimente care au atârnat destul de greu în balanța carierei politice pe care am parcurs-o.

Până la izbucnirea crizei în partid nu mă amestecam deloc în organizația conservatoare din Craiova, rămasă în sarcina lui George Știrbei, încântat să se afle în treabă. Marghiloman se îngrijise ca de copilul lui de fratele mai mic al primei sale soții, rămas orfan, și-și pusese în gând să facă din el odată și odată șeful Partidului Conservator. După dânsul, bineînțeles. Dacă George Știrbei n-ar fi murit în 1917, e sigur că Marghiloman l-ar fi făcut ministru în 1918 — dar în 1915, nădejdile tutorelui și pupilului erau altele, și erau mult mai mari. În așteptarea șefiei partidului, George Știrbei se pregătea pentru postul de comandă pe spinarea craiovenilor și doljenilor. Deși foarte bine crescut, nu știa să-și apropie oamenii, și timiditatea lui trecea cu atât mai ușor drept morgă cu cât cu condeiul în mână și în dosul oamenilor era foarte tăios. Îndată ce a început cearta între Marghiloman și Filipescu, mulți din organizația Doljului au vrut să se folosească de acest prilej ca

[205] După alegerea lui Lahovari ca şef al partidului, fusese ales Nicu Filipescu preşedinte al Clubului, în locul lui Lahovari. Tot astfel, Mişu Cantacuzino a înlocuit pe Filipescu ca preşedinte al Clubului Capitalei.

să scape de Știrbei. Filipescu mă indicase pe mine (fiindcă nu era altul) ca om de încredere al lui în Dolj — s-a găsit însă o secătură simpatică, Nae Coandă[206], care a crezut, nenorocitul, că se putea impune el ca șef. Neica Nae a început astfel în Craiova o dublă campanie, contra lui Știrbei, ca marghilomanist, și contra mea, ca prea nou în politică, cu toate galoanele pe care le câștigasem la Centru în ultimul an. Cât timp partidul nu s-a rupt, m-am făcut luntre-punte ca să mențin șefia lui George Știrbei, ca să scap eu. Aproape trei luni de zile am jucat acest dublu joc de a fi filipescan pe față la București și marghilomanist ascuns la Craiova! Știrbei, mai la curent decât craiovenii cu activitatea pe care o desfășuram în București și necunoscându-mi fobia de șefii, nu era foarte dumirit asupra atitudinii mele, așa încât a fost gata să ia poziție împotriva mea și să aplece o ureche favorabilă intrigilor lui nenea Nae Coandă. Acesta fusese în audiență la Nicu Filipescu, pe la jumătatea lui aprilie, să-i ceară un fel de învestitură împotriva lui Știrbei. „Îmi pare rău" — i-a răspuns Filipescu — „dar la Craiova și în Dolj o are Argetoianu, înțelege-te cu el!". Defrizat, Coandă s-a dus la George Știrbei. Coandă a mai vorbit și la Craiova, așa încât a intrat zâzania și în organizația noastră de acolo și au început certurile — mai ales că și Mișu Popp s-a proclamat campionul local al intervenționiștilor. După obiceiul românesc, pe neînțelegerile de principiu s-au altoit rivalitățile personale și iată cum liniștita organizație conservatoare craioveană a luat deodată foc. Era pe sfârșitul lunii lui aprilie, când deja la București nu mai erau sorți de împăcare. Am făcut totuși ce mi-a stat în putință ca să mențin unitatea celei mai solide organizații conservatoare din țară. Ca să calmez pe cei mai porniți, cei cu Mișu Popp în frunte își închipuiau că fac pe placul lui Filipescu, am cerut acestuia câteva rânduri sedative și am pornit spre Craiova cu următoarele slove de băgat sub nasul răzvrătiților:

30 aprilie 1915

Iubite amice,

Ar fi de dorit ca lupta cea mare de principii, pe care o ducem în jurul direcțiunii de imprimat partidului, să nu degenereze în județe în lupte personale și locale care ar tinde la dezbinarea partidului.

Ne trebuie un partid tare și întreg mai ales în împrejurările excepționale de astăzi.

Cu prietenie

N. Filipescu

Ca Nicu Filipescu să scrie la 30 aprilie (în plină bătaie împotriva

[206] Ales şi dânsul senator al Colegiului al II-lea în alegerile din 1914.

lui Marghiloman) cuvinte precum cele subliniate mai sus a trebuit să am multă trecere pe lângă dânsul!

Cu scrisoarea lui Filipescu în mână am dezarmat pe intervenționiști, dar m-am izbit de mari greutăți cu Știrbei, care nu voia să facă nicio concesie. În cele din urmă, *l-am lămurit mai răspicat* că nu venisem de la București și să-i adun vitele în țarc, că recunoscându-l ca șef al organizației și în numele celor care nu mai voiseră să audă de el, trebuia să obțin și din partea lui și din a alor lui o satisfacție de principiu cu care să pot plăti lui Filipescu împăciuitoarea scrisoare cu care mă înarmase... După lungi ezitări, a ajuns în fine să primească următoarea moțiune redactată de mine și destinată să fie votată cu unanimitate de Comitetul executiv local pe care-l convocase în vederea rupturii:

Moțiune

Membrii Comitetului executiv al Partidului Conservator din Dolj, întruniți în ședință în ziua de 3 mai 1915, ascultând declarațiile d-lui G. Știrbei, președintele Comitetului, îi exprimă deplina lor încredere.

Față de evenimentele grave prin care trece țara, Partidul Conservator din Dolj, doritor de a-și menține imunitatea, face un călduros apel la toți fruntașii săi, ca și de aci înainte să-și unească forțele și să continue a susține politica care tinde la întregirea neamului și la realizarea aspirațiilor naționale.

Era formula „Acțiunii Naționale", dar nu depășea angajamentele luate de Marghiloman în decembrie precedent și pe care „Conu' Alecu" le socotea încă valabile, după ultimele sale declarații.

Două săptămâni după această frumoasă împăcare la Craiova, partidul se rupea în două la București... Am pornit din nou spre orașul meu natal, învestit de data asta cu toate puterile pentru reorganizarea partidului local, sub șefia mea. Deși marea majoritate a conservatorilor doljeni s-a strâns în jurul meu, n-am putut ajunge la un rezultat definitiv decât după aproape un an de intrigării și de porcării puse la cale de cutra de Nae Coandă și de nebunul de Mișu Popp. Am devenit în fine șeful unei organizații care nu m-a părăsit timp de mai bine de 20 de ani; al unei organizații ai cărei fruntași, câți mai trăiesc, sunt și astăzi alături de mine (1943), deși nu mai facem politică de atâția ani! În fruntea acestor oameni credincioși, cu mici primeniri, mi-am făcut toate experiențele mele politice și, mână în mână cu ei, am cunoscut ceasuri de mari satisfacții, precum și ceasuri de adâncă amărăciune... Pentru încrederea pe care și-au pus-o în mine le aduc aci prinosul întregii mele gratitudini.

Reorganizarea Partidului Conservator după ruptură • Fondurile partidului • Rezerva mea față de campania de întruniri a partidului • Marghiloman la Iași • Izolarea lui Take și a lui Filipescu, ocoliți de diplomația Antantei și de factorii constituționali • Filipescu, Ducaș i Alecu Porcu • Filipescula Petrograd • Cu Goga la Romanați • Restituirea decorațiilor austriece • Fuziunea partidelor conservatoare • Cu Filipescu la Călimănești • Afacerea cu *Epoca*.

La București, după instalarea lui Lavohari la șefie, dar mai ales după a lui Nicu Filipescu, am primit mandatul să mă ocup cu reorganizarea partidului, mai mult sau mai puțin destrămat prin ruptura cu Marghiloman. Înainte de toate a trebuit să văd de completarea Comitetului Executiv Central[207], plin de goluri după plecarea marghilomaniștilor. În județele în care șeful organizației ne părăsise a fost nevoie să numim altul, să completăm Comitetele Executive locale și diferitele posturi de conducere secundare. Cum în unele județe prietenii noștri se certau pe șefie, a trebuit să-i împăcăm, așa încât „pieptănătura" partidului n-a fost terminată decât în 1916.

Nicu Filipescu cerându-mi să îndeplinesc funcțiunile de secretar general al partidului, am obiectat că statutele noastre nu prevedeau o asemenea funcție. Comitetul Consultativ a hotărât să împlinească lipsa și a supus Comitetului executiv o modificare[208] a articolului 11. În locul vechiului text: „Șeful numește dintre membrii partidului *2 directori ai Comitetelor,* unul pentru redactarea proceselor-verbale și păstrarea arhivei, celălalt pentru corespondență. Ei fac de drept parte

[207] Comitetul Consultativ, compus numai din foştii miniştri, plus Mişu Deşliu, numit „ad personam", fiindcă (zicea el) „i se propusese" un minister (de cine nu s-a ştiut niciodată), în realitate, ca un prieten devotat al lui Filipescu — Comitetul Consultativ nu avea să fie complectat, rămânând alcătuit din foştii miniştri rămaşi credincioşi politicii lui Filipescu.

[208] Articolul 11 fusese introdus în Statute în toamna anului 1913, pentru înființarea posturilor destinate mie și lui Barbu Catargiu. Nu știu pentru ce Marghiloman a ales titulatura de „directori ai Comitetelor" — titulatură lipsită de sens. A fost atunci vorba să se creeze directori ai *cancelariilor* Comitetelor, nu directori ai *Comitetelor* înșeși!

din Comitetul Executiv și asistă la ședințele Comitetului Executiv" — s-a introdus următorul:

„Șeful numește dintre membrii partidului un secretar general al partidului. Acesta face parte de drept pentru tot timpul funcțiunilor sale din Comitetul Executiv și din Comitetul Consultativ. Secretarul general se ocupă cu redactarea proceselor-verbale ale Comitetelor, cu păstrarea arhivelor partidului, cu corespondența și cu toate chestiunile de organizare și de propagandă ce-i vor fi delegate de către șeful partidului".

Postul statutar astfel creat și mie încredințat, deși nu-l solicitasem, mi-a aruncat în spinare între alte sarcini și pe aceea a strângerii fondurilor pentru întreținerea presei și a agenturii electorale din Capitală. Presa noastră se reducea de altminteri la o singură gazetă zilnică, *Epoca*, și la o revistă bilunară, *Buletinul Cercului de Studii!*

Fondurile partidului! Când mă gândesc la ce erau înainte de Războiul Mondial și de sufragiul universal fondurile unui partid și le compar cu ce au devenit *după*, îmi vine să râd. Pentru curiozitatea generațiilor viitoare voi destăinui aci *cheltuielile unui mare partid în 1915*, reproducând un pro-memoria confidențial adresat lui Filipescu și a cărui minută am găsit-o printre hârtiile mele:

Situația financiară a partidului

Pentru încheierea anului 1915 lipsește o sumă de lei 12.000, integral datorată ziarului Epoca.

Cu începere de la 1 ianuarie 1916, necesitățile anuale ale partidului vor fi de lei 94.800, specificate precum urmează:

Pentru Agentura din Capitală	*lei 52.800*
Pentru ziarul Epoca	*lei 30.000*
Pentru Club și diferite	*lei 12.000*
	Total lei 94.800

Această sumă urmează să fie acoperită prin contribuțiile mensuale, trimestriale sau anuale liber consimțite de către membrii partidului.

Lista de contribuții a partidului cuprinde în alcătuirea ei de astăzi douăzeci de nume și un total subscris de *87.660* lei anual.

Cele 20 persoane înscrise împărțite în două categorii:

11 persoane, care au subscris la o contribuție totală de *67.500* lei și care se execută fără nicio dificultate la prima cerere, și 9 persoane, care au subscris suma totală de lei *20.160* și care se execută cu cea

mai mare dificultate sau deloc. Dacă toate sumele subscrise s-ar plăti, deficitul bugetului partidului pe anul viitor ar fi de *7.440* lei, iar dacă nu s-ar ține seamă de contribuțiile răilor platnici, acest deficit ar urma să fie de *27.700* lei.

De comparat cu sutele de mii de lei și cu milioanele pe care le-au cheltuit partidele, și chiar cele mărunte după Război!

De curiozitate, voi da aci, tot după fițuicile mele, bugetul *lunar* al ziarului *Epoca* — buget stabilit cu oarecare aproximație bineînțeles, dar care dă măsura cheltuielilor întâmpinate pentru scoaterea celui mai citit ziar politic în anul *1915:*

Venituri

Abonamente	lei 1.400
Anunțuri	lei 3.600
Vânzarea în Capitală	lei 1.800
Vânzarea în provincie	lei 3.250
	Total lei 10.050

Cheltuieli

Redacția	lei 2.700
Tipar	lei 5.100
Hârtia	lei 2.900
Chiria	lei 300
Mărci	lei 1200
Agenție	lei 150
Clișeuri	lei 200
Diverse	lei 600
	Total: lei 13.150
	Deficit: lei 3.100

M-am zbătut mai rău ca să adun aceste modeste sume și să acopăr un deficit de 3.000, lei decât am muncit câțiva ani mai târziu să adun câteva milioane pentru o singură alegere! Cât de minunate erau acele timpuri trecute și cât de grele ne păreau totuși! Am văzut noi altele de atunci, dar, vorba românului, „nu da, Doamne, omului câte poate răbda!“, trebuie în continuu amintită.

După cererea lui Filipescu am alcătuit și un proiect de organizare a Secretariatului General ce-mi fusese încredințat, pe baza împărțirii lui în trei Direcții: Direcția Organizației, Direcția Electorală și a

Contenciosului și Direcția Presei. În fruntea fiecărei Direcții urma să fie numit câte un fruntaș al partidului, dându-se astfel acestora prilejul să se distingă și să se pună în evidență.

Proiectul meu a rămas însă în stare de proiect, fiindcă până să-l prezinte lui Filipescu, acesta alunecase atât de mult pe panta fuziunii cu Take Ionescu încât n-a mai vrut să-și complice structura partidului și să-și creeze dificultăți de ordin personal în momentul contopirii cu democrații, moment pe care-l aștepta cu nerăbdare.

După înscăunarea lui Filipescu, ne-am pus pe întruniri publice în care am urlat contra Guvernului, am cerut intrarea în acțiune alături de Puterile Antantei, ne-am îngenuncheat în fața Ardealului martir și am înjurat pe Marghiloman. La aceste întruniri, care de altminteri adunau lume multă, că aproape tot poporul era alături de noi — am luat cât mai puțin parte, din motive de mai multe feluri: mai întâi, aveam oroare de întrunirile publice, apoi toate palinodiile care duseseră la sfâșierea Partidului Conservator mă dezgustaseră și, în fine, aveam *altele în cap* — cu totul străine de politică — cum voi arăta mai la vale.

Odată cu noi, a luat atitudine publică și Marghiloman. Cât a fost șef Lahovari, conul Alecu tot a mai sperat o împăcare și o redobândire a șefiei întregului Partid Conservator — dar cu Filipescu știa bine că nu mai avea nimic de sperat și s-a pus și el pe lucru. A închiriat un apartament pe Piața Teatrului, unde și-a mobilat un club, și, cum nu îndrăznea să se prezinte în fața publicului bucureștean germanofob și să înfrunte bătăușii noștri, și-a organizat prima întrunire la Iași, unde atmosfera pregătită de prietenii lui Stere și ai lui Carp, dar mai ales de teama rușilor vecini — îi era mai prielnică.

Filipescu și Mitică Greceanu au făcut tot ce au putut ca să saboteze întrunirea marghilomaniștilor, dar n-au putut lucru mare, căci la Iași nu prea aveam partizani și puținii câți aveam au fost întâmpinați de bătăușii liberali și „neutralizați". Așa dăduse poruncă Brătianu, față de care Margiloman, de când rămăsese singur, juca tot mai mult rolul de „opoziție miluită". Filipescu mobilizase până și poeții lui și am găsit printre hârtiile mele următoarele versuri, care merită să rămână, ca o dovadă a spiritului ce domnea (dacă se poate vorbi de spirit în fața acestei nenorocite demonstrații) în sferele noastre politice în preziua „marii împărtășiri":

Întrunirea de la Iași

Sindicaliști,
Neutraliști,

Și pacifiști,
Plecat-au de la București,
Prin via Mărășești,
În cap cu Herr Marghiloman.
La Iași se ține un Congres
Din tot ce-i mai ales
În țară și în Univers!
Și înfruntând călduri și praf,
Descind la... Cinematograf!
Îl însoțea pe șef o sumă
Din lumea cea mai bună!
Citez: Vicontele din Negru[209]
Un om capabil și... integru,
Ce-avea menirea să strecoare
În sală umbră și răcoare
Cu brevetata-i stropitoare
S.G.D.G.

Cum nici chiar la Berlin nu e!
Momind pe mulți c-o cafeluță,
Și pe deasupra și-o băncuță,
Se strânse lumea puzderie,
Cât părul din chelie
Și unt în alifie!

Al lui Von Busche scump vechil,
Ilustrul Arion Virgil,
Grăi așa: noi vrem Moldova,
Kiev, Odessa și Moscova!
Iar șefului să-i dăm în dar
Coroana de puternic țar,
Cu pietre scumpe, diamante!
— Aprob, zise domnul Vizante[210]
Cu aere de june fante!
Ce bine, zău, are să fie,
Mai scap și eu de sărăcie!
Se încinse apoi cheful mare,
În sala de mâncare:
Mâncări și băuturi alese

---

[209] Stoian, zis Băncuță, zis Stropitoare.
[210] Secretarul lui Marghiloman, Panait Vizante.

Înșiruite stau pe mese.
Din toate se găseau din plin
Parcă plătea domnul Czernin[211]*!*

Domnilor — zise Petrovici[212]*,*
Eu nu mai plec de aici!
Iar Leonida G. Aslan[213]
Alături de Marghiloman,
Credea că e în paradis
Fumând tutun de... Bectemis[214]*!*

Și chibzuiră până-n zori
Toți factorii răspunzători!
S-a pronunțat în fine țara,
Scrisa a doua zi în Seara!

Deși prin atribuțiile mele de secretar general al partidului eram în contact continuu cu Filipescu, n-am fost amestecat din iunie 1915 până în mai 1916 la niciun act politic interesant. Căci Filipescu și Take Ionescu — dar mai ales Filipescu, n-au fost trași în nicio negociere diplomatică de către străini și în nicio „pertractare" de politică internă de către factorii noștri constituționali.

Pe când reprezentanții și agenții Puterilor Centrale dau zilnic târcoale lui Marghiloman și căutau să-l câștige planurilor lor, convinși că numai printr-însul, și niciodată prin Brătianu, vor putea să le realizeze — reprezentanții Puterilor Antantei evitau indiscreția lui Take și pornirile lui Filipescu și preferau să negocieze cu șeful Guvernului, căci „simțiseră" copoii că cu acesta și cu șefii opoziției intervenționiste aveau să facă Războiul. De ce să se mai obosească ei cu oameni care țipau de dimineața până seara, fără să fie rugați, că voiau intrarea în Război alături de Puterile Antantei și încă *imediat și fără nici o condiție?* Și Take, și Filipescu au fost astfel, fără măcar să fie solicitați, cei mai buni colaboratori ai lui Poklevski, ai lui Blondei, ai lui Barclay (întrucât se poate crede că acesta făcea ceva), împotriva lui Brătianu, care se tocmea și se străduia să obțină Bucovina de la ruși[215], Banatul și o graniță mai rațională cu Ungaria, de la francezi și de la englezi.

---

[211] Ministrul Austriei în București.
[212] Viitorul ministru!
[213] Deputat de Covurlui, bogat și prost!
[214] Aluzie la țiitoarea lui Marghiloman, una din cele 3 surori Bectemis (supranume dat fiindcă fusese tutungeoaice).
[215] Bucovina pe care Marghiloman o obținuse de la austrieci în caz că..., bineînțeles.

Take mai da ghes, ca să se afle în treabă, pe la muscal și pe la franțuz. Se pregătea omul deja pentru funcțiile de ministru de Interne al României întregite, funcții pe care trebuia să le coboare la nivelul slujbei de argat la Curțile din str. James și din Quai d'Orsay. Filipescu însă nu se sinchisea de străini. Ce-i ardea lui de diplomați! Opinia publică era grădina lui, grădină plină de buruieni ce trebuiau smulse!... „Să intrăm în Război îndată!", „Regele să se plece ori să plece!", „Brătianu, cu botul în minciunile lui!" — erau singurele lozinci care interesau pe boierul de la Făurei, iar tot restul era pentru dânsul... vax!

Ocolit de diplomații străini, Filipescu nu era mai căutat de așa-zișii factori constituționali. Regele nu-l putea suferi, și dânsul nu putea suferi pe Rege, și la antipatia lor personală se mai adăuga și deosebirea vederilor lor politice, căci Regele Ferdinand credea în victoria nemților și era germanofil din naștere și până în măduva oaselor. Celălalt factor constituțional, Brătianu, hotărât să înlăture orice colaborare în acțiunea sa, ținea la distanță și pe Take Ionescu, și pe Nicu Filipescu, concurenții săi pe calea întregirii țării.

Lăsat astfel cu totul în afara „afacerilor serioase", Nicu Filipescu s-a înfundat și mai mult în marota lui: intrarea imediată în acțiune. Un an și mai bine, din vara anului 1915 în vara anului 1916, s-a mulțumit să strige pe toate cărările: Război! Război! Și să înjure pe cei care nu voiau „să intre". Ceaiurile „Acțiunii Naționale", întrunirile „Federațiunii Unioniste", incidentele cu reprezentanții Puterilor Centrale[216], alegerile lui Goga și ale lui Lucaciu și polemicile cu cine-i ieșea în cale — au fost aproape singurele lui îndeletniciri în frământatele vremuri în care se plămădeau și suferințele, și bucuriile noastre.

Ca să fiu exact, trebuie să consemnez aci că a fost și Filipescu amestecat într-o afacere serioasă: la începutul anului 1916 a fost trimis de Brătianu la Petrograd să negocieze o chestiune importantă — și a reușit să o rezolve în favoarea noastră... pe hârtie! Brătianu nu trata cu Filipescu problemele de politică internă și cu atât mai puțin pe cele de politică externă, dar, ca să-i mai tempereze pornirile și ca să-l

---

[216] Unul foarte penibil s-a petrecut la Jockey-Club. Von Busche, intrând în salonul cel mare şi dând de Filipescu, s-a îndreptat spre el cu mâna întinsă. Filipescu a refuzat însă să-i dea mâna şi i-a răcnit în faţă: „Je ne vous tends pas le main, mais, je suis pret a vous botter le derriere!". Se întâmplase că, cu câteva zile înainte, Grigoraş Filipescu, venind de la Paris, fusese dezbrăcat până la piele la Lindau, la graniţa germană, şi „cercetat" până în gaura c.r.lui deşi avea un laisser-passer diplomatic eliberat chiar de Von Busche. Nicu Filipescu era convins că Busche telegrafiase la Lindau şi ceruse ca „junele Filipescu" să fie „frecat" cum trebuie... Scandalul a fost mare, Comitetul Cercului sesizat a parvenit să împace lucrurile: Von Busche a declarat că regretă cele întâmplate la Lindau şi că nu a avut nicio cunoştinţă despre ele — iar Filipescu că, luând act despre cele afirmate de Busche, regretă cuvintele violente care i-au scăpat şi le retrage.

mai ținã în frâu, „îi trimitea vorbă" din când în când. Agenții lui de legătură cu „pornitul" din strada Scaune erau Alecu Constantinesu, generalul Iliescu, dar mai ales Jean Duca. Duca era rudă cu Filipescu și știa să-l ia, așa încât de cele mai multe ori izbutea să-l împace și să-l domolească. Dar câteodată nu izbutea, și atunci Filipescu se făcea foc pe el. Îl suduia și-l da afară. Fără jenă! Și Duca nu mai venea câtva timp, și atunci intervenea Alecu Porcu și „aranja" lucrurile! La câte palinodii de felul acesta n-am asistat și mi se strângea inima văzând cum un om, care prin principalele lui însușiri ar fi meritat să domine pe ceilalți, se lăsa îmbrobodit printr-un porc de câine...

Mi-aduc aminte că prin noiembrie 1915, Filipescu se supărase foc pe Duca și nu mai voia să-l vadă și înjura pe Brătianu de-l spurca, acuzându-l de toate mișeliile imaginabile. Ca să-l mai potolească pe seama lui Brătianu, a venit Alecu Porcu și s-a închis cu Filipescu în cabinetul acestuia de lucru. Ce i-o fi spus bătrâna cutră nu știu, dar, după o jumătate de ceas, Filipescu a ieșit cu Constantinescu din birou surâzând (Deșliu și cu mine stam de vorbă în hall) și l-a însoțit până la scară. Acolo, pe când Alecu Porcu cobora primele trepte, Filipescu i-a mai strigat: „Și spune lui Duca că e un porc!" — „Bine, coane Nicule, *dar eu cum rămân?*". Conu' Nicu s-a pus pe râs, a făcut mare haz de butada Porcului și de hatârul lui a iertat și pe Duca!

Pe generalul Iliescu, Brătianu îl întrebuința ca să ademenească pe Filipescu pe latura tehnică. Căpitan în rezervă și fost ministru de Război, Filipescu avea mari pretenții de cunoscător al problemelor de strategie și de armament. În realitate, nu pricepea nimic și, în afară de câteva acte de voință pentru punerea în executare a planurilor făcute de alții, ministeriatul său la Război fusese un dezastru: îl plimbaseră cum voiseră de nas generalul Christescu și maiorul Rășcanu (geniu falimentar, ajuns mai târziu general și ministru de Război sub Averescu). Bun de gură, Mișu Iliescu[217] îl învârtea pe bietul Filipescu după degete și-l făcea să creadă tot ce vrea, *invocând autoritatea* lui tehnică la fiecare pas. Așa se face, fie zis, în treacăt, că Filipescu, deși țipa toată ziua după Război, nu s-a preocupat niciodată *dacă avem cu ce să-l facem*. Îl convinsese Iliescu că aveam *un milion* de baionete (pe vremea aceea se mai număra pe baionete!) gata, oamenii perfect echipați și înarmați *cu toate accesoriile necesare unei armate moderne*... La începutul lui 1916, Filipescu, otrăvit de boală și ieșit din alegerile Goga — Lucaciu în culmea excitării nervoase, devenise mai violent ca oricând, iar lumea, exasperată de atâta așteptare, era gata să izbucnească. Lui

[217] Pe generalul Iliescu îl chema *Dimitrie* – după numele de botez – nu știu pentru ce toată lumea îi zicea Mișu...

Brătianu îi mai trebuiau câteva luni și, ca să aibă pace, a trimis pe Iliescu la Filipescu să-i propună o misiune delicată la Petrograd.

Cu rușii aveam discuții de două soiuri: politice și militare. Nu ajunseserăm să ne înțelegem în Bucovina asupra Cernăuțiului, pe care Petrogradul îl revendica — și nu ajunseserăm, pe de altă parte, să fixăm concursul militar rusesc în Dobrogea, împotriva unui eventual atac al bulgarilor[218]. Prin Iliescu, Brătianu a propus lui Filipescu să meargă la Petrograd și să pledeze cauza României *care nu putea să intre în Război* până ce granița ei meridională nu era asigurată împotriva unui atac bruscat. Și cum, după planul strategilor noștri, toată armata noastră trebuia să pornească la nord și să cucerească Ardealul, rușii trebuiau să ne dea diviziile necesare ca să putem rezista bulgarilor peste Dunăre. Brătianu, cerând ajutorul rușilor dincolo de Dunăre, urmărea planul machiavelic de a pune în prima linie în fața bulgarilor trupe de ale pravoslavnicului împărat, pe care prăzarii eliberați în 1877 *nu vor îndrăzni niciodată să le înfrunte.* O a doua iluzie pe care desfășurarea evenimentelor s-a însărcinat să o spulbere!

Filipescu, convins că va putea să contribuie pe această cale la accelerarea intrării României în Război, a primit însărcinarea cu atât mai mult entuziasm cu cât nu fusese niciodată în Rusia și era foarte curios să vadă cum stau lucrurile pe acolo... Dar Filipescu era tot Filipescu! N-a vrut să dea ochi cu Brătianu înainte de plecare[219] și s-a mărginit la o lungă întrevedere cu Constantinescu. A refuzat orice indemnitate de călătorie și a primit numai să i se pună la dispoziție mijloacele oficiale de transport.

Filipescu s-a înapoiat din Rusia — unde cu deplasările a petrecut aproape toată luna februarie — foarte mulțumit. Armata rusească îi făcuse o excelentă impresie (!), fusese primit cu deosebită atenție, până sus, de împăratul — *și obținuse trimiterea a 250.000 de oameni în Dobrogea, îndată ce vom intra în Război*... Bineînțeles, cum nu avea nicio împuternicire oficială, *n-a semnat nimic, și făgăduiala întărită cu cuvântul împăratului* n-a fost decât o făgăduială verbală. Am putut vedea câteva luni mai târziu cum s-au ținut rușii de vorbă!

Dar în martie 1916 nu ne puteam îndoi de cuvântul rusesc, și Nicu Filipescu își uitase de fericire și boala! Au fost ultimele lui zile bune...

[218] Până a intrat în Război, și chiar după, Brătianu a fost convins că bulgarii nu ne vor ataca. Acest optimism era întreținut și de ruși, ca să ne facă să renunțăm la contingentele lor...
[219] În tot timpul Neutralității, Nicu Filipescu n-a avut decât o singură întâlnire cu Brătianu, la I. Procopiu acasă, în strada Dumbrava Roșie. Filipescu păstrase o foarte proastă impresie de pe urma acestei întrevederi, căci înjura cât putea perechea Procopiu, pe care-i numea „proxeneți din vocație"! Procopiu — zicea el — nu era fericit decât după o perdea ascultând secretele a doi oameni puși de el în contact. În ce privește pe Irina Procopiu, rolul jucat de dânsa în împreunarea Reginei Maria cu Știrbei era cunoscut de toți.

Am fost tot atât de puțin amestecat în îndeplinirea acestei acțiuni diplomatice a lui Nicu Filipescu, ca în acțiunea lui „patriotrică" pentru împingerea României în Război. Eram profund convins că România trebuie să intre în Război alături de Puterile Antantei, fiindcă eram profund convins de înfrângerea finală a Puterilor Centrale și fiindcă nu am pus niciodată în cumpănă Basarabia cu Ardealul. Eram însă tot atât de profund convins că intrarea noastră în Război era o chestiune prea delicată ca să fie determinată prin manifestații de stradă, prin întruniri publice și prin hotărârile doctorului Giani, ale lui Pascal Toncescu și ale lui Victor Ionescu.

Socoteam că intrarea țării în Război *nu era o chestiune de partid* și nimic nu m-a scârbit mai mult în perioada neutralității, nici potlogăriile, nici incuria guvernamentală, cât m-a scârbit *panglicăria politică* care și-a permis să amestece destinele patriei în mocirla intereselor de gașcă. Drept să spun, am fost la un moment dat atât de dezgustat de politică, încât, dacă n-aș fi fost prins în angrenajul ei cum eram prins și dacă n-aș fi resimțit o adâncă și prietenească milă pentru Filipescu, m-aș fi retras. Intențiile lui Filipescu erau bune și curate, modul lui de a le pune în practică era greșit. Dacă l-aș fi părăsit și eu, după ce-l părăsise deja bunul-simț, lovitura ar fi fost prea grea. Istovit cum era de boală, n-am îndrăznit să i-o dau...

Iată cum, deși printre cei mai intimi ai lui Filipescu, n-am fost printre „acționiștii" de frunte, n-am fost nici chiar deloc printre „acționiști", și nu m-am amestecat în tărâța lor decât în foarte rare ocazii, luat și eu de curent. În afară de manifestația de la Legația Italiei din mai 1915, care a fost mai mult exteriorizarea unui sentiment de solidarizare națională decât un gest „în spiritul" cârdășiei acționiste — n-am participat decât la două mari acte ale „Acțiunii Naționale": la alegerea lui Goga în Romanați în 1915 și la restituirea decorațiilor austriece, în 1916. La alegerea lui Goga, din prietenie pentru el și fiindcă, oltean fiind, am crezut de datoria mea să fiu de față la prima luptă națională ce se da pe terenul electoral în ținutul meu natal — iar la restituirea decorațiilor austriece, fiindcă nu am îndrăznit să spun nu, după ce toți prietenii mei politici ziseseră da.

Punerea candidaturilor lui Goga la Romanați și a lui popa Lucaciu la Covurlui —județe în care se iviseră două vacanțe la Cameră — nu a avut nici temei legal, nici temei politic. N-au avut temei legal, fiindcă nici Goga, nici Lucaciu — nefiind recunoscuți cetățeni români — nu aveau dreptul să fie aleși[220], și n-au avut temei politic, fiindcă dorința, mai mult decât dorință — nerăbdarea poporului român de a se uni cu

[220] După legile în vigoare, capacitatea de candidare se judeca după alegeri, de către Cameră, la validare, iar nu în momentul depunerii candidaturii.

Ardealul nu avea nevoie nici să fie demonstrată, nici să fie subliniată. Și mai era o chestiune. Un succes zgomotos, o unanimitate — sau aproape — de voturi ar fi putut cel puțin constitui o încurajare pentru nenorociții ardeleni care așteptau Unirea sub loviturile și umilirile ungurilor. Pentru obținerea unei asemenea unanimități aveam însă nevoie de complicitatea Guvernului, căci se știa cum se făceau la noi alegerile. Această complicitate nu numai că nu o aveam, dar eram dimpotrivă asigurați de toată vrăjmășia stăpânirii, care, pentru motive de politică înaltă[221], nu voia să supere pe unguri și pe austrieci. Stăpânirea pusese contra-candidat lui Goga și hotărâse să susțină la Galați, împotriva lui Lucaciu, pe marghilomanistul Fortunescu, un germanofil și un demagog cu o formidabilă voce de bariton și cu o exasperantă facilitate de elocuțiune — însușiri care nu l-au ferit de a sfârși după Război în pielea unui trădător condamnat la moarte pentru dezertare în fața inamicului[222]. În asemenea condiții aveam mulți sorți să pierdem partida și, în loc să încurajăm pe frații de peste munți, să-i descurajăm — cum s-a și întâmplat. Dar cine putea să convingă pe Nicu Filipescu că făcea o prostie! Când își punea una în cap trebuia s-o facă, chiar cu siguranța insuccesului. Tache Ionescu fusese „pentru" cât timp a crezut că Guvernul nu ne va opune un candidat, dar s-a pronunțat contra îndată ce a aflat cum stau lucrurile. Goga și Lucaciu, care voiau să se găsească în treabă, cel dintâi ca să împingă înainte[223] și cel din urmă ca să mai pună mâna pe ceva parale — au împins la roată cât au putut, și astfel candidaturile lor au fost puse, și lupta a început. La Covurlui n-am fost, dar am stat, în schimb, în Romanați 15 zile și am bătut toate drumurile, în goană după alegători. Guvernul ne-a făcut toate mizeriile și a recurs la toate mijloacele ca să ne rupă voturile. Ca și când n-ar fi trecut aproape 30 de ani peste aceste fapte mărunte (și, Doamne, câte s-au întâmplat de atunci!) am și acum în fața ochilor (1943) figura de bleg a prefectului Becherescu, cu care era să mă bat. Ne pusese jandarmi și nu ne lăsa să intrăm în satul Dioști, la câțiva kilometri de Caracal. M-am repezit cu un automobil la Prefectură, am dat buzna peste prefect și l-am somat să-și retragă jandarmii. La refuzul lui, l-am înșfăcat de piept și l-am repezit spre zid. Cei de față ne-au despărțit și nu mi-a mai rămas decât să-l înjur de mamă, datorie pe care mi-am îndeplinit-o imediat. În loc să mă aresteze pentru insultă adusă unui funcționar în exercițiul funcțiunii sale, prefectul Becherescu mi-a făgăduit, aranjându-și gulerul terfelit, că

[221] Brătianu căuta tocmai să adoarmă pe austrieci, ca să-și termine negocierile cu Puterile Antantei.

[222] Fortunescu era ofițer de rezervă. Înainte de Armistițiu, s-a făcut nevăzut și, condamnat în lipsă, a murit printre străini.

[223] În Ardeal nu avea nicio situație politică, și poeții erau acolo puțin apreciați.

va ridica jandarmii — și i-a și ridicat. Frumoase, bune, scumpe vremuri patriarhale (în comparație cu cele de mai târziu), niciodată nu veți mai reveni să înveseliți omenirea!

Ce m-a impresionat mai mult în această campanie electorală e *că n-am putut deștepta interesul țărănimii pentru cauza națională.* Când le vorbeai de Ardeal, de suferințele fraților de peste munți, te ascultau cu smerenie, dar nimic pe fața lor nu arăta cea mai mică emoție, cel mai mic sentiment. Că nici un sentiment nu putea fi provocat în sufletele acestor oameni trudiți, prin gâgâielile franco-române ale unui scrobit și în alb înmănușat ca Prințul Basarab Brâncoveanu[224] — nu era de mirare.

Dar nici vorbele înflăcărate ale lui Goga nu parveneau să descrețească chipurile posomorâte care nu se deșteptau decât în fața celor ce le vorbeau de nevoile și de necazurile lor zilnice. Prețul bucatelor, scumpetea uneltelor și a traiului, împărțirea pământurilor despre care se zvonise — erau singurele lucruri cu care te puteai apropia de sate, indiferente față de „idealul național" și ostile oricărui război, care pentru țărănime se rezuma în două noțiuni: concentrarea și rechiziție. Țăranul român s-a bătut foarte bine, a fost un admirabil soldat, fiindcă din fire e nepăsător, răbdător și supus, dar a intrat în Război fără nicio vlagă. Țăranii noștri de la câmp aproape că nici nu știau de existența Ardealului și ceea ce se petrecea sau nu se petrecea dincolo de munți le era cu totul indiferent. Cine spune contrariul minte.

M-am zbătut în Romanați pe timpul acestei campanii electorale ca un „acționist excitat". Mă instalasem la marginea Caracalului, în vila colegului meu de Senat, Mișu Chintescu, și de dimineața până seara colindam județul. Țipam mai tare ca Pavlică Brătășanu, beam cu toți, făceam curte la cucoane și făgăduiam marea cu sarea, numai să iasă voturi. Toată strădania noastră a fost inutilă, căci matrapazlâcurile Guvernului au falsificat alegerea, și bietul Goga a căzut... A fost o mare decepție pentru dânsul și, pentru noi, o pierdere de timp și de parale. Pentru mine însă, nou cum eram în politica electorală, a mai fost și o școală bună, care mi-a folosit în alegerile ulterioare.

Cu decorațiile austriece, chestiunea a fost scornită de Take Ionescu pe la începutul lui mai 1916. Take a venit într-o bună-dimineață la Nicu Filipescu cu o știre capitală, buimăcitoare, menită să răstoarne situația Războiului și să determine noua soartă a Europei: Guvernul austro-ungar era hotărât să-i retragă (e vorba de Take Ionescu) decorația[225] pe care împăratul Franz Josef i-o dăduse, cu nu mai știu ce prilej. Take a declarat apoi lui Filipescu că n-a vrut să aștepte ca

[224] Șeful Partidului Conservator din Romanați.
[225] Take Ionescu fusese decorat cu Marele Cordon al Coroanei de Fier.

obrăznicia ungurilor să fie săvârșită și, luând-o el înainte, a *restituit* împăratului decorația sa... Povestind cum s-au întâmplat lucrurile, Take era foarte emoționat: îi tremura colțul gurii și-și răsucea nervos mustața — ca întotdeauna când îi era frică de ceva... Și-i era frică de ceva, de câte ori lua o hotărâre în afară de șabloanele vieții zilnice. Probabil că de data asta se temea să nu vie împăratul Austriei la București să-l tragă de urechi sau Tisza să-i tragă două palme — sau mai simplu; să-i vorbească Wodianer despre „doamna mama". Căci *izvorul singur* din care aflase că ungurii îi vor retrage decorația era Wodianer, consul general al Monarhiei la București. Acest Wodianer era un personaj ciudat. Ovrei din Budapesta, de o inteligență sclipitoare, dar de o incultură crasă, vorbea toate limbile, inclusiv românește, și, prieten cu toată lumea, ne bătea pe toți pe burtă, în semn de intimitate. Jucător de bridge de mâna întâia, foarte legat cu Alexandru Darvari (un alt „as" al bridge-ului), Wodianer pătrunsese și în Jockey-Club, unde își făcea aproape zilnic partida — și pătrunsese în calitate de diplomat, căci Guvernul din Viena îi dăduse titlul de ministru plenipotențiar și îl detașase la Legația din București, unde funcționa ca însărcinat cu afaceri în timpul concediilor lui Czernin, ce deveneau tot mai dese, cu cât sorții unei colaborări a României cu Puterile Centrale se năruiau. Apreciat de jucătorii de bridge pentru talentul său, Wodianer era detestat de ceilalți membri ai Clubului din cauza familiarității și mitocăniei cu care aborda pe fiecare. Acolo, la Club, perorând într-un cerc de marghilomaniști, a spus într-o zi „că nu pricepea de ce Viena nu retrăgea decorația austriacă de pe pieptul celui mai îndărătnic inamic al dublei Monarhii" — și a numit pe Take Ionescu. Răstălmăcită, înzorzonată, precizată, această amenințare a lui Wodianer — care a fost mai mult o butadă „sans lendemain" — a ajuns la urechile ciulite ale d-lui Ionescu sub forma anunțării unei măsuri deja luate sau pe cale de a se lua. Și iată cum o observație la locul ei, a unui jidan botos, a dus pe cel mai eminent din oamenii noștri de Stat să facă o prostie. Exemplu tipic de megalomanie valahă, să-și imagineze cineva că împăratul Austriei sau oricine pe tot întinsul Monarhiei se putea sinchisi de mojicia unui necunoscut de la poalele Carpaților — căci dl Ionescu era în 1916 încă un necunoscut dincolo de graniță și n-a devenit un mare european decât după Război. Când a aflat Czernin gestul lui Take Ionescu a surâs și a dat din umeri, dar nicio urmare incidentului.

Dacă pe Czernin gestul lui Take Ionescu l-a lăsat rece, pe Nicu Filipescu l-a înflăcărat și l-a entuziasmat. Mai găsise una bună de făcut nemților! „Restitui și eu, restitui și eu! Am și eu o decorație austriacă!"

Avea într-adevăr și el un Franz Josef sau așa ceva de gât... Și de la formula „restitui și eu“ a trecut repede la alta: „restituim și noi!“, adică toți „intervenționiștii“ împotriva Puterilor Centrale, câți eram decorați cu decorații austriece!... Și repede la birou să facă pontajul celor „câți îi știa el“! N-a găsit mulți și s-a cam întristat. Familia mea a furnizat doi, pe tată-meu și pe mine, tată-meu decorat cu Marele Cordon, și eu cu Cravata de Comandor al Ordinului Franz Josef. Nicu Filipescu ne-a înscris pe listă fără măcar să ne întrebe și a asmuțit copoii pe pistele diverșilor decorați, și până a doua zi a strâns pe lista lui vreo 10-12 nume, pe care le-a pus în proțap și a trimis pe Giani cu ele la Legația austro-ungară, care n-a răspuns măcar de primire... Amuzat de constatat că nu s-a agitat niciun moment chestiunea de a se restitui decorațiile germane și totuși, parcă mai multe picioare în posterior primisem până atunci de la nemți decât de la austrieci...

Pentru Filipescu, restituirea decorațiilor era numai actul inițial, ce urma să fie folosit drept temei pentru o nouă manifestare „monstră” în favoarea intrării în acțiune. Un mare banchet a fost numaidecât hotărât, pentru sărbătorirea celor care înapoiaseră decorațiile și declaraseră în acest fel deja război Austro-Ungariei, și așa s-a ajuns de la câteva nevinovate panglici la cucerirea Ardealului „pe care-l ratasem“ la Caracal și la Galați! Nicu Filipescu, care nu mai vedea nimic în jurul său când se repezea ca taurul, era încântat. Inima lui, care nu trebuia să-l mai ducă decât câteva luni, gâfaia, dar bătea mai voios. Mergea până a spera că din afacerea decorațiilor se va naște un incident diplomatic și din acest incident diplomatic — Războiul! Take Ionescu, mai socotit și cu temperamentul lui de fricos, nu era mulțumit, deși dânsul pusese prin gestul său toată afacerea în picioare. Dar restituind decorația sa, Take nu se gândise decât să păcălească pe cei ce voiau să i-o retragă și să previe astfel gestul lor — și nu urmărise câtuși de puțin o solidarizare cu dânsul și o transformare a unui incident personal într-o manifestare publică cu rezultate, poate, neprevăzut de grave. În groaza lui de răspunderi, rolul de „declanșator” al războiului nu-i convenea deloc și l-a apucat tremarela. A fost contra solidarizării și contra banchetului, bineînțeles în limitele decenței și prudenței, căci, dacă pe de o parte îl tortura teama răspunderilor, pe de alta nu voia să piardă un eventual prilej de a se pune înainte. A lăsat pe Filipescu să lucreze, fără să-i dea niciun concurs, gata să-l dezaprobe dacă manifestația nu reușea, dar și să-și asume tot meritul în cazul opus.

Banchetul a avut loc în seara zilei de 22 mai, în sala Eforiei, și a avut asupra politicii partidului nostru o influență covârșitoare, fiindcă — unde dai și unde crapă! — dacă nu a dus la un război cu

Austro-Ungaria, a *dus la fuziunea Partidului Conservator cu Partidul Conservator Democrat* (al lui Take Ionescu)!...

Am găsit printre hârtiile mele „Menu-ul" acestei istorice mese, un cartonaș alb, încadrat cu o bandă de argint. Pe o parte sta scris:

Banchetul din seara de 22 mai 1916 dat întru sărbătorirea românilor demni care au restituit decorațiunile Austro-Ungariei.

Lista de mâncare

Supă de zarzavat
Pește rasol
Mușchi la frigare
Mazăre boabe
Înghețată de fructe

Cafea
Vin de Drăgășani
Vin de Dealul Mare
Șampanie Capșa

Iar pe dos (vorbesc de Menu-ul meu), se încălecau în *amintire* următoarele semnături ale vecinilor mei de masă: Take Ionescu, M.G. Cantacuzino, Dissescu, doctor I. Cantacuzino, C.P. Olănescu, Octavian Goga, Leonte Moldovan, Ion Grădișteanu, pr. Lucaciu, dr. C. Istrati[226]...

După cum se vede din această salată de nume, eram în acea seară la Eforie din toate partidele și chiar oameni în afară de orice partid. Se adunaseră acolo dintre oamenii mai cunoscuți ai Bucureștilor și ai țării toți cei ce împingeau România în război pentru cucerirea Ardealului, oricare ar fi fost celelalte convingeri și cârdășii ale lor. Sala era tixită, cât era ea de mare, și mai luaseră loc oameni și pe afară, în anticamera sălii, căci se puseseră mese și pe acolo. În loji se admiseseră și cucoane și li se servise și dumnealor de mâncare, deși veniseră să soarbă numai discursurile. Am auzit și eu cu acest prilej, pentru prima dată, pe Titulescu și, vorba lui Ponchon, „son talent ne m'a pas frappé, d'ailleurs je le lui aurais rendu!", glasul de scopit al lui Titulescu avea nevoie să se încălzească și în cuvântările prea scurte n-avea când, așa încât scârțâitul acestora lăsa o impresie neplăcută — și în seara aceea n-a spus decât câteva vorbe în cinstea lui Take și a eroilor care se solidarizaseră cu gestul său. S-a vorbit mult în acea seară, și toată lumea a cerut să trecem Carpații, să dezrobim pe frații ardeleni! A cântat Goga, s-a smiorcăit Lucaciu și s-a ajuns astfel la Filipescu, care a vorbit penultimul, cel din urmă fiind înscris Take, care, ca șef al sărbătoriților, trebuia să mulțumească celor care veniseră să cinstească eroismul nostru.

Filipescu avusese tocmai o criză în acea zi și făcuse un efort supraomenesc ca să vie seara la banchet. Poate că, deși nu vorbea

---

[226] Toți morți în momentul în care scriu aceste rânduri. Din două una, ori am ajuns foarte bătrân acum ori am fost foarte tânăr atunci!

niciodată de boala sa, se temea de un sfârșit prin surprindere și nu voia să lase încurcături politice după *moartea lui*... Ar fi fost o explicație a gestului neașteptat pe care l-a făcut după ce a terminat cu Austria, cu intrarea în Război și cu decorațiile restituite — proclamând fără nicio condiție și fără niciun amănunt — *fuziunea celor două partide conservatoare, formele statutare urmând a se îndeplini ulterior!* „Ridic paharul meu pentru succesul și prosperitatea Partidului Conservator reconstituit!“ — au fost ultimele lui cuvinte... și s-a așezat, istovit. A urmat un moment de tăcere generală, apoi un ropot de aplauze, al cărui semnal l-a dat în picioare Titulescu; Take, plictisit, își căuta cu degetul vorbele pe buze și s-a sculat să răspundă...

De fuziune se vorbea în cele două partide de un an de zile. De când se împăcase cu Take și se urcase în aceeași luntre cu el, Filipescu se hotărâse... Ca să nu ne mâhnească, pe Mișu, pe Deșliu, pe Costică Hiott, pe mine și pe câțiva alții, nu îndrăznise să-și deschidă inima în această privință, mulțumindu-se să pună problema *unei întregiri a partidului,* în mod mai mult ipotetic. Dar, deși nu ne vorbea de fuziune, simțeam noi unde voia să ne ducă și am încercat să împiedicăm cât am putut această mare greșeală politică, care, dacă Partidul Conservator ar fi supraviețuit Războiului, ar fi fost grea de consecințe... Pricepusem noi că Filipescu ne va face într-o zi farsa, dar niciodată nu ne-am fi închipuit că o va face fără să ne prevină[227] și să ne pună în fața unui fapt împlinit.

Se poate să fi urmărit tocmai această punere a prietenilor săi în fața unui fapt îndeplinit și că această intenție să-l fi călăuzit mai mult decât teama unui deznodământ fatal care să-l împiedice să ducă la bun sfârșit negocierile unei fuziuni. Și poate să fi fost și una, și alta. Singurul său complice în lovitura pe care ne-a dat-o în seara de 22 mai a fost fiu-său Grigore, care, din nenorocire, avea asupra lui tată-său o influență pe atât de covârșitoare, pe cât de nefastă. Când intra în biroul din strada Scaune, toți cei care ne aflam acolo eram cuprinși de un adevărat sentiment de repulsie față de acest tânăr bălos, urduros, nespălat, cu hainele terfelite, scofâlcit și îmbătrânit înainte de vârstă; numai lui Nicu Filipescu i se însenina fața, parcă ar fi văzut pe Făt-Frumos coborând din ceruri! Grigoraș își pusese în cap să aducă pe tată-său la o fuziune cu Take — pe care-l admira fără nicio rezervă — și l-a adus! Nu pot afirma că Grigoraș a fost în curent cu cele ce trebuiau să se petreacă în seara de 22 mai la Eforie, dar e foarte probabil că da. În tot cazul, afară de dânsul, nimeni dintre noi n-a știut nimic. Și nimeni de partea cealaltă afară de Take Ionescu.

[227] Această continuă amenințare a fuziunii cu takiștii m-a îndepărtat încă din vara anului 1915 de politica prea militantă. Am spus-o deja mai sus...

La takiști, ideea fuziunii nu dezlănțuise în cursul lunilor precedente niciun entuziasm. Deja pe timpul lui Iancu Lahovari și mai târziu după alegerea lui Filipescu, takiștii primiseră cu oarecare răceală și cu multe rezerve ideea Comitetului parlamentar de colaborare ca și pe aceea a „Federației Unioniste". Pentru ei, politica era o afacere și nu înțelegeau să se angajeze într-însa decât după bună tocmeală și cu asigurarea unui profit. Erau gata să dea mâna și cu dracul și să fuzioneze cu oricine, numai Take să fie șeful Guvernului de coaliție și ei să fie în capul bucatelor. O fuziune fără asigurări de predominare în viitorul partid le părea o glumă de prost-gust și cuvintele lui Filipescu i-a lăsat țâmpiți... Singurul, Titulescu a strigat numaidecât „ura", fiindcă era atât de convins de importanța însușirilor sale încât nu se îndoia că un loc de favoare îi era rezervat în primul tren[228].

Take Ionescu care, în calitatea lui de principal sărbătorit, fusese sortit să ia cel din urmă cuvântul și să vorbească după Filipescu, n-a avut nici măcar timpul să se consulte cu el însuși și, trebuind să dea pe loc răspuns ofertei făcute, n-a putut s-o dea decât afirmativă, cu atât mai mult că predecesorul său la pahar nu făcuse propriu-zis o ofertă, ci afirmase un fapt îndeplinit. Dar, din lipsa de entuziasm a lui Take, din reticențele sale oratorice s-au conturat o serie de rezerve care *reduceau afirmarea lui Filipescu la o simplă propunere*, propunere acceptată în principiu bineînțeles, dar care trebuia încă învârtită pe toate laturile, sucită și răsucită, până să devină o realitate. Take, în loc să facă din fuziune miezul cuvântării sale, a alunecat asupra ei, i-a consacrat câteva vorbe și a trecut la politica externă și la dezrobirea Ardealului...

Am ieșit cu toții de la Eforie fuzionați și confuzionați! Cei mai consternați eram noi, cei câțiva conservatori în curent cu gravitatea bolii lui Filipescu. Nu ne puteam face nicio iluzie asupra stării sale, știam că era o chestiune de *câteva luni* și vedeam deja pe Take Ionescu instalat la șefia partidului, ceea ce pentru noi — și în special pentru mine — era inadmisibil. Zic în special pentru mine, fiindcă, în afară de antipatia noastră comună a tuturor celor ce ne învârteam în jurul lui Filipescu și pe care o împărtășeam bineînțeles și eu — mai aveam față de Take și motive de ordin de conștiință care mă împiedicau să-l primesc drept stegar al partidului: erau pozițiile noastre diametral opuse în chestiunea exproprierii și în chestiunea sufragiului universal, dar mai ales în chestiunea exproprierii. Era puțin probabil ca Take Ionescu să accepte, pur și simplu, programul nostru și să nu condiționeze înfăptuirea fuziunii de o schimbare a doctrinei noastre, în ambele probleme.

[228] S-a înșelat: căci în primul tren în care s-a urcat Take ca șef al Partidului Conservator (în decembrie 1916) a trebuit să facă loc altora cu drepturi mai vechi. Titulescu n-a ajuns să se urce în trenul ministerial decât în iulie 1917.

Fără să mă consult cu nimeni și împins numai de dorința de a servi pe Filipescu, a cărui stare de sănătate simțeam că-l punea în inferioritate față de Take Ionescu, și, ca să mai scap ce era de scăpat din prestigiul partidului nostru, m-am dus a doua zi după banchet la șeful Partidului Conservator Democrat și am încercat să-l înduplec să lase șefia partidului fuzionat lui Filipescu, care cu siguranță nu va mai avea să o ducă mult. Am aflat astfel că Filipescu îl prevenise despre intenția sa de *a vorbi* despre fuziune, dar că nu-l pusese exact în curent cu ce va spune.

Am încercat să conving pe Take Ionescu că, proclamând el pe Nicu Filipescu șef al partidului fuzionat, n-ar face un sacrificiu, ci un act inteligent, dată fiind neiertătoarea boală a concurentului său... Take mi-a replicat că nu era de rezolvat o chestiune de amor propriu între doi oameni, ci între două partide. Dânsul n-a alergat după fuziune, căci nu găsea că era momentul să fie îndeplinită. Era momentul marilor probleme externe, nu al micilor probleme interne. N-a primit ideea fuziunii decât fiindcă Filipescu părea să creadă că el, Take Ionescu, se înțelesese cu Brătianu. A primit-o ca să dezmintă această bănuială pe care nu o merita.

„Nicu Filipescu a mers prea departe în discursul său când a afirmat că fuziunea era un fapt îndeplinit. Convenisem să indicăm numai principiul fuziunii de făcut. Ai văzut că eu am fost mult mai puțin categoric[229]. În fine, s-a făcut! Să lucrăm acum în așa fel ca să pierdem cât mai puțină lume de o parte și de alta. Aveți greutățile voastre, dar eu am pe ale mele. Dacă aș primi propunerea d-tale de a lăsa șefia lui Filipescu, aș pierde 50% din partid..." — „Toate aceste considerații sunt de ordin secundar: înapoiați-vă cu toții *și fără condiții* în Partidul Conservator, și d-ta vei fi mâine șeful întregului partid..."

Îi dădusem drumul fără să vreau și fără să mă gândesc că nimic nu supăra pe Take mai mult — o știam — decât o asemenea propunere ce i se făcuse în nenumărate rânduri...

— „Ah, nu! Iată-ne din nou la vechea poveste! De câte ori n-am auzit această frază: întoarce-te fără condițiuni! Nu, nu și iarăși nu! Nu sunt eu omul care să facă mea culpa și «amendă onorabilă»! Nu, nu — de zece ori nu!"

Omul nu vrea să înțeleagă eleganța unui gest de generozitate față de un muribund... Cu atât mai rău pentru el. Așa cum se proceda cu spirit de sacrificiu, de o parte, și cu tocmeală arțăgoasă, de alta, fuziunea nu putea să dea nimic.

Din momentul în care s-a proclamat fuziunea, eu m-am socotit

---

[229] O văzuse toată lumea!

eliberat de orice legătură de partid, hotărât să-mi dau și demisia îndată ce fuziunea ar fi devenit o realitate nu numai pe hârtie, dar și în practică. Nu mi-am dat demisia deîndată din prietenie personală pentru Filipescu, ca să nu-i mai amărăsc ultimele luni de viață. Am continuat să merg de trei-patru ori pe săptămână, dimineața, la dânsul și să iau parte la „șuetele" din istoricul birou, dar de partid aproape că nu m-am mai ocupat. De altminteri, nu se mai ocupa nimeni de el, nici chiar Filipescu, care-și împărțea vremea între căutarea sănătății și politica externă, singura care-l mai interesa în aceste din urmă luni ale vieții sale.

Ultimele ceasuri de intimitate politică le-am petrecut cu Nicu Filipescu la Călimănești, la sfârșitul lui iunie — la Călimănești, unde bietul bolnav se dusese să găsească puțină odihnă într-un aer curat, după toate strapațurile de la București. Călimăneștii fuseseră aleși nu pentru cură, ci pentru altitudinea lor mijlocie, cordul lui Filipescu nemaiputând bate la înălțimea Sinaiei, unde bolnavul poseda o vilă. La Călimănești, Nicu Filipescu se instalase la hotel, împreună cu soția sa și cu fiică-sa Ella, mai târziu căsătorită cu O'Kelly, contele irlandez și reprezentantul lui Marconi (al Societății, nu al savantului!) în România. Am stat 3 zile cu Filipescu la Călimănești; ne plimbam toată ziua, mai mult cu automobilul și foarte puțin pe jos. Într-o zi ne-am oprit la Căciulata și am coborât la izvor. Acolo am dat de C.C. Arion însoțit de Luiza d-sale[230], sosiți din ajun. Arion, deși se pretindea antantofil, rămăsese credincios lui Marghiloman, fără să știe nici el pentru ce, „din instinct de conservare" — ziceau unii, „din instinct conservator" — alții. Cum l-a zărit Nicu Filipescu, a mers spre dânsul (căci rămăseseră în termeni buni unul cu altul) și, întinzându-i mâna, l-a apostrofat: „Bine, Costică, dacă rușii continuă să învingă[231], dacă intrăm în Război, tu ce faci?". „Voi zi-i-ce (cuvântul a fost «tremolizat» pe toate tonurile) — voi zice că am jucat pe tabloul cel prost!" — și bietul om și-a înghițit în același timp apa amară ce-i mai rămăsese în pahar! Pe când comul Costică da apa pe gât, „charmante-Luise", care se vârâse între Mița Filipescu și mine, mi-a șoptit la ureche: „Va fi bine, va fi bine! *Les nouvelles sont bonnes, n'est ce pas, les Russes avancent?*" Și zâna puțului de la Căciulata a sărit pe altă cracă a conversației. Ce încurcătură o fi în capul acestor oameni ce gândesc după cum vorbesc cu unii și cu alții...

A doua zi după sosirea mea la Călimănești a venit și Delavrancea de la București să petreacă o zi cu Filipescu. Cât a stat Delavrancea

[230] Luiza Bruzzesi, femeie mai mult arătoasă decât frumoasă, căsătorită succesiv cu Van Saanen, cu Algiu și cu C.C. Arion.

[231] Era tocmai în toiul ofensivei lui Brussilov...

cu noi — a venit și Dissescu de la Râmnic — nu s-a trăncănit decât politică. Filipescu era pentru violență, pentru toate violențele și, cu cât se simțea mai slab, cu atât voia mai mult să spargă bietul om toate ușile și ferestrele. Delavrancea, Dissescu și cu mine am căutat să-l liniștim. N-am izbutit, schimbând vorba, decât să-l scoatem dintr-un ordin de violențe ca să-l băgăm într-altul.

George Emanuel Filipescu, zis „Pommadin", fiindcă avea o barbă frumoasă pe care clevetitorii săi îl acuzau că o năclăiește zilnic cu o pomadă ca să miroasă frumos — murind fără copii, lăsase averea sa[232] Eforiei spitalelor civile și lui Nicu Filipescu. Partajul avusese loc sub conservatori, și doctorul Cantacuzino (Constantin, soțul Sabinei Brătianu), venind odată cu liberalii în fruntea Eforiei, învinuise pe Filipescu că frustrase Așezămintele, în partaj, cu o sută mii lei. Filipescu răspunsese în *Epoca* cu cruci și dumnezei; un proces se născuse și, deși Filipescu îl câștigase, trimisese Eforiei suta de mii lei cu o scrisoare adresată lui Cantacuzino în termeni lipsiți de orice cordialitate[233]. Pus pe tema asta de Delavrancea, Filipescu ne-a citit

[232] Afară de conacul de la Copăceni, cu parcul, lăsate Reginei Maria.

[233] Pentru a da o idee de înverșunare patimilor politice din acea vreme, când „orice pretext de a lovi în adversar era bun", reproduc aci această scrisoare, al cărei manuscris, rătăcit într-un sertar, a scăpat pierderii documentelor mele, când cu exodul în Moldova:

„O LECȚIE BRĂTIENILOR
SCRISOARE DESCHISĂ D-LUI DOCTOR CONSTANTIN CANTACUZINO

Domnul meu,

Azi, când s-a închis procesul ce mi-ați intentat în numele Eforiei spitalelor civile, proces care nu era decât un act de răzbunare politică, vroiesc să închei această afacere cu un cuvânt public.

Ca executor testamentar al regratatului meu văr G. Em. Filipescu, am avut a remite Eforiei, ca legat, o moșie și două milioane în titluri. M-am achitat conform poveților sfătuitorului meu, dr. Matei Cantacuzino, și am primit descărcare de la Eforie.

Această încercare de a răscoli trecutul, de a reveni asupra unor soluții ce nu vă mai priveau, comentariile calomnioase ale ziarului L'Independance Roumaine, *pe când afacerea era în curs — totul dovedise că aici era o acțiune pornită în contra unui adversar politic. (Acest alineat este barat în concept și n-a mai fost reprodus în textul definitiv al scrisorii).*

Eram dar acuzat de a fi păgubit pe săraci. Și, ca culme, eram acuzat de d-ta, care, ignorând ceea ce ar putea măcar fi un act de libertate, ai fost toată viața o lipitoare a Eforiei.

Acum, în fine, Justiția s-a pronunțat și am câștigat și la Tribunal, și la Curtea de Apel. Înarmat cu hotărârea fostei Eforii și cu sentințele Tribunalului și Curții de Apel care au sfărâmat tentativa d-tale ponegritoare, aș putea să-ți dau o strașnică lecție d-tale și cumnatului, și șefului d-tale care, în momente precum cele de azi, nu se gândește decât să pună la cale răzbunări politice. Dar mă voi mărgini a vă da această simplă lecție: de unde credeți că, pentru a frustra pe bolnavi, sunt în stare a căuta să nu dau ceea ce aș fi putut fi constrâns a da, aflați că azi, când Justiția m-a eliberat de pretențiile dvs., lipsite de orice temei, îmi place a face de bunăvoie un act de liberalitate. Știu că nu veți pricepe această lecțiune și că nu vă va folosi, iar săracii nu vor trage cel mai mic folos de pildă din moștenirea necurată a lui Simulescu.

(Simulescu agonisise o frumoasă avere cu ajutorul politicii și, neavând copii, lăsase averea sa copiilor lui Brătianu. Viile de la Drăgășani și de la Sâmbureni cu care se fălește Dinu Brătianu provin din această moștenire).

scrisoarea și mi-a dat-o mie s-o duc la București și s-o public în *Epoca*. Era, din nefericire, numai o copie, sau, mai exact, conceptul corectat — căci originalul fusese deja trimis lui Cantacuzino, așa încât n-am putut schimba nimic în faptul îndeplinit. „Pripit mai ești și iute la vorbă, Nicule!“ — a observat Delavrancea și cu asta s-a închis incidentul.

Seara am luat cu toții masa la Dissescu, la Râmnicu-Vâlcea. Am luat-o în cinci: în afară de Dissescu, gazdă — eram Filipescu, Delavrancea, Tăslăuanu[234] și cu mine, patru musafiri. Masa a fost o minune. De la ciorba de găină și până la „strudelul“ cu mere de la sfârșit, totul a fost formidabil. Dissescu era într-o fază de complectă afazie (sifilis la coardele vocale) și vorbea numai prin gesturi. Bucatele gustoase și vinurile de Drăgășani ne înviorară pe toți, și veselia a fost desăvârșită, deși aveam doi bolnavi în mijlocul nostru. Filipescu se extazia la fiecare fel, și Dissescu aproba din mână lauda, învârtind cercuri concentrice în aer. La ciorbă, cercurile au fost trasate numai cu mâna, la pește a intrat în joc și brațul, și cercurile au mers lărgindu-se până la prăjituri. Odată cu cafeaua a intrat în sufragerie și sora de caritate care îngrijea de Dissescu: o frumusețe! Au tăcut cu toții, cu ochii ațintiți asupra fenomenului... Deodată, și Dissescu, și Filipescu au început să învârtească brațul ca două mori de vânt, pe când Delavrancea îngâna continuu „bre, bre, bre“ — cu ochii muiați de înduioșare sau poate de păhărușele pe care le golise... Rușinată, „sistrița“ a părăsit sufrageria, iar noi toți ne-am pus să urlăm și să heretisim pe fericitul afon, după care am trecut... la salon!

A fost ultimul ceas de veselie pe care l-am petrecut cu Filipescu. Până la intrarea noastră în Război, mi-am petrecut vremea mai mult la Breasta și la Sinaia, iar de câte ori am trecut prin București, numai vesele nu au fost vizitele pe care i le-am făcut: boala îl doborâse de tot.

Dacă ultimele clipe familiare pe care le-am trăit în preajma lui Filipescu s-au desfășurat în plăcuta liniște de la Călimănești, ultima afacere politică cu care m-a însărcinat și-a depănat neplăcerile în zgomotul și agitația de la București. A fost vorba să facem un rost ziarului *Epoca* și să-i asigurăm existența. Filipescu nu se pricepea în chestiunile amestecate cu socoteli și se jena oarecum să caute parale pentru o întreprindere atât de legată de numele lui. Mai venise și boala, care îl dezgustase de multe... M-a rugat pe mine să mă ocup cu această chestiune și să caut să o duc la bun sfârșit. Sănătos tun,

Totuși mă simt pe deplin răsplătit prin plăcerea lecțiunii aplicate unei tagme de hrăpitori care cred că-și pot da și ifose obraznice de moralizatori.

N. Filipescu“

[234] Tăslăuanu se instalase la Călimănești să-și scrie cartea de amintiri de pe front.

eu nu eram dezgustat de multe, ca Filipescu, ci *de toate.* Vechea mea simpatie pentru dânsul nu se stinsese încă și, ca să-i fac plăcere, m-am înhămat la o treabă pe care, date fiind vremurile, nici n-am putut măcar să o duc la bun sfârșit.

Situația ziarului *Epoca* era din cele mai încurcate. Gazeta fusese fondată de Nicu Filipescu și a fost proprietatea lui până s-a supărat pe partid și pe politică (1913) și, retrăgându-se sub cort, a *„dăruit" Epoca* lui Pisani, credinciosul său tovarăș care o îndrumase până atunci sub directivele zilnice transmise din strada Scaune, prin Gongopol. Pisani luase asupra sa să facă față cheltuielilor și să ducă singur răspunderea existenței materiale a ziarului. Dar bietul Pisani de toate o fi fost, numai om practic și socotit, *nu.* S-a încurcat în datorii și n-ar fi putut scoate gazeta mai departe, dacă Filipescu nu s-ar fi împăcat cu politica și cu partidul, care, la rândul lui, ca să cimenteze împăcarea, a acordat o subvenție *Epocii.* Cu toată această subvenție — foarte modestă de altminteri — *Epoca* n-a putut „nouer les deux bouts" și s-a târât din datorie în datorie. Devenită organ principal oficios, după alegerea lui Filipescu la șefia partidului, am căutat cu toții să asigurăm *Epocii* o soartă, dar n-am parvenit: oamenii au făgăduit, dar nu s-au ținut de cuvânt. La începutul lui 1916, biata foaie, cu tot tirajul ei[235], se potmolise. A mai pus Nicu Filipescu mâna în buzunar, am mai pus-o eu, am mai „tapat" în dreapta și în stânga — fără să putem asigura existența foii care se identificase cu acțiunea politică de o viață întreagă a șefului nostru.

Pe la sfârșitul lui mai 1916, m-am pus în mișcare împreună cu Grigore Filipescu și am izbutit prin a obține concursul de finanțare a doi bancheri: Jean Chrissoveloni și Aristide Blank. Am alcătuit bilanțul unei Societăți cu un capital de 500.000 lei, ce urmau să fie subscriși de cei doi bancheri și de câțiva fruntași ai partidului. Eu unul m-am înscris cu 50.000 lei. Împreună cu Grigore Filipescu am hotărât să dăm din acești bani 100.000 lei lui Pisani, sub cuvânt să-i răscumpărăm gazeta, în realitate, pentru a-i asigura o pensie după o viață de muncă cinsită. Am mai hotărât să constituim un comitet de direcție politică, compus din C. Hiott, G. Many[236], Grigore Filipescu, C. Argetoianu și un al 5-lea membru ce a rămas de desemnat. Acest comitet urma să se complecteze, în caz de vacanță, prin cooptare și trebuia să rămână *cu totul independent* față de Consiliul de Administrație ales de subscriptori.

După mai multe dejunuri la Capșa cu Hiott, cu Many și cu Grigore

[235] Printre gazetele pur politice, *Epoca* avea cel mai mare TIRAJ, dar acest tiraj *mare* nu trecea de 3.000 foi zilnic!

[236] Many, mort tânăr, era o frumoasă inteligență. Inginer de meserie, debutase în viață la Paris, ca socialist, și ajunsese secretar general la Finanțe, într-un Guvern conservator.

Filipescu, am mai schimbat bazele de mai sus. Față de greutatea de a strânge paralele (fiecare bancher nu voia să contribuie cu mai mult de 100.000 lei, dar *nu cerea, în schimb, nimic)*, ne-am hotărât să reducem capitalul la 400.000 lei și cum voiam să cumpărăm în tot cazul o tipografie (o chestiune de 150 până la 200. 000 lei) am suprimat suta de mii de dat lui Pisani și l-am cooptat ca al 5-lea în Comitet. Pe de altă parte, nu mai constituiam societate anonimă și renunțam, ca consecință, la un Consiliu de Administrație. Am vorbit cu Pisani, și Pisani a acceptat. Am vorbit și cu Baer, tipograf și editor cunoscut, ca să-mi găsească o imprimerie de ocazie, și Baer mi-a dat buna veste că avea una gata. Toate mergeau strună, dar nu s-a terminat luna iunie, și toate au căzut în apă... Mai întâi Pisani, care primise condițiile propuse, a revenit asupra lor și a cerut suta de mii de lei pe care i-o trecuse Grigore Filipescu pe la nas înainte de a vorbi cu mine. Apoi Many a cerut cu insistență să se alcătuiască o societate anonimă, să se dea totuși lui Pisani 100.000 lei și să se cumpere numaidecât tipografia. Să se găsească prin urmare din nou 500.000 lei, în loc de 400.000 lei. Abia începusem să alergăm după parale, și tot Many a pretins că drepturile lui Nicu Filipescu trebuiau recunoscute în noua societate prin atribuirea a 300.000 lei acțiuni contravaloarea aportului social reprezentat prin firma, tradiția și „vadul" *Epocii*... Nu știu dacă această idee s-a născut în capul lui Many sau în al lui Grigoraș, fapt e că Nicu Filipescu a primit propunerea. În cifre și în afaceri, Nicu Filipescu se încredea totdeauna în fiu-său, în al cărui geniu financiar avea o nemărginită încredere. A primit propunerea, dar, cum a venit cineva să-i spună *că face o afacere cu Epoca* (!), a intrat în furii, a respins orice propunere și ne-a interzis să ne mai ocupăm cu „gazeta lui" (care acum era a lui Pisani!)!

Afacerea *Epocii* a fost ultima plictiseală pe care mi-a pricinuit-o Partidul Conservator înainte de a dispare de pe scena României Mici...

Am avut prilejul cu aceste negocieri privitoare la „asanarea" *Epocii* să cunosc toată meschinăria celor care se gargariseau de dimineața până seara numai cu cuvinte generoase și afișau sentimentele celui mai cald devotament pentru cauza națională și pentru menirea Partidului Conservator. Refuzul îmbufnat al unor oameni bogați ca Mișu Cantacuzino, Costică Olănescu, Mișu Deșliu, Alexandru Callimachi și al atâtor altora mi-a permis să cântăresc valorile sufletești cu care pornisem la luptă. Și ceea ce a fost mai urât încă decât calicia lor a fost spiritul lor de intrigă. Insinuarea că „se pusese la cale o afacere" cu *Epoca* nu a avut alt scop decât să determine furiile

lui Filipescu, să-l facă să dea cu piciorul în tot eșafodajul nostru, să renunțe la orice ajutorare a gazetei sale și să dispenseze astfel pe toți calicii partidului să pună mâna la buzunar.

Toți acești domni voiau o Românie întregită, un Partid Conservator puternic, dar cu cheltuiala altora! Chiar fără evenimentele care au urmat, partidul nostru s-ar fi prăbușit prin propria lui inerție...

Epilogul fuziunii • Rezerva mea față de evenimentele politice și... celelalte • Carp, Stere la Cameră • Excursie în Cadrilater și Dobrogea • Drama de la Poiana Țapului • În Vâlcea • Curtea de Argeș • În preajma războiului • Sosirea lui Saint Aulaire și a Misiunii sale • Reprezentanții Antantei • Poklevski, Luynes, Flers etc. • Ultimele pregătiri.

De fuziune nu mai vorbea nimeni. Eram fuzionați, și nu eram. O chestiune care ar fi pasionat lumea, numai cu 6 luni sau un an înainte, nu mai interesa pe nimeni. Războiul bătea la ușă; de data asta simțeam cu toții că ceasul era gata să sune: ce mai cântăreau partidele în partida ce urma să se joace! Sau ieșea dintr-însa o Românie mare și nouă, în care toate trebuiau primenite — sau ne duceam la fund, și partidele, mai ales cele răspunzătoare de război, n-ar mai fi putut să ridice capul.

Mulțumit că pusese principiul, Nicu Filipescu nu mai insista pentru amănunte de teamă să nu se încurce în ele. Știa că tot partidul lui era ostil programului democrat și că Take, pe de altă parte, *nu* putea abandona doctrina exproprierii și a sufragiului universal, pe care nu numai că le apărase, dar pretinsese chiar că le introdusese el în România — și se temea ca fuziunea realizată de dânsul să nu fie sfărâmată de alții... Și mai era și chestia șefiei... Cu doi șefi mergea greu; dar cu unul, care să fie? Această din urmă dificultate a fost în cele din urmă elegant tranșată de Take Ionescu, care a oferit lui Nicu Filipescu șefia partidului, după ce s-a asigurat că concurentul său nu mai avea decât câteva săptămâni de trăit... Dar Nicu Filipescu, cu lacrimile în ochi, a arătat picioarele sale umflate și n-a accepat. N-am priceput cei care eram de față dacă i se muiaseră ochii de emoție față de generosul gest al concurentului său, sau dacă a vărsat câteva lacrimi pe propria lui soartă.

Take Ionescu n-a insistat, cum nu insistase nici înainte pentru a zori formalitățile statutare de fuziune, așteptând ceasul lui, pe care-l

citea pe fața lividă a lui Filipescu. Fuziunea între cele două partide n-a fost astfel niciodată consfințită, nici de un partid, nici de celălalt. La moartea lui Filipescu, în lipsa noastră, a celor mai dinamici conservatori, și în mijlocul indiferenței totale politice provocată de loviturile de măciucă de pe front, Mișu Dețliu a proclamat pe Take Ionescu șef al Partidului Conservator, în fața jupâneselor și paraziților defunctului, care au ascultat cu gura căscată și n-au zis pâs... Și așa ne-am pomenit cu Take Ionescu în capul nostru fără să fim întrebați. O răfuială de partid fiind imposibilă în clipa dezastrului și în preajma evacuării Bucureștilor, ne-am rezervat cei mai mulți dintre noi să ne lămurim situațiile mai târziu. Voi arăta mai la vale cum mi-am lămurit-o eu pe a mea la Iași în primăvara anului 1917.

De altminteri, începusem s-o lămuresc încă din vara anului 1915, căci nu mai rămăsesem în partid, după sfâșierea lui prin ruptura cu Marghiloman, decât de dragul lui Filipescu, după cum am spus-o deja.

Iată de ce *Amintirile* mele sunt lipsite de amănunte privitoare la forfoteala politică și afaristă care a caracterizat a doua jumătate a anului 1915 și prima a anului 1916. Am stat departe, pe cât am putut, de focarele în care oameni care nu-mi erau simpatici se amestecau unde nu le fierbea oala (vorbesc de „Acțiunea Națională" și de „Federația Unionistă") — iar la negocierile de ordin guvernamental nu puteam fi părtaș în calitatea mea de opozant, și încă de opozant „de marcă", căci nu încetasem a fi secretar general al celui mai important partid antiguvernamental și unul din oamenii cei mai de încredere ai lui Nicolae Filipescu, cel mai gălăgios adversar al lui Brătianu.

Cine umblă după urmele intrigăriilor diplomatice în aceste 12 luni care au precedat intrarea noastră în Război, cine urmărește șovăielile, mărturisirile și contramărturisirile Regelui Ferdinand sau acțiunea hotărâtă a Reginei Maria în același răstimp, cine — pe o treaptă mai jos — vrea să culeagă câte ceva cu privire la toate afacerile, la toate porcăriile, la toate cumpărăturile și vânzările de conștiință care au caracterizat cea mai acută perioadă a epocii Neutralității să caute aiurea, căci nu va găsi nimic în mărturiile mele. Căci n-am fost amestecat la nici una din „faptele mari" ale acestor „vremuri mici".

N-am fost în curent cu negocierile lui Brătianu și lui Diamandi. N-am știut cum și pentru ce au intrat rușii în Mamornița în județul Dorohoi și apoi au plecat și, de asemenea, pentru ce ne-au făcut austriecii o scurtă vizită în județul Baia (pe atunci Suceava) în primăvara anului 1916. Dar am știut că Regele și Guvernul vor fi

huiduiți la Cameră în ziua deschiderii sesiunii din noiembrie 1915 și m-am abținut de la ședință[237]. N-am fost amestecat nici în marile afaceri de furnituri militare, nici în cele privitoare la cumpărări de cereale. „Contractul Britanic" a trecut prin vecinătatea mea (aveam relații de camaraderie cu Jean Chrissoveloni și cu prietenii lui) fără să mă atingă, dar a fost cât pe aici să fiu compromis (!) într-o afacere nemțească. A venit cineva la mine într-o zi să-mi ofere un loc în Consiliul de Administrație al unei noi societăți de Import-Export, întemeiată de faimosul Hildebrandt (furnizorul de cereale al Germaniei) și de Banca Generală, consiliu ce trebuia să fie prezidat de Mișu Ferechide, președintele Camerei! Ca să aflu dacă într-adevăr președintele Camerei consimțise să patroneze o afacere de *cumpărări de conștiințe* în țara lui (căci acesta era scopul final urmărit de Hildebrandt), în loc să dau pe ușă afară pe propunătorul meu, i-am cerut câteva zile de reflecție. M-am dus a doua zi la Ferechide și, spre marea mea rușine, am aflat că se vânduse... I-am spus părerea mea, și acest om bătrân și avid de parale mi-a dovedit că mai avea o conștiință, căci s-a rușinat și după câtva timp și-a dat demisia din această scârboasă întreprindere.

N-am fost amestecat și n-am știut mai mult decât au spus gazetele, în afacerile Bogdan-Mauriciu Blank, Cătărău, Gunther și atâtea altele. N-am cunoscut dedesubturile nenumăratelor incidente de frontieră, care duceau regulat la închiderea graniței spre Ungaria — precum n-am cunoscut motivele care determinau pe Brătianu când să lase, când să nu lase să treacă munițiile nemțești către Turcia. Dacă nu luam parte la ceaiurile „Acțiunii Naționale"[238] și dacă nu prea însoțeam „Federația Unionistă"[239] în turneurile sale din provincie — nu mă îndesam, în schimb, nici în saloanele diplomaților străni. Îi cunoșteam pe toți, pe ai Puterilor Centrale și pe ai Puterilor Antantei, dar nu mergeam la niciunul și mă mărgineam față de ei la frecventările de Club (Jockey), unde întâlneam în fiecare zi pe Poklevski și pe Blondel — cuvânt pentru care m-am legat mai mult cu *ei, fără să le cer însă niciodată vreo confidență.* Nu eram făcut pentru situațiile de mâna a doua sau a treia și, cum nu puteam încă juca un rol de mâna întâi, am preferat *să nu joc niciunul.*

În această lungă perioadă de așteptare, cele mai bune momente — vorbesc de politică — le-am petrecut la Cameră în zilele de 14 și de 15 decembrie 1915. În ziua de 14 a vorbit pentru ultima

[237] Ședință inutil scandaloasă, la sfârșitul căreia Mille, directorul *Adevărului*, a încasat o palmă de la Manolescu-Strunga, deputat liberal de Roman.
[238] Ceea ce mi-a atras disprețul lui Victor Ionescu.
[239] Am fost în tot, o dată la Iași, o dată la Craiova și o dată la Brăila.

oară bătrânul Petre Carp și m-a impresionat adânc; a fost ziua când a executat pe Take Ionescu, cum n-a fost executat om într-un Parlament din lume... Citez din memorie:

„Domnul Take Ionescu a fost înainte de Război pentru o politică alături de Germania, acum e pentru o politică împotriva Germaniei. Când a fost domnul Take Ionescu sincer? Atunci ori acum? Domnul Take Ionescu n-a fost sincer nici atunci, nici acum — fiindcă nici atunci, nici acum nu tălmăcea o convingere, ci improviza o pledoarie... Ei, domnilor, talentul nu îndreptățește toate palinodiile, după cum frumusețea nu justifică toate prostituțiile"!

Un ropot de apaluze a acoperit vocea bătrânului, care lăsase să cadă aceste zdrobitoare cuvinte cu cel mai desăvârșit dispreț... Take, în primul rând al băncilor, s-a sculat galben-verde și cu vocea tremurată a îngânat un „Cer cuvântul!", care s-a înecat în aclamațiunile majorității, aclamații care se adresau însă, din nefericire, nu lui, ci lui Carp. Pe banca ministerială, Brătianu, venit dinadins să asculte pe Carp, bea lapte — iar Duca nu-și putea conține entuziasmul. Îi plăceau la nebunie în muzică „il bel canto" și în oratorie formulele pregnante și impecabile, pe care era în stare să le repete zile întregi. Ca toată lumea, Duca nu putea suferi pe Take și avea și dânsul, ca și orice om mai subțire, o mare admirație pentru *silueta politică* a lui Carp. Puteai într-adevăr să nu-i împărtășești ideile, dar nu puteai să nu-i prețuiești „*linia*". De câte ori n-am evocat cu Duca această formidabilă ieșire a tăiosului bătrân[240]. A fost o ședință memorabilă între toate și ultima cuvântare parlamentară a celui mai înzestrat om de Stat din câți a avut România vreodată.

A doua zi, 15 decembrie, a vorbit Stere. Am ascultat două ceasuri acea vorbă căznită pe care o mai ascultasem odată și nici nu știu cum mi-a trecut timpul. Cuvintele lui Stere se revărsau ca un puhoi ce ar fi răzbit zăgazurile și, în învălmășeala lor erau de toate, și bune, și rele, și sublime și triviale. În dosul cuvintelor ce ieșeau cu greu, dar care-și luau toate zborul, fiecare simțea zbuciumul unui suflet trudit și darul de tălmăcire a unei mari inteligențe. A fost și asta o mare ședință parlamentară. E ciudat că cele mai impresionante discursuri în vremea Neutralității n-au fost rostite în favoarea curentului care ne târa pe toți, ci în favoarea aceluia pe care conștiința românească îl respingea.

Take Ionescu, Delavrancea, Titulescu, Filipescu — ca să nu mai vorbesc de eunucii Seraiului, înzestrați cu darul cuvântului, ca Duca,

---

[240] În replică, după ce a terminat Carp, Take Ionescu a fost sub orice așteptare. A se căuta scurta lui cuvântare în *Monitorul* respectiv...

Daniclopol şi alţi câţiva, dar mulţi prin funcţiunile lor — n-au fost în stare să scoată din sufletul lor accentele pe care le-au scos Carp şi Constantin Stere.

Se vede că numai cauzele pierdute pot fi apărate cu adevărată căldură de inimă.

Am profitat de relativa mea dezinteresare politică din vara anului 1915 ca să fac două călătorii pe care demult vream să le fac şi pentru care nu nimerisem încă împrejurări prielnice. De când eram încă copil am avut dorinţa să cunosc mănăstirile şi plaiurile munţilor din Vâlcea şi Dobrogea. Trăit mai tot timpul în străinătate, când veneam în ţară, mă mişcăm numai pe linia Craiova — Bucureşti — Sinaia şi, de când intrasem în politică, întrunirile publice şi alegerile nu mă duseră niciodată până la Constanţa măcar. Nu văzusem niciodată Marea Neagră!

În iulie şi în august 1915 am putut în fine împlini aceste dorinţe ale inimii mele; din nenorocire, între cele două călătorii am trăit o zguduitoare dramă familiară. Voi spune şi despre acest trist eveniment — o sinucidere neaşteptată — câteva cuvinte.

Am pornit în Cadrilater în primele zile ale lui iulie cu Nicolae Lahovari, fiul fostului meu şef la Roma, Constantinopol, Viena şi Paris, Alexandru Emanuel Lahovari. Am plecat cu maşina lui, şi de noi s-a agăţat şi Filip Lahovari. Dunărea am trecut-o pe un fel de pod plutitor, remorcat de o şalupă mai sus de Călăraşi şi am debarcat dincolo de Silistra. Fără să întârziem prea mult în oraş, în care nu era nimic de văzut, în afară de prefectul Cămărăşescu[241], am luat-o imediat spre Bazargic pe o şosea foarte acceptabilă.

Am trecut printre lanuri bine cultivate, prin o regiune accidentată, plină de verdeaţă, întreţinută de văi vesele şi de dealuri cu povârnişuri line şi am ajuns de masă la Bazargic, unde am poposit la prefectul Georgescu, care ne aştepta. Am petrecut noaptea în casa lui, sub disciplina de fier a doamnei Ştefania Georgescu (născută Romer, nepoata lui Duiliu Zamfirescu), am neglijat oraşul Bazargiuc — nemaipomenită porcărie bulgărească — şi am vizitat a doua zi dimineaţa, împreună cu Georgeştii, Balcicul, coasta de la Balcic, spre sud aproape de graniţă, şi plaja de la Ekrene.

După-amiază (dejunul l-am luat la Balcic) — am pornit spre capul Cavarna, de-a lungul arcului de nord al Coastei de Argint. Am ajuns la farul din Cavarna târziu, la scăpătatul soarelui, căci pierdusem multă vreme la Balcic, urcând şi coborând prin scobiturile falezei şi aşezând deja locurile cele mai nimerite: palatul

[241] Cămărăşescu, care-şi făcuse o reputaţie de organizator în fruntea judeţului, ca şi blonda sa soţie Yvona, fiica ministrului Franţei, Blondel, erau lipsă din Silistra în momentul trecerii noastre.

Reginei, vilele și terasele care nu existau încă decât în imaginația noastră!

Am sosit la Cavarna târziu, dar am fost răsplătiți de perseverența noastră de drumeți îndrăzneți printr-un apus de soare ca în povești. Coasta de Argint s-a îmbrăcat pentru noi în veșminte de catifea și de mătase; ne-am așezat pe poiană și n-am mai spus nimic. Natura ne cucerise prin toate simțurile: pe când ochii se desfătau în jocul luminilor, plescăitul armonios al valurilor ne gâdila auzul, iar mirosul îmbătător al cimbrului care acoperea pajiștea ne pătrunsese din toate părțile. Aveam cu noi de mâncare și de băut și, după ce ne-am săturat și s-a întunecat— ne-am întins pe covorul de cimbru și n-am mai plecat! După un somn mai mult sau mai puțin agitat, ne-am despărțit în zori de Georgești, care s-au înapoiat la Bazargic, iar noi am luat spre nord, prin satele bulgare, spre Constanța.

La Constanța am stat cinci zile, și simpatica localitate m-a cucerit cu totul. Era încă Constanța României Mici, cu bulevardul, cu catedrala, cu portul ei la măsura mijloacelor și nevoilor noastre reduse, dar toate curate spilcă, ca și cum nu ar fi fost întrebuințate în toate zilele, ci păstrate pentru zilele mari! Cazinoul și Palace-Hotelul, de curând terminate și inaugurate, se înfățișau ca două fete mari neatinse. Și într-un loc, și într-altul, restaurantele conduse de străini erau excelente, iar în camerele noului hotel te puteai crede într-un „palace“ din Nisa sau de la Biarritz! Totul era nou și neuzat și sclipea de curat ce era! La Mamaia nu se ridicaseră încă monumentalele clădiri, erau tot cele vechi de lemn; Eforia nu exista[242] — la Carmen Silva, hotelul Movilă (gen românesc 100%), băile împotmolite de pe lac și câteva case. Avântul pe care întreaga regiune l-a luat după Război nici nu putea fi bănuit de-a lungul falezelor pustii și acoperite cu bălării.

Cât am stat la Constanța am făcut câteva drumuri în partea de sud a județului — cea de nord, înspre Tulcea, rămânându-mi (afară de lacul Razelm) necunoscută și până azi (1943) și probabil până la sfârșitul zilelor mele. Ce am văzut mi-a plăcut; pământul bun de cultură, oameni harnici și liniștiți, vite destul de bine îngrijite. Lipsă de păduri. În general, județul mult inferior însă, ca înfățișare și ca civilizație, județelor din Cadrilater. În Constanța, vântul de stepă cu tot ce aduce el bate mai tare ca între Silistra și Bazargic...

Ce m-a încântat a fost Mangalia. O fi mai frumoasă Constanța, cu pintenul ei înaintat în mare, dar, din punct de vedere utilitar,

---

[242] Erau acolo, pe șosea, numai sanatoriile Eforiei și CCT-ului și un hotel pretențios, hotelul „Princiar", construit de... Sever Bocu, naționalistul ardelean!

Mangalia o bate, căci are de toate câte Constanța n-are. Are mai întâi un port cum puține se găsesc în Europa Meridională, căci lacul său, lung de 9 kilometri, lat de 2 și adânc de peste 30 de metri, poate fi pus în legătură cu marea printr-un canal de câțiva zeci de metri. O asemenea radă ar putea adăposti o flotă întreagă, și pe malurile ei s-ar putea construi șantiere civile și militare. Faptul că rada de la Mangalia nu se utilizează constituie o adevărată crimă în sarcina celor care au putut să-i dea viață și care nu au facut-o... Mangalia mai are o plajă minunată, în fața puținelor vile de pe bulevard, o plajă mai bună ca cea de la Mamaia (situată la 4 kilometri de oraș) — o plajă care nu se poate compara decât cu cea de la Ekrene, unică în Europa... Mangalia mai are în fine și izvoare termale sulfuroase, foarte bogate, ce ar putea fi folosite de mii de oameni suferinzi, în locul celor câteva zeci care au curajul să înfrunte rudimentarele instalații actuale. Nu se va găsi oare cineva care să ia în mână destinele Mangaliei și să o ridice la nivelul la care toate însușirile ei îi dau dreptul?

La Constanța, multe din câte le întrevăzusem ca prin vis, în 1915, s-au realizat după război. La Mangalia, nimic, și e păcat...

În Vâlcea am ajuns pe la sfârșitul lui august. Dar, înainte de a întreprinde această excursie, am fost adânc zguduit de drama petrecută la Poiana Țapului în familia Lahovari[243], cu care trăiam în cele mai strânse legături de prietenie. Petrecusem cu Lahovarești mai bine de jumătate din cariera mea diplomatică. Îl avusesem pe Alexandru Emanuel șef la Roma, în 1898/1899, apoi la Constantinopol, în 1903, la Viena, în 1906, și, în fine, la Paris, între 1910 și 1913. La Constantinopol și la Paris, fiind singur — căci nevastă-mea rămăsese la Roma, în 1903, și la Viena, de la 1910 la 1913 — am fost îmbrățișat în familia Lahovari ca un frate mai mic. Pretutindeni, dar mai ales la Constantinopol și la Paris, m-am simțit în sânul ei ca la mine acasă. Părăsind cariera diplomatică în 1913 și ei rămânând în străinătate, legăturile noastre s-au mai slăbit, dar Ana Lahovari, nemaiînțelegându-se bine cu bărbatu-său mutat în Italia, în loc să-l însoțească la Roma, s-a înapoiat cu toți copiii în România, și prietenia noastră s-a strâns din nou; Alexandru Emanuel Lahovari[244] nu era un om foarte comunicativ, se poate chiar zice că pe cât era nevastă-sa de deschisă, pe atât era el de închis. Dar om cu principii și de o perfectă corectitudine, nu cunoștea decât datoria. Deși nu fusese o căsătorie de amor, își îndeplinise cu prisosință meseria de soț și turnase neveste-sii 6 copii — 5 fete și un băiat. Băiatul, Nicolae, al

[243] Familia lui Al. Em. Lahovari.

[244] Fiul lui Emanuel Lahovari și al Olimpiei Arsachi se căsătorise încă tânăr cu Ana Cretulescu, fiica inteligentă, frumușică și zăpăcită a lui Nicolae Cretulescu.

2-lea la rând, se încurcase cu o franțuzoaică la Paris și în cele din urmă se căsătorise cu ea; au fost de altminteri foarte fericiți și au turnat și ei vreo 5-6 copii. Fata cea mai mare, Coleta, se căsătorise la Viena cu George Plagino, fiul lui Alexandru. Mai rămăseseră în casă cu Ana Lahovari patru fete, două perechi: Tatiana și Bebe (Ana) — mai mari — și Pici și Micuța — mai mititele. Tatiana, brună și palidă, avea un tip de Carmen antic. S-a măritat mai târziu cu generalul Rudeanu. Bebe era delicioasă, de o frumusețe seducătoare, deși nu se înfățișa cu trăsăturile regulate ale soră-sii. Pe cât era Tatiana de „statică", de nemișcată și de neimpresionabilă în mișcările ei — pe atât era de „dinamică" Bebe și de accesibilă tuturor adierilor vieții. Pe celelalte două fete[245] le-am cunoscut mai puțin, căci se jucau încă cu păpușile pe vremea în care eram oaspete aproape zilnic în casa părinților lor.

Ana Lahovari se instalase cu cele patru fete ale ei în vechea casă boierească a Crețuleștilor din strada Romană (devenită Benito Mussolini), dar era veșnic pe drumuri între București, Leurdeni și Poiana Țapului — unde închiriase de la Vodă Carol o casă destul de încăpătoare, cu o grădină mare, la poalele Jepilor. În vara anului 1915 se fixase însă pentru câteva luni la Poiana Țapului, și acolo s-a întâmplat drama, la sfârșitul lui iulie. Ce a împins această tânără fată, frumoasă ca o floare și înzestrată cu toate ca să fie fericită, în brațele morții? Nu s-a știut niciodată, căci a luat cu dânsa secretul sufletului ei... Mă instalasem la începutul lui iulie la Sinaia, la Palace-Hotel, dar petreceam aproape toată vremea la Poiana Țapului, la casa Lahovari, căci mă cam încurcasem și eu prin vecini! Petrecuserăm ziua de 22 iulie cu toții în cea mai curată veselie — glumisem toată după-amiaza întinși pe iarba verde, după un suculent dejun, și seara pe la asfințite, toate fetele m-au însoțit pe jos până la Sinaia, unde am luat numaidecât trenul, căci trebuia să fiu a doua zi dimineața la București. Îmi aduc aminte că am făcut aproape tot drumul de la Poiana Țapului la Sinaia de braț cu Bebe, și că era mai voioasă și mai îndrăgostită de viață ca oricând. Cum trebuia să vie mumă-sa a doua zi la București, le-am poftit pe amândouă la dejun la Enescu. Ne-am despărțit la Sinaia cu aceeași cordialitate ca întotdeauna...

A doua zi, joi, 23 iulie, pe când îmi așteptam musafirele la restaurantul Enescu, am fost chemat la telefon din Poiana Țapului de către prietena mea Valentina Lahovari[246], care mi-a anunțat că Bebe, fetița noastră, își pusese capăt zilelor cu un glonț de revolver.

[245] Una, Pici, a luat pe Barbu Slătineanu, fiul „Turcului" – cealaltă, Micuța, pe un profesor de la Cluj, Panaitescu.

[246] Născută Boambă, soția lui Filip Lahovari – mai târziu a doua mea soție.

O iubeam ca pe fata mea, și icoana dramei pe care mi-o făceam de departe m-a îngrozit. Trecuse de ora 2 jumate, căci știam pe Ana Lahovari inexactă și le așteptasem până atunci. De mâncare nu mai putea fi vorba, am sărit într-o trăsură și m-am dus prostește la gară. Acolo am aflat că primul tren, un personal, pleca la ora 6.50. M-am înapoiat acasă, am căutat un automobil, dar n-am găsit nimic. Am pornit în fine cu trenul la ora 6.50 și am ajuns la Poiana Țapului pe potop la ora 11 noaptea. Sus pe șosea, într-o manta de ploaie și adăpostită de o umbrelă, mă aștepta Valentina, care, în noaptea neagră și cu stropii ce ne biciuiau în față, ca o pedeapsă, mi-a povestit totul... Adică nimica, căci nu se știa nimic! Moartea fusese fulgerătoare...

Am intrat în casa pe care o părăsisem atât de veselă în ajun și în care bucuria nu trebuia să mai intre și, în camera mare din stânga, am găsit întinsă și neînsuflețită printre flori și lumânări, albă ca un crin, pe scumpa, scumpa mea fetiță.

Împreună cu mumă-sa am vegheat-o toată noaptea fără să schimbăm un cuvânt... Instalat în față la Valentina Lahovari, am petrecut astfel opt zile la căpătâiul a două moarte, căci ca moartă era și nenorocita de mamă...

Au așteptat, ca s-o înmormânteze, sosirea lui tată-său de la Roma... Și apoi mumă-sa, jumătate nebună, nu voia s-o lase să plece... A trebuit aproape să întrebuințăm forța, Alexandru Emanuel și cu mine, ca să scoatem sicriul din casă...

Lahovarеștii nu s-au mai ridicat niciodată după această lovitură — iar mie mi-au trebuit *mai mulți ani* ca să-mi revin în fire. A contribuit mult și această nenorocire ca să doboare entuziasmul meu politic, cât mai rămăsese după dezamăgirile înregistrate în lunile precedente...

Ca să mai ies din negura ce mă împresura, m-am dus în Vâlcea împreună cu Filip și cu Valentina Lahovari, care mă poftiseră la ei la moșie, la Slăvitești, și am petrecut opt zile cu dânșii, mai mult pe drumuri. Mi-a rămas din aceste vizite la mănăstirile și la schiturile noastre o amintire neștearsă. Acest colț al Olteniei este cu siguranță cel mai frumos și mai civilizat ținut al României întregite, fără a excepta nici Bucovina. Nicăieri Carpații nu încadrează orizontul cu atâta măreție, iar pajiștile ce întind la poalele lor verdeață nepălită nici de soarele de iulie se înfățișează ochilor ca o adevărată desfătare. Izvoarele coboară de la munte apă limpede ca cristalul, în care, în lipsa fetelor, își oglindesc culorile flori învăpăiate; nuci și castani seculari stau de veghe în mijlocul turmelor de oi și la fiecare cotitură

a drumului o nouă și minunată priveliște se ridică pentru încântarea călătorului.

Toate șoselele sunt excelente[247] și drumurile care leagă mănăstirile între ele sunt străbătute, deși uneori destul de lungi, fără nicio greutate și fără nicio plictiseală; ochii nu se mai satură în fața priveliștilor neîncetat reînnoite.

Oltețul și Bistrița și-au scobit albii în piatră până aproape de izvoarele lor și curg între două ziduri înalte de mai multe sute de metri, pe crestăturile cărora se agață, nu se poate pricepe cum, arbori și verdeață. Jos nu e loc decât pentru albia râului, și omul nu poate pătrunde mai departe de gurile acestor „canioane" românești decât călare... Sus, departe, se vede cerul albastru, jos — spumegă apele. Din când în când se deschide în zid gaura unei peșteri; unele din aceste peșteri sunt accesibile, altele nu — pentru oameni, cel puțin — și slujesc păsărilor de adăpost. Unele din aceste peșteri au fost explorate; s-a dat peste mici lacuri subterane, peste săli imense cu stalactite și cu stalagmite, adâncimea lor e variabilă, unele se întind pe o distanță de mai mulți kilometri și ar ajunge chiar până dincolo de munți, în Ardeal. N-am găsit încă pe nimeni care să fi făcut drumul, așa încât afirmarea unor tuneluri ce ar trece pe sub Carpați trebuie pusă în rândul brașoavelor.

Albia Bistriței, în care se pătrunde prin dosul mănăstirii cu același nume, e mai impunătoare și de aspect mai tragic ca a Oltețului în care se intră pe la mănăstirea Polovragi. Pereții Bistriței sunt mai înalți, mai apropiați și mai goi ca ai Oltețului — apele întâlnesc mai multe obstacole în calea lor și trec mai mâniate printre picioarele cailor care pășesc mai greu, căci pietrele subminate de curent nu mai sunt așa de sigure, îmi voi aduce aminte câte zile voi trăi de aceste explorări de-a lungul Oltețului și de-a lungul Bistriței în sus, de minunații păstrăvi cu care ne-au ospătat călugării la dejun și de dulcea liniște ce domnea împrejur. Să fi tot stat mai ales în cerdacul de la Polovragi și să fi uitat de lumea rea, de inutilele agitații și de toate amărăciunile vieții.

Din punct de vedere arhitectural, singurele mănăstiri interesante sunt Horezu, Chiajna, Arnota și — pe Olt — Cozia. Cea mai impunătoare din ele e Horezu, sau Hurezul, ale cărei linii, ale cărei amănunte decorative sunt cunoscute de toată lumea. Arnota se impune mai ales prin amintiri, iar Cozia — prin așezarea ei deasupra „valurilor înspumegate" ale Oltului.

Am trecut și pe la mănăstirile mai mici, pe la mănăstirea Dintr-

[247] Erau! Căci le-a dat gata circulația automobilelor și incuria administrativă.

un Lemn, pe la Surpatele, ridicate de familia Buzeștilor ca simple schituri de lemn și reclădite în cărămidă de Constantin Vodă Brâncoveanu. Dar nimic nu mi-a plăcut mai mult în Vâlcea ca Măldărești, din cauza priveliștei de pe terasa culei lui Jean Duca. Duca cumpărase o parte din moșia Măldărești, o parcelase și vânduse pământul țăranilor, rezervându-și pe seama lui o culă veche a Măldăreștilor și 4 pogoane de grădină împrejur. La Măldărești sunt de fapt două cule: cea mai veche și mai frumoasă e peste drum de a lui Duca și aparține familiei Greceanu — dar e lipsită de priveliște, căci e așezată pe partea de sud a muchiei și dă numai pe dealuri împădurite. Din fața culei lui Duca, de pe terasa pe care a teșit-o săpând și nivelând terenul, ochiul cuprinde o adevărată priveliște de panoramă. În fund se zăresc munții de dincolo de valea Lotrului și am avut norocul să-i găsesc albiți de zăpadă — iar sub ei treptele succesive ale unui amfiteatru de dealuri împădurite; pe planul întâi, împrejurimile imediate ale Măldăreștilor, vile albe acoperite cu țigle, pe jumătate ascunse printre copaci stufoși și ridicându-se din mijlocul lor, un dâmb din vârful căruia vila familiei Pleșoianu domină parcul ce coboară până la șosea. În total, o priveliște florentină, demnă de orizonturile italiene, din care nu lipsesc decât hieraticii chiparoși, cam slab reprezentați la noi prin plopii strămoșești.

La Slăvitești, ca și pe drumurile Vâlcei, m-am amestecat cu țărănimea pe la hanuri și pe la horă, și mi-a făcut mare bucurie să constat cât era de sănătoasă și la minte, și la trup. Veseli și voioși, parcă n-ar fi avut griji, băteau talpa și chicoteau ciupind fetele ca să le pună sângele în mișcare. Albăstreala nu pătrunsese până în Vâlcea și purtau toți, bărbați și femei, costumul național oltenesc cu minunatele lui cămăși artistic brodate. Spre deosebite de ciorile de la câmp, vâlcenii dansau cântând, în ritmul dansului. Cântecele nu erau de altminteri foarte variate și aceleași versuri reveneau întruna și pretutindeni. De obicei, cântau numai băieții și cântau numai două versuri, după care o lungă pauză umplută numai de tropotul cizmelor — și același distih era din nou luat în ison. Am notat câteva din aceste distihuri:

Cine joacă pelinița,
Sărută și pe fetița!
Cine joacă pelinelu'
Sărută și băiețelu'!
Cine cade pe lăviță
Sărută și pe guriță!

Pune-o jos, pune-o jos,
Și-o sărută mai frumos.

De la Slăvitești — o, minunate zile însorite, de ce ați trecut atât de repede — am făcut o excursie și până la Curtea de Argeș. Era prima mea vizită în acel loc, unde înmormântările și parastasele regești m-au adus apoi de atâtea ori în lunga mea carieră oficială. Rareori am văzut ceva mai „ratat" ca așa-zisa restaurare a mănăstirii Meșterului Manole. Spun „așa-zisa restaurare" fiindcă bestia de Lecomte du Nouy n-a restaurant nimic: a dărâmat și a construit, după capul lui, și capul lui era prost! Elev sârguitor al deplorabilului Viollet-le-Duc, care a nenorocit atâtea monumente în Franța, Lecomte du Nouy fusese adus de Regele Carol I, omul cel mai lipsit de gust din lume (dovadă: Peleșul) și *lăsat liber* să necinstească trecutul nostru. Și cine era să-l împiedice? Dacă pierise aproape simțul frumosului și chiar bunul-simț „tout court" în operele arhitecturale ale luminatului Apus — era să se întâlnească cu el potcovarul franțuz tocmai în România abia deșteptată din „somnul cel de moarte". Nenorocitul de Lecomte du Nouy, cel mai nefast străin din câți au spurcat cu prezența lor pământul românesc, a găsit sat fără câini și ne-a distrus ce mai rămăsese în picioare din trecutul nostru, deja atât de sărac în monumente demne să înfrunte veacurile. Blestematul a doborât pe rând Trei Ierarhi de la Iași, Curtea de Argeș și Sf. Dumitru de la Craiova — ridicând în locul lor trei porcării care nu mai aveau nimic de a face cu modelele pe care erau menite să le înlocuiască. Această concepție de nebun, aplicată de Viollet-le-Duc la Pierre fonds, la Chenouceaux, la St. Germain și în atâtea locuri, a dat în mâinile lui Lecomte du Nouy rezultate stupefiante. La Craiova evit să mai trec pe lângă Sf. Dumitru, ca să nu-mi fac inimă rea. Îmi aduc aminte din tinerețe silueta zveltă și elegantă a vechii biserici ruinate și, când mă uit la proporțiile de broască-țestoasă ale noii clădiri, îmi vine rău și mă apucă pandaliile că n-am în fața mea pe Lecomte du Nouy să-i trag palme.[248]

[248] Vechea biserică Sf. Dumitru nu mai fusese reparată din 1770, când o „restaurase", cu mai puțină știință, dar cu mai multă smerenie, strămoșul meu Costache Argetoianu. În biroul meu se află în ramă și sub sticlă un hrisov de toată frumusețea al lui Manolache Vodă Rosetti, prin care mulțumește lui ginere-său Costache Argetoianu pentru această refacere a bisericii Sf. Dumitru. Acest Manolache Vodă a avut o domnie fictivă de 3 ani la Craiova. Când au intrat rușii în Moldova în 1770, boierii rusofobi din Iași au fugit la București. Când rușii care treceau prin Principate spre Turcia s-au apropiat și de București, boierii rusofobi din Iași, sporiți cu câțiva din Munteania, s-au refugiat la Craiova. Aici, sub auspiciile Austriei, care, fără să îndrăznească să intre în Război, lucra pe sub mână împotriva rușilor — toți acești boieri băjenari au proclamat Domn al Țărilor Românești pe Manolache Rosetti, socrul lui strămoșu-meu. Acesta a domnit „in partibus" la Craiova până la pacea

Mănăstirea de la Curtea de Argeș, așa cum a ieșit din labele franțuzului, se înfățișează ca o construcție policromă, așa cum știu să toarne din zahăr topit alvițarii și cofetarii. Iar în dosul catedralei, păcătosul a ridicat o gară daneză, sub denumirea de Palat Episcopal. Înăuntrul bisericii, toate zugrăvelile vechi au fost înlocuite prin porcării și poleieli infame și, până la pervazurile ferestrelor cioplite în piatră, fantezia de burghez francez a înlocuit arta vechilor noștri meșteri.

Lângă mormântul Regelui Carol, o mică Evanghelie deschisă la prima pagină, purtând următoarea dedicație:

Această Evanghelie mi-a fost dăruită de mitropolitul Calinic Miclescu în ziua botezului prea iubitei mele fiice Maria, născută la 8 septembrie 1870, după bătălia de la Sedan. Dăruind-o acestei sfinte biserici, doresc ca să fie veșnic deschisă pe mormântul iubitului meu soț.

Curtea de Argeș, august 1915,
în toiul Războiului națiunilor[249]

Biata femeie găsise astfel prilejul să mai asocieze o dată amintirea victoriei germane din 1870 cu crezul ei și al fostului soț și cu nădejdile lor, ale amândurora, în giganticele lupte ce se desfășurau...

Trist sfârșit de viață a mai avut și această Regină, căreia pronia cerească i-a luat pe rând patria, copilul, iluziile și soțul... Și-a sfârșit zilele ca o cucuvea bătrână, închisă în zidurile de la Curtea de Argeș, fiindu-i interzisă până și nădejdea. Uitată de toată lumea, exclusă din ritmul vieții noastre românești, a închis ochii în februarie 1916, fără să bage aproape nimeni de seamă. Dacă n-ar fi avut pe Maria Poenaru, pe Frosa Băicoianu, pe Dal'Orso și pe Enescu muzicantul — n-ar fi plâns-o nimeni...

În numeroasele mele vizite de cioclu la Curtea de Argeș de după Război, n-am mai găsit Evanghelia lui Calinic deschisă la pagina fatală, pe care generațiile mai noi nu o vor cunoaște astfel. Și e mai bine așa!...

Siguri — siguri de intrarea României în Război n-am fost decât după numirea lui Saint Aulaire la București, pe la începutul lui iulie. Nu putusem pricepe până atunci cum de Franța, Anglia și Italia putuseră să se lase reprezentate la București prin trei oameni care nu corespundeau câtuși de puțin importanței pe care aceste trei Puteri o

---

de la Kuciuk-Kainargi (1774). După victoria rușilor, Rosetti a murit repede, pe când era să fie numit „Conte" cu drept de moștenire al lui ginere-său! Din câte am scăpat ca să fiu și eu conte! Despre hrisovul lui Rosetti a scris Iorga. Despre „conția" noastră, Giurescu tatăl...

[249] Sublinierile sunt ale autorului *Amintirilor*.

dau intrării noastre în Război. Blondel, ministrul Franței, fire vulgară și inteligență de rând, era prototipul burghezului și negustorului francez, apt să negocieze un butoi de vin sau să tocmească un rând de haine — dar incapabil să ție piept unui grecotei subțire ca Ionel Brătianu. Mojic, ne înjura fără să ne priceapă, dar lumea îl ierta fiindcă ne iubea, mai ales de când căsătorise pe fiică-sa cu Jean Cămărășescu. Trăia printre noi, ne da sfaturi și ne amenința pe rând, dar nimeni nu-l băga în seamă, *și mai ales Guvernul.* Barclay, ministrul Angliei, își făcuse întreaga carieră în Asia, unde, ca să-și uite de urât, se învățase să bea șampanie fără măsură — și se îmbăta zilnic. Când era treaz, nu era prost, dar era așa de rar treaz. Chiar când nu era beat, era afumat, și toate se desfășurau în ochii lui sub contururi aproximative. Trăia cam în nori și, când punea picioarele de pământ, le punea în strâchini. Din România și despre români nu știa aproape nimic. Al treilea muschetar, baronul Fasciotti, ministrul Italiei, cu nasul său de țapir, pe care și-l băga în toate, era foarte deștept și „la curent" cu politica. Cu sânge de ovrei tunisian în vine se plimba ca la el acasă în „seraiurile" noastre — dar era trup și suflet alături de Puterile Centrale, în a căror victorie credea, și nu putea pricepe cum Italia făcuse neiertata greșeală de a intra în Război împotriva lor.

În fața acestor trei reprezentanți ai Antantei se ridica puternic conturată figura reprezentantului Țarului, Stanislas Poklevski-Koziell. Deși polonez autentic[250], Poklevski era rus sută la sută, rus țarist și habotnic, cu sufletul tiranic de pe vremea împăratului Nicolae Pervîi. Numit la București puțin înainte de Război, precedat de reputația unui artist în mânuirea cărților de joc și de prestigiul unei formidabile averi, Poklevski mai debarcase la noi și cu aureola prieteniei Regelui Angliei, Eduard al VII-lea, prietenie pe care și-o câștigase la Londra, unde funcționase ca consilier al Ambasadei. Se mai povestea că tatăl-său, un adevărat despot, supranumit „regele platinei", posedase cele mai importante mine din Urali și că lăsase copiilor săi o avere fabuloasă. Fără să fie fabuloasă, averea lui Poklevski era considerabilă. Dânsul mi-a mărturisit mai târziu, după ce sărăcise, că în momentul când a fost numit la București dispunea de un venit de *2 milioane și jumătate ruble*, ceea ce făcea mai bine *de 6 milioane și jumătate lei aur!* Sosise până la noi știrea averii sale și a patimei sale pentru cărți, dar nu și a inteligenței cu care îl înzestrase Dumnezeu — excepțională mai ales în lumea diplomatică. Îl așteptaseră chilipirgiii noștri de la Club cu limba scoasă, să-l

[250] Cu un frate mare proprietar în Galiția.

învețe „maus" și să-l curețe, până se va familiariza cu acest nou joc pentru el. Văd și acum scena, în salonul Jockey-Clubului de lângă bibliotecă; se adunaseră toți jerpeliții „împușcători de poli", bătrânul Lupu Kostache, magistratul Hina, Ciocârdia — omul cu barbă, dar fără picioare — Țoțoi Lahovari și alți câțiva. Ca damele de bordel, au așezat pe Pok[251] la masă în mijlocul lor, au cerut consumații și i-au arătat jocul, dublând miza lor obișnuită. Docil și „bon enfant", Pok s-a așezat smerit la masa de joc; douăzeci de minute mai târziu practica însă „finețele" mausului mai abitir ca profesorii săi și, până la ora cinei, îi dăduse gata pe toți, golindu-le buzunarele! Capetele victimelor erau cu atât mai nostime, cu cât deșteptul muscal ghicise gândurile lor și s-a arătat încântat să le dea o lecție!

Voinic, bloncos, cu câteva fire albe în părul și în mustățile sale castanii, cu fața lui de roșcovan și cu ochii săi albaștri, Poklevski înfățișa un amestec de sălbăticie și de civilizație: era în el ceva din omul stepelor și ceva din răsfățatul saloanelor. Aveai în fața lui impresia unei bestii domesticite, și răbufnelile sale rare, dar violente căpătau astfel o explicație naturală. Cu tot sângele lui polonez, silueta sa bloncoasă și lipsită de eleganță s-ar fi încadrat mai iute printre tovarășii Țarului Ivan cel Teribil decât printre curtenii foștilor Regi ai Poloniei. Rece și fără milă în raporturile sale sociale, a dovedit după Război o bunătate sufletească nebănuită, ruinându-se ca să ajute pe toți refugiații ruși scăpați din valurile Revoluției. Acest om în aparență indiferent și impasibil, poseda toate calitățile jucătorului de clasă și înainte de toate o minte de o rară agerime și darul învârtelii într-un suprem grad.

În afară de împărăția rusească, cred că Poklevski nu avea nimic sfânt — dar pe aceasta o adora în genunchi. Se identificase cu toate năzuințele ei, îi pricepea toate scăderile morale, le scuza și le servea cu recunoștința oarbă a celor care datoresc tot unui singur stăpân. Fidelitatea lui, după Război, ideii țariste prăbușite a avut ceva tragic. Polonia renăscută i-a oferit în primele ei clipe de beție încoronarea unei cariere strălucite prin postul de ambasador la Londra — dar Poklevski a refuzat și a rămas la București diplomat rus declasat și reprezentant al unei cauze pierdute. Și-a adus ce bani mai avea la Londra și, timp de mai bine de 17 ani, a fost providența nenorociților scăpați din iadul de peste Nistru. După ce Titulescu l-a dat afară din vechea Legație rusească, prin luarea raporturilor diplomatice cu Sovietele, după ce cheltuise ultima sa lăscaie[252] cu refugiații lui,

---

[251] Pok, așa ajunsesem să-l chemăm după Război, după ce a rămas al nostru.

[252] Își vânduse până și butonii de manșetă!

Poklevski s-a întins în patul lui și a închis ochii, ca un sfânt sau ca un filosof, în ajunul Paștilor în 1937... Boala care l-a răpus a fost o simplă răceală, dar *n-a mai vrut să trăiască,* ne-a spus-o la toți — căci nu-i mai rămăsese nimic și, de mai trăia, ar fi trebuit să cadă, la rândul lui, povara altora... A murit în casa lui Maiorescu, pusă gratuit la dispoziție de Banca Chrissoveloni, a murit cu surâsul scepticilor pe buze, dar cu inima împăcată, fiindcă își făcuse datoria și mult bine. După moartea lui nu s-a găsit nici cu ce să fie îngropat și a trebuit Jockey-Clubul să-l înmormânteze pe spesele sale...

Diplomat de modă veche, care nu prea citea, dar știa să asculte și să se țină astfel în curent cu tot, Poklevski era singurul reprezentant al Antantei în România în stare să ție piept lui Brătianu. Dar cum reprezenta mult mai mult Rusia decât Antanta, și cum Rusia nu era deloc zorită să ne vadă intrând în Război, *fiindcă nu voia să ne răsplătească,* și dorea, dimpotrivă, să ne ciuntească, în drumul ei spre Constantinopol și spre Strâmtori, *Poklevski a ajutat cât a putut pe Brătianu în politica lui de amânare.* De altminteri, muscalul avea o slăbiciune personală pentru Brătianu, fiindcă era foarte sensibil la toate *prisosurile sufletești* ce se desprindeau din orice personalitate, *indiferent de convingeri.* Așa, de pildă, pe când un Blondel sau un Barclay nu frecventau pe Marghiloman și-l înjurau cât puteau, Poklevski se legase cu mare prietenie de el și când zicea „cono Aleco" i se umplea gura! Bineînțeles, politica era politică, și de aia o rezerva pentru Brătianu, mărginindu-se cu Marghiloman la raporturi mondene și de Club, dar intime.

Cât timp „executorul" sau „agentul de urmărire" al Antantei a fost Poklevski, Brătianu s-a lăsat în scări. Reprezentantul Petrogradului era totdeauna de acord cu primul nostru ministru că „momentul României" nu sosise încă — că tot mai era ceva de negociat și de obținut sau de refuzat! Desigur că în prezența colegilor săi din Antanta, Poklevski ținea același limbaj ca dânșii și că în demersurile lor colective punea și el sula în coasta lui Brătianu. Dar între patru ochi, cei doi șmecheri își băteau împreună joc de miniștrii Franței și Angliei, fără să piardă totuși din vedere scopurile atât de diferite urmărite și de unul, și de altul. Brătianu vrea să obțină cât mai mult, iar Poklevski să dea cât mai puțin, „à part cela" erau amândoi perfect de acord.

Deși cu multă întârziere, izbitoarea inferioritate a lui Blondel față de Poklevski a sfârșit prin a trezi atenția până și adormiților de la Quai d'Orsay, și Guvernul francez a hotărât să trimită la București un șef de orchestră în stare să bată tactul. Și l-a ales bine în persoana Contelui de Saint Aulaire.

Scrobit în tradițiile diplomației franceze, moștenite în familia sa din tată în fiu, Saint Aulaire ni s-a înfățișat ca un mare senior de pe vremea veche. De o impecabilă ținută, elegantă prin sobrietatea sa, noul trimis al Franței impresiona din primele clipe printr-un savant amestec de autoritate și de omenie în tot ce spunea. Și ce spunea spunea frumos într-o franțuzească clasică, ce trăda numaidecât omul de o adâncă cultură literară. „Il s'écoutait un peu parler", dar acest mic cusur i se ierta ușor și interlocutorii săi se declarau cuceriți de la primul contact. La Iași, în momentele noastre de ezitare și de înclinare spre Pace, am cunoscut un Saint Aulaire mai dârz și mai puțin preocupat de siluetă — eu, în special, am avut de furcă cu el în 1918, pe timpul scurtului Minister Averescu — dar în 1916 la București, trimisul Franței mi s-a arătat numai cu surâsul pe buze și cu buzunarele pline de făgăduieli.

În vremurile moderne, ambasadorii și miniștrii plenipotențiari sosesc singuri cu Expresul sau cel mult însoțiți de familiile lor. Saint Aulaire ne-a fost însă trimis cum se trimiteau ambasadorii în secolele trecute, în fruntea unei numeroase și alese Misiuni. N-au lipsit din „alaiul" lui decât „carosele" poleite, veleitarii și țambalagiii. Odată cu dânsul ne-au sosit Ducele de Luynes, Robert de Flers și Contele de Rochefort, câteșitrei mobilizați și atașați la Legațiunea Franței în România. În același timp, ne-au sosit și colonelul Despres, ca atașat militar, și Marchizul de Belloy ca atașat naval (!). Ca și cum am fi avut o marină, și încă una considerabilă, s-a mai dat lui Belloy și un ajutor, un Conte de Bearn, foarte gentil... După cum se vede, Almanahul de Gotha francez a fost pus la serioasă contribuție pentru noi. Mai târziu am aflat că aceste alegeri fuseseră determinate de grija influențării familiei noastre Regale. Mai ales Regina Maria, socotită ca factor politic esențial, fusese în special ochită. Din acest punct de vedere, inițiativa a reușit, căci cât au stat la noi, dar mai ales la Iași, Luynes, De Flers și Rochefort au fost din intimii Reginei și sfetnicii ei de fiecare clipă.

Printre noi toți, singurul om cu cap era însă Saint Aulaire. Pe Luynes — mărunțel, spălăcit, cumsecade, lipsit de orice morgă, drăguț și „insignifiant" — nu l-ar fi băgat nimeni în seamă dacă n-ar fi fost duce. Căpitan fără viitor și duce fără trecut, și-a trăit la noi cele mai frumoase zile și de partea lui ne-a lăsat cele mai bune, dar mai neconturate amintiri. Pe cât era de șterșă silueta lui Luynes, pe atât era de vie și de precis conturată a lui Robert de Flers, care reprezenta cea mai simpatică jumătate a cunoscutei firme „Flers et Caillavet", deținătorii celor mai zgomotoase succese de pe scenele Parisului

în ultimii 20 de ani. Veșnic în mișcare, veșnic cu o glumă pe buze, inteligent și pișicher cum nu era altul, De Flers lega prietenie cu oricine în cinci minute. Cam ridicol în uniforma lui de locotenent, căci chelia și un început de burtă îi trădau vârsta, De Flers nu se impunea nicăieri, dar pătrundea pretutindeni și, cu un dar de adaptare extraordinar, s-a simțit după câteva săptămâni în mijlocul nostru ca la el acasă. Acțiunea lui directă asupra tuturor straturilor sociale românești a fost mare, căci îl găseai pretutindeni, prin cluburi, prin teatre, prin saloane, prin birturi și până și pe trotuarele străzilor mai frecventate. Și a știut să vorbească fiecăruia după placul inimii. Niciodată Franța n-a avut la noi mai iscusit propagandist, nici România prieten mai sincer și mai devotat...

Colonelul Despres părea un ofițer pe atât de distins pe cât de închis. Foarte capabil și conștient de puterea combativă a forțelor germane, a fost înmărmurit de lipsurile organice ale armatei noastre *și a fost contra intrării noastre în Război,* pe cât puteau să i-o îngăduie instrucțiunile precise și peremptorii cu care sosise. Ne-a ajutat mult, după primele dezastre, pentru obținerea Misiunii franceze ce ne-a fost trimisă mai târziu sub conducerea generalului Berthelot, și care a schimbat fața lucrurilor în conducerea Războiului nostru. Marchizul de Belloy, „Huber, pour les dames", era soțul lui Lalla Bibescu[253], rămasă văduvă după un Cesianu — și nimic mai mult. Flecar și simpatic, purta panaș, se prezenta bine și era mai la locul lui într-un salon, ca pe câmpul de bătaie — dacă se poate vorbi de câmp de bătaie pentru un marinar! Adjunctul lui, Bearn, mic de talie, dar mare de suflet, s-a bătut ca un leu la gurile Dunării și ne-a fost de mare folos în apărarea noastră împotriva bulgarilor. Dar și Belloy și Bearn[254] au fost simple exofile față de colegii lor. Ne-a făcut plăcere să-i vedem printre noi, mai ales la Iași, dar cu sau fără ei, tot aia ar fi fost.

După cum am spus-o deja, sosirea lui Saint Aulaire a fost pentru noi „semnalul plecării". Ne-am dat seama cu toții că ceva se schimbase și că nu mai făcea să umble cu fleacuri. Francezii s-au pus să dea „mese amicale" prin birturi menite *să facă atmosferă* și să prepare lumea pentru ziua cea mare. Aceste mese au fost puse la cale într-un dejun la Capșa la care ne poftise Belloy, pe Luynes, pe Flers, pe Grigore Filipescu și pe mine. Îmi aduc aminte de toate amănuntele acestui dejun și până și de istorioarele care s-au povestit. Flers, cu verva lui, și-a bătut joc de *administrație* (era vorba de cea franceză)

[253] Fiica Principelui Nicolae Bibescu și a Principesei Ney de Elchingen.

[254] În afară de aceștia mai venise cu Saint Aulaire și fiul lui Arsene Henry, fost ministru la București, și un căpitan de vânătoare cu numele de Cartier.

și ne-a povestit una bună. Câteva luni după începutul Războiului, prevăzătoarea intendentă franceză concentrase la Longchamps[255] un număr enorm de vaci menite să dea laptele necesar trupelor contonate în jurul Parisului. De frică să nu fie prea puține, se adunaseră prea multe, și laptele ce prisosea se irosea. Un intendent-general, făcând o inspecție și constatând iroseala laptelui, dă ordin ca prisosul să se distribuie la spitalele și la dispensarele civile, ca să nu se piardă. Ordinul se execută, dar se ridică imediat împotriva lui sindicatul lăptarilor Parisului, care aveau contracte cu Asistența Publică și nu admiteau concurența neleală a Armatei! Ministerul de Război dă contraordin, Comandamentul Armatei anulează contraordinul și repune primul ordin în vigoare! Zăpăceală, încurcătură — în fine, exasperată, Administrația Armatei dispune *să nu se mai mulgă vacile!* Rezultat: toate vacile s-au îmbolnăvit și nu au mai dat deloc lapte!

Alta[256] tot a lui Flers. Pe front existau permise de circulație pe teritoriul fiecărei armate. Pentru a trece de pe teritoriul unei armate pe teritoriul alteia, era nevoie de un permis special. Flers, care poseda permisul (de culoare roz) al armatei sale, a fost nevoit într-o zi să treacă pentru îndeplinirea serviciului său pe teritoriul altei armate și șeful de post i-a cerut permisul la linia de demarcare. Flers i-a arătat permisul său roz, dar șeful a replicat imediat: — „Nu e bun, trebuie unul albastru!“

— “Din nenorocire, a replicat Flers, nu va deveni niciodată albastru, de vreme ce Dumnezeu l-a făcut roz!“ Negocierile au continuat: nu poți să treci, ba trebuie să trec, și așa mai departe, până ce șeful a întrebat: “Știi cel puțin cuvântul de ordine?“ — Nu. Iar negocieri; în cele din urmă Flers a fost lăsat să treacă și în momentul când să pornească mai departe, a rugat pe șeful postului să-i spună „cuvântul de ordine“, ca să nu fie oprit, eventual, mai departe. — *C'est que... je nu le sais pas!* a fost răspunsul șefului!

Belloy ne-a povestit și el amintiri de pe front sau despre marii comandanți sub ordinele cărora a servit. Fusese câtăva vreme pe frontul de la Yser unde luptase alături de legendarul amiral Ronarc'h, care făcuse minuni și menținuse linia franceză de apărare, în fruntea corpului de elită „des fusilliers marins“, împotriva unui inamic cu mult superior. Ronarc'h trăia în tranșee alături de soldații lui, ieșea cu ei la atac, împărțea cu ei toate mizeriile Războiului și sta de multe ori ceasuri întregi cu apă până la brâu, deși nu se mai putea bizui pe rezistența tinereților. Executa toate ordinele pe care le primea și

[255] Hipodromul Parisului de la Bois de Roulogne.

[256] Mi-am însemnat aceste istorioare într-un carnet, pe care din fericire l-am regăsit prin sertarele mele.

n-a spus niciodată: nu se poate. Gloria victoriei și laudele șefilor săi nu au alterat simplicitatea acestui erou, care a rămas un mare timid la sfârșitul carierei sale, după cum fusese la începutul ei. Fiul unui lucrător din portul Brest, Ronarc'h, primit în școala de ofițeri de marină de la „Borda", trăia singuratic, simțindu-se sufletește izolat. Ieșit din școală cu gradul de aspirant nu se amesteca în treburile și în petrecerile camarazilor săi mai favorizați de soartă. Într-o zi, într-o cafenea din Brest, a zărit într-un colț o femeie ocolită de toți, o nenorocită pe care nimeni nu o băga în seamă, numită „Radis Noir". Ronarc'h s-a apropiat de dânsa, a luat-o cu el și o mai are și azi...

După Yser, Belloy a trecut în tranșeele de lângă Reims, unde s-a găsit vecin cu Marchand, și ne-a istorisit un frumos gest de curaj al celebrului general. Marchand comanda o divizie de coloniali care mergeau cu avânt la atac, dar erau leneși la muncă. În preajma ofensivei din Champagne, fusese dat ordin ca toate tranșeele să fie înaintate și săpate până la 100 de metri de inamic. Tranșeele colonialilor lui Marchand erau cam la 200 metri de cele ale nemților, soldații murmurau și nu voiau să pună mâna pe cazma. Liniștit, Marchand a luat un scaun și cu pipa în gură a ieșit din tranșee și s-a așezat la 100 de metri înainte, lăsând să cadă cuvintele: „Vreau să văd dacă soldații mei mă vor lăsa să fiu ucis ca un prost!". Era noapte întunecoasă și inamicul, care nu putea bănui gestul nebunesc al generalului, n-a văzut nimic... în câteva minute tranșeele au fost săpate în jurul lui...

A fost o masă veselă și avântul încrederii în victorie a domnit. Erau două zile după ce Saint Aulaire și „întreaga lui ambasadă" fusese primit în audiență de Rege și Regină. O lume imensă adunată în piața Palatului a aclamat pe francezi și, la ieșirea lor, mulțimea a intonat „Marseilleza" în cor...

Flers ne-a repetat cuvintele Reginei cu prilejul acestei audiențe: „Vous ne pouvez vous imaginer combien difficile est le rôle des Souverains neutres!" — „Madame — a replicat Saint Aulaire — nous faisons justement les voeux des plus ardents pour que vous sortiez de ce rôle!"

Satisfacția de a vedea un om ca Saint Aulaire în fruntea reprezentanților Puterilor Antantei nu ne-a făcut să uităm pe bietul Blondel, care, cu toată mitocănia lui, cu toată lipsa lui de tradiții diplomatice, lucrase din răsputeri timp de doi ani, cum se putuse pricepe el, la aplanarea dificultăților ce stau în calea intrării noastre în Război pentru întregirea neamului. În ziua de 12 iulie i-am oferit o masă, nu de adio — căci știam că va rămâne printre noi, alături de fiică-sa Yvona Cămărășescu — ci de prietenie și de recunoștință

pentru dragostea „un peu bourrue“ pe care ne-o arăta.

Această masă, care nu a avut niciun caracter oficial, a fost organizată de „Amiciția Franco-Română“, asociație din care nu făceam parte, în oroarea mea de orice tovărășie de acest fel. Cu acest prilej, și de dragul lui Blondel, am primit însă și eu să fiu înscris printre caraghioșii care își închipuiau că aveau o influență asupra raporturilor celor două țări. La sfârșitul mesei, G. Diamandi a ținut o scurtă, dar călduroasă cuvântare și bine adusă. Pentru prima dată, în public, și în fața străinilor, s-a vorbit de *alianța franco-română*, pe care a subliniat-o și Blondel în răspunsul său. Masa — la hotel Bulevard și cu cucoane — a fost proastă, dar atmosfera cordială. Am făcut acolo cunoștință colonelului Despres, cu care am stat mult de vorbă. Deși numai de câteva zile în România, mi s-a arătat *îngrijorat de soarta noastră*, fiindcă, contrar opiniei curente, era convins că Războiul va mai dura mult și ne știa dezarmați... Despres era sigur de victoria *Aliaților*, dar în cazul cel mai fericit, *nu vedea înfrângerea nemților înainte de anul 1918;* pentru 1917 spera cel mult prăbușirea aliaților Germaniei — a Austriei, a Bulgariei și a Turciei.

Odată cu venirea lui Saint Aulaire, toată atmosfera de la noi s-a schimbat, toate „imponderabilele“ s-au pus de partea Războiului. Nu doar că prezența lui Saint Aulaire ar fi schimbat cursul lucrurilor, dar sosirea lui a coincis cu un concurs de împrejurări care au determinat hotărârea noastră. Se cam terminaseră și negocierile. Bune-rele, ajunseseră la un rezultat asupra căruia voi reveni numaidecât și care părea că nu va mai putea fi depășit sau îmbunătățit. Și apoi mai ajunsese aproape toată lumea să se convingă în fine că victoria nu va mai putea scăpa până în cele din urmă Aliaților. Din acest punct de vedere, opinia generalului Christescu, una din luminile noastre strategice, a fost interesantă de constatat în evoluțiile ei. Christescu era subșeful Statului Major (pe care-l conducea, în absența unui șef) și adversarul cel mai ireductibil al generalului Iliescu, secretarul general al Ministerului de Război și omul de încredere al lui Ionel Brătianu, pentru nenorocirea țării. Christescu trecuse până atunci de „boșofil“, fiindcă era convins de superioritatea militară a Germaniei și crezuse până la începutul anului 1916 în victoria nemților.

Prieten bun cu familia noastră, m-am dus la dânsul pentru o intervenție, nu mai îmi aduc aminte care, pe la începutul lui iulie. Cu acest prilej, omul mi s-a destăinuit.

„Am fost învinuit — mi-a spus el — că sunt germanofil; în realitate, n-am fost nici germanofil, nici francofil, fiindcă nu fac niciun fel de politică. Sunt soldat, sunt ofițer de Stat Major și nu ies

din atribuțiile mele. Cât timp mi-a părut că Puterile Centrale au o situație strategică mai bună, am spus-o. Acum socotesc că situația Puterilor Antantei e mai bună, și o spun iarăși. Succesul Centralilor a mers crescând până la ofensiva împotriva Verdunului. Insuccesul de la Verdun a determinat o pantă descendentă..."

Și ca să-mi arate grafic că linia Războiului n-a fost pentru germani, în porțiunea ei ascendentă, și nu este azi în porțiunea ei descendentă o linie dreaptă, ci o linie reprezentând o serie de curbe, cu suișuri și cu coborâșuri, Christescu îmi desenează pe o hârtie o linie care urca și cobora sub care era notat: *Verdun,* și adaugă: „Până acum, conjunctura n-a fost favorabilă pentru a-i ataca pe nemți. *Dar azi este.* N-am ezitat s-o afirm primului-ministru. Nu mi-a cerut părerea mea, dar am crezut de datoria mea să mă duc să i-o dau..."

Am întrebat pe generalul Christescu dacă, în caz de începere a ostilităților, bulgarii n-ar putea încerca și reuși „un coup de main" asupra Bucureștilor, atât de apropiat de granița lor. Christescu mi-a răspuns că ar putea desigur să încerce așa ceva, dar că nu ar reuși, fiindcă avem toate mijloacele ca să ne apărăm Capitala — dar că, în tot cazul, și pentru siguranța noastră, ar trebui să începem prin a lua Rusciukul. Corpul V de Armată ar putea fi însărcinat cu această misiune. Cucerirea Rusciukului ne-ar putea costa 15-20.000 de oameni[257], dar trebuie să ne asigurăm spatele, spre Dunăre.

La întrebarea dacă Iliescu va fi numit, cum se spune, șef de Stat Major odată cu mobilizarea generală, Christescu mi-a răspuns:

— „Fie cine-o fi — eu mi-am făcut datoria, și mai bine decât *să-mi bat capul cu o lichea,* prefer să mă duc oriunde. Îmi voi face oriunde datoria, și în fruntea unui regiment sau unui batalion..."

Deși se arăta indiferent, se vedea că Christescu era adânc amărât împotriva Guvernului și îi critica fiecare gest după cum se poate vedea din următoarea destăinuire pe care mi-a făcut-o: Ministerul de Război a cerut mobilizarea a 16 contingente *„sub pretext"* de manevre și a recomandat Statului Major ca aceste cuvinte *„sub pretext de manevre"* să figureze în toate ordinele și circulările ce se vor trimite Corpurilor. Christescu a socotit că cuvântul „pretext" mai putea merge într-o corespondență confidențială între Minister și Statul Major, dar nici într-un caz în ordine menite să ajungă până sub ochii ofițerilor subalterni și subofițerilor — și a înlocuit formula Ministerului „sub pretext de manevre", prin aceea de *„în vederea manevrelor"*. Acesta era cusurul lui Christescu: își închipuia că o bătălie navală putea fi câștigată într-un lighean „il cherchait toujours

[257] Cât ne-a costat, trei luni mai târziu, Turtucaia, cu rușinea în plus...

la petite bête“ și incapabil de un act de curaj mai serios împotriva unui superior, își încorda puterile pentru un fleac și socotea drept ispravă mare un bobârnac de nimica toată.

Dacă împrejurările schimbaseră întru atât un om liniștit, cu scaun la cap și îndepărtat de pasiunile politice, ce să mai spun de cei care de doi ani de zile urlau după intrarea în Război? E destul să notez aci cuvintele lui Ionaș Grădișteanu, auzite de mine în plin Capșa: „Dacă Brătianu nu intră în Război până la redeschiderea Parlamentului, *îi voi trage două palme* în ședința publică a Senatului!“.

Ce făcea Brătianu în acest timp? Brătianu își punea dosarul în ordine, înainte de a intra în învălmășeală. Trei puncte mai erau de lămurit în primăvara anului 1916: chestiunea Banatului, granițele Bucovinei și numărul diviziilor rusești ce ne trebuiau trimise pentru apărarea Dunării. Până în iulie fusese rezolvată numai chestiunea Banatului, și tocmai aceea fusese rezolvată prost, căci fusese rezolvată *fără participarea sârbilor* și această capitală greșeală Brătianu trebuia s-o plătească scump în 1919, la negocierile de pace. Pentru celelalte chestiuni, discuțiile erau încă în curs în iulie; Brătianu se ținea dârz, iar Aliații îl amenințau că nu-i vor mai da nici cât îi fagăduiseră dacă întârziază prea mult cu intrarea României în Război. Lacombe, consilierul Legațiunei Franței, îmi spunea pe la sfârșitul lui iunie că putem intra în Război când vom voi, că ni se lasă „la liberté duz choix“ în ce privea momentul, că Aliații vor căuta („tàcheront“) să ne dea la pace tot ce vor putea, *dar că solidari cu noi nu vor mai fi „à partir d'un très court délai*“. Cam în același timp, confidentul lui Brătianu, Costică Diamandi, îmi susținea pe de altă parte teoria că *situația noastră geografică ne autoriza să cerem oricând tot ce vom voi!* Această îndrăzneață teorie a fost dezmințită de însăși hotărârile lui Brătianu, căci am intrat în august în Război fără să fi obținut nici Banatul, *deoarece nu ni-l dăduseră sârbii,* nici trupele rusești necesare în Dobrogea și pe linia Turtucaia — Bazargic.

Atmosfera era grea, foarte grea, în acea lună a lui iulie 1916. Toată lumea simțea că zarul era gata să cadă, că se terminase cu vorbăria, că Aliații puseseră piciorul în prag. Îl puseseră mai ales din cauza situației de la Verdun, unde soarta Franței și a lumii se juca. Nemții pregătiseră luni de zile un atac irezistibil împotriva Verdunului, hotărâți să pătrundă în citadela pe care o reprezenta Franța prin poarta ei cea mai bine apărată, fiindcă *socotiseră lucrările de fortificație ridicate acolo ca învechite și relativ mai ușor de răzbit pentru artileria modernă.* Primul șoc, cu toată nemaipomenita pregătire de artilerie, dăduse greș, dar nemții nu se lăsau și reveneau

continuu la atac. Rezistența Verdunului a salvat Franța și lumea. Un prieten francez, bine plasat ca să cunoască adevăratul aspect al lucrurilor, îmi scria de la Paris în 30 iunie:

C'est tout de même Verdun qui forme le centre des préoccupations. Le bilan, aprés la prise du fort de Vaux, est de 180.000 francais hors de combat pour 425 à 450.000 allemands. Je crois d'après les nom-breuses sources où je me suis documenté que ces chiffres sont bien pres de la réalité et que je puis vous les garantir. Or, si le but de la guerre est de détruire les armées ennemises et non pas de mesurer la victoire au mètres carrés conquis, on ne peut s'empecher pour peu qu'on soit de bonne foi, de donner raison à ceux qui disent que Verdun est un victoire magnifique.

Depuis quatre mois c'est la même tactique qui se renouvelle. Malgré une préparation d'artillerie formidable, les tranchées francaises, qu moment où les ataques d'infanterie se déclanchent, sont à peu près intactes et bordées de 75 et de mitrailleuses. Les défenseurs des tranchées ont ordre de ne jamais se replier, sous aucun prétexte, et de tirer jusqu'au bout. Aussi, quand les pentes des collines en face des tranchees se couvrent soudain de lignes serrees et profondes de soldats allemands, avancant comme une nappe d'eau avec un superbe mépris de la mort — le tonnerre se déclanche: canons de 75, puis mitrailleuses et enfin fusils vomissent un ouragan de ferraille fauchant tout. Un officier échappé à cet enfer comparait cela à un jeu de quilles sinistre.

*Si le flot est assez puissant, il finit par déborder dans les tranchées dont pas un homme n'échappe, mais le plus souvent les cadavres s'amoncellent de telle facon sur ce qui reste des fils barb*éles que la vague s'*éteint avant d'arriver — et alors c'est une nouvelle division qui apparait* à l'horizon... On comprend qu' à *ce compte la les positions de Thiaumont et de Fléury, et les deux forts de Suville et de Belleville, qui précédent le grandfort de Tavannes — clef de Verdun — conteront au moins encore une fois autant d'hommes que ceux sacrifies jusqu'ici, si l'offensive ne s' étaint pas auparavant comme* â *Ypres. En tout cas ce serait payer d'un prix exorbitant le fameux effet moral (et seulement- moral) qu'obtiendrait l'Etat Major allemand par son entrée a Verdun...*

Desigur că francezii obținuseră un mare rezultat prin dârza lor rezistență la Verdun, dar asalturile continuau cu aceeași intensitate, tunurile franțuzești se roșiseră trăgând, munițiile, cu tot circuitul trenurilor și automobilelor ce se stabilise, începeau să nu mai ajungă, și Comandamentul francez voia totuși să evite cu orice preț cucerirea Verdunului. Intrarea României în Război a apărut atunci Aliaților ca fiind cea mai nimerită măsură pentru salvarea nenorocitei cetăți,

căci prin această intrare Statul Major german ar fi fost nevoit să deplaseze spre Carpați 20-30 divizii, pe care nu le putea lua decât de la Verdun.[258] Ca să scape Verdunul, francezii ne dau ghes și puneau sulița în coastă lui Brătianu, Brătianu se tocmea și ridica tariful, pe când rușii, mai indiferenți de soarta Verdunului, se lăsau greu...

Marghiloman și ai lui nu amuțiseră de tot. Regele, după câte-mi spuneau intimii lui, se văicărea de dimineața până seara și declara că va intra în Război deoarece așa vrea țara și Guvernul — dar că era o mare greșeală, căci nemții vor învinge până la urmă și va fi vai de noi...

La 15 iulie, Take Ionescu, care fusese în ajun în audiență la Rege, îmi afirmă că nimic nu se semnase încă, nici cu francezii, nici cu rușii — și Poklevski îmi confirmă faptul, spunându-mi:

„Je voudrais bien que Brătianu signe et entre une fois en action pour que je puisse aller me reposer 2 ou 3 moins en Russie...“

Intrase într-adevăr un nou factor în joc: Sarrail! Brătianu mai condiționase intrarea noastră în Război și de pornirea unei serioase ofensive aliate de la Salonic, unde comanda armatele generalului Sarrail, politician radical care nu prea asculta de ordinele Guvernului francez și era ostil oricărei ofensive sub cuvânt că nu avea armată suficientă, nici aprovizionament destul. Brătianu condiționase cu drept cuvânt acțiunea noastră de ofensivă a lui Sarrail, ca să împiedice forțele bulgare să ne atace. Întârzierea și insuficiența atacului de la Salonic ne-au fost de altminteri fatale...

În public, în a doua jumătate a lui iulie, electricitate tot mai multă: au amuțit și Filipescu, și Take Ionescu — Filipescu oarecum și din cauza sănătății sale — dar amândoi știau acum că intrarea în Război era sigură și apropiată și, pentru Take Ionescu, mai ales, începea perioada îngrijorării, a fricii de răspundere, a temerii să nu iasă prost...

Călătorind de la Craiova la București, în ziua de 21 iulie, în trenul plin de rezerviști concentrați, s-a urcat la Slatina în compartimentul meu Dinu Brătianu, fratele Cancelarului, și printr-însul am aflat că „evenimentele se precipitau” într-adevăr. „Vezi ce bine că n-am intrat în Război până acum” — spunea dl Dinu — „am fi fost istoviți fără rezultat. Acum că *echilibrul între beligeranți e perfect, intervențiunea noastră va face să încline balanța într-o parte...* “. Mai târziu, când distanța ne-a permis să judecăm evenimentele într-o perspectivă mai exactă, am putut să ne dăm seama cât de fals le vedeau contemporanii, chiar cei inițiați în secretele de Stat. Știind cât erau de închiși și

[258] Și așa s-a și întâmplat.

de „muți“ Brătienii, am reținut din destăinuirile lui Dinu un singur lucru: că eram în ajunul de a intra în Război și că Cesare B. (nu Boriga, ci Brătianu!) trecuse Rubiconul...

Abia în primele zile ale lui august, luând dejunul cu dânsul la Palace-Hotel în Sinaia, îmi destăinuia în mare secret Poklevski că *totul se semnase* și că intrarea noastră în Război era o chestiune de zile... Știrea m-a emoționat adânc și am început să răscolesc cu prietenul Poklevski amintirile celor doi ani de Neutralitate.

„Mi-aduc aminte ca de ieri de acele emoționante zile din august 1914 și de momentele care au precedat faimosul Consiliu de Coroană“ — s-a pus să depene muscalul. „În ajunul ședinței am vrut să cunosc exact punctul de vedere al șefilor de partide. Brătianu sta la Predeal — venea însă în toate zilele la Sinaia. Am cerut să-l văd. M-a rugat să nu viu la el, și a preferat să vie el la mine seara, pe întunecate (Brătianu a moștenit de la tată-său un temperament de complotist și-i plăcea să-și dea aere de complotist chiar când nu era complot la mijloc). Locuiam în vila Boxshall pe strada Brătianu. Brătianu a venit și mi-a spus: «Îți declar *oficial și solemn* că Rusia nu are să se teamă de nimic din partea mea. Nu voi combate niciodată împotriva Rusiei». Încântat, i-am strâns mâna și i-am spus că voi transmite imediat la Petersburg, telegrafic, această importantă declarație. Brătianu m-a rugat să nu telegrafiez încă lui Sazonov declarațiile sale, fiindcă ele nu reprezentau decât hotărârile sale personale și mai trebuia așteptată și hotărârea Consiliului de Coroană. «Cine știe — a adăugat Brătianu — poate că, după Consiliul de Coroană, nu voi mai fi prim-ministru». Am obiectat (povestea mai departe Poklevski) că opinia primului-ministru român în funcție era pentru mine prea importantă ca să nu o comunic imediat Guvernului meu. «Bine», a încheiat Brătianu, «dar cu rezerva Consiliului de Coroană»...“

Să-și fi bătut Brătianu joc de Poklevski sau credea dânsul într-adevăr că Regele ar putea învârti Consiliul și să-l aducă să consimtă la o acțiune alături de Germania și de Austria, conform Tratatului care ne lega — caz în care era hotărât să-și dea demisia?

Nimeni nu va ști niciodată. Și o ipoteză, și alta sunt posibile. Se poate foarte bine ca Brătianu să se fi temut: cunoștea el bine îndărătnicia Regelui Carol ca și slugărnicia oamenilor noștri politici siderați prin marea autoritate pe care Carol I știuse să o câștige într-o glorioasă domnie de aproape 50 de ani. Norocul nostru a fost că politicienilor români le-a fost în 1914 mai frică de Război decât de Rege!

„Pe Marghiloman — a continuat Poklevski — l-am văzut seara

înainte de masă, chiar în preziua Consiliului! Se îmbrăca în camera lui de la Palace-Hotel și m-a primit prietenește în cămașă. La întrebarea mea: «Ei bine, coane Alecule, ce crezi de Consiliul de Coroană? Ce va fi?» — mi-a răspuns hotărât: «*Neutralitate*». Și cum vedea pe fața mea oarecare mirare, Marghiloman a persistat: — «Da, neutralitatea! Ce? Te îndoiești? Da, voi susține neutralitatea... Credeai că voi susține intrarea în Război alături de Puterile Centrale, cum ne-ar obliga tratatele? Nu, dragul meu; *pentru moment*, Neutralitatea. Și ca dovadă că voi susține Neutralitatea pot să-ți spun că merg la Consiliu cu Jean Lahovari și cu Grădișteanu, care vor să intrăm în Război împotriva Puterilor Centrale... Ne vom neutraliza!». Și s-a pus pe râs... N-am replicat (cuvântul îl are iarăși Poklevski) că Alexandru Zănescu îmi destăinuise, cu două ore înainte, sfatul dat în aceeași zi de același Marghiloman, de a-și aduce la repezeală familia de la Biarritz, fiindcă România va intra în Război alături de nemți... M-am declarat încântat și i-am strâns și lui mâna.

Pe Take Ionescu l-am văzut chiar în dimineața Consiliului. Era foarte emoționat. Îi tremurau buzele și-și răsucea mereu mustața, parcă ar fi vrut să se agațe de ceva și nu găsea. Plângea! Și spunea: «Războiul acesta e o nenorocire pentru România!» — «Dar de ce?» — «Oricum ar ieși e rău pentru noi; de va învinge Rusia, vom deveni o gubernie rusească — de va învinge Germania, vom deveni un comitat unguresc!». Am încercat să-i ridic moralul, dar n-am izbutit și am plecat, convins că în niciun caz nu va vota pentru intrarea României în Război împotriva Aliaților. Odată cu mine a ieșit și el și s-a dus la Costinescu, care a parvenit să-l mai liniștească, asigurându-l că Brătianu va propune pentru moment Neutralitatea, prin urmare *nu executarea Tratatului*. Tratatul era marea groază a lui Take Ionescu. Dânsul credea că Regele va pune chestiunea abdicării, dacă cineva ar îndrăzni să pună în dubiu valoarea semnăturii sale — și se temea că, față de o asemenea eventualitate, Brătianu va ceda... Pe drum, înapoindu-se de la Costinescu, Take a întâlnit pe Alecu Constantinescu și pe doctorul Angelescu, care i-au confirmat și ei că Brătianu e hotărât pentru Neutralitate. Dar de unde știi? A întrebat încă pe deplin nedumirit Take pe Alecu Porcu... Mi-a spus-o coana Eliza, a răspuns Constantinescu! Căci miniștrii lui Brătianu nu puteau afla nimic de la el, ci numai prin cucoane sau prin alți familiari ai Sfinxului!"

Mi-am adus și eu aminte de toate tergiversările și nehotărârile lui Take și lui Marghiloman din primele zile ale Războiului Mondial și am lămurit lui Poklevski că toată atitudinea lor, toată emoția lor

nu erau provocate decât de nesiguranța lor cu privire la politica pe care urma să o adopte Brătianu. Amândoi voiau s-o cunoască, Take ca să aleagă o linie identică, iar Marghiloman una opusă — căci cel dintâi urmărea să fie luat în cârcă de Brătianu, iar cel de-al doilea să-l înlocuiască...

Pe Nicu Filipescu, Poklevski l-a văzut imediat după ce s-a înapoiat din străinătate și l-a găsit *foarte șovăitor,* căci își dăduse seama cât de tare era Germania. Văzuse cu ochii lui mobilizarea și se minunase de puterea de organizare și de disciplina poporului german. Mai stătuse mult de vorbă la Berlin cu Zimmermann, secretarul de Stat al Ministerului de Externe, și neamțul îl îmbrobodise și el. Dar de Nicu Filipescu, Poklevski nu s-a îndoit niciodată... „C'est dommage" — a încheiat muscalul vorbind despre el — „il ne m' aime pas...". N-am încercat să-i rectific părerea.

Asupra amănuntului Convenției semnate, Poklevski s-a arătat foarte discret, și eu nu am insistat ca să nu mă pună în fața umilinței unui refuz Cu atât mai mult cu cât cam știam eu despre ce era vorba.

În ziua de 1 august văzusem pe Filipescu și prin dânsul aflasem tot ce se putea afla. Îl găsisem într-o stare destul de proastă, cu gleznele umflate, cu fenomene de asistolie — și disperat de starea lui tocmai când i-ar fi fost lumea mai dragă. În momentul acela nu mai rămăsese decât o singură greutate de învins: totul era gata. Ni se acordase tot, și Ardealul, și Banatul, și Aradul, și Cernăuțiul, dar Brătianu mai voia ca Aliații să se oblige să nu semneze pacea până ce angajamentele luate față de noi să nu fi fost îndeplinite! Această ultimă dificultate nu putea însă întârzia semnătura Convenției, așa încât se putea spune — afirma Filipescu — că România „intrase pe calea destinelor ei! Numai de n-ar fi prea târziu!" — exclama Filipescu... Faptele au dovedit însă că era prea devreme! În ce privea acordul militar, Filipescu mi-a destăinuit că o Convenție specială cu Rusia stipula că Imperiul Țarilor urma să ne pună la dispoziție împotriva unui atac bulgar următoarele forțe: 2 divizii rusești, 2 divizii sârbești (sârbi și slavi din Austria, prizonieri sau dezertori) și 10.000 de cazaci. În plus, 100.000 prizonieri români din armatele austro-ungare, aflați în Siberia, vor fi echipați și înarmați pe spesele Rusiei și puși la dispoziția noastră... Nicu Filipescu mi-a dat și următoarea ordine de bătaie, privitoare la Înaltul Comandament[259]: șef de Stat Major, generalul Crăiniceanu (!); Armata I (Oltenia), generalul Culcer (cu generalul Lupescu ca șef de Stat Major); Armata a II-a, cea mai importantă, menită să treacă Carpații în Muntenia,

[259] Ordine care s-a mai schimbat ulterior.

generalul Averescu (cu generalul Stratilescu în capul Statului Major); Armata a III-a (Moldova), generalul Prezan (cu generalul Petala la Statul Major) — în fine, Armata de operațiuni contra bulgarilor, comandată de generalul Aslan (cu generalul Mărdărescu la Statul Major)...

În ziua de 3 august am luat parte la o ultimă petrecere, în Cazinoul de la Sinaia și am asistat la o reprezentație franțuzească — până să nu se ridice cortina în drama cea mare... S-a jucat *La peur des coups, Une porte doit être ouverte ou fermée* și o revistă rimată de Grigore Filipescu și interpretată de d-ra Berka[260], de la „Pie qui chante", un celebru cabaret din Paris. După reprezentație am supat cu Take Ionescu, cu Berka, cu Grigore Filipescu, cu Rudi Catargiu, cu de Marcay și cu Hortense Patyouris... Șampanie, chef și veselie... La altă masă erau frumoasa d-nă Rattingan, soția consilierului Legațiunii Britanice, cu soțul ei, cu Poklevski, cu Rhangabe, cu H. Catargi; la alta — ministrul Angliei, Barclay, cu sexagenara și isterica sa soție, și bineînțeles, cu Lacombe[261], despre care Waldburg, neamț cu haz, zicea: „*Ces pauvres francais, c'est toujours eux qui se sacrifient.*"

Am trăit aceste două săptămâni, între 1 și 14 august, în enervare și emoții. Într-o zi ne spunea Filipescu că nimic n-a fost semnat, că negocierile s-au întrerupt, că Brătianu a plecat la Florica. În alta, Take Ionescu, că 750 vagoane de muniții au fost deja descărcate și că avangardele rusești au și trecut spre Dobrogea! De fapt, destăinuirea pe care mi-o făcuse Poklevski[262], „sous le sceau du plus grand secret", înfățișa adevărata stare a lucrurilor, dar secretul era așa de bine păstrat, încât oamenii cei mai bine informați se întrebau încă cu două zile înainte de intrarea noastră în Război dacă vom intra sau nu.

În mijlocul emoției generale și în așteptarea celor mai mari evenimente pe care Țara Românească era menită să le trăiască în istoria ei, e la mintea omului că nimeni nu se mai preocupa de politica internă și că fuziunea noastră cu takiștii nu mai interesa pe nimeni. Nicu Filipescu gâfâia de moarte și se ruga la Dumnezeu să mai vadă primii soldați români trecând granița Ardealului, așa încât nu se mai preocupa de realizarea genialului plan pe care-l concepuse — iar Take Ionescu, după cum am spus-o, nu fusese niciodată un prea cald partizan al fuziunii. Nu încape îndoială că, dacă Nicu Filipescu ar

---

[260] Urâtă și cam coaptă, dar inteligentă și bună actriță; se ținea cu Grigore Filipescu și a venit după el la Iași.

[261] Consilierul Legațiunii franceze; se ținea cu lady Barclay.

[262] Ceea ce nu l-a împiedicat nici pe Poklevski să-mi spună pe la 5-6 august că Brătianu caută din nou motive pentru a amâna intrarea noastră în Război. Nu era exact, dar așa i se păruse lui...

mai fi trăit, fuziunea nu s-ar fi pecetluit niciodată. De fapt, ea nici nu s-a făcut. Take Ionescu a fost cocoțat, cum voi arăta mai la vale, în fruntea Partidului Conservator, prin hotărârea câtorva caraghioși și la Iași a fost acceptat ca atare „până se vor lămuri lucrurile". Lucrurile s-au lămurit prin prăbușirea întregului Partid Conservator...

Cu toate acestea, cu tot scepticismul său în ce privea fuziunea, cu toată repugnanța sa față de o colaborare cu noi, cu tot tragicul momentului care excludea asemenea preocupații — Take Ionescu m-a prins într-o zi la Sinaia și s-a pus să-mi vorbească de fuziunea... de la Craiova! Și m-a pisat un ceas ca să mă convingă să primesc șefia lui Nicu Economu[263]! Am râs. Mi-a propus atunci să primesc pe zisul Economu ca președinte de onoare. Am refuzat. A insistat în fine pentru Mișu Oromolo, cutră încă fragedă, „să-i facem un rost" — ce rost n-am putut pricepe, căci nu era lămurit nici dânsul. În realitate, Take nu se gândea în acel moment la fuziune mai mult decât mine, dar probabil că veniseră să-l plictisească Oromolo sau Economu, pentru care Războiul era fleac pe lângă „situațiile" de la Craiova — și bun de suflet, nu le putuse rezista. Pe mine, care mă simțeam deja atât de departe de ideile de gașcă și de partid, faptul că Take m-a pus în aceeași balanță cu Nicu Economu și cu Mișu Oromolo, nu m-a tulburat deloc — dar mi-a părut interesant să semnalez în *Amintirile* mele, ca adio de la România Mică și de la mlaștinile ei politice , această „subestimare" a lui Take Ionescu, care a învățat să mă cunoască la Iași în vara anului 1917 și la București în primăvara lui 1920. Cu Take Ionescu nu m-am înțeles bine decât după ce a încetat să facă politică internă și s-a ridicat la rangul de „mare european". Căci în Europa nu l-am concurat și i-am lăsat-o lui!

---

[263] Șeful partidului takist din Dolj, rablă bătrână și necinstită, pe care o bătusem de 2 ori în alegerile din 1914.

amintirile minunatului meleo tinereţi. Minunate, fiindcă aşa mi s-a înfăţişat de câte ori mă întorceam gândurile spre dânsa; dar iată că de-abia a început condeiul să-mi alerge pe hârtie şi îmi dau seama că minunea era mai mult în mine, şi că în afară de mine lucrurile nu se arătau în realitatea lor decât foarte rar sub strălucitele culori cu care le îmbrăcase imaginaţia mea, bicuviă atât prin noutatea senzaţiei cât şi prin influenţe speciale de ordin estetic sau literar, de care nici un începător nu se poate libera în momentele formării sale intelectuale.

Regăsindu-mă după 20 sau 30 de ani în contact cu aceleaşi lucruri, am putut să-mi dau seama de toată importanţa unghiului de viziune sub care înregistrăm senzaţiile, şi că pe cele mai amăgitoare şi pe cele mai scumpe le-am făurit de multe ori aproape numai noi înşine, în laboratorul conştient sau subconştient al închipuirilor noastre.

Nu e om trecut de 50 de ani care să nu ofteze după frumuseţea şi bunătăţile vremurilor din tinereţea lui, dar dacă ar încerca să-şi precizeze mai de aproape regretele ce ar mai rămâne din ele? Fiecare din noi, când ne fură gândul şi ne duce înapoi, departe, revedem sau ne închipuim că revedem lucruri minunate, dar când din întâmplare ne izbim de unele din acele lucruri minunate, întâmplător rămase neschimbate — de un monument, spre exemplu, sau de un chip zugrăvit, sau de o priveliştе — ne dăm seama că minunea era în noi, în tinereţea noastră. Câţi n-au crezut că între 18 şi 25 de ani au cuprins o lume în braţele lor şi n-au rămas mai târziu decât cu puţină spumă pe mâini!

Din lumea tinereţilor mele, care pentru mine a însemnat atât de mult, voi încerca să povestesc cu sfială şi pe scurt câteva amintiri, căci oricât de scăzute în interes ar putea fi pentru cititorii mei, vor contribui şi ele la cunoaşterea generaţiei din care fac parte şi de pe urma căreia tot a rămas ceva.

Paul Editions
www.pauleditions.ro
facebook.com/pauleditions
9 786069 703526